

Ústav historických věd
Fakulta filozofická
Univerzita Pardubice

Theatrum historiae

8

2011

Pardubice 2011

Na obálku byla použita ilustrace ze soudobé relace o dobývání Prahy za válek o rakouské dědictví. Elias BAECK, *Die vom 14. Nov. Anno 1741 biß 2. Jan. Anno 1742 belagert und bloquirte Haupt Stadt Praag des Königreichs Böhmen*, lept, papír. Národní galerie v Praze, inv. č. DR 4844.

© Univerzita Pardubice, 2011

evidenční číslo MK ČR E 19534

ISSN 1802-2502

Obsah

Kateřina Čadková	
<i>Exemplum virtuose vivendi. Zamyřlení nad vzorem svatosti Kateřiny ze Sieny a nad jeho proměnami v běhu dějin</i>	7
Petr Vorel	
Reforma vídeňských feniků Maxmiliána I. na počátku 16. století a její vliv na měnový systém českých zemí	17
Ondřej Tikovský	
Snahy šlechty českého severovýchodu o zmírnění následků pobělohorských konfiskací	43
Pavla Pospíšilová	
Násilí ve šlechtických manželstvích v období baroka: Causa Karla Adama z Mansfeldu	63
Pavel Panoch	
Kristus ukřiřovaný na palmě, „locus tristis“ a emblematika 17. století	99
Radmila Pavlíčková – Vítězslav Prchal	
Dopisy Maxmiliána Hillebrandta hraběti Vratislavovi z Mitrovic z obsazené Prahy roku 1742	121
Jana Stráníková	
Slohová cvičení a výuka psaní korespondence na elementárních školách na přelomu 18. a 19. století	151

Marie Macková	
Fenomén středoškolský profesor druhé poloviny 19. století v habsburské monarchii. Robert Christian Riedl (1838-1909)	163
Milena Lenderová	
Zdeňka Havlíčková: <i>Dcera národa fabulosa</i>	187
Šárka Bubíková	
Dětství v otroctví pohledem dobových ego-dokumentů	207
Maroš Melichárek	
Vuk S. Karadžić: Srbi všetci a všade. Od juhoslovanstva k myšlienke “Velkého Srbska”	227
Tomáš Jiránek	
Československá vojenská mise v Kanadě: Činnost a výsledky	247
Jiří Urban	
Projevy odporu proti nastupující kolektivizaci na Novobydžovsku	279
Přehledy pramenů a literatury	311
Recenze a zprávy	325

Kateřina ČADKOVÁ

Exemplum virtuose vivendi.

Zamyšlení nad vzorem svatosti Kateřiny ze Sieny a nad jeho proměnami v běhu dějin¹

Abstract: *The article investigates the some research approaches to the role of the sanctity and the saintly models in the medieval society. First of all the problem of interaction between the saint (male or female) and its social background (confessors, regular order, friends and relatives, social and ecclesiastic hierarchy) has to be faced, as well as the historical context, which the sources were originating from. The hagiography and other „official“ documents as well as the letters are able to provoke the questions not only on the character of the saintly model, but also on its function in the society at that time, on the interest of those, who seek to procure the canonization, and on their policy in that trial. This article works with the example of the 14th century saint, Caterina da Siena.*

Key words: *women's sanctity; Middle Ages; spiritual guide of laity*

Studovat problematiku svatosti znamená pohybovat se stejně tak ve světě každodenním jako nadpřirozeném. Označení „světec“ či „světice“ je přisuzováno člověku, který se vymyká v jednom či více aspektech tomu, co je společností považováno za obvyklé. Světec či světice upoutávají pozornost okolí často nadpřirozenými schopnostmi a svým usilovným prožíváním duchovna, kterým se povznášá nad pozemský život. Svým silně duchovním prožitkem se stávají svatí „lepšími“ lidmi, a mohou tudíž svým konáním a uvažováním zosobňovat ideály lidských vlastností. Stávají se symboly jasných charakteristik a srozumitelných sdělení. Na jejich příkladech je předáváno společnosti poselství, návod k životu a modely chování. Jejich prostřednictvím je formována společnost a její uvažování. Světec či světice jsou více než dokonalé pomůcky pro transfer idejí (nejen) ve středověké společnosti k co nejširšímu posluchačstvu, bez ohledu na sociální či genderové vymezení. Světci jako lidé z masa a kostí žijí též svůj pozemský život a jsou tedy lidské mysli mnohem bližší a pochopitelnější než teologické definice. Je-

1 Část tohoto textu zazněla jako přednáška s názvem *Ponížená kajicnice či žena vysoké politiky? Model ženské svatosti ve středověké společnosti* dne 19. března 2008 v Národním Muzeu v Praze v cyklu doktorandských přednášek pro veřejnost. Text shrnuje badatelská východiska tématu, které autorka zpracovala ve své dizertační práci, obhájené pod názvem *„Kateřina ze Sieny a její duchovní průvodci. Geneze vzoru ženské svatosti ve vrcholném středověku“* 14. listopadu 2011 na ÚHV FF Univerzity Pardubice.

jich příklad činí lidskou mysl mnohem citlivější a otevřenější danému sdělení. Jejich zkušenost s duchovnem, kterou za svého života i po smrti svému okolí dokazují mnohými, často zázračnými schopnostmi, pak dodává váhu jejich příkladu mnohem více než učnost teologických mistrů.

Toto je jeden z důvodů, proč má studium svatosti a duchovních vzorů své důležité místo při bádání nad středověkými dějinami, ale i dalšími obdobími. Práce s prameny, zastoupenými zejména hagiografií a ikonografií, neustále otevírá diskusi nad pramennou kritikou a možnostmi interpretace. V této diskusi patří velký zájem osobnostem autorů hagiografických děl, protože právě oni se největší měrou podílí na konstrukci obrazu daného světce. Ať už na místě autorů stojí očití svědkové či jen věrní obdivovatelé světce, vždy je kladen velký důraz na jejich práci s textem. Byť je nesmírně obtížné oddělit autorovu osobní invenci od tradice, v níž daný hagiografický text vzniká a jejíž ustálené formy často kopíruje, je stále možné sledovat vývoj a proměny hagiografické výpovědi, tu silněji tu slaběji dedukovat vlastní motivace a životní postoje autorů, které hagiografové promítají do popisu života světce a tak sami vytváří či upravují model svatosti. Motivací hagiografů mohla být stejně tak osobní úcta vůči hlavnímu protagonistovi legendy a víra v jeho svatost, jako i mnohem méně osobně podmíněná vůle dát určitý svatý model za příklad vlastním posluchačům a čtenářům.²

Hagiografie hraje velmi důležité místo v procesu utváření vzorů svatosti. Sledovat proměny, kterými tyto svaté modely procházejí, patří pak mezi jednu z nejzajímavějších otázek, které hagiografické prameny nabízejí ke sledování. Obraz světce, který vzniká za jeho života v ústním podání a v paměti jeho současníků, se nutně nemusí shodovat s obrazem toho stejného světce, který je o několik let či desetiletí později kanonizován, a už vůbec se nemusí shodovat (a také zpravidla neshoduje) s obrazem, který si o něm vytváří společnost o několik století později. Model svatosti se mění dle aktuální poptávky společnosti, ke které má promlouvat. Proces transformace jednotlivých svatých vzorů je dílčím svědectvím o proměnách celospolečenského diskurzu, a to v dlouhém trvání.

Tato studie pracuje s příkladem svaté Kateřiny Sienské (1347–1380), pocházející z toskánského města Sieny.³ Její život byl životem ženy mnoha aktivit, který narážel na společenská očekávání a pravidla a který vzbuzoval rozdílné reakce jejích současníků. Její osob-

2 Z titulů, zabývajících se hagiografií a její kritikou, srov. například Dieter R. BAUER – Klaus HERBERS (ed.), *Hagiographie im Kontext*, Stuttgart 2000; Gabor KLANICZAY (ed.), *Proces de kanonisation au moyen age*, Rome 2004; dále časopis *Hagiographica*, vydávaný společností SISMEI od roku 1994.

3 Základní informace k osobnosti Kateřiny ze Sieny srov. *Dizionario biografico degli Italiani*, vol. XXII, Roma 1979, s. 361–379, heslo „Caterina da Siena“. V českém prostředí Vera SCHAUBER – Hanns Michael SCHINDLER, *Rok se svatými*, Kostelní Vydří 1994, s. 188–190; Johannes JÖRGENSEN, *Svatá Kateřina Sienská*, Praha 1946; Karel VRÁTNÝ (ed.), *Listy sv. Kateřiny Sienské*, Olomouc 1940.

nost v sobě spojovala mnohé charakteristiky, často i protikladné. Velká míra Kateřinina nasazení v soukromém i veřejném životě, o kterém se dočítáme v dílech jejích životopisců, nekoresponduje s krátkým věkem třiatřiceti let, kterých se dožila. Jak intenzivně působila její osobnost za života, tak mocně působil po její smrti Kateřinin obraz – její model svatého života. Výrazné místo ve společenském povědomí si osobnost sienské svaté ženy uchovala až do současnosti, a to jak u široké veřejnosti, tak i na poli historiografie.

Proces utváření Kateřinina svatého vzoru a proměny jeho charakteristik se tudíž vyladí sledovat nejen v období středověku, ve kterém byl tento poprvé zformován a ve kterém plnil svou jistou funkci (funkce), ale také v moderních dějinách. V tomto dlouhém období, ve kterém Kateřina stejně jako mnoho jiných dějinných postav či symbolických aktů prochází dějinami a nese s sebou určitou výpověď či charakteristiku, se jasněji ukazuje, nakolik jsou jednotlivé rysy její svatosti v různých obdobích různě chápány a vykládány.

Dejme nejprve slovo legendám a dalším oficiálním pramenům, které položily základ budoucí kanonizované Kateřininy svatosti.⁴ Z nich vyvstává jednak hlavní rámec Kateřinina svatého vzoru, stejně jako i problematizované jevy a témata, vhodná k dalšímu zkoumání. Život Kateřiny i následný kult v sobě totiž pojímá nejen mnoho rysů zcela typických pro středověký svět a zcela přijatelných pro středověké představy o společenském zařazení člověka, o svatosti a o zbožném životě, ale také v sobě nese i mnoho velmi netypických jevů a modelů chování, které svou extrémností musely nutně bouřit společenské mínění a vyvolávat rozdílné reakce současníků.

Kateřina se narodila do rodiny sienského barvíře a už v raném věku, ve svých pěti letech, měla první vidění Krista.⁵ Svě rozhodnutí věnovat svůj život Kristu toužila nejprve naplnit poustevnickým a asketickým způsobem. Uzavírala se před světem a hroužila se do dlouhých modliteb. Na radu svého zpovědníka si dokonce ostříhala vlasy na krátko, aby ji její rodina nemohla provdat. Způsobovala si záměrně bolesti a újmy, aby co nejvěrněji napodobila utrpení Krista a odčinila tak hříchy, ze kterých se neustále obviňovala.

4 Raymundus DA CAPUA, *Vita Sanctae Catharinae Senensis. Legenda maior*, AA SS Aprilis Tom. III, Venezia 1738; Tommaso D'Antonio DA SIENA, *Libellus de supplemento legende prolixae virginis beate Catherinae de Senis*, ed. Iuliana Cavallini – Imelda Foralosso, Roma 1974; Tommaso D'Antonio DA SIENA, *Legenda Minor*, latinský text in: Robert FAWTIER (ed.), *Le Légende Mineure*, Rome 1913, italský text in: F. GROTTANELLI (ed.), *Legenda minore di s. Caterina da Siena e Lettere dei suoi discepoli*, Bologna 1868; Antonio DELLA ROCCA, *Legenda abbreviata da Santa Caterina da Siena*, ed. A. Saba, Milano 1939; Francesco VALLI (ed.), *I miracoli di Caterina di Iacopo da Siena*, Milano 1936; M. H. LAURENT (ed.), *Processo Castellano*, Milano 1942; Tommaso D'Antonio DA SIENA, *Tractatus de ordine FF. De Paenitentia s. Dominici*, Siena 1938.

5 První a nejvýznamnější Kateřininu legendu, zvanou *Legenda Maior*, z pera jejího zpovědníka Raimunda z Capuy, přeložil do češtiny a vydal Antonín Ludvík STRÍŽ, *Život sv. Kateřiny Sienské*, Vyškov 1915.

Přibližně ve svých patnácti letech dosáhla Kateřina souhlasu své rodiny, aby vstoupila k mantellatám, kajícím sestřím třetího řádu sv. Dominika.⁶

V tomto momentě Kateřině začala další etapa života. Žena velké zbožnosti a asketických praktik se dostala pod ochranu dominikánského řádu a jeho autority, držící pod kontrolou pravověrnost středověké společnosti. V praktickém důsledku to znamená mnoho. Kateřině byl přidělen osobní zpovědník, který jí nejen poskytoval svátosti, ale i dohlížel na to, s kým se Kateřina stýká a jaké informace přijímá či poskytuje. Mladá žena mohla již naplno konat své přísné pokání a sebetřýznění jako výraz velké lítosti a zbožnosti. Do zemdení se modlila a přijímala vize, ve kterých k ní nejčastěji přicházel Kristus a rozmlouval s ní. Jak poznamenává hagiograf, byl to zase Kristus, který jí přikázal, aby se ponořila do práce pro potřebné. Kateřina tedy začala pracovat v nemocnicích a útulcích, prokazovat velké milosrdenství bez toho, aby cítila odpor k nemoci či pacientovi.

V Kateřinině zbožnosti se tedy konstituuje obraz kombinovaný z několika jevů, středověké společnosti nikoli neznámých. Její skutečně sebezničující odmítání vlastní pozemské existence, pro které bychom mohli hledat vzor již u prvních poustevníků – asketů, se projevovalo dlouhými pústy (které vedly až v konečnou neschopnost přijímat jídlo vůbec), dlouhými bděními a spaním na kameni místo polštáře a dokonce sebedičováním. Tato vnější asketická přísnost byla na druhé straně doprovázena silnými duchovními prožitky – mystickými vjemy a extázemi, do kterých Kateřina upadala prakticky kdykoli a kdekoli. Její touha utéci před světem do svého malého prostoru a věnovat se jen modlitbě se pak střetávala s jejím zájmem o svět a se zodpovědností, kterou cítila za jeho obrácení, což jí nedalo setrvat v uzavření a nutilo ji vyjít a sloužit světu i církvi.

Kateřinina zbožná praxe byla tudíž kombinací mnoha specifických jevů, praktikovaných často i velmi nemírně. Ty vyvolávaly ostré střety s církevní tradicí i s církevními představiteli na jedné straně, na druhé straně však sklízely i velký obdiv, a to nejen u laické veřejnosti, ale i u vysvěcených osob. Ostré spory a kritika rostly úměrně s tím, jak rostla Kateřinina aktivita ve společnosti, jak překračovala společensky únosnou mez toho, co je mladé dívce jejího postavení ještě tolerováno a co už nikoli. Stejně jako byly ironicky komentovány její dlouhé rozhovory s kněžími, byly i velmi negativně nahlíženy její extatické stavy a hlasité projevy lítosti, do kterých upadala a kterými i rušila průběh bohoslužeb. Bylo kritizováno její časté přijímání i mnohé společenské služby jako např. její přílišná péče o nemocné, či její role duchovní „poradkyně“. S pomluvami v rodném městě se setkaly samozřejmě i Kateřininy časté cesty za hranice sienského státu i za hranice Itálie, při kterých osobně navštěvovala významné světské i církevní představitele a osobně

6 Raymundus DA CAPUA, *Legenda maior*, 871A.

s nimi jednala o nastolení míru mezi státy v Itálii a o reformě církve, spojené v době avignonského papežství s předpokládaným návratem papeže do Říma.⁷

Ve všem, co bylo právě vyjmenováno jako společností negativně nahlíženě, se však zrcadlí i druhá strana mince. Vše, co bylo v Kateřinině životě kritizováno a nenáviděno, bylo současně i obdivováno. Ať už Kateřinina popularita, podpořená extrémními projevy zbožnosti a extázemi, tak i její společenská funkce a poslání na cestách byly současně znakem i důsledkem jejího vysokého společenského kreditu.

Témata a okruhy otázek, které nabízí k dalšímu rozpracování vzor středověké svatosti, reprezentovaný Kateřinou Sienskou, není málo. Není možné zůstat u záznamů se po funkci, kterou měl mít Kateřinin model se všemi svými extrémnostmi a dvojakostmi, a po významu, kterého mohla dosáhnout jejich nositelka v soudobé společnosti. S odkazem na již výše zmíněné je třeba se soustředit zejména na okruh těch, kdo utvářeli podobu tohoto svatého modelu, je třeba se zamýšlet nad tím, jaký měli tvůrci jejího svatého obrazu zájem na jeho prosazení. A samozřejmě zůstává velmi důležité sledovat i způsoby a taktiku, kterou tito architekti Kateřininy svatosti volili, aby dosáhli kanonizace sienské kájičnice.

V první rovině bude vhodné zmínit se o postupech, které volí Kateřinini spolupracovníci k tomu, aby prosadili uznání jejího kultu a rozmnožili úctu k její osobě. Sledovat jejich taktiku znamená podchytit způsoby, kterými bylo možno ve středověku formovat obecné mínění a prosadit v něm určitou osobnost a její pověst, a to jak ve společenské a církevní hierarchii, tak i v myslích laiků, řadových věřících. Je tedy zajímavé sledovat tyto postupy právě v činnosti Kateřininých nejbližších, jejich zpovědníků a „žáků“, kteří si kladli za svůj velký úkol prosazení Kateřininy kanonizace. Mezi jejich literární produkci patří hagiografické texty oficiálního charakteru (tzn. legendy a svědectví pro kanonizační proces), v jejich zájmu a v jejich režii probíhala kázání o Kateřině, s jejich aktivním přispěním byla objednávána Kateřinina zobrazení a to i v době, kdy sienská zbožná žena ještě kanonizovaná nebyla.⁸ Pod jejich vedením byly shromažďovány a dále rozmnožovány Kateřininy literární „pozůstalosti“, tedy kompletovány a přepisovány sbírky jejich dopisů, záznamy jejich modliteb a její mystický traktát *Dialog s Boží prozřetelností*.⁹

7 O veřejných projevech nesouhlasu s Kateřininým jednáním a vystupováním hovoří opakovaně nejen *Legenda Maior* a její další redakce *Legenda Minor*, ale svědčí o ní i reakce vnějších pozorovatelů. Srov. Giovanni DALLE CELLE, *Lettere di Giovanni dalle Celle e di Luigi Marsili*, ed. Francesco Giambonini, Firenze 1991; William FLETE, *Sermo in reverentiam beatae Katherinae de Senis*, ed. Robert Fawtier, Catheriniana, Melanges d'Archeologie ed d'histoire, tomus XXXIV, Rome 1914, s. 40–75.

8 Podrobně zaznamenává tuto aktivitu Tommaso D'Antonio DA SIENA ve svém svědectví *pro Processo Castellano*, Milano 1942, s. 27–256.

9 S. Caterina DA SIENA, *Le Lettere*, ed. Umberto Meattini, Milano 1987; S. Caterina DA SIENA, *Pregghiere ed elevazioni*, ed. Innocenzo Taurisano, Roma 1920; Caterina DA SIENA, *Il dialogo della divina*

Vedle lidového, či chceme-li neoficiálního prosazení Kateřininy úcty mezi věřícími, což patří mezi jednu z hlavních podmínek pro zahájení procesu s kandidátem svatořečení, se vyplatí sledovat i další okolnosti kanonizačního procesu – a to jak okolnosti osobní, tak i politické. Je až zarážející, kolik různých událostí – v čistě lidském měřítku – mohlo proces kanonizace posunout dopředu, nebo naopak velmi zpomalit či úplně zastavit. Velmi důležitou roli, ačkoli na první pohled nepřilíš zřetelnou, hrají osobní vazby mezi „promotory“ Kateřinina kultu (Raimund z Capuy, Tommaso d’Antonio da Siena, Giovanni Dominici a další).¹⁰ Mezi těmito muži existovaly silné vazby, upevněné vzájemným soužitím v řádových domech, společným studiem a duchovní formací. Tito muži se za Kateřinina života pohybovali v jejím okolí, doprovázeli ji na jejich cestách a byli jí k dispozici často i jako zpovědníci a kněží. Sdíleli s ní zájem o reformu církve. Tito muži se již za Kateřinina života, ale ve větší míře až po její smrti uplatnili ve významných pozicích, ve kterých se mohli naplno věnovat reformnímu úsilí. Velmi důležitou roli v Kateřině svatořečení hrálo i aktuální politické a společenské dění. Na straně politické lze mezi hlavní ukazatele počítat právě vypuknuvší církevní schizma a vnitropolitickou situaci v Itálii. Na straně společenské je to pak mimo jiné i volba místa, ve kterém se nakonec podařilo prosadit uznání Kateřinina kultu a úcty. Nejednalo se totiž o Kateřinino rodné město Sienu, jak by se dalo očekávat dle běžné praxe, nýbrž Benátky, město obchodu a bohatství, ale také mnohých religiozních hnutí a nově se utvářejících proudů uvnitř i mimo církve. Paradoxem zůstává, že město, které poskytne nejsilnější oporu Kateřině svatému vzoru, sama sienská světice nikdy nestihla ani navštívit.

Do druhé roviny pak spadá zamyšlení nad tím, jaký model svatosti sienská kajčnice vlastně představuje.¹¹ V případě Kateřiny ze Sieny se jedná o zbožnost velmi niternou a velmi hlubokou, která je provázena množstvím paranormálních jevů a je podepřena osobními zkušenostmi transcendentna. Takto definovanou Kateřininu zbožnost můžeme zahrnout do obecnějšího proudu v té době velmi populární mystické zbožnosti. Ta je charakterizovaná náboženským prožitkem, při kterém je velmi silně potlačena tělesná stránka člověka a naopak je veškerá možná energie věnována duchovní/duševní činnosti, což má potom za následek vize a různé formy extázi. Mystika doznala svůj největší

provvidenza, ed. G. Cavallini, Siena 1995.

10 Obecně k nim Thomas KAEPPELI, *Scriptores Ordinis Praedicatorum Medii Aevi*, Tomus I.–IV., (A–Z), 4. sv., Romae 1970–1993; jednotlivě Giacinto CORMIER, *Il Beato Raimundo da Capua*, Roma 1900; předmluva H. M. Laurenta in: Thomas Antonii DE SENIS, *Vita di santa Caterina da Siena*, ed. P. Giuseppe Tinagli O.P., Siena, 1938; Lia SBRIZIOLO, *Note su Giovanni Dominici, I, La spiritualità del Dominici nelle lettere alle suore veneziane del Corpus Christi*, Rivista di storia della Chiesa in Italia 24, 1970, s. 4–30.

11 K typologii svatosti tradičně Andre VAUCHEZ, *La santità nel Medioevo*, Bologna 1989; Roberto PACIOCCO, *Sublimia negotia. Le canonizzazioni dei santi nella curia papale e il nuovo Ordine dei frati Minori*, Padova 1996; Aviad M. KLEINBERG, *Prophets in their own country. Living Saints and the Making of Sainthood in the Later Middle Ages*, Chicago 1997.

rozkvět ve vrcholném středověku, našla mnoho svých stoupců mezi ženami i muži (Hildegarda z Bingen, František z Assisi), kteří toužili po osobním prožitku víry a vztahu s Bohem. Kateřina Sienská plně náležela do tohoto proudu, hned vzápětí je však nutno dodat, že byla také jeho extrémní představitelkou (ve svém extremismu dokonce vzala sv. Františkovi jeho dosavadní „monopol“ na stigmata).¹²

Kateřinina extrémní mystická zbožnost měla své podivuhodné projevy a dalekosáhlé následky. Dle svědectví hagiografie Kateřina během svých mystických vizí nejen promlouvala s Bohem a učila se od něj snášet utrpení, ale ona svou mystickou sílu využívala i ve svém společenském poslání. Ve stavu extáze a absolutní tělesné necitelnosti diktovala většinu svých listů, dokonce, podle svědectví jejich písařů, diktovala i tři různé listy třem různým adresátům zároveň. Není možné si nedomyslet, jakou váhu mělo pro středověkého člověka sdělení diktované v extázi s posvěcením Boží vůlí. Kateřiny listy neváhaly tlumočit významným společenským představitelům i samotnému papeži vzkazy přijaté přímo od Boha, ani podepřít tyto vzkazy důraznými slovy a rozkazy.¹³

Otázka, zda se v případě Kateřiny ze Sieny konstituuje nový typ svěťice, je příliš komplexní, než aby mohla být zodpovězena na tomto místě. Kateřinina kombinace chudé, nevzdělané, svaté ženy a mystičky na straně jedné a na straně druhé ženy nově se angažující v církevní politice, pracující pro reformu církve i společnosti nemá v historii mnoho předchůdkyň. Byť jsou charakteristiky jako mystické zkušenosti, kajícnictví a chudoba, život obrácený zcela k Bohu a k službě bližnímu již častými atributy světic i ve stoletích předcházejících,¹⁴ politická a celospolečenská aktivita světic je prvek, objevující se intenzivně právě až v poslední třetině 14. století, v době společenské a zejména církevní krize.¹⁵ V této policko-společenské činnosti má Kateřina svoji blízkou předchůdkyni, Brigitu Švédskou († 1373). Brigita též ve svých mystických zjeveních sdělovala Boží záměr s lidstvem a cítila se být poslána bojovat za nápravu církve.¹⁶ Brigitě jsou připisovány první snahy přimět papeže k návratu z Avignonu do Říma, což se následně objevuje právě u Kateřiny ze Sieny. Co je však při srovnávání těchto dvou světic zcela nerovné, je jejich zcela odlišná výchozí pozice ve společnosti. Brigita byla úctyhodná matka, vdova se značným jměním a svobodou. Jako vdova jednala z pozice ženy, která si může dovolit být sa-

12 K tomu čteně primární pramen Tommaso d'Antonio DA SIENA, *Libellus de supplemento, ze sekundární literatury Elena LEMENEVA, The Borders and Borderlines of Sancthood: On the Stigmata of St. Catherine of Siena, Annual of Medieval Studies at Central European University, Budapest 2000, s. 193–202.*

13 Srov. Caterina DA SIENA, *Le Lettere*.

14 Stačí připomenout např. velmi populární, již sto let kanonizovaný vzor Kláry z Assisi.

15 John W. COAKLEY, *Women, Men, and Spiritual Power*, New York 2006, s. 17.

16 Andre VAUCHEZ, *Sainte Brigitte de Suede et Sainte Catherine de Sienna. La Mystique et l'église aux derniers siècles du Moyen Age*, in: *Temi e problemi nella mystica femminile trecentesca, Convegno del centro di studi sulla spiritualità medievale, Todi 1983, s. 227–248.*

mostatnou, cestovat dle libosti. Její příslušnost k aristokracii jí navíc dodávala i společenské uznání v jednáních s hodnostáři. Brigitina kanonizace byla také prosazena velmi záhy, asi 15 let po její smrti.¹⁷ Kateřina v tomto momentě představuje velice paradoxní případ, kdy i přes svou nevzdělanost, mladost a nízké společenské postavení překročí hranice, které jí jako panny společnost vymezuje, a se zvláštním sebevědomím diktuje listy vysoce postaveným představitelům řádů i světské moci, funguje jako duchovní inspirátorka a učitelka. O tom, že Kateřina je v této své roli skutečně jakousi novinkou, svědčí pravděpodobně i fakt, že pro ni její životopisci a promotóři jejího svatořečení nedokázali najít vhodný svatý vzor.

Třetí rovina pak klade otázku po využití a funkci Kateřinina svatého vzoru a jeho sdělení. Domnívám se, že Kateřina není pouze exemplum, tedy příkladem k následování, ale že využití její osobnosti a jejího kultu ze strany církevních činitelů je skutečně mnohem komplexnější a zahrnuje v sobě hned několikero symboliku, několikere sdělení pro středověkou společnost.

V první řadě je třeba opakovaně zdůraznit, jak silnou roli hráli v utváření svaté ženy muži – církevní činitelé, zpovědníci i teologové, pohybující se v jejím okolí. Každá svatá žena musela být svěřena do péče muže – zpovědníka či jiné církevní autority, který ji za jejího života duchovně vedl a zaštiťoval ji svou osobou. Zároveň se velmi aktivně podílel na ženině duchovní formaci a vedl ji v jejich zbožných praktikách, čili měl moc ji k některým formám zbožnosti přivést a povzbuzovat ji v nich a některé jí naopak zakázat. Ve zpovědi formoval její svědomí a dokonce i posuzoval mystická zjevení, které mu zbožná žena popisovala, a rozlišoval mezi těmi, které bylo třeba uznat jako přijaté od Boha, a těmi, kterými ji naopak navštívil dávný nepřítel lidstva. Po té, co tato žena zemřela, bylo zase na jejím zpovědníkovi, aby se ujal její památky a podnítil její kult, aby se stal svědkem její svatosti a aby sepsal životopis k zbožnému předčítání a inspiraci věřících.¹⁸

Kateřinin případ nebyl jiný. I ona byla svěřena velmi záhy do rukou dominikánských bratří. I její osobnost je tedy výslednicí spolupůsobení duchovní formace bratří kazatelů a jejího vlastního ducha, její společenská aktivita je plodem jejich organizace a jejich politických a společenských zájmů. Kateřinina postava je důležitým článkem v jejich práci pro duchovní život společnosti. Byl to zase zájem jejich zpovědníků a blízkých přátel, aby se Kateřinin obraz svaté ženy prosadil v takové podobě, v jaké se skutečně prosadil. A tím se opět vracíme k otázkám po motivaci, která vedla promotory její kultu k prosazení svatého vzoru, a po sdělení, které tito muži chtěli skrze něj společnosti předat.

17 Isak COLLIJN (vyd.), *Acta et processus canonizationis beate Birgittae*, Upsala 1924–1931.

18 K tomu podrobně J. W. COAKLEY, *Women, Men, and Spiritual Power* s četnými příklady dalších svatých žen a jejich duchovních vůdců.

Odpovědi na tyto otázky jsou nejméně jednoduché ze všech, protože se jedná o tématiku velice širokou, co se informačního záběru týče, stejně jako i velmi delikátní, co se týče zacházení s informacemi a jejich interpretací. Podrobný rozbor tohoto komplexního problému přináší moje dizertační práce. Na tomto místě postačí konstatovat, že ať už byly motivy pro kanonizaci Kateřiny ze Sieny jakékoli, její hagiografové a sympatizanti položili dobrý základ k tomu, aby jejich duchovní svěřenkyně a zároveň inspirátorka mohla být vyvýšena na oltář jako světice. Svatý život Kateřiny Sienské došel svého oficiálního církevního uznání v podobě kanonizace za pontifikátu sienského rodáka Aenease Silvia Piccolomini, papeže Pia II., roku 1461.

Kateřinin „druhý“ (čili posmrtný) život však ani tímto momentem neskončil. Její vzor svatosti a společenské aktivity i nadále zůstal v povědomí lidí a doznal i jistých proměn. Obraz Kateřinina života a jejího nasazení pro církev a společnost se objevovalo v textech a promluvách veřejných činitelů a ideologů v různých fázích 19. a 20. století. Mnozí z nich si přivlastnili z Kateřinina svatého vzoru právě to, co odpovídalo potřebám doby, do které patřili, a politické moci, kterou zastupovali.

V letech italského Risorgimenta (zejména 1859–1861), v atmosféře bojů za sjednocení Itálie, byla Kateřina poprvé vyzdvížena jako italská, tedy národní světice. V promluvách při příležitosti Kateřinina svátku byly zdůrazněny ty aktivity a momenty jejího života, ve kterých, dle aktuální interpretace, sienská svatá usilovala o osamostatnění Itálie vůči mocenským vlivům okolních států a aliancí. V této atmosféře Italové žádali svatou Kateřinu o pomoc v boji za nezávislost její vlastní země.

O několik desetiletí později se Kateřina stala prostředkem fašistické propagandy, v níž byla využita Kateřinina „romanitá“, dědictví kultury antického Říma, a „italianitá“, slova vyjadřující její italský původ a hrdou příslušnost k Itálii, kterou se snažila konsolidovat.¹⁹ Fakt, že ovzduší fašistické Itálie bylo Kateřině a její „nacionální“ svatosti velmi příznivě nakloněno, pak vedl k jmenování Kateřiny patronkou Itálie roku 1939, a to spolu se svatým Františkem z Assisi. Na půdě sienské univerzity byla založena i celá katedra pro studium Kateřinina života a jejího poselství novým generacím.

Druhá světová válka skončila, Itálie odmítla fašismus a připojila se k demokratické Evropě. Spolu s novým směřováním italské společnosti se proměnily i sympatie k symbolice obsažené v Kateřině svatosti. Její osobnost dostávala postupně rysy „vše-evropského“, mezinárodního člověka – myslitelky. Slavnost konaná v Sieně každoročně v den jejího svátku je až do dnešních dní oslavou Kateřinina úsilí o mír mezi státy a o etické principy, které svět sjednocují. Z jejího života je vyzdvihována nadnárodní politická aktivita, ve-

19 Gerald PARSON, *A National Saint in a Fascist State: Catherine of Siena, ca 1922–1943*, in: *Journal of Religious History*, 1/32, March 2008, s. 76–95.

doucí ke konsensu.²⁰ Tento nový prvek Kateřinina svatého vzoru potvrdila oficiálně i hlava katolické církve. V roce 1970 ji papež Pavel VI. jmenoval „učitelkou církve“ a v roce 1999 papež Jan Pavel II. povýšil Kateřinu ze Sieny spolu s Brigitou Švédskou a Editou Steinovou na spolupatronku Evropy.

Sommario

Exemplum virtuosae vivendi.

Modello di santità di Caterina da Siena e le sue metamorfosi nel corso del tempo

L'investigazione inerente la questione della santità e dei santi come esempi che potevano presentare ed impersonare certe informazioni, modelli di comportamento e modi di pensare, offre un spazio ampio per la ricerca storica. L'articolo qui anteposto cerca di indagare il caso di Caterina da Siena, famosa santa e mistica toscana del Trecento, in modo che si mettano in evidenza i problemi e nello stesso tempo anche le possibilità che lo studio della santità può aprire ai ricercatori. Uno dei primi aspetti da considerare è l'interpretazione dei testi, sia di quelli agiografici e dei documenti ufficiali (il processo per la canonizzazione), sia di quelli non ufficiali (le sue lettere e quelle dei suoi discepoli) nel loro contesto storico. Nello stesso tempo e con la stessa intensità bisogna affrontare la situazione politica e culturale, nella quale sorge la tradizione scritta, insieme con il contesto personale. La questione degli autori dei testi agiografici non può essere sottovalutata. Le biografie, gl'atti del processo vescovile aperto per la canonizzazione e le lettere sono il prodotto dei suoi confessori, dei suoi amici, dei suoi collaboratori negli'affari politici e sociali e dei membri del suo gruppo chiamato „brigata“ quin-

di persone che circondarono Caterina da Siena durante la sua breve vita. Questi uomini rimangono però i „costruttori“ e i „conservatori“ della fama della sua santità e anche i „promotori“ della canonizzazione dopo la sua morte. La loro interazione con la santa sia il punto di partenza della ricerca.

Il presente articolo mette in rilievo le diverse problematiche collegate alle fonti agiografiche e non solo, studiandole da diversi punti di vista. S'indaga circa la costruzione della Santa nella mentalità medievale. Si valutano i motivi che hanno mosso i biografi di Caterina e si cerca di scoprire anche la funzione di questo modello di santità. Le fonti per il tema „cateriniano“ offrono anche certi spunti per poter perseguire la tattica, che i biografi di Caterina usano nel loro lavoro: come raccolgono i testi, come incrementano la notorietà di Caterina attraverso la propaganda in forma scritta ed orale ed in fine come presentano i documenti per il processo ufficiale della canonizzazione. I risultati di questa ricerca sono spiegati ed inclusi nella tesi di dottorato, che era consegnata all'Istituto delle Scienze storiche di Università Pardubice e difesa il 14. novembre 2011.

20 Cit. např. v proslovu starosty města Sieny, Maurizia CENNI, předneseném u příležitosti svátku sv. Kateřiny 29. dubna 2007 na náměstí Piazza del Campo v Sieně.

Petr VOREL

Reforma vídeňských feniků Maxmiliána I. na počátku 16. století a její vliv na měnový systém českých zemí

Abstract: In his contribution, the author explains the reasons why in the course of the 16th century, there were two cases in the Czech lands of minting the so-called Viennese pfennig (farthing), representing the smallest coin in the Austrian currency system. The first case of minting of this tender was in Klodzko by the counts of Hardegg in the years 1508-1513, while the second case of minting of the Austrian pfennig was in the government mint in Wrocław in Silesia in the years 1540-1541. The author explains these two anomalies of the Czech currency system of the 16th century in connection with the currency reform of smaller coinage in Austrian states, carried out at the beginning of the 16th century by Maxmilian I.

Key words: Numismatics, currency development, Austrian states, Maxmilian I, 1510, pfennig, Vienna, Salzburg, Bohemia, Klodzko, Silesia, Wrocław, Hardegg

Po inflačním zhroucení středoevropského peněžního oběhu v letech 1458–1459, které v důsledku chybného politického rozhodnutí krále Jiřího z Poděbrad zasáhlo i české země, se česká stavovská obec po několik desetiletí úspěšně bránila vzniku širších měnových unií, v jejichž rámci by se zákonným platidlem v Čechách měly stát běžné mince jiných vydavatelů. U tehdejších “hrubých” mincí (dukátů, zlatých rýnských a plnohodnotných stříbrných mincí grošových) takový souběh nevadil, protože šlo o mince, jejichž hodnotu z podstatné části zaručoval obsah drahého kovu. S drobným oběživem však mohl vzniknout problém snadno, protože jeho platební síla byla garantována jen politicky. I po vzniku habsburské monarchie trvalo dlouhá desetiletí, než se Ferdinandu I. podařilo za pomoci silných mocenských nástrojů propojit i na úrovni “běžných mincí” alespoň měnové systémy rakouský a český.

Přesto již v průběhu první poloviny 16. století byly v rámci zemí Koruny české ve dvou případech raženy i drobné mince rakouského měnového systému. Konkrétně se jednalo o vídeňské feniky (čtvrtkrejčary), ražené na přelomu první a druhé dekády 16. století ve východočeském Klodsku a na přelomu třicátých a čtyřicátých let 16. století ve slezské Vratislavi. V případě obojí této ražby vídeňských feniků v českých zemích se ve starší numismatické i historické literatuře setkáváme s různými interpretacemi, proto jsem si dovolil

v této studii krátce shrnout příčiny, proč k takovým mincovním aktivitám v rámci českých zemí došlo.

Východiskem k pochopení širších souvislostí jsou mincovní reformy římského krále (pozdějšího císaře) a rakouského arcivévody Maxmiliána I., který se na sklonku své vlády v rakouských zemích (1493–1519) pokusil kromě jiného také o reformu běžných mincí, a to formou znovuoobnovení výroby tzv. vídeňských feniků v panovnické režii.

Videňské feniky představovaly v období vrcholného středověku hlavní stříbrnou minci, obíhající v široké oblasti Podunají a hojně pronikající i do příhraničního peněžního oběhu českého a moravského. Od 13. do sklonku 14. století představují mince tohoto typu pestrou směs ražeb s různorodými motivy, neboť jednak byly vydávány velkým počtem emitentů, jednak byl (stejně jako v jiných evropských zemích) i v případě těchto mincí běžně uplatňován systém „renovatio monetae“, který by nebyl bez výrazné změny rázu nových emisí prakticky uplatnitelný.¹

Zásadní změnu přinesl až konec 14. století, kdy se (stejně jako v Čechách) vnější podoba drobných mincí stabilizovala a po několik následujících desetiletí zůstávala neměnná. Od roku 1388 tak měly vídeňské feniky,² tvořící stále hlavní domácí oběživo dědičných rakouských zemí, stejnou vnější podobu, kterou začali napodobovat i další emitenti v jihozápadní části Svaté říše římské. Základní rozvržení mincovního obrazu vymezoval trojlístek s oblymi okvětními lístky (nazývaný „trojpás“); uprostřed byl umístěn erb vydavatele (nejčastěji babenberský štítek s břevnem, užívaný arciknízaty z habsburského rodu jako znak „rakouský“), kolem něj uvnitř jednotlivých lístků tři písmena či jiné znaky, označující obvykle jméno či jiný identifikační prvek vydavatele.³ Na přelomu 14. a 15. století došlo k sblížení českých a rakouských drobných mincí nejen v tom, že se jejich vnější podoba stala neměnnou (český peníz byl od té doby stále ražen jako jednostranná mince s vyobrazením českého lva volně v poli), ale sjednotila se i jejich platební síla. Pražský groš Václava IV., který se v té době stal běžně rozšířenou mincí i v Podunají, platil v rakouských zemích 7 vídeňských feniků, stejně jako v Čechách 7 českých peněz.⁴

1 Středověký vývoj vídeňských feniků od 13. do druhé poloviny 14. století přehledně shrnuje spolu s podrobným textovým komentářem Bernard KOCH, *Der Wiener Pfennig (Ein Kapitel aus der Periode der regionalen Pfennigmünze)*, Wien 1983 (zvláštní číslo Numismatische Zeitschrift 97, 1983). Celkový přehled všech středověkých mincí z oblasti dnešního Rakouska (až do sklonku vlády Fridricha III.) publikoval též autor jako základní typový katalog (ke kterému není připojen odborný komentář), viz TÝŽ, *Corpus Nummorum Austriacorum*, Band I. (Mittelalter), Wien 1994 [dále CNA I].

2 Günther PROBSZT, *Österreichische Münz- und Geldgeschichte von den Anfängen bis 1918*, Wien – Köln – Graz 1973, s. 286–287.

3 Arnold LUSCHIN von EBENGREUTH, *Umriss einer Münzgeschichte der altösterreichischen Lande im Mittelalter*, Numismatische Zeitschrift – Neue Folge II, Wien 1909, s. 1–54.

4 Bernard KOCH, *Böhmische und mährische Münzen des Mittelalters im österreichischen Geldumlauf*, in: Jiří Sejbal (red.), *Sborník I. numismatického symposia 1964*, Brno 1966, s. 125–134, zde s. 130–131.

Ve výše zmíněné podobě s výrazným motivem trojpasu razila habsburská arciknížata vídeňské feniky ve Vídni i v jiných mincovnách kontinuálně po sedm desetiletí (byť se změnami metrologických parametrů),⁵ až do doby středoevropské finanční krize z let 1458–1460, zahájené právě výraznou devalvací vídeňských feniků císařem Fridrichem III. Hlavní tradiční vládní mince rakouského peněžního oběhu, tzv. vídeňský fenik, tehdy ztratila svůj stříbrný obsah a inflační měděné feniky Fridricha III. (nazývané „šinderlinky“)⁶ byly v důsledku inflace prakticky bezcenné.⁷

Období „šinderlikové krize“ formálně ukončilo vydání nového rakouského mincovního řádu z 28. dubna 1460, podle kterého měly být nové vídeňské feniky raženy ze stříbra o ryzosti 5 lotů (31,25 %); z jednoho hmotnostního lotu vídeňské hřivny⁸ se mělo vyrazit 30 feniků, což v peněžních početních jednotkách činilo 1 šilink rakouské měny. Vůči uherskému dukátu byla platební síla nového vídeňského feniku stanovena v poměru 1 uherský dukát = 6 šilinků = 180 feniků obnovené rakouské měny. Tehdejší obnovení rakouské měny měl zajistit mincmistr Teschler, pod jehož správou byla zahájena ve Vídni výroba nových vídeňských feniků stejného rázu (s habsburským znakem a s trojpasem), které se od dřívějších předinflačních i inflačních emisí odlišovaly hlavně umístěním písmen „TW“ (Teschler – Wien) pod trojpasem a některé typy také dvojciferným letopočtem „[14]60“ uvnitř horního lístku trojpasu (inflační ražby měly dělený dvojciferný leto-počet vedle horního lístku).⁹

5 Carl SCHALK, *Der Münzfuss der Wiener Pfennige in den Jahren 1424 bis 1480*, Numismatische Zeitschrift 12, 1880, s. 186–282, 324–378; 13, 1881, s. 53–87 (ediční přílohy I–XXIV).

6 Fotodokumentace datovaných vídeňských feniků Fridricha III. z mincovny ve Štýrském Hradci s letopočty 1456, 1458 a 1459 viz CNA I, s. 325, tab. 87/Fb5; vládní šinderlinky s letopočtem 1456 a nedatované tamtéž, s. 319, tab. 85/Fa38; s. 336, tab. 91/ Fc21–24. Též viz Michael ALRAM, *Der Wiener Pfennig – Von Herzog Leopold V. (1177–1194) bis Kaiser Friedrich III. (1452–1493)*, in: Wolfgang Häusler (Hg.), *Geld – 800 Jahre Münzstätte Wien*, Wien 1994, s. 53–73; fotodokumentace inflačního vídeňského feniku („šinderlinku“) z let 1458–1459 zde Abb. 72 na s. 64, a Robert A. LEVINSON, *The Early Dated Coins of Europe 1234–1500 (An illustrated catalogue and guide to dated medieval coinage)*, Clifton – New Jersey 2007 [dále EDCE], Region IV – Habsburg Hereditary Territories & Neighboring Lands, s. 177–178, č. IV–2, 6, 9 (štýrské feniky 1456, 1458, 1459).

7 Artur POHL, *Die Grenzlandprägung (Münzprägung in Österreich und Ungarn im fünfzehnten Jahrhundert)*, Graz 1972, "Die Schinderlings-Inflation und ihre Ursachen" na s. 91–99, zde mezi s. 92 a 93 graf "Goldguldenkurs des W. Pf. und Ung. Denars im 15. Jahrh."

8 Dílčí rozdíly ve výpočtech teoretické normativní hmotnosti tehdejších vídeňských feniků nejsou podstatné, protože tyto mince se neušly jako obchodní stříbro, ale jejich platební síla byla dána zákonnou normou. Starší rakouská literatura konce 19. století ve svých výpočtech převáděla historickou vídeňskou hřivnu do dnešní metrické soustavy v poměru 1 hřivna = 280,006 g. Novější literatura se kloní k hmotnosti mírně vyšší, a sice 280,67 g. Podle toho hmotnostní lot = 1/16 hřivny, tedy 1 lot vídeňské hřivny = 17,542 g. K jednotlivým hmotnostním jednotkám, užívaným v tehdejší mincovnictví, a k problémům s jejich převody na dnešní metrický systém viz Petr VOREL, *Stříbro v evropském peněžním oběhu 16. – 17. století (1472–1717)*, Praha 2009, s. 43–46 a Tab. 3: "Hlavní hmotnostní jednotky evropského mincovnictví raného novověku" na s. 66.

9 CNA I, tab.83/Fa10–11; EDCE s. 178, č. IV–10a (kvalitnější foto téhož exempláře této mince zde na s. IV barevné přílohy). Jiný exemplář viz A. POHL, *Die Grenzlandprägung*, tab. III/35.

Vládní ražby si však po zkušenostech s předchozí inflací nezískaly důvěru a císař byl nucen výrobu mincí postoupit vídeňskému městskému konsorciu, a to smlouvou z 2. srpna 1460.¹⁰ Podstatná byla právní forma tohoto převodu, která měla *de iure* trvalý ráz dědičného práva, tedy z mincovny původně vládní (zeměpanské) se fakticky stala mincovna městská. Mincmistr Teschler zůstal i nadále ve službách konsorcia, ale podstatným způsobem se změnil vnější vzhled vídeňských feniků: habsburský erb nahradil na fenících s iniciálami panovníka a s letopočtem “[14]60” městský znak vídeňský,¹¹ později byly tyto mince raženy jen se symboly města (a písmeny W – H – T; tj. Wiener Hausgenossen – Teschler).¹²

Obr. 1-2: Tradiční podoba pozdně středověkých vídeňských feniků se symbolem “trojpasu”: Vlevo vídeňský fenik Albrechta Habsburského z dvacátých let 15. století (v trojpasu uprostřed znak habsburský, v listcích iniciály zkratka jména panovníka AL-B[er]-[tus]); vpravo vídeňský fenik městského mincovního konsorcia z počátku šedesátých let 15. století (v trojpasu uprostřed znak města Vídně, v listcích W – H – T, tj. Wiener Hausgenossenschaft Teschler)¹³

Vládní ražba vídeňských feniků tak byla na řadu let přerušena a nemáme o ní bližší informace ani jednoznačný dochovaný materiál. V průběhu šedesátých a sedmdesátých

10 C. SCHALK, *Der Münzfuss*, edice textu viz NZ 13, 1881, č. XIII. na s. 72–73.

11 *EDCE*, s. 178–179, č. IV–10b (datovaný fenik “1460” se znakem městským; starší rakouská literatura ani *CNA I* tento typ nezná).

12 *CNA I*, tab. 83/Fa12–14; A. POHL, *Die Grenzlandprägung*, tab. III/36–37.

13 Obr. 1: mince ze sbírky VČM Pardubice, př. č. 107/2011 (foto © autor); obr. 2: mince ze sbírky VČM Pardubice, př. č. 108/2011 (foto © autor).

let 15. století kvalita vídeňského feniku kolísala a mince stále ztrácela svůj stříbrný obsah i hodnotu vůči uherskému dukátu (hlavní obchodní minci tehdejší střední Evropy). Fridrich III. také pravděpodobně reagoval na měnovou reformu v Čechách roku 1469 a stejně jako český král Jiří i on snížil platební sílu hlavní zemské fenikové mince na polovinu. Fenik ražený ve Vídni nejpozději roku 1469 platil polovinu “nového feniku” o dvojnásobné hodnotě, raženého ve vládní mincovně ve Vídeňském Novém Městě.¹⁴ Podobně jako v Čechách začaly se dva druhy drobných mincí stejného názvu (peníze = feniky), ale odlišné platební síly, od sebe odlišovat: V Čechách “bílý peníz” a “malý (černý) peníz”; v Rakousích Pfennig – Zweier (“dvoják”) a Pfennig – Kleinpennig (“malý fenik”). Dochovaný hmotný materiál z této doby je však poměrně vzácný: Ojedinelý jednostranný fenik z vídeňské mincovny (tedy Kleinpennig) pravděpodobně s letopočtem “[14]74” je dosud popsán jen v ojedinelých exemplářích.¹⁵ Hojněji jsou k dispozici tehdejší feniky z vládních mincoven ve Vídeňském Novém Městě a ve Štýrském Hradci (tedy “Zweieri”, “dvojáky”), které se do roku 1481 razily jako mince dvoustranné. Na líci zachovávaly tradiční ráz středověkých vídeňských feniků (s habsburským štítkem na středu), na rubu byl umístěn říšský orel. Mince tohoto typu (tedy dvoustranné “dvojáky”), ražené ve Štýrském Hradci, se od výrobků z Vídeňského Nového Města odlišovaly pouze heraldickou výzdobou, neboť na středovém štítku byl umístěn zemský znak štýrský.¹⁶

Výše zmíněný stav pak potvrdil nový mincovní řád císaře Fridricha III. z 4. října 1481,¹⁷ který snížením ryzosti už jednoznačně deklaroval “starý” vídeňský fenik jako minci kreditní. Oba druhy feniků byly nadále v zájmu snížení výrobních nákladů po roce 1481 raženy jako mince jednostranné. Proto bylo nutné je od sebe výrazněji odlišit jejich rázem. Dřívější “dvojáky” se totiž krom vyšší ryzosti a o něco větší hmotnosti od “malých feniků” na první pohled lišily hlavně tím, že měly na rubové straně obraz říšského orla, což po roce 1481 už nemohlo být použito jako rozlišovací atribut (obě mince byly jednostranné).

Císařovi finančníci tedy použili toto řešení: Na obou fenicích (“dvojáku” i a “malém feniku”) byl užít tradiční motiv trojpasu, ale u “dvojáku”, který se obsahem stříbra blížil předinflačnímu vídeňskému feniku, byly umístěny tři znaky ve všech třech listech trojlístku (dole rakouský a štýrský, nahoře císařský orel),¹⁸ zatímco “malý fenik” zachovával tradič-

14 CNA I, s. 315.

15 CNA I, tab. 83/Fa17; fotodokumentace stejného exempláře této mince též viz *EDCE*, s. 182, č. IV–30.

16 CNA I, tab. 86/Fa48–49; A. POHL, *Die Grenzlandprägung*, tab. III/41 (Vídeňské Nové Město; středový znak rakouský); CNA I, tab. 89/Fb34; A. POHL, *Die Grenzlandprägung*, tab. III/44 (Štýrský Hradec; středový znak štýrský).

17 Alfred NAGL, *Die österreichische Münzordnung vom Jahre 1481*, Numismatische Zeitschrift 41, 1908, s. xx–yy; M. ALRAM, *Der Wiener Pfennig*, s. 71.

18 CNA I, tab. 84/Fa28–29; A. POHL, *Die Grenzlandprägung*, tab. IV/51.

ní podobu středověkého vídeňského feniku s příslušným středovým znakem (rakouským nebo štyrským) a iniciálami panovníka v jednotlivých lístcích.¹⁹

Další pravidelnou ražbu těchto mincí však narušily územní výboje uherského krále Matyáše Korvína, jemuž se v průběhu osmdesátých let 15. století podařilo obsadit většinu Dolních Rakous, včetně Vídně (1485) a Vídeňského Nového Města (1487). Ražba mincí rakouského měnového systému zde byla v době uherské vlády přerušena a nahrazena výrobou drobných mincí uherské měny (denárů uherského typu o platební síle 3 vídeňské feniky).²⁰ Císaři Fridrichovi III. tak zůstala pouze jediná mincovna ve Štyrském Hradci, ve které se však v osmdesátých letech razily pouze čtyřfeniky s kolísavým obsahem stříbra, nikoli drobnější mince.²¹

Hlavní výrobnou mincí pro rakouské dědičné země, které ještě Habsburkům zůstávaly, se stala tyrolská mincovna ve městě Hall in Tirol, vyrábějící jménem arciknížete Zikmunda Tyrolského z místních bohatých zdrojů stříbra nové obchodní mince vyšších hodnot, jejichž metrologické parametry určoval tyrolský mincovní řád z roku 1477.²² Měnové systémy obou tehdejších větví Habsburků (tyrolské a císařské) byly odlišné; tyrolský krejcar měl jiný obsah stříbra než rakouský čtyřfenik (pro který se ovšem také užívalo označení „krejcar“).

Novou situaci, umožňující zahájit další změny v habsburském mincovnictví, přinesl rok 1490. Tehdy jednak zemřel uherský král Matyáš Korvín a Habsburkové začali postupně zpět obsazovat dříve ztracená území v Podunají, jednak se císaři podařilo zabránit tomu, aby jeho zadlužený prabratranec Zikmund Habsburský prodal Tyroly bavorským Wittelsbachům, a toto stříbrem oplývající alpské hrabství převzal pod svou vládu mladý arcikníže a od roku 1486 již volený král římský Maxmilián I. Po smrti Fridricha III. († 1493) pak na jeho syna Maxmiliána I. padl nelehký úkol sjednotit měnové systémy v rakouských dědičných zemích.

Základem Maxmiliánových reformních snah se stal měnový systém tyrolský, jehož hlavní mincí byl výše zmíněný krejcar a jeho násobky (hlavně šestikrejcar a dvanáctikrejcar). To však byly především plnohodnotné mince obchodní. Drobnou mincí tyrolského měnového systému byl tzv. „vierer“, který se užíval v přepočtu 1 krejcar = 5 „viererů“. Pro-

19 CNA I, tab. 84/Fa30; A. POHL, *Die Grenzlandprägung*, tab. IV/50 (Vídeň; středový znak rakouský); CNA I, tab. 89/Fb35 (Štyrský Hradec; středový znak štyrský)

20 Bernard KOCH, *Mittelalterliche Münzprägung in Österreich – Probleme der Forschung*, in: Bericht über den vierzehnten österreichischen Historikertag in Wien veranstaltet vom Verband Österreichischer Geschichtsvereine in der Zeit vom 3. bis 7. April 1978, Wien 1979, Sektion 9a: Numismatik (dále Bericht XIV/1978), s. 260–269, zde s. 268; A. POHL, *Die Grenzlandprägung*, s. 149–154.

21 CNA I, s. 330–331, tab. 89/Fb22–33 (čtyřfeniky = krejcarry z mincovny ve Štyrském Hradci z let 1482–1493; v jejich heraldické výzdobě je užit štyrský zemský znak, stejně jako na dříve ražených drobných mincích).

22 Heinz MOSER – Heinz TURSKY, *Die Münzstätte Hall in Tirol (1477–1665)*, Innsbruck 1977, s. 26–34.

dukci a distribuci tyrolského stříbra však ovládaly jihoněmecké bankovní domy a pro ně bylo výhodnější vyrábět z nově vytěženého stříbra hlavně výše zmíněné mince vyšších hodnot, nikoli drobné mince pro běžný peněžní oběh.

V důsledku složitého vývoje v poslední třetině 15. století tak král Maxmilián I. v rakouských dědičných zemích "zdědil" poměrně složitou měnovou situaci. Na většině rakouského území se na přelomu 15. a 16. století zoufale nedostávalo domácích drobných mincí pro běžný trh.²³ Tento výpadek byl zčásti nahrazován přílivem drobného oběživa jihoněmeckého, užíváním uherských denárů (v přepočtu denár = 3 feniky),²⁴ ale i dovozem českých drobných mincí (kutnohorské bílé peníze nazývané "pučandly"; české malé peníze znali jako "kateřinky").²⁵ Masové užívání zahraničních drobných mincí ale bylo pro panovnickou komoru nevýhodné, neboť tak unikal zisk z mincovního regálu, tedy z rozdílu mezi výrobními náklady na nově ražené peníze a platební silou těchto peněz. O změnu této situace se Maxmilián I. pokusil až na sklonku své vlády, v průběhu první dekády 16. století.

Příležitost ke změně se králi Maxmiliánovi I. naskytlá po roce 1500, kdy své území po smrti hraběte Leonarda V. Gorického rozšířil o hrabství Gorice a Gradiška (nyní ve Slovinsku a v severní Itálii). Součástí nově získaných území byla i vládní hraběcí mincovna ve městě Lienz. Zde započal Maxmilián roku 1504 s výrobou zcela nových habsburských drobných vládních mincí, ražených pak s letopočty 1504 a 1505.²⁶ Ty měly jednak pokrýt aktuální nedostatek drobných platidel, jednak měly následně nahradit starší obíhající běžné mince v nově získaných zemích a také v přilehlých Korutanech novými platidly, vydávanými Maxmiliánem I. Proto zároveň Maxmilián I. nařídil i v Korunatech nucený oběh těchto nových feniků a starší ražby tyrolské prohlásil za neplatné.²⁷ Ve vztahu k tyrolské měně byla platební síla těchto mincí stanovena na $\frac{1}{4}$ krejcaru,²⁸ i když obsah jejich stříbra byl nižší.²⁹

23 M. ALRAM, *Der Wiener Pfennig*, s. 53–73; Erich EGG, *Die Münzen Kaiser Maximilians I.*, Innsbruck (b. d.), s. 87–88.

24 A. POHL, *Die Grenzlandprägung*, s. 156.

25 Například v hornorakouském Freistadtu stanovil císař Maxmilián I. v roce 1513 platební sílu českých "pučandlů" na $\frac{1}{3}$ krejcaru. Viz Carl SCHALK, *Der Wiener Münzverkehr im XVI. Jahrhundert – I. Das erste Drittel (bis 1534)*, Numismatische Zeitschrift 13, 1881, s. 243–329, zde s. 304. Též viz G. PROBSZT, *Österreichische Münz- und Geldgeschichte*, s. 378–379.

26 Wolfgang SCHULTEN, *Deutsche Münzen aus der Zeit Karls V.*, Frankfurt am Main 1974, s. 416, tab. 96/3952.

27 H. MOSER – H. TURSKÝ, *Die Münzstätte Hall*, s. 308–309.

28 Od té doby se obecně až do měnové reformy roku 1857 říkalo čtvrtkrejcaru "vídeňský fenik" ("Wienerpfennig", v češtině zkracováno na "vindra"; odtud rčení "nemá ani vindru").

29 Erich EGG, *Die Münzen Kaiser Maximilians I.*, Innsbruck (b. d.), s. 82–83.

Vnější podoba “nových vídeňských feniků” z mincovny v Lienzi byla do té doby v rakouském peněžním oběhu neobvyklá. Jejich ráz byl od starších rakouských mincí zcela odlišný, neboť přesně napodobovaly soudobé (také teprve v roce 1501 do oběhu zavedené) drobné mince sousedního Arcibiskupství solnohradského.

V Solnohradech byla výroba mincí v roce 1501 obnovena arcibiskupem Leonardem z Keutschachu po více než čtyřech desetiletích. Solnohrady měly tehdy k dispozici dostatek zlata i stříbra z vlastních dolů a hutí; vedle zlatých a stříbrných mincí obchodních byla zahájena i rozsáhlá výroba drobných ražeb. Od roku 1501 tak byly do celé rozsáhlé oblasti na jihozápadě říše vyváženy ve velkém množství drobné solnohradské ražby, vycházející vstříc poptávce po drobných mincích. Nejrozšířenější drobnou mincí celé této oblasti se stal solnohradský půlkrejcar (dvoufenik), ale razila se i mince poloviční hodnoty, fenik a také půlfenik (halěř). Feniky se razily v letech 1501–1507 s neměnným datem “1500” v hlavní biskupské mincovně v samotných Solnohradech (od roku 1508 už byly feniky průběžně datovány)³⁰ a později také s letopočty 1505 a 1506 v arcibiskupské mincovně ve Friesachu.³¹

Svým vnějším vzhledem kombinovaly nové solnohradské drobné mince tradici jiho-německý feniků 15. století, ražených hlavně v Norimberku, a feniků vídeňských. Feniky norimberského typu se od vídeňských feniků s trojpasem odlišovaly hlavně výrazným motivem dvou štítů s heraldickou výzdobou, umístěných volně v poli mince a doplněných nahoře či dole dalšími drobnými identifikačními prvky (písmeny, značkami).³²

Motiv trojpasu ze středověkých vídeňských feniků byl při obnovení solnohradské měny roku 1501 použit pro mince dvojnásobné hodnoty, tj. dvoufeniky (půlkrejcare), a to v podobě navazující na rakousko-štyrské “dvojáky” (“Zweierey”) Fridrichova mincovního řádu z roku 1481. Od vídeňských feniků z 15. století se tyto ražby na první pohled lišily absencí středového heraldického štítku, který nahrazovaly dva erby, umístěné však uvnitř trojpasu. Použití tohoto motivu má však určitou logiku v tom, že vzhledem ke snížení hodnoty fenikové mince ve vztahu k ražbám zlatým odpovídala hodnota vídeňského feniku z doby před inflací dvěma fenikům z počátku 16. století.

30 Bernard PROKISCH – Hubert EMMERIG u. a., *Repertorium zur neuzeitlichen Münzprägung Europas, Band II. – Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation und Nachfolgestaaten – der Bayerische Reichskreis*, Wien 1996 (dále RNME II), s. 104–105, č. 24/6; od roku 1508 průběžná aktualizace ročníku ražby (tamtéž, č. 24/14–25); fotodokumentace solnohradského feniku s letopočtem “1500” též viz EDCE, s. 188, č. IV–65.

31 Christoph MAYRHOFER, *Die Friesacher Münzprägung unter Erzbischof Leonhard von Keutschach*, in: Christoph Mayrhofer – Günther Rohrer (Hg.), *Tausend Jahre Salzburger Münzrecht*, Salzburg 1996, s. 113–117; RNME II, s. 105, č. 24/11–12.

32 V této podobě razil i své poslední feniky v době před šinderlikovou inflací solnohradský arcibiskup Zikmund (1452–1461): heraldicky vpravo (pohledově vlevo) je umístěn rodový znak arcibiskupa, vedle něj zemský znak solnohradský, viz A. LUSCHIN von EBENGREUTH, *Umrisse*, tab. I/9.

U mincí poloviční platební síly (feniků), zavedených do výroby také roku 1501 solnohradským arcibiskupem Leonardem z Keutschachu, nalézáme také dva vedle sebe umístěné znaky (rodový erb arcibiskupa a zemský znak solnohradský), nad nimiž byl umístěn výrazný čtyřciferný letopočet. Mincovní pole nových feniků však bylo namísto trojpasu zřetelně vymezeno čtyřmi linkami, napodobujícími středověký čtyřráz.³³ Tím se nové feniky na první pohled odlišovaly od všech dosavadních jihoněmeckých feniků norimberského typu, které byly vyráběny na střízcích, vyražených průbojníkem, a symbol čtyřrázu na sobě neměly, a také od solnohradských mincí dvojnásobné hodnoty (dvoufeniků), u kterých byl použit motiv trojpasu.

Proč nechal Maxmilián I. ve své nové vládní mincovně napodobovat právě drobné ražby solnohradské, to není dosud jednoznačně vysvětleno. Za nejlogičtější považuji pragmatický postup: Vzhledem k dlouhodobému nedostatku drobných mincí v celé oblasti se krátce po roce 1501 nové masově ražené solnohradské mince rychle rozšířily i do sousedních rakouských oblastí. Maxmilián I. tak jen využil obecného užívání mincí tohoto typu a o tři roky později (1504) jim přizpůsobil vnější podobu vlastních, nově zaváděných vládních ražeb.

Toto opatření se ukázalo jako úspěšné a vnější vzhled solnohradsko-gorických drobných mincí z let 1501–1506 se stal předobrazem nových solnohradských a rakouských feniků a dvoufeniků po celé 16. století.

Vedle dvou solnohradských arcibiskupských mincoven (Solnohrady a Friesach) a habsburské mincovny v gorickém Lienzi se však ještě v průběhu první dekády 16. století začaly razit feniky tohoto typu i v Čechách, konkrétně v mincovně v Kladsku. Tato skutečnost neměla žádné politické pozadí a nelze ji podle mého názoru interpretovat jako snahu krále Maxmiliána I. o narušování právní integrity Království českého.³⁴ Jednalo se jen o podnikatelskou aktivitu rakouské šlechtické rodiny Prüschenků ze Stettenbergu, povýšené Maxmiliánem I. roku 1499 do hraběcího stavu a užívající až od té doby titul hrabat z Hardeka. Prüschenkové patřili koncem 15. století mezi vlivné dvořany Fridricha III. i Maxmiliána I. a mezi rakouskou šlechtou představovali jedny z nejvýznamnějších panovnických věřitelů, zasahujících podstatně i do správy panovnických financí. Díky rodinnému spříznění s českými Rožmberky se po složitých jednáních podařilo na počátku 16. století Hardekům získat od zadlužených minsterberských knížat východočeské

33 Na přelomu 15. a 16. století se podobně umístěné druhotné označení čtyřrázu užívalo v jihoněmecké oblasti jen u drobných mincí Biskupství pasovského. Ty se však od nových ražeb solnohradských zřetelně lišily tím, že na nich byl umístěn jen jeden štít se zemským znakem.

34 Takto tuto činnost nejnověji interpretují František MUSIL – Piotr PREGIEL (edd.), *Chrestomatie k dějinám Kladska*, Hradec Králové 2002, s. 107 a následně František MUSIL, *Kladsko (stručná historie států)*, Praha 2007, s. 69–70.

Hrabství kladské. K výsadám držitelů Kladska patřilo od husitských dob i právo ražby mincí, odpovídajících slezským metrologickým normám.

V kladské mincovně však Hardekové vedle “domácích” mincí zahájili také ražbu drobných feniků, napodobujících výše zmíněné ražby solnohradsko-gorické. K této činnosti získal Jindřich z Hardeka zvláštní výsadu Maxmiliána I. roku 1507, i když v té době neměl hrabě Jindřich *de iure* s Kladskem nic společného a neměl v Čechách ani obyvatelské právo (formálním vlastníkem hrabství byl jeho syn Oldřich z Hardeka). V kladské mincovně však Jindřich z Hardeka roku 1508 zahájil výrobu těchto mincí, což v té době těžko mohlo mít jiný účel než jejich vývoz do oblasti Korutan a Horních Rakous, kde měli Hardekové svá vlastní rodová panství.³⁵

Obr. 3-5: Nové “vídeňské feniky” solnohradsko-gorického typu z první dekády 16. století: Vlevo feník solnohradský z roku 1505, ražený arcibiskupem Leonardem z Keutschachu v arcibiskupské mincovně ve Friesachu (znak solnohradský a osobní erb arcibiskupa; písmeno “L” = Leonard). Uprostřed feník gorický z roku 1505, ražený králem Maxmiliánem I. ve vládní mincovně v Lienzi (znak habsburský a gorický; písmeno “M” = Maxmilián). Vpravo feník kladský, ražený Jindřichem z Hardeka v mincovně ve východočeském Kladsku (znak Hardeků a zemský znak kladský; písmeno “H” = Hardegg).³⁶

Vzhledem k významnému postavení Jindřicha z Hardeka (a jeho bratra Zikmunda) u habsburského dvora koncem 15. století není překvapivé, že Maxmilián I. vyšel vstříc jeho žádosti o vystavení listiny, povolující jim ražbu, napodobující rakouské vládní min-

35 Nejnovější podrobná celková interpretace mincovních aktivit v Kladsku v té době viz Petr VOREL, *Ražba mincí ve východočeském Kladsku hrabaty z Hardeka na počátku 16. století*, *Východočeský sborník historický* 18, 2010, s. 151–208.

36 Obr. 3: kresba mince dle exempláře, publikovaného in: MAYRHOFER, *Die Friesacher*, s. 116 (kresba © autor); obr. 4: kresba mince dle exempláře, publikovaného in: EGG, *Die Münzen*, s. 179 (kresba © autor); obr. 5: reprodukováno z: FRIEDENSBURG, *Schlesiens Münzgeschichte* I, tab. XVI/792.

ce, čímž jim umožňoval přivydělat si na panovnickém mincovním regálu. Byl to v dřívějších dobách běžný postup, který jeho otec Friedrich III. používal v dobách finanční nouze namísto splátek dluhů a zvláště v “šinderlinkovém” období přispívala privátní ražba inflačních feniků k rychlému zhroucení rakouské měny.³⁷ I z těchto důvodů nebylo v rakouských dědičných zemích počátkem 16. století politicky průchodné, aby Maxmilián I. někomu z domácích šlechticů takové právo poskytl, a bylo by to i v rozporu s dlouhodobou Maxmiliánovou měnovou politikou. Proto bylo vystavení privilegia pro Jindřicha z Hardeka naprostou výjimkou, a to velmi dobře vymyšlenou: listinu nemohli zpochybnit stavové rakouští, protože se rakouských dědičných zemí netýkala, a v Čechách o ní ani nikdo nemusel vědět, protože Kladsko posloužilo jen jako dílna pro výrobky, které se v českém peněžním oběhu vůbec neobjevily, ale byly rovnou vyváženy do rakouských zemí. Od arcibiskupských a habsburských vládních mincí se kladské ražby lišily pochopitelně heraldickou výzdobou (pohledově vlevo jedna z figur složitého erbu Hardeků; vpravo zemský znak kladský) a umístěním napodobení čtyřrázu, které je zde v poloze vodorovné, zatímco u solnohradsko-gorického typu je v poloze kosmé.

V této první fázi však byly zřejmě Jindřichem z Hardeka raženy vídeňské feniky jen v malém množství s letopočtem 1508.³⁸ Hlavní období produkce tohoto nominálu v kladské mincovně nastalo až v souvislosti s rozšířením Maxmiliánovy reformy drobných mincí i ve východní části dědičných zemí na počátku druhé dekády 16. století.

Po úspěšném zavedení výroby drobných vládních mincí v Lienzi se král Maxmilián I. pokusil zvrátit poměry v mincovně vídeňské, kde se mince razily v režii konsorcia. Nebylo to jednoduché, neboť v předchozím období zadlužený Fridrich III. ujistil vídeňským měšťanům práva k ražbě mincí takovým způsobem, že ze strany jeho syna Maxmiliána I. nebyl onen právní vztah jednostranně vypověditelný.³⁹ Usiloval tedy o postupné získání kontroly nad činností vídeňské mincovny, kam již roku 1496 dosadil jako královského správce vídeňského zlatníka Jörga Jordana, který zastával také úřad nejvyššího mincmistra dolnorakouských zemí. Jordanovy pozice vůči vídeňskému konsorciu mělo pak posíleze posílit jeho jmenování přímo mincmistrem vídeňské mincovny v roce 1506. Tento

37 Karl SCHULZ, *Münzprägung der österreichischen Standesherrn*, in: Bericht XIV/1978, s. 269–277, zde s. 270–271; podrobný přehled těchto aktivit (včetně edic příslušných písemností) viz A. POHL, *Die Grenzlandprägung*, s. 113–140, v edici č. XV.–XVII. a XIX. na s. 175–178.

38 Ferdinand FRIEDENSBURG, *Schlesiens Münzgeschichte im Mittelalter II*, Breslau 1888, s. 289, č. 792; autor dokumentuje jeden exemplář ročníku 1508 (0,38 g); jehož perokresbu zařadil do obrazové přílohy tamtéž, sv. I, tab. XVI/792. Jiný exemplář této mince z doby před rokem 1511 dosud nikdo nepopsal, všechny novější přehledy kladských ražeb jen přejímají informaci Friedensburgovu, viz Zdeněk NECHANICKÝ – Oldřich ŠAFÁŘ, *Kladské mincovnictví*, Hradec Králové 1983, s. 22..

39 Poměry v tehdejší vídeňské mincovně a vztah mezi panovníkem a konsorciem shrnuje především Arnold LUSCHIN, *Die Wiener Pfennige zu Zeiten Kaiser Maximilians I. 1493–1519*, in: Carl Schalk, *Der Wiener Münzverkehr im XVI. Jahrhundert – I. Das erste Drittel (bis 1534)*, Numismatische Zeitschrift 13, 1881, s. 243–329, zde Einleitung s. 245–257.

pokus o postupné získání kontroly nad ražbou mincí sice nebyl nakonec příliš úspěšný, v době Jordanovy správy ale došlo ke změně vnější podoby vídeňských feniků, vracejících se k tradiční středověké formě. Krátce se tak na počátku 16. století (1507) ve Vídni znovu razily vídeňské feniky z trojpasem, habsburským znakem a s iniciálami Maxmiliána I. ve spodních lístcích trojpasu,⁴⁰ které se od předchozích konsorcijských ražeb lišily na první pohled hlavně královskou korunou v horním trojlístku (starší ražby konsorcia měly na tomto místě písmeno "M").⁴¹

Jordanovo působení ve vídeňské mincovně však provázely neustálé spory se zástupci konsorcia a pravděpodobně i rozsáhlé defraudace a machinace s mincovním kovem a ryzostí vyráběných drobných mincí, zvláště právě feniků. Ještě před řádným vyšetřením celého případu mincmistr Jordan roku 1509 z Vídně uprchl. Tato causa se však pro krále Maxmiliána stala záminkou k převzetí přímé kontroly nad vídeňskou mincovnou. Dne 14. srpna 1510 vydal pro rakouské země nový společný mincovní řád (částečně akceptovaný o rok později i v Tyrolích), zavádějící jednotný krejcarový systém podle tyrolského vzoru, doplněný však o drobné nominály, odvozené od vídeňského feniku (hlavně dvoufenik = ½ krejcar a fenik = ¼ krejcar).⁴² Zároveň ustanovil jako nového správce mincoven ve Vídni a ve Štýrském Hradci osvědčeného hallského mincmistra Bernarda Beheima, jehož úkolem bylo prosadit panovníkovy záměry.

Nové vídeňské feniky, jejichž výroba byla zahájena roku 1511,⁴³ přejímaly vnější vzhled feniků solnohradsko-gorických, zřejmě proto, aby byly snadno odlišitelné od starších ražeb konsorcijských s trojpasem. Zahájení masové výroby drobných vládních mincí ve Vídni a pravděpodobně i ve Štýrském Hradci umožnilo ukončit činnost gorické mincovny v Lienzi. Zároveň byla zahájena postupná výměna drobného oběživa, tak aby nové mince, z jejichž výroby již plynul zisk do panovnické pokladny, nikoli konsorciu, rychle nahradily předchozí drobné ražby konsorcijské. Vládní habsburské feniky solnohradsko-gorického typu se znakem habsburským a štýrským se pak ve Vídni (a později pravděpodobně i ve Štýrském Hradci) razily ve velkém množství s letopočty 1511–1518 v několika

40 A. POHL, *Die Grenzlandprägung*, s. 158–159, "Übersicht der österreichisch-steirischen Silberprägung im 15. Jahrhundert" (vzhledem k tématu této studie autor eviduje Maxmiliánův vídeňský fenik z roku 1507, ale nebere v potaz činnost jeho vládní gorické mincovny v Lienzi, zahájenou již v roce 1505). Fotodokumentace vídeňské Maxmiliánovy ražby z roku 1507 tamtéž, tab. IV/58. Těž viz W. SCHULTEN, *Deutsche Münzen*, s. 430, č. 4081–4082, tab. 101.

41 Vnější podobu konsorcijských feniků z vídeňské mincovny z počátku 16. století jen popisuje E. EGG, *Die Münzen*, s. 88 („... Ein älteret Pfennig (um 1500) hat ebenfalls den Bindenschild im Dreipaß und darüber ein M (Maximilian)...“).

42 Tamtéž.

43 Helmut JUNGWIRTH, *Die Münzstätte Wien und das neuzeitliche Geldwesen in Österreich*, in: W. Häusler (Hg.), *Geld – 800 Jahre*, s. 97–142; zde s. 97.

typových variantách.⁴⁴ Častější jsou však až mince z druhé poloviny první dekády 16. století. Na počátku zmíněného desetiletí se totiž vídeňská mincovna obecně potýkala s nedostatkem drahého kovu pro ražbu mincí; omezené množství stříbra sem bylo v letech 1510–1513 dováženo až z Tyrol; ve Štýrském Hradci se v důsledku nedostatku mincovního kovu v té době zřejmě vůbec mince nerazily.⁴⁵

Právě v této době cílené výměny drobného oběživa ve východní části rakouských zemí, provázené však výrobními komplikacemi, vrcholila ražba mincí tohoto typu ve východočeském Kladsku. Po smrti Jindřicha z Hardeka († 1510) využil jeho syn Oldřich Maxmiliánova mincovního privilegia z roku 1507 (které po otci zdědil)⁴⁶ k produkci vlastních napodobenin “nových vídeňských feniků” (tuto jejich druhou kladskou emisi dosud známe s letopočty 1511, 1512 a 1513),⁴⁷ určených pro rakouský peněžní oběh.

Obr. 6-8: Vídeňské feniky (čtvrtkrejčary) z druhé dekády 16. století: Vlevo fenik solnohradský z roku 1516, ražený v arcibiskupské mincovně v Solnohradech (znak solnohradský a osobní erb arcibiskupa; písmeno “L” = Leonard). Uprostřed fenik dolnorakousko-štýrský z roku 1517, ražený králem Maxmiliánem I. ve vládní mincovně ve Vídni (znak habsburský a štýrský; písmena “BB” = značka mincmistra Bernarda Beheima). Vpravo fenik kladský, ražený Oldřichem z Hardeka v mincovně ve východočeském Kladsku (znak Hardeků a zemský znak kladský; písmeno “H” = Hardegg).⁴⁸

V mincovních nálezech se s těmito východočeskými ražbami setkáváme zatím jen v rakouských dědičných zemích, především v Dolních Rakousích. Tato poměrně velká

44 E. EGG, *Die Münzen*, s. 88–90.

45 Günther PROBSZT, *Münzen und Bergbau im österreichischen Mittelalter*, Numismatische Zeitschrift 87–88, 1972, s. 103–112, zde s. 109.

46 Rekonstruovaná plná edice textu této listiny viz P. VOREL, *Ražba mincí*, č. 3, s. 203–204.

47 W. SCHULTEN, *Deutsche Münzen*, s. 106, tab. 21/948.

48 Obr. 6: mince ze sbírky VČM Pardubice, př. č. 251/2011 (foto © autor); obr. 7: mince ze sbírky VČM Pardubice, př. č. 110/2011 (foto © autor); obr. 8: mince ze sbírky NM Praha, inv. č. Chaura-146713 (foto © NM Praha).

vzdálenost mezi místem výroby a teritoriem užívání v peněžním oběhu a absence těchto ražeb v nálezech českých a moravských z první poloviny 16. století jsou argumentem, podporujícím hypotézu o účelovém vyvážení těchto mincí z Čech do Rakous. Jiný účel tyto mince zřejmě ani mít nemohly, neboť s jinými středoevropskými ražbami byly těžko zaměnitelné. V pozdějších letech se zřejmě tyto mince již v Kladsku nerazily. Podle zprávy úředníků vídeňské účetní komory asi z roku 1515 sice tyto z Čech dovážené mince stále v Dolní Rakousích obíhaly, ale jen ojediněle.⁴⁹

Po smrti císaře Maxmiliána I. († 1519) se dědičné habsburské země ocitly ve finanční krizi a dosud ani nebylo rozhodnuto, jak si mladí císařovi vnuci Karel a Ferdinand zděděné země rozdělí. V době tohoto mocenského vakua se podařilo vídeňským měšťanům mincovní výrobu znovu plně ovládnout. Vídeňskou mincovnu musel sice již zadlužený Maxmilián I. znovu pronajmout městskému konsorciu (1517), ale kontrolu nad výrobou mu zajišťoval jeho mincmistr Tomáš Beheim, bratr výše zmíněného Bernarda. Krátce před císařovou smrtí byl však Beheim z mincmistrovského úřadu vídeňskými měšťany sesazen a na jeho místo ustanoven městský mincmistr Hans Schwarz. Výroba vládních platidel byla na čas přerušena a nahrazena ražbou vídeňských městských grošů⁵⁰ a drobných mincí, jejichž podoba byla změněna. Na generální sněmu rakouských zemí, konaném v Innsbrucku roku 1518, přislíbil císař Maxmilián I. nápravu měnového systému (stížnosti stavů se týkaly hlavně kvality drobných mincí). Ve vídeňské mincovně se tak měly začít razit feniky v nové podobě, blížící se stavovským ražbám korutanským, ale ražené jako dvoustranné (líc "jednoštitný" s rakouským znakem a letopočtem; na rubu ondřejský kříž a čtyři křesadla).⁵¹ Tyto mince známe s letopočty 1519–1521 a jde zřejmě o výrobky vídeňského mincovního konsorcia.⁵² Existuje však ojediněle dochovaný exemplář "dvouštitného feniku" solnohradsko-gorického typu se znakem habsburským a štýrským, letopočtem 1520 a písmenem "W", jehož původ není jasný.⁵³ Podle výše zmíněné logiky věci by mělo jít o ražbu vládní, ale místo jejího vzniku není z dochovaných pramenů zřejmé.⁵⁴

49 P. VOREL, *Ražba mincí*, s. 182–183.

50 Josef BERGMANN, *Groschen der Stadt Wien von 1519–1521*, Numismatische Zeitschrift 1, 1868, s. 172–173.

51 E. EGG, *Die Münzen*, s. 90.

52 W. SCHULTEN, *Deutsche Münzen*, tab. 101/4090–4091; V. MILLER ZU AICHHOLZ – A. LOEHR – E. HOLZMAIR, *Österreichische Münzprägungen 1519–1938*, Wien 1948 (2. Auflage) (dále citováno jako ÖM), tab. 1/33–34 (uváděny jako "zeměpanské" – "landesfürstlich", ale s otazníkem).

53 W. SCHULTEN, *Deutsche Münzen*, tab. 101/4092; ÖM, tab. 1/35, s. 6, řadí tento "dvouštitný" fenik mezi ražby vídeňského konsorcia, z marginální poznámky na okraji této stránky je zřejmé, že zařazením feniků i dvoufeniků z let 1519–1522 si autoři nebyli jisti.

54 Podle písmene "W" lze soudit na mincovnu vídeňskou, která byla roku 1520 provozována konsorciem. Vnější vzhled mince však odpovídá vládním ražbám Maxmiliána I. z let 1511–1518. Nabízí se však logické vysvětlení, totiž zda právě tyto mince (napodobující ražby vládní) nebyly důvodem od-

Když se habsburští bratři v roce 1521 dohodli na první fázi rozdělení rakouských zemí, připadla východní část mladšímu Ferdinandovi (nar. 1503). Jedním z prvních opatření, které začal Ferdinand po svém příchodu do rakouských zemí zavádět, bylo obnovování jeho kontroly nad ražbou mincí. Tuto snahu však znovu komplikovala situace ve Vídni. Hned na počátku své vladařské kariéry se arcikníže Ferdinand výrazně projevil přísným mocenským potlačením vídeňské městské opozice. V tomto politickém procesu hrála podstatnou roli i mincovní aktivita vídeňských měšťanů v letech 1519–1521, která byla Ferdinandem I. prohlášena za nezákonnou. Vídeňským magistrátem ustanovený mincmistr Schwarz byl obžalován z padělání vládních mincí a odsouzen k smrti upálením; na přímluvu Anny Jagellonské mu však byl trest zmírněn a byl “pouze” popraven běžným setnutím hlavy. Jakákoli případná další práva vídeňských měšťanů k ražbě mincí pak arcikníže Ferdinand prohlásil mandátem z 4. října 1522 za neplatná.⁵⁵

Ve Vídni byla po roce 1522 obnovena ražba vládních mincí, ale feniky se hned v této době zřejmě nerazily. Datace “1522” u jednoho v literatuře uváděného exempláře je zřejmě chybným čtením letopočtu “1527”,⁵⁶ fenik s letopočtem “1523” je výrobkem mincovny v korutanském Svatém Vítu.⁵⁷ O určité přestávce ve výrobě habsburských vládních feniků solnohradsko-gorického typu v průběhu dvacátých let 16. století svědčí i skutečnost, že mincovní řád Ferdinanda I., vydaný pro rakouské země na jaře 1524, s jejich další výrobou vůbec nepočítal. Drobné mince měly být podle tohoto řádu raženy ve vysoké rylosti (14 lotů 1 kventlík 1 pfennig = 89,453125 %), stejně jako mince vysokých krejcarových hodnot.⁵⁸ V těchto metrologických parametrech však zřejmě výroba feniků a haléřů vůbec nebyla zahájena, alespoň žádné takové ražby nemáme k dispozici. Ostatně byly by pro peněžní oběh velmi nepraktické, neboť by byly příliš malé.

K plošnému zavádění feniků “solnohradsko-gorického typu” došlo v rakouských zemích až od roku v roce 1527, což s jistou mírou pravděpodobnosti mohlo souviset se zásadní změnou řízení finančního systému nově vzniklého česko-rakouského soustátí (o Uhry se zatím válčilo a Ferdinandova vláda tam byla stále nejistá), který byl postupně podřizován centrální dvorské komoře, nezávislé na stavovských institucích.

souzení konsorciijního mincmistra Schwarze za falšování mincí (tj. ražba nelegálních napodobenin vládních feniků).

55 Johann NEWALD, *Das österreichische Münzwesen unter Ferdinand I.*, Wien 1883, s. 2–5.

56 *ÖM*, s. 7–9.

57 *ÖM*, tab. 1/29; fenik z roku 1523, zde ražený mezi ražby vídeňské. Obsahuje však jen jeden štít a svou vnější podobou přesně odpovídá instrukci, vydané korutanským stavům arciknížetem Ferdinandem roku 1521, viz níže pozn. č. 61.

58 Josef CEJNEK, *Österreichische, Ungarische, Böhmisches und Schlesische Münzprägungen von 1519 bis 1705*, Wien b. l., s. 19 (tab. “Gewichte der Münzen usw.”); *ÖM*, s. XXXVI (“Geldgeschichtliche Übersicht”).

Ražba vídeňských feniků solnohradsko-gorického typu byla v roce 1527 zahájena ve všech habsburských mincovnách s výjimkou hlavní tyrolské mincovny v Hall in Tirol, specializované na ražby krejcarových mincí vyšších hodnot, vyráběných v souladu s ustanovením mincovního řádu z roku 1524. Pro masovou výrobu vídeňských feniků (čtvrtkrejcarů) v ostatních mincovnách však byly použity starší metrologické normy z Maxmiliánova mincovního řádu z roku 1510. Důvod není zcela jasný; logicky však bylo zřejmě upřednostněno praktické hledisko, neboť při stejném obsahu stříbra (cca 0,1 g ryzího kovu) byla pro praktické užití přeci jen vhodnější větší mince o nízké čtyřlotové ryzosti, než ražba více než čtrnáctilotová o nepatrné hmotnosti. Nicméně metrologické parametry těchto feniků *de iure* upravovala až nová mincovní instrukce z roku 1534.

Pro následné slezské ražby je však podstatné, že v roce 1527 v několika habsburských dědičných zemích zaváděná výroba fenikových mincí respektovala základní heraldický identifikační princip, uplatňovaný již v první fázi jejich výroby v rakouských zemích (i v českém Kladsku) v letech 1504–1517: Na fenicích jsou dva znaky, jeden identifikující vydavatele, vedle něj znak zemský, příslušející místu výroby. Mincovní pole je i nadále vymezeno výrazným naznačením tzv. čtyřrázu, což sice představovalo v rámci tehdejšího středoevropského oběživa značně archaický prvek, ale zřetelně tak byly odlišeny feniky rakousko-solnohradského měnového okruhu od jiných feniků, ražených v rámci říšských mincovních krajů, na kterých se užíval také podobný ráz (dva znaky vodorovně vedle sebe, nad nimi letopočet), ale měly výrazně vyšší platební sílu.

Po vzniku česko-rakouského soustátí byla znovu zahájena výroba feniků solnohradsko-gorického typu (se "čtyřrázem") nejen v samotné Vídni. Od roku 1527 se razily v obnovené mincovně ve Štýrském Hradci (znak habsburský a štýrský);⁵⁹ feniky téhož typu se začaly razit v roce 1527 ve vládní mincovně v korutanském Svatém Vítu (znak habsburský a korutanský); ve Štýrském Hradci a ve Vídni byla roku 1527 zahájena jejich výroba pro peněžní oběh v Kraňsku (znak habsburský a kraňský)⁶⁰ a po zřízení nové vládní mincovny v hornorakouském Linci (1526) zde byly feniky téhož typu raženy od roku 1527 také (znak habsburský a hornorakouský).⁶¹

Vedle výše zmíněných feniků se dvěma znaky se však objevuje také varianta se znakem jedním, vycházející z kompozice mincovního pole starších i soudobých feniků pasov-

59 *ÖM*, tab. 2/31; W. SCHULTEN, *Deutsche Münzen*, tab. 106/4403.

60 *ÖM*, tab. 2/31 (ražba pro Kaňsko), 3/22 (ražba korutanská).

61 *ÖM*, tab. 2/23; Fritz HIPPMANN, *Numismata Obderennsia I: Münzen und Geldersatzmittel*, Linz 1997, s. 198–199 (jednostranné feniky z let 1527–1539 a 1550–1556; zde č. 190A–190Q); též viz W. SCHULTEN, *Deutsche Münzen*, s. 436 (zde chybné čtení letopočtu "1522", správně má být "1527"), tab. 103/4167.

ských.⁶² Jedná se o ražby korutanské a dále o mince dolnorakousko-štyrské z období mezi koncem vlády Maxmiliána I. a prvními léty vlády Ferdinanda I. Pokud akceptujeme hypotézu o zavádění “nových” vídeňských feniků jako vládních mincí, na nichž byla pomocí dvou štítů v mincovním poli identifikována zemská příslušnost konkrétních ražeb, tak proč se vedle těchto mincí vyráběly i ražby stejné platební síly, na kterých byl vyobrazen pouze jeden štít?

Vysvětlení nabízí situace v Korutanech. Výrobu feniků, vycházejících z rakouského mincovního řádu z roku 1510, v této zemi zahájila od roku 1515 nově zřízená mincovna ve Svatém Vítu, kterou však Maxmilián I. pronajal soukromému měšťanskému konsorciu. Proto se svatovítské feniky od vládních mincí vizuálně lišily, neboť místo dvou znaků (habsburského a zemského) byl na korutanských mincích jen jeden znak zemský, tedy znak Korutan.⁶³ Metrologickou podobu korutanských feniků spolu s právem jejich ražby mincovnímu konsorciu potvrdil na počátku své vlády (1521) i arcikníže Ferdinand I., ale nařídil na těchto ražbách uvádět znak rakouský,⁶⁴ užívaný až do ukončení činnosti konsorcia a dočasného uzavření svatovítské mincovny roku 1524.⁶⁵ Když pak Ferdinand I. činnost korutanské zemské mincovny znovu obnovil (1526), měly první emise vládních feniků s datací 1527 nejprve výše popsanou podobu “dvouštítnou”, tedy se znakem habsburským a korutanským.⁶⁶ Když však král Ferdinand později musel mincovnu znovu pronajmout korutanským stavům, byl ráz feniků změněn na podobu “jednoštítnou”, tedy znovu pouze se znakem zemským.⁶⁷ Tato odlišnost korutanských feniků zůstala později zachována i v mincovně v korutanském Celovci (Klagenfurtu), neboť tuto nově zřízenou zemskou mincovnu neprovozoval panovník, ale opakovaně ji (až do roku 1544) pronajímali korutanským stavům.⁶⁸ Proto i další mladší korutanské feniky nesly v mincovním poli pouze jeden znak zemský,⁶⁹ zatímco u mincí vládních byly zpravidla znaky dva (habs-

62 Mylně uvádí pasovský fenik tohoto typu z roku 1492 jako vídeňskou ražbu Fridricha III. W. SCHULTEN, *Deutsche Münzen*, tab. 101/4070. Vnější podoba pasovských feniků zůstávala stejná i počátkem 16. století, jen namísto letopočtu se nad štítem uváděla iniciála vldádnoucího biskupa, tj. “W” (Wigileus von Marzoll 1500–1517) a “E” (Ernst von Bayern 1517–1540); viz *RNM* II, s. 55–56, č. 5/03–05, 7/00.

63 G. PROBSZT, *Österreichische Münz- und Geldgeschichte*, s. 378, obr. 131 (korutanský fenik z roku 1516).

64 Johann Christoph HIRSCH, *Des Teuschen Reichs Münz-Archiv I.*, Nürnberg 1756 (reprint München 1977), č. CLXIV, s. 239: “... auf die Pfennig und Haller den Oesterreichischen Schild schlagen...”.

65 W. SCHULTEN, *Deutsche Münzen*, tab. 101/4104 (zde fenik korutanského konsorcia z roku 1523, řazený chybně mezi ražby dolnorakouské).

66 *ÖM*, tab. 3/22.

67 *ÖM*, tab. 3/23–24 (dvě varianty feniku z roku 1529).

68 Günther PROBSZT, *Münzstätte Klagenfurt*, in: *Die Landeshauptstadt Klagenfurt (Aus ihrer Vergangenheit und Gegenwart)*, Klagenfurt 1970, s. 168–244, zde s. 181–183.

69 W. SCHULTEN, *Deutsche Münzen*, s. 418, tab. 98/3987, 99/4018; *ÖM*, s. XXIV.

burský a zemský). Možné analogické vysvětlení souběžné výroby feniků “jednoštitých” a “dvouštitých” v dolnorakousko-štyrském prostoru v letech 1519–1521 jsem zmínil výše (viz pozn. č. 48–49).

“Nové vídeňské feniky” solnohradsko-gorického typu však byly od samého počátku jejich zavedení do oběhu v rakouských zemích na počátku 16. století vnímány jako mince kreditní, určené k oběhu jen v rakouských zemích. Proto se o nich vůbec nezmiňuje I. říšský mincovní řád z roku 1524,⁷⁰ který jinak obsahuje kursové přepočty celé řady drobných fenikových mincí z široké oblasti od Saska po oblast jihoněmecko-švýcarskou. Nejmenší rakouskou mincí, se kterou tato říšská norma počítala jako s nominálem dočasně v říši obecně berným, byl až krejcar (“říšský groš” = 3 krejcarry, tj. v domácí rakouské měně 12 feniků). Teoreticky tak měl mít nový vídeňský fenik stejnou platební sílu jako feniky saské, braniborské, norimberské i bamberské, které I. říšský mincovní řád akceptoval jako dočasná platidla celoříšská.⁷¹ Tyto feniky však obsahovaly podstatně více stříbra než stejnojmenná mince rakouská, proto byly říšskými stavy teoreticky akceptovatelné i na území jiných říšských knížectví či měst, než ve kterých byly vydány. Vídeňské feniky ve své nominální hodnotě (1/12 “říšského groše”) však platily jen v rakouských zemích, nikoli jinde v říši. Pochopitelně oficiálně neplatily před rokem 1526 ani v českých zemích, proto ani nemělo pro kladské Hardeky smysl pokoušet se uplatnit tento produkt⁷² jejich východočeské ražebny v českém měnovém systému.

V prvních letech po volbě Ferdinanda I. králem českým (1526) zůstávaly měnové systémy českých a rakouských zemí oddělené a jejich postupná integrace trvala dlouhá léta, neboť český grošový systém byl pro rakouskou měnu těžko použitelný a naopak. Čeští stavové především rozporovali oficiální směnný kurs pražského groše, který považovali za podhodnocený; také vzájemný přepočet peněžních početních jednotek byl poměrně komplikovaný.⁷³ Též u drobných mincí byla v tomto směru situace nevyvážená. Drobné české mince byly v rakouských zemích dobře známy již z doby akutního nedostatku běžného oběživa z přelomu 15. a 16. století a měly vůči krejcaru nejpozději od roku 1513

70 J. Ch. HIRSCH, *Des Teuschen Reichs Münz-Archiv I*, č. CLXVII, s. 240–248; přehled platných feniků zde na s. 245.

71 P. VOREL, *Stříbro*, s. 133–134.

72 Vedle feniků (čtvrtkrejarů) rakouského typu se za vlády hrabat Hardeků v kladské mincovně vyráběly také napodobeniny vratislavských městských halérů a kutnohorských bílých peněz. Tyto ražby se jejich výrobci naopak pokoušeli uplatnit v prvním případě v peněžním oběhu slezském, ve druhém případě v Čechách, ovšem neúspěšně. Podrobně k tomu nejnověji viz P. VOREL, *Ražba*, s. 177–179.

73 P. VOREL, “*Groše české a “groše míšeňské” jako početní jednotky 15. až 18. století*, in: Eduard Šimek (red.), *Dokumentace a prezentace dějin české mince a měny grošové doby v našich muzeích* (Sborník příspěvků ze semináře numismatiků – Pardubice 22. – 23. října 1998), Praha – Pardubice 2002, s. 57–68.

vcelku stálý směnný kurs: bílý peníz (denár český) = $\frac{1}{3}$ krejcaru; malý peníz (haléř český) = $\frac{1}{6}$ krejcaru, tedy 2 feniky vídeňské = 3 haléře české.⁷⁴

Naopak to však neplatilo; aktuálně ražené drobné rakouské feniky v Čechách na počátku 16. století ve významném množství neobíhaly a nebyly ani (narozdíl od vyšších nominálů) obecně akceptovány jako plnohodnotné platidlo. I když ještě na počátku vlády Vladislava Jagelonského se rakouské feniky v českém a moravském peněžním oběhu objevovaly ve větším množství, jednalo se v naprosté většině o ražby předinflační, většinou ještě z první poloviny 15. století.⁷⁵ Významný oběh nově ražených rakouských drobných mincí v Čechách v druhé polovině jagellonského období nemáme doložen ani písemnými prameny, ani náleзовým materiálem,⁷⁶ a vzhledem k tehdejšímu nedostatku drobných domácích mincí v samotných rakouských zemích (viz výše) by ani nebyl logický.

Ferdinand I. se však systematicky pokoušel o prosazení rakouského měnového systému jak na širším teritoriu na jihozápadě Římsko-německé říše, tak i v českých zemích.

V říši byla prvním významným výsledkem těchto snah mincovní dohoda, kterou král Ferdinand I. v roce 1535 uzavřel s rýnskými falckrabaty a s říšskými městy Augsburg a Ulm. Tato dohoda se následně stala základem k rychlému šíření standardů rakouské měny v široké oblasti jihozápadního Německa, neboť sjednocovala platební sílu jihoněmecko-švýcarské batzenové měny s tyrolsko-rakouským krejcarovým systémem. Rakouský pfundner (12–krejcar) nadále platil 3 batzeny, resp. batzen se počítal za 4 krejcarry.⁷⁷ V této dohodě byly také upřesněny podmínky výroby nejdrobnějších mincí, mezi které smluvci zařadili tři nominály:

1) tradiční tyrolský “vierer” (přes své označení platil $\frac{1}{5}$ krejcaru), který měl být i nadále vyráběn beze změny; jednalo se o minci, která se i nadále razila v Tyrolích v hallské mincovně (kde k zavedení výroby drobných mincí rakouského typu nedošlo) a stále ještě zaujímal významný podíl mezi běžnými mincemi, obíhajícími v alpské oblasti;

2) půlkrejcar (dvoufenik) o ryzosti 5 lotů;

3) fenik (čtvrtkrejcar) o ryzosti 4 loty.

74 B. KOCH, *Böhmische und mährische Münzen*, s. 133–134.

75 Důležitým pramenem pro výzkum oběhu rakouských feniků v českých zemích je nález téměř 1200 drobných mincí z Rouchovan na Moravskokrumlovsku, ukrytý na konci 80. let 15. století, jehož jádro tvořily především vídeňské feniky, ovšem hlavně hodnotné ražby, pocházející ze starší doby. Viz Emanuela NOHEJLOVÁ, *Nález v Rouchovanech, okres Hrotovice (dříve Mok. Krumlov – Mähr. Krumau)*, Numismatický časopis československý 15, 1939, s. 77–80.

76 Lubomír NEMEŠKAL, *K struktuře oběživa v l. 1500–1530 v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Numismatický sborník 7, 1962, s. 193–214. Absenci rakouských drobných mincí v českém peněžním oběhu počátku 16. století potvrdil i mimořádně obsáhlý nález z Tábora, viz Rudolf KRAJÍC – Jiří CHVOJKA, *Táborský poklad (Archeologický výzkum domu čp. 308)*, Tábor 2007, zde zvl. s. 283–285 („II/3. Numismatická analýza“).

77 P. VOREL, *Stříbro*, s. 140.

Pro naše téma je důležitá právě pasáž, týkající se feniků, neboť upřesňovala jejich metrologické parametry pro oblast tzv. dolnorakouských zemí:⁷⁸ „... so sollen und wollen wir khunig Ferdinand in unsern Nider Osterreichischen Landen pfening Müntzen, deren vier ein creutzer gelten.... und ein Wienische Marck der ainfachen pfening vier lot.... So komen uß der Wienischen marckh fein Silber uß den ainfachen pfeningen Ailff guldin vier und vier-tig creutzer...“.⁷⁹ Tedy z jedné vídeňské hřivny (280,67 g) ryzího stříbra (tj. ze čtyř hřiven mincovní slitiny 4–lotové ryzosti, obsahující 25 % Ag a 75 % Cu) se mohly vyrobit feniky o celkové platební síle 11 zlatých 44 krejcarů, tj. 2796 kusů feniků. Ty smluvní strany, které užívaly jako základní metrologickou jednotku hřivnu norimberskou o nižší hmotnosti a chtěly také razit feniky, neměly z jedné hřivny norimberské (238,57 g) čistého stříbra razit těchto mincí za více než 10 zlatých 6 krejcarů (tj. 2424 kusů). V obou variantách měl jeden fenik obsahovat asi 0,10 g ryzího stříbra.

V českých zemích k žádné podobné dohodě nedošlo: V Čechách se stavové bránili zásahům panovníka do struktury zemského měnového systému a ani důkladné posuzování stříbrného obsahu rakouských a českých mincí, nařízené roku 1532, se nestalo podnětem pro nějakou změnu.⁸⁰ V Lužicích se po ukončení ražby zhořeleckých halěrů žádné mince nerazily. Moravané velmi stáli o založení nové moravské zemské vládní mincovny, ale tu byl král Ferdinand ochoten zřídit pouze za předpokladu, že se na Moravě budou razit mince rakouského měnového systému. S tím moravská stavovská obec nesouhlasila a trvala na odvození moravské zemské měny od standardů českých, takže se markrabství vlastní zemské mincovny až do stavovského povstání (1619) nedočkal.⁸¹

Zbývalo tedy pouze Slezsko, jehož vnitřní měnový systém byl dosti komplikovaný, neboť vlastní zemské mince s omezenou platností vydávala většina slezských knížat. Přitom jen některé z nich byly vázány na zemský peněžní početní systém, jehož základní jednotkou byl “slezský groš”, v podstatě odvozený od soudobé měny polské. Tato situace byla pro akceptování rakouského krejcarového systému velmi výhodná, neboť slezský groš se přepočítával přesně na 2 krejcarey rakouské měny.

78 Termínem “dolnorakouské země” se tehdy rozuměly Horní i Dolní Rakousy, Štýrsko, Korutany, Kraňsko a Gorice s Gradiškou. “Hornorakouskými zeměmi” se rozuměly Tyroly a ostatní drobná habsburská území, nalézající se v jihozápadním Německu (Burgavsko aj.)

79 J. Ch. HIRSCH, *Des Teuschen Reichs Münz-Archiv I.*, č. CLXXXIII. na s. 268–271; drobných mincí se týká § 6 této dohody, uvedený zde na s. 270, druhý odstavec.

80 Petr VOREL, *Měnová politika Ferdinanda I. v Čechách a ukončení ražby pražských grošů*, Český časopis historický 100, 2002, s. 265–292.

81 Petr VOREL, *Morava v procesu měnové integrace střední Evropy na počátku raného novověku*, in: Bronislav Chochohláč – Tomáš Borovský (edd.), *Peníze nermem společnosti (K finančním poměrům na Moravě od poloviny 14. do počátku 17. století)*, Země a kultura ve střední Evropě, Sv. 5, Brno 2007, s. 39–50.

První pokus o zřízení slezské vládní mincovny v roce 1532 byl v tomto směru určitým kompromisem. V instrukci pro mincmistra Konráda Sauermana⁸² se počítalo se zavedením vídeňské hřivny jako základního východiska stanovení metrologických parametrů. Ze stříbra se měly razit tři nominály: 1) třígroše o platební síle šesti krejcarů rakouské měny, které také měly být vizuálně podobné soudobým rakouským Sechserům (jen v heraldické výzdobě měly být použity znaky korunních zemí českých, nikoli rakouských); 2) půlgroše o platební síle 1 krejcar a nakonec 3) drobné mince o platební síle 1/2 bílého peníze (tj. halěr) české měny. Pod Sauermannovou správou však vratislavská mincovna fungovala jen krátce, a pokud zde vůbec došlo k zahájení výroby, pak jen drobných mincí, tj. nedatovaných dvoustranných halěrů s korunovaným písmenem “F” na líci (jako u českých “malých peněz”) a velkým písmenem “S” na rubu.⁸³

Druhý pokus o zavedení rakouského měnového systému ve Slezsku učinil král Ferdinand roku 1539, kdy do funkce mincmistra jmenoval Hannse Krappa. Z kontextu je zřejmé, že se spíše jednalo o podnikatelský záměr Krappův (resp. investorů, stojících v pozadí), který král Ferdinand jen využil pro svůj záměr postupného sjednocování běžných mincí v rámci vznikajícího soustátí. Král původně postoupil Krappovi do správy vratislavskou mincovnu na pět let za roční pronájem 9000 zlatých rýnských, ovšem pod podmínkou, že mince budou raženy nejen v souladu s metrologickými parametry rakouskými („... nach dem österreichischen Korn und Schrot...“), ale budou mít také rakouský ráz („... auf die Form der österreichischen Stempel...“). Další podmínkou této dohody bylo, že na ražbu drobných feniků se použije nejvýše 1/3 hmotnosti stříbra, užitého pro ražbu mincí vyšších hodnot (tj. nejméně 75 % ryzího stříbra na vyšší plnohodnotné nominály, nejvýše 25 % na kreditní drobné mince fenikové).

Pokud však Hanns Krapp neměl k dispozici levně získané vlastní hutní stříbro, pak pro něj nemělo smysl nechávat z drahého kovu, kupovaného na trhu, razit obchodní mince. Mohl vydělat jedině na výrobě drobných mincí kreditních. Zřejmě proto došlo hned počátkem roku 1540 k úpravě podmínek pronájmu. Původní fixní roční pronájem byl změněn a příslušná částka se měla napříště odvozovat od množství monetarizovaného stříbra (což byl model, uplatňovaný v sousedním Polsku): Krapp měl do panovnické komory odvést 10 krejcarů za monetarizaci každé hřivny ryzího stříbra, přičemž původně stano-

82 J. NEWALD, *Das österreichische Münzwesen*, s. 36–38.

83 Nedatovaný slezský halěr českého typu je v dosavadní literatuře kladen až do období po roce 1546, kdy se za správy mincmistra Westermaiera razily ve Vratislavi obdobné mince datované; nejnověji takto viz Eduard ŠIMEK, *Tolary, pražské groše, drobné mince Ferdinanda I. (1526–1564) – České, moravské a slezské mince / 10. – 20. století (Národní muzeum – Chaurova sbírka)*, Praha 2009 (dále Chaura–Šimek), s. 110, č. 279. Podle mého názoru je však tato mince výsledkem již činnosti Sauermannovy, viz Petr VOREL, *Slezský vládní halěr z vratislavské mincovny z roku 1532*, Numismatické listy 66, 2011, s.27–35.

vené proporce mezi mincemi vyšších nominálů a drobnými feniky již nebyly v dohodě obsaženy. Za těchto upravených podmínek bylo pro mincmistra Krappa ještě výhodnější razit jen drobné kreditní mince.

Především tyto ekonomické souvislosti podle mého názoru vysvětlují, proč se za Krapova působení ve Vratislavi ve zdejší mincovně razily jen drobné feniky, které známe s letopočty "1540" a "1541".⁸⁴ Tyto mince jsou raženy podle znění instrukce výslovně jako mince rakouského měnového systému⁸⁵ a respektují rakouský standard i vizuálně, tj. užitím dvou štítů, pohledově vlevo habsburský, vpravo zemský znak slezský.

Ve starší literatuře (a někdy i v současných aukčních katalozích) jsou však běžně uváděny jako slezské ražby i starší vizuálně téměř shodné feniky (a dvoufeniky) z dvacátých a třicátých let 16. století, na kterých je zdánlivě také umístěn znak slezský. Jedná se však o výše zmíněné výrobky mincoven vídeňské a štýrskohradecké, ražené pro Kraňsko. Záměna s ražbami vratislavskými, kterou nalézáme jak v díle Čermákové a Skrbkové,⁸⁶ tak ještě i v přehledu Schulteho, je způsobena jednoduše tím, že v malé ploše drobných mincí se historické zemské znaky Kraňska a Slezska jeví jako zcela shodné.⁸⁷ Výrobky obou mincoven se však od sebe dají odlišit snadno: Dvoufeniky se ve Vratislavi vůbec nerazily (všechny mince tohoto nominálu byly vyráběny se znakem kraňským).⁸⁸ Feniky jsou na první pohled zdánlivě stejné; v poli je zcela shodná dvojice znaků. Dají se však od sebe odlišit jednak datací (kraňské se razily ve velkém množství v letech 1527–1539 a pak sporadicky až v padesátých letech; jen ražby s letopočty 1540–1541 jsou z Vratislavi), jednak písmeny, umístěnými pod dvojicí znaků: na ražbách pro Kraňsko je u výrobků vídeňské mincovny uvedeno písmeno "F" jako iniciála panovníkova jména, u výrobků ze Štýrského Hradce pak písmeno "C" jako zkratka názvu země "Crain", nebo "G" jako zkratka min-

84 *Chaura-Šimek*, s. 110, č. 277; zde dokumentován vratislavský čtvrtkrejcar (vídeňský fenik) s letopočtem "1541".

85 Metrologicky zřejmě měly odpovídat smlouvě o jihoněmecké měnové unii z roku 1535, zmíněné výše, tj. z vídeňské hřivny 4-lotové stříbrné mincovní slitiny se mělo razit 699 kusů feniků.

86 Kliment ČERMÁK – Bedřich SKRBKOVÉ, *Mince Království českého, za panování rodu Habsburského*, Pardubice 1891, tab. V/39 ("Halěš slezský z r. 1528"; vyobrazena je habsburský vídeňský fenik, ražený pro Kraňsko).

87 Zemským znakem Kraňska (území této historické země je nyní součástí Slovinska) byla modrá orlice ve stříbrném poli, zatímco slezská orlice je černá ve zlatém poli. Na obou figurách se užíval v heraldice poměrně neobvyklý symbol tzv. perizonia na prsou orlice (u slezského znaku stříbrný půlměsíc zakončený trojlístky a ve středu převýšený křížkem), který je typický pro zemský znak Slezska, ale na kraňské orlici byl umístěn také, byť v mírně odlišném provedení (prostý půlměsíc červeno-zlatě šachovaný). Na malé ploše fenikové mince nebyl rozdíl ve tvaru perizonia zřetelný, proto se v tomto provedení znaky Kraňska a Slezska jeví jako zcela shodné.

88 Jako slezské tyto mince chybně uvádí W. SCHULTEN, *Deutsche Münzen*, s. 453 („... Dreipaß mit den Wappen Österreich und Schlesien nebeneinander...“), tab. 105/4365.

covny “Graz”. Na vídeňských fenicích, ražených ve slezské Vratislavi, je raženo písmeno “S” jako označení země.⁸⁹

Obr. 9-11: Vídeňské feniky (čtvrtkrejčary) Ferdinanda I.: Vlevo feník hornorakouský, ražený ve vlád-ní mincovně v Linci (znak habsburský a dolnorakouský, “F” = Ferdinand). Uprostřed feník kraňský z roku 1528, ražený ve Vídni nebo Štýrském Hradci pro Kraňsko (znak habsburský a kraňský). Vpravo feník slezský, ražený v mincovně ve Vratislavi v roce 1541 (znak habsburský a slezský; písmeno “S” = Silesia, tj. Slezsko).⁹⁰

Jiné nominály rakouského měnového systému, které by bylo možné identifikovat jako Krappovy výrobky slezské, dosud nebyly popsány a jejich případnou četnější ražbu považují vzhledem k výše uvedeným okolnostem za málo pravděpodobnou. Vratislavské feniky jsou dosud známy jen se dvěma výše zmíněnými letopočty (1540 a 1541). Není však jasné, zda Krapp svou činnost ve Vratislavi ukončil již roku 1541, či zda využil celou dobu pronájmu a vyráběl feniky jen těchto dvou ročníků. Každopádně další změnu ve vratislavské zeměpanské mincovně provedl král Ferdinand až po vypršení smluvní doby Krappovy, v roce 1546. Tehdy však byla ve Vratislavi zahájena výroba vládních mincí, které neměly s rakouským měnovým systémem mnoho společného a také svým rázem se hlásily k příslušnosti k zemím Koruny české,⁹¹ i když čeští stavové se bránili tomu, aby

89 Chybně uvádí jako slezskou ražbu kraňský feník z roku 1527 W. SCHULTEN, *Deutsche Münzen*, s. 454, č. 4368; v obrazové příloze je správně feník slezský z roku 1541, viz tamtéž tab. 105/4368. Na-proti tomu Ivo HALAČKA, *Mince zemí Koruny české I.*, Kroměříž 1987, na s. 95 správně konstatuje, že feniky s datací před rokem 1540 nejsou slezské, ale jejich identitu a důvod vzniku blíže nevysvět-luje.

90 Obr. 9: mince ze sbírky VČM Pardubice, akvizice 2011 (foto © autor); obr. 10: mince ze sbírky VČM Pardubice, akvizice 2011 (foto © autor); obr. 11: mince ze sbírky VČM Pardubice, akvizice 2011 (foto © autor).

91 Petr VOREL, *Říšská a korunní symbolika na mincích zemí Koruny české na počátku raného novověku*, in: Jiří Mikulec – Miloslav Polívka a kol. (edd.), *Per saecula ad tempora nostra*. Sborník prací k sede-

byly tyto vládní slezské mince Ferdinanda I. v českém peněžním oběhu přijímány v plné platební síle.⁹²

V rámci pozdějších integračních snah krále Ferdinanda I. již k ražbě drobných mincí rakouského měnového systému v českých zemích nedošlo. I když stavové roku 1561 dočasně akceptovali králův návrh, aby se měnové systémy českých a rakouských zemí sjednotily podle Ferdinandova III. říšského mincovního řádu z roku 1559, mince nového typu byly ve vládních mincovnách v Čechách a ve Slezsku raženy až od hodnoty 1 krejcaru. Struktura nižších drobných mincí zůstala zachována v dřívější podobě.

Důvodem bylo podle mého názoru jednak snadné použití českých drobných mincí v rakouském měnovém systému při jejich přepočtu na krejcaru (1 krejcar = 3 české peníze = 4 rakouské feniky = 6 českých haléřů = 8 rakouských haléřů). To se hodilo i účetním vídeňské dvorské komory při převodu různých měnových jednotek z celé Evropy, protože mohli vyjádřit různé zlomky krejcaru nejen virtuálními početními jednotkami, ale měli jejich ekvivalent i v drobných mincích, na které složité zlomky zaokrouhlovali (“Katerschinke” = český haléř = 1/6 krejcaru; “Wiener” = fenik = 1/4 krejcaru; “Putschandl” = český peníz = 1/3 krejcaru).

Druhým důvodem, podstatně významnějším, byla skutečnost, že ruční výroba drobných mincí se již v polovině 16. století přestávala vyplácet. V době “cenové revoluce” a rychle klesající platební síly stříbra v druhé polovině 16. století se tak postupně stávaly “drobnými” dřívější vyšší nominály (rakouský krejcar, český “malý groš”) a dřívější haléře a feniky se vyráběly již jen v symbolickém množství, protože pro peněžní oběh ztráceli význam.

sátým narozeninám prof. Jaroslava Pánka, Praha 2007, s. 258–267.

92 Nový slezský groš, zavedený ve Vratislavi do výroby roku 1546, měl zcela shodné metrologické parametry, jako redukovaný pražský groš z roku 1547. I když obě mince obsahovaly stejné množství stříbra a obě nesly na sobě výrazný symbol českého lva, v Čechách platil domácí kutnohorský výrobek víc (7 denárů = 14 haléřů) než ražba slezská (6 denárů = 12 haléřů). Blíže viz Petr VOREL, *Od pražského groše ke koruně české (přůvodce dějinami peněz v českých zemích)*, Praha 2004 (2. vyd.), s. 130.

Zusammenfassung

Die Reform der Wiener Pfennige Maximilians I. zu Beginn des 16. Jahrhunderts und ihr Einfluss auf das Währungssystem der böhmischen Länder

Der Autor zielt auf die Problematik der mitteleuropäischen Kleinwährung zu Beginn des 16. Jahrhunderts hin, der bisher in Anbetracht des Bedeutungswachstums der zu der Zeit in Umlauf gebrachten Handels-Silbermünzen in der Fachliteratur relativ wenig Beachtung geschenkt worden ist. Am Beispiel der österreichischen Erbländer erklärt er die wirtschaftlichen und politischen Zusammenhänge, die an der Wende zum 15. Jahrhundert in diesem Gebiet einen akuten Mangel an Münzwährung verursacht hatten. Dieser wurde durch die Verwendung kleiner Münzen aus den umliegenden Ländern wett gemacht (böhmische, ungarische, bayerische usw.). Eine wichtige Änderung brachte das Jahr 1500, als die Münzherstellung in Salzburg wieder aufgenommen wurde, begleitet von der Einführung einer kleinen Pfennigmünze mit neuem Aussehen (mit zwei Wappen, der Jahreszahl und der Imitation eines sog. Quadrans). Die neuen Salzburger Pfennige wurden während der ersten Jahre des 16. Jahrhunderts auch in den benachbarten österreichischen Ländern zu einem beliebten Zahlungsmittel. Maximilian I. von Habsburg nutzte daher bei seinem Versuch, neue österreichische Regierungs-Kleinmünzen einzuführen, die Beliebtheit dieser Zahlungsmittel. Die neu eingeführten Habsburger Kleinmünzen mit dem Nominalwert von $\frac{1}{4}$ Kreuzer = 1 Pfennig imitierten genau die Salzburger Prägungen. Die Herstellung von Habsburger Münzen des neuen Typs wurde 1504 in der Stadt Lienz für das Gebiet Görz und Kärnten eingeführt; nach der Ausgabe der neuen Münzordnung (1510) wurden Münzen dieses Typs ab 1511 auch in Wien und Graz geprägt. Sie wurden traditionell „Wiener Pfennige“ genannt, auch wenn an das visuelle Aussehen der älteren Wiener Pfennige vom Ende des 14. und der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts in ihrer äußeren Gestalt (mit Dreipass-Motiv) im neuen Währungssystem des 16. Jahrhunderts Prägungen zweifachen Nominalwerts angeschlossen (Zweifennig-Stücke bzw. halbe Kreuzer). Das damals eingeführte Äußere der Klein-

münzen des österreichischen Währungssystems blieb danach noch mehr als hundert Jahre erhalten. In den benachbarten böhmischen Ländern wurden Kleinmünzen nach traditionellen heimischen Mustern hergestellt und hatten eine unterschiedliche Kaufkraft. Bereits im Laufe des 16. Jahrhundert kam es jedoch in zwei Fällen auch in den böhmischen Ländern zur Prägung kleiner Pfennigmünzen des österreichischen Währungssystems. Der erste Fall war die Prägung von Nachbildungen der österreichischen Pfennige in den Jahren 1508 - 1513 im ostböhmischen Kladsko (Glatz) durch das Geschlecht der Grafen von Hardegg. Diese Münzen waren nicht für den böhmischen Geldumlauf bestimmt, sondern für den Export in die österreichischen Erbländereien, wo die Hardeggs das Hauptgebiet ihrer Ländereien hatten. Auf Grund eines 1507 von Maximilian I. erhaltenen Sonderprivilegiums begann Heinrich von Hardegg mit ihrer Herstellung. Die Produktion der Glatzer Imitationen der Wiener Pfennige hatte ihren Höhepunkt 1511–1513; also zu der Zeit, als Maximilian I. die Massenherstellung dieser Münzen für den niederösterreichischen und steirischen Geldumlauf einleitete. Der zweite Fall war der Versuch König Ferdinands I., die Prägung kleiner Münzen des österreichischen Währungssystems in Schlesien einzuführen. Die Herstellung der Kleinmünzen in diesem Gebiet wird auch in der modernen Literatur falsch interpretiert, und zwar in Folge einer früheren fälschlichen Bestimmung Habsburger Prägungen für die Region Krain. Auf diesen Kleinmünzen (Pfennige und Zweifennigstücke) ist, genauso wie das schlesische Wappen, das Wappen der Region Krain abgebildet. In Wirklichkeit wurden zur Regierungszeit Ferdinands I. nur für kurze Zeit Kleinmünzen des österreichischen Währungssystems geprägt, und zwar nur Wiener Pfennige mit den Jahreszahlen 1540 und 1541. Für den Geldumlauf in Schlesien sowie in den anderen böhmischen Ländern hatte diese Emission keine besondere Bedeutung. Ab der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts konzentrierten sich in Folge der damaligen Inflation die Bemühungen der Habs-

burger um eine Integrierung der Währungssysteme ihrer Staatenbündnisse bereits auf höhere Nominalwerte und die Herstellung der kleinsten Münzen (Pfennige und Zweipfennigstücke) war wirtschaftlich nicht mehr bedeutsam. in der Stadt Lienz für das Gebiet Görz und Kärnten eingeführt; nach der Ausgabe der neuen Münzordnung (1510) wurden Münzen dieses Typs ab 1511 auch in Wien und Graz geprägt. Sie wurden traditionell „Wiener Pfennige“ genannt, auch wenn an das visuelle Aussehen der älteren Wiener Pfennige vom Ende des 14. und der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts in ihrer äußeren Gestalt (mit Dreipass-Motiv) im neuen Währungssystem des 16. Jahrhunderts Prägungen zweifachen Nominalwerts angeschlossen (Zweipfennig-Stücke bzw. halbe Kreuzer). Das damals eingeführte Äußere der Kleinmünzen des österreichischen Währungssystems blieb danach noch mehr als hundert Jahre erhalten.

In den benachbarten böhmischen Ländern wurden Kleinmünzen nach traditionellen heimischen Mustern hergestellt und hatten eine unterschiedliche Kaufkraft. Bereits im Laufe des 16. Jahrhundert kam es jedoch in zwei Fällen auch in den böhmischen Ländern zur Prägung kleiner Pfennigmünzen des österreichischen Währungssystems. Der erste Fall war die Prägung von Nachbildungen der österreichischen Pfennige in den Jahren 1508 - 1513 im ostböhmischen Kladsko (Glatz) durch das Geschlecht der Grafen von Hardegg. Diese Münzen waren nicht für den böhmischen Geldumlauf bestimmt, sondern für den Export in die österreichischen Erbländereien, wo die Hardeggs das Haupt-

gebiet ihrer Ländereien hatten. Auf Grund eines 1507 von Maximilian I. erhaltenen Sonderprivilegiums begann Heinrich von Hardegg mit ihrer Herstellung. Die Produktion der Glatzer Imitationen der Wiener Pfennige hatte ihren Höhepunkt 1511–1513; also zu der Zeit, als Maximilian I. die Massenherstellung dieser Münzen für den niederösterreichischen und steirischen Geldumlauf einleitete. Der zweite Fall war der Versuch König Ferdinands I., die Prägung kleiner Münzen des österreichischen Währungssystems in Schlesien einzuführen. Die Herstellung der Kleinmünzen in diesem Gebiet wird auch in der modernen Literatur falsch interpretiert, und zwar in Folge einer früheren fälschlichen Bestimmung Habsburger Prägungen für die Region Krain. Auf diesen Kleinmünzen (Pfennige und Zweipfennigstücke) ist, genauso wie das schlesische Wappen, das Wappen der Region Krain abgebildet. In Wirklichkeit wurden zur Regierungszeit Ferdinands I. nur für kurze Zeit Kleinmünzen des österreichischen Währungssystems geprägt, und zwar nur Wiener Pfennige mit den Jahreszahlen 1540 und 1541. Für den Geldumlauf in Schlesien sowie in den anderen böhmischen Ländern hatte diese Emission keine besondere Bedeutung. Ab der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts konzentrierten sich in Folge der damaligen Inflation die Bemühungen der Habsburger um eine Integrierung der Währungssysteme ihrer Staatenbündnisse bereits auf höhere Nominalwerte und die Herstellung der kleinsten Münzen (Pfennige und Zweipfennigstücke) war wirtschaftlich nicht mehr bedeutsam.

Ondřej TIKOVSKÝ

Snahy šlechty českého severovýchodu o zmírnění následků pobělohorských konfiskací¹

Abstract: *This study analyses the situation of several selected noble families from within the Hradec Králové Province, the members of which were punished by the property sanctions after the uprising of Bohemian estates in the 17th century. The research documented general characteristic features accompanying the restitutive efforts of the fined and punished nobles as well as of the persons related to them. Among these general features rank e.g. the high number of persons affected through one confiscational case (wives, widows, children, relatives, descendants), the considerable degree of the indebtedness burdening the confiscated properties which further broadened the circle of affected persons by a significant number of creditors. Furthermore, the protracted administrative procedure of the examination of pleas presented by the supplicants and also the way of legal argumentation of the respective committees, the court chamber and the attorney appears to have been consistent and in conformity with the provisions of law. The individual discoveries from research illustrate different possibilities of the supplicants to conduct negotiations and the applied tactics. This concerns mainly reconstructions of the social bonds and explanations of their significance for the speed of the decision-making processes of the clerks and officers in the matters of the presented pleas. Other aspects involved are the role of intercessors, legal advisors or, on the other hand, the influence and status of persons aiming at the gain of the confiscated properties.*

Key words: *post-White Mountain confiscations; restitutions; nobility; The Hradec Králové Province; the 17th century*

Doba pobělohorská náleží k těm dějinným epochám, jejichž význam se odráží nejen u odborné veřejnosti v podobě badatelských aktivit, ale také mezi širokou společností ve formě zájmu o toto období, považované za jedno z klíčových pro vývoj země a jejích obyvatel. Porážka stavovského povstání na Bílé hoře a následně hluboké politické, hospodářské, společenské a kulturní proměny v českých zemích jsou neoddělitelně spojeny s konfiskacemi, jež byly v českém prostředí účinným právním

1 Text vychází z výzkumu uskutečněného autorem v rámci grantu Grantové agentury České republiky č. 404/09/P501 a navazuje na dřívější autorovy texty věnované této problematice, mj. rovněž rozvíjí zjištění představená v přednášce prosloušené v rámci cyklu Sdružení historiků České republiky v Národním muzeu v Praze v říjnu 2007.

nástrojem umožňujícím vítězným Habsburkům vytvořit prostor k dalším změnám směřujícím k přeměně země ve vnitřně jednotný stát. Součástí konfiskační problematiky jsou i snahy postižených stavů o zmírnění dopadů vyměřených trestů. Studium tohoto jevu nabízí možnost dosud pouze zřídka využívaného úhlu pohledu na pobělohorskou problematiku majetkových přesunů a jejich dopadů na proměny elit království.

K samotným pobělohorským konfiskacím existuje škála odborných prací, monografií a článků. Klasické dílo T. V. Bílka podává především kvantitativní a stále platný přehled o celkovém objemu konfiskací v Čechách. Téma dále rozpracovávají mnohé studie, které se konfiskacím věnují v souvislosti s analýzou změn společnosti v Českém království v 17. století, a to nejen po stránce majetkové, nýbrž i konfesijní a sociální. Nejnovějším příspěvkem s novým pohledem je rozsáhlá práce T. Knoze, která otázku majetkového trestu zasazuje do středoevropských souvislostí a srovnává situaci a vlivy v jednotlivých zemích. Zvláště důležitý a inspirativní je její zřetel k postavení, kariéře a vlivu jednotlivých osob císařské strany, které se nově usazovaly na zabavených majetcích.² Smyslem výzkumu, o jehož zjištěních podává informaci předkládaný text, bylo zmapování průběhu, rozhodných momentů a působících vlivů v případech snah příslušníků rodin postižených pobělohorskými konfiskacemi o majetkovou restituci. Pozornost se tedy soustředí na rozbor a následné srovnání vybraných případů. Výsledky konfiskací jsou dobře známy především z hledisek kvantity, avšak v oblasti individuálních následků pro potrestané rody se otevírá prostor k výzkumu dopadů majetkových trestů, a to zejména na ty, kteří se snažili o přiznání a faktické dosažení např. svých částečně ponechaných práv, majetků, o obhájení nároků vdov a sirotků, či o úplnou restituci. Termín restituce se zde tedy nevztahuje na otázky navrácení majetku zabaveného již za stavovského povstání, jak byla uplatňována po Bílé hoře císařskou stranou, nýbrž rozumí se jím znovuoobnovení práva, které mělo být na majetcích konfiskovaných po Bílé hoře zachováno, či revize rozsudku a obnova ztracených pozic pokutovaných osob a rodů. Aby byl záběr problematiky co nejširší, byly za případové studie zvoleny většinou takové osoby, jimž byl z milosti ponechán určitý podíl majetku a které tedy automaticky musely vstoupit do procesu jednání o realizaci této příslibené úlevy.

Výzkum je teritoriálně vymezen oblastí historického Hradeckého kraje. V několika případech, kdy se výjimka jevila jako účelná, takto dané hranice překračuje. Děje se tak

2 Viz např. Tomáš V. BÍLEK, *Dějiny konfiskací v Čechách po roce 1618*, I. – II. díl, Praha 1882–1883; Tomáš KNOZ, *Pobělohorské konfiskace. Moravský průběh, středoevropské souvislosti, obecné aspekty*, Brno 2006; Josef ZUKAL, *Slezské konfiskace 1620–1630. Pokutování provinilé šlechty v Krnovsku, Opavsku a Osoblažsku po bitvě bělohorské a po vpádu Mansfeldově*, Praha 1916; Petr ČORNEJ, *Vliv pobělohorských konfiskací na skladbu feudální třídy*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 1, 1976, s. 165–194; Jiří MIKULEC, *Rekatolizace šlechty v Čechách. Či je země, toho je náboženství*, 31. 7. 1627, Praha 2005.

u rozptýlených majetků některých šlechticů, kdy si zájem o úplnost vyžádal zařazení také lokalit ležících v jiných krajích, a u kauz majetných rodů s mezinárodním významem. Krajské vodítko zde slouží jako přirozený způsob výběru skupiny šlechty. V konkrétním případě Hradeckého kraje je navíc jeho charakteristickým rysem, promítajícím se do způsobu nakládání s konfiskáty a tedy bezprostředně i do restitučních kauz, fenomén existence zájmového teritoria Albrechta z Valdštejna a následně i výrazné valdštejnské konfiskační vlny, která přinášela mnohdy významnější důsledky než předchozí konfiskační fáze. Jedním z důvodů výběru Hradecka byla i souvislost s dlouhodobým výzkumem regionu, kterému se věnuje domovské pracoviště autora této studie.

Jádrem je sedm rodů, které se dále vnitřně větví do dílčích linií jednotlivých členů rodiny, případně samostatných rodin sledovaného rodu, vdov, dětí a dalších přímých generací, k nimž se připojuje pestrá množina věřitelů a jinak zainteresovaných. Každý z případů tak narůstá úměrně propojení sledovaného jedince se společností, která jej obklopovala. Výsledný vzorek se tím stává velmi různorodým. Z majetkového hlediska zastupují zvolené rody nejružnější pozice majetkového žebříčku šlechty českého severovýchodu. Jedná se o Betengely z Najenperka, Dobřenské z Dobřenic, Dohalské z Dohalic, rod Kordulů ze Sloupna, Pecingary z Bydžína, pány ze Štubenberka a Vančury z Řehnic.³ Množina vybraných představuje přirozený vzorek také z pohledu národnostního. V otázce zapojení do stavovského povstání zahrnuje jak vojenské angažmá, tak členy úřednické správy, případy standardního provinění pouhou poslušností vůči stavovské vládě či příklad ekonomické zainteresovanosti prostřednictvím obchodů s direktoriem. Výběr těchto rodů

3 Základní pramenné informace: Národní archiv v Praze (dále jen NA Praha), f. Stará manipulace (dále jen SM), inv. č. 671, sign. C 215 / W 11 (Kryštof Betengel z Najenperka), kart. 513; tamtéž, inv. č. 654, sign. C 215 / D 7 (Dobřenští z Dobřenic), kart. 372; tamtéž, inv. č. 654, sign. C 215 / D 9 (Dohalští z Dohalic), kart. 373; tamtéž, inv. č. 660, sign. C 215 / K 32 (Kordulové ze Sloupna), kart. 421; tamtéž, inv. č. 665, sign. C 215 / P 5 (Pecingarové z Bydžína), kart. 453; tamtéž, inv. č. 667, sign. C 215 / S 47 (Rudolf ze Štubenberka), kart. 486 a tamtéž, inv. č. 671, sign. C 215 / W 7 (Vančurové z Řehnic), kart. 511. V případě štyrských Štubenberků obsahuje cenné informace též Familienarchiv Stubenberg (zejm. Schuber 4, 26, 27, 28 a 29) uložený v Steiermärkisches Landesarchiv in Graz. Hlavní konfiskované majetky příslušných rodin těchto rodů byly následující: Betengelové z Najenperka drželi Rychnov nad Kněžnou a Borohrádek, Dobřenští z Dobřenic statky Dobřenice, Horní Teplice, Dohalští z Dohalic Sběř, Milíčevce, Sobčice, Vysoké Veselí a Dohalice, Kordulové ze Sloupna Hoříněves a (Velký) Vřešřtův, Pecingarové z Bydžína Choustníkovo Hradiště, Nechanice, Vlčkovice (v Podkrkonoší) a Vamberk, Štubenberkové Nové Město and Metují, Vančurové z Řehnic Čistou (u Horek, dnes okr. Semily). Z literatury zejm.: Richard KLIER, *Die Wettengel von Neuenberg. Die führenden Kaufleute Prags vor der Schlacht am Weißen Berge*, Bohemia, Zeitschrift für Geschichte und Kultur böhmischen Länder 14, 1973, s. 43–80; Jiří HÁŠ, *Rod Kordulů ze Sloupna*, Heraldika a genealogie 27, č. 3–4, 1994, s. 153–162; TÝŽ, *Rod Pecingárů z Bydžína*, Heraldika a genealogie 21, č. 4, 1988, s. 293–302; Johann LOSERTH, *Geschichte des altsteirischen Herren- und Grafenhauses Stubenberg*, Graz – Leipzig 1911; TÝŽ, *Das Haus Stubenberg und der böhmische Aufstand von 1618. Beiträge zur Geschichte des nordöstlichen Böhmens*, in: Mitteilungen des Vereins für Geschichte des Deutschen in Böhmen 44, 1906, s. 1–46; Josef DOSTÁL, *Příběhy Jana Petra Dobřenského z Dobřenic*, Časopis Společnosti přátel starožitností českých 56, 1948, s. 13–26, 118–131.

je primárně ovlivněn existencí dostatečného množství komparovatelného archivního materiálu v náležitě reprezentativním časovém úseku. Vztahuje se jak k osobám potrestaných, tak k jejich potomkům a k nabyvatelům konfiskovaných zboží, jimiž byli často méně známí plukovníci či úředníci pocházející z ciziny, které bylo třeba blíže ztotožnit. Skupina sledovaných rodů naopak nezahrnuje velké případy Trčků z Lípy, Albrechta z Valdštejna či Jindřicha Matyáše z Thurnu. Každý z nich by vyžadoval samostatný rozsáhlý výzkum významně překračující rámec kraje i země, navíc k nim existuje bohatá literatura.⁴ Výše uvedené rody naproti tomu jsou těmito známými kauzami celozemského významu poněkud zastíněny.

Prameny ke konfiskacím jsou uloženy především ve fondu Stará manipulace v Národním archivu v Praze a dále v dílčích fondech archivů domácích i zahraničních (Archiv Národního muzea, Steiermärkisches Landesarchiv Graz, Österreichisches Staatsarchiv Wien aj.).⁵ Jsou jimi převážně supliky, žádosti o vyřízení dlouho odložených přípisů a докладů. Ty jsou doplněny úředními materiály z činnosti transakčních, revizních a likvidačních komisí, stanovisky prokurátora, dobrozdánými, rozkazy a pokyny knížete z Liechtensteina, požadavky a rozhodnutími císaře. K nim se připojují svědecké výpovědi, opisy materiálů hospodářské povahy, údaje rodopisné, případně privátní korespondence.

Vybrané aspekty a momenty, s nimiž se historik při rekonstrukci křivky průběhu restituční kauzy setkává a které může sledovat, lze představit pomocí několika příkladů a jednotlivostí. Jedná se o jevy buď obecné, nebo jedinečné. Mezi první z nich náleží především vysoký počet osob zasažených jedním majetkovým trestem (manželky, vdovy, děti, příbuzní, potomci), značná míra zatížení konfiskátů úvěrem, jenž dominovým efektem rozšiřoval okruh nepřímo postižených o významný počet věřitelů, zdlouhavá úřední procedura posuzování předložených žádostí a konečně způsob právní argumentace příslušných komisí. Do druhé skupiny lze zařadit zjištění k možnostem konkrétních suplikantů vést příslušná jednání a také k uplatněné taktice. Jedná se zejména o sledování jejich sociálních vazeb a vlivu na rychlost rozhodování úředníků o předložených žádostech, na uplatnění přímlovců, právních poradců či z druhé strany o vliv a postavení osob, které

4 Josef DOSTÁL, *Poslední boj. Příspěvek k dějinám trčkovských konfiskací*, Sborník archivu Ministerstva vnitra Republiky československé 9, 1936, s. 55–122; TÝŽ, *Z historie trčkovských konfiskací*, Český časopis historický 50, 1949, s. 165–184; TÝŽ, *Jindřich Straka z Nedabylic a jeho bratři*, Sborník Ministerstva vnitra Republiky československé 11, 1938, s. 173–216; Josef HRÁSKÝ, *Proces Petra ml. Straky z Nedabylic*, Časopis Národního muzea 111, 1937, s. 74–104; Miloš POJAR, *Jindřich Matyáš Thurn. Muž činu*, Praha 1998 aj., zejména k valdštejnské problematice.

5 V rakouských archivech lze pracovat především s prameny k nabyvatelům konfiskovaných statků a zjišťovat souvislosti jejich prodeje v kontextu agenty dvorské komory. K tomu účelu jsou především užitečné prameny v Österreichisches Staatsarchiv Wien (dále jen ÖStA), Finanz- und Hofkammerarchiv, Böhmische Gedenkbücher a Österreichisches Staatsarchiv Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adelsakten.

chtěly konfiskované majetky získat. Následující text tak výběrem jednotlivých průvodních znaků ukazuje možnosti vývoje a individuálních specifik restitučního případu.

Restituční snahy a strategie

Po fázích inventarizace a odhadu majetku a provedení vlastního záboru a prodeje, resp. převodu na nového majitele, započínaly vlastní restituční snahy. Častou argumentací, kterou postižení uplatňovali v rámci svých strategií majících podpořit pravděpodobnost úspěchu, byl nízký věk v době stavovského postání a donucení k účasti v něm. Jak Betengelové, tak Kordulové operovali nedostatečným věkem či přímo nezletilostí svých rodových příslušníků. U synovců Rudolfa ze Štubenberka pak sloužila jako důkaz neúčasti v povstání přímo fyzická nepřítomnost v království, snadno doložitelná díky jejich časovým a pro mladé kavalíry tradičním cestám po Evropě.⁶

Byl-li podíl pokutovaného na povstání aktivnější než poslušnost stavovskému direktoriu a chtěl-li se opravdu hájit, pak často vypovídal, že byl k účasti na vojenské kampani donucen. Např. Zikmund Jindřich Kordule při takové příležitosti zdůraznil, že hybatelem jeho činů byl Jan Jiří Krnovský.⁷ Tomuto Hohenzollernovi byla často připisována záporná úloha nabádatelů k protihabsburským činům. Jeho jméno se dostalo i do dalších dopisů, které měly podpořit restituci, a to když se Jan Betengel již coby císařský voják ve snaze ilustrovat své zásluhy zmínil o svém úsilí získat některé z vojáků hohenzollernského markraběte Jana Jiřího na stranu habsburského tábora.⁸ Jan Jiří Krnovský, považovaný vídeňským dvorem za jednoho z úhlavních nepřátel, arcirebelů, byl tak autory suplik vědomě využíván ke gradaci účinku jejich obsahu. Podobně tomu bylo se zmínkami o Františku Bernardovi hraběti z Thurnu.

Mezi argumenty užívanými pro restituci lze rovněž vymezit zobecnitelné strategie. Jednalo se především o důraz na katolictví a vojenskou službu císaři. Válečné angažmá se ve sporech uplatnilo buď po přestupu původních císařových odpůrců do jeho tábora, nebo u jejich potomků, kteří si v poli hledali obživu a své činy uváděli s cílem posílení svých šancí na dosažení dědictví po předcích. Obdobně hrálo významnou úlohu ve výstavbě obhajoby Jana Petra Dobřenského, který jinak zůstával konsistentním nekatolíkem a k cí-

6 Státní oblastní archiv Třeboň, pracoviště Jindřichův Hradec, Sběrka rukopisů, rukopis č. 4, ilustrovaný památník Wolfganga ze Stubenberka.

7 NA Praha, SM, inv. č. 660, sign. C 215 / K 32, kart. 421, fol. 4 r – 5 v.

8 NA Praha, SM, inv. č. 671, sign. C 215 / W 11, kart. 513, fol. 97 r.

sařské straně se nepřiklonil. Upozorňoval však na své zapojení v turecké válce před Bílou horou, ve které pomáhal k prospěchu panovnického rodu.⁹

Dopisy žadatelů obsahují pečlivě sestavené pasáže podávající císaři přehled o zásluhách ve zbrani, jež měly vyvážit předchozí poklesky z doby stavovského povstání. Je to i případ Václava Dohalského, který v jednom již poválečném nedatovaném dopise na léta vyčíslil svou vzestupnou kariéru. Celkem si započel přes 16 let služby, což měl císař uvážit a slitovat se nad ním a jeho dětmi. Své předchozí působení v protestantském táboře omlouval nutností. Valdštejn, který se s ním měl vyrovnat o ponechaný podíl na statku, mu neplatil, dle svého tvrzení se tedy Dohalský musel dát k vojenské službě z nastalé nouze.¹⁰ Jindy je dokonce v úředním dobrodání státní provenience použito vysvětlení, dle něžž byl v nouzi ke službě v poli přemluven. Jako jistou satisfakci tomuto šlechtici lze chápat skutečnost, že v polovině 18. století v souvislosti se žádostí o povýšení Dohalských do vyššího stavu byl rodem vybrán jako jeden z jeho zasloužilých představitelů, který prokázal věrné služby panovnickému rodu, byť původně patřil mezi trestané.¹¹

Akcent katolictví zazníval v prosbách postižených buď omluvně, po jejich konverzi, nebo s obezřetně apelativním podtónem u těch, kteří byli katolíky již před Bílou horou, počítali se k císařovým věrným poddaným a nyní byli zasaženi konfiskačními dopady coby věřitelé, vdovy a podobně. Katolictví jako znak věrohodnosti, který dodával postavení a výpovědím prosící osoby váhu a důvěru a jenž nesl konotaci spolehlivosti, je patrné např. u Václava st. Vratislava z Mitrovic, který se v restitučních procesech prokazoval příslušnými osvědčeními své víry.¹² Do dokumentů na svou podporu pragmaticky zahrnul svědectví katolického faráře emigrant a nekatolík Jan Petr Dobřenský,¹³ který zvolil v případě své dcery katolictví jako jeden z prostředků ke zvýšení šancí na udržení majetku. I zde se však zřejmě jednalo spíše o formální, tedy taktický krok, neboť jeho dcera Kateřina dlouho setrvala ve svém nekatolictví.

Pozoruhodným tónem častěji zaznívajícím v obhajobách postižených urozených je odkaz na šlechtickou čest, pověst a ctnosti. Takový důraz je patrný např. u Adléty Kapounové z Mitrovic, která dobývala svoji pohledávku na původně vančurovském statku Čistá. Tato žadatelka se zaštiťovala mimo jiné svým společenským postavením a reputací v dobré šlechtické společnosti.¹⁴ Albrecht Ctibor Pecingar z Bydžína užil hned několikrát upozornění na ohrožení váhy svého rytířského slova v situaci, kdy se ne zcela svoji vinou oci-

9 J. DOSTÁL, *Příběhy Jana Petra Dobřenského*, s. 119.

10 NA Praha, SM, inv. č. 654, sign. C 215 / D 9, kart. 373, fol. 84r – v.

11 ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adelsakten, Borzek Dohalsky, 1757.

12 NA Praha, SM, inv. č. 654, sign. C 215 / D 7, kart. 372, fol. 106 r – 107 r.

13 Tamtéž, fol. 109 r.

14 Více Ondřej TIKOVSKÝ, *Jako straka na vrbě: pohledávky na statku Čistá a snahy o jejich vymožení v pobělohorském období*, *Východočeské listy historické* 23–24, 2005, s. 417.

tl v druhotné platební neschopnosti a bylo proti němu jeho věřiteli vedeno soudní řízení. Chtěl tak přimět Českou komoru k urychlenému vyplacení svých uznaných pohledávek. Pecingar se obával o svou rytířskou čest, neboť se za dané situace ocitl ve „*velikém nebezpečství z strany poctivosti své*“, tedy pověsti.¹⁵

Kromě výše naznačených strategií sledovaných šlechticů se někteří při vedení svých případů snažili opřít buď o profesionální radu právníka, nebo vyhledat vlivnou osobnost, která by jejich zájmy zaštitila svou autoritou. V prvním případě je zaznamenána činnost právního poradce v kauze Štubenberků, z níž se dochovaly i některé materiály dosvědčující komplikovaný postup shromažďování dokladů a analýzy rodových právních poměrů, která byla nezbytná k vedení obhajoby.¹⁶ Logicky v souladu s mezinárodním významem této rodiny byly i otázky české kauzy Rudolfa Štubenberka předmětem aktivit celého rodu, tedy i jeho větví v rakouských zemích. V případě majetné rodiny bylo možné spoléhat na profesionalitu právní asistence odborníků. U šlechtičny Anežky Pecingarové se skromným ekonomickým zázemím a postavením byl naopak liknavý a evidentně své zadání neplnící právní specialista na vině ohrožení jejích zájmů, neboť se věc nedostala příslušné komisi včas k projednání.¹⁷ Konečně korespondence Albrechta Ctibora Pecingara dokládá příklad toho, jak si dva šlechtici v podobné situaci vyměňují rady a získané zkušenosti s právním řízením.¹⁸

Právní konzultace přirozeně představovaly pro všechny klienty další náklady, které mohly být limitem jejich možností k využití takovéto formy postupu. Tak jsou zaznamenány údaje, dle nichž např. neměla Kateřina Dvořecká na náklady procesu finanční zdroje,¹⁹ do svého řízení investoval Jan Petr Dobřenský²⁰ a Václav starší Dohalský utratil za sedm let sporů až 7000 zlatých, které hodlal proporčně rozúčtovat svým sourozencům, v jejichž prospěch také jednal.²¹ Kryštof Betengel se zase snažil pojistit si šance finanční vazbou vůči Václavovi Vchynskému.²²

Přímlovci vystupovali na obou stranách a je zřejmé, že je v rámci současného výzkumu možné zaznamenat pouze stopy jejich činnosti. Nejvýše postaveným ze zkoumaného okruhu byl Karel Habsburský, biskup ve Vratislavi, ke kterému se přes vojenské velitele

15 NA Praha, SM, inv. č. 665, sign. C 215 / P 7, kart. 453, fol. 105 r – v.

16 Steiermärkisches Landesarchiv Graz, FA Stubenberg, Schuber 26 (Herrschaft Neustadt an der Methau), Heft 169 (Briefe und Acten zum böhm. Aufstand und zur Katastrophe Rud. v. Stubenberg (1618–1623), fol. 5 r – 7 v, 20 r, 28 r.

17 NA Praha, SM, inv. č. 665, sign. C 215 / P 7, kart. 453, fol. 1 r – v, 5 r.

18 Archiv Národního muzea v Praze, Genealogická sbírka H, kart. 44, Pecingar z Bydžína.

19 NA Praha, SM, inv. č. 660, sign. C 215 / K 32, kart. 421, fol. 66 r.

20 NA Praha, SM, inv. č. 654, sign. C 215 / D 7, kart. 372, fol. 198 r – 199 r.

21 NA Praha, Desky zemské větší (dále jen DZV) 314, fol. I 3 v – 10 v.

22 NA Praha, SM, inv. č. 671, sign. C 215 / W 11, kart. 513, fol. 39 r – 44 v.

dostala žádost jejich souputníka Kryštofa Betengela.²³ Jindy zase vyhledávali potrestaní, kteří také nastoupili cestu nápravy a přechodu do císařských služeb, patronát vlivných zemských úředníků, jako např. Jan Purkhart Kordule u Pavla Michny z Vacínova²⁴ či Zikmund Jindřich Kordule u Viléma Slavaty z Chlumu a Košumberka.²⁵ Zcela mimořádné byly v tomto ohledu možnosti Justýny a bratří Volfa a Jiřího ze Štubenberka, kteří mohli díky své štyrské rodině s těsnými vazbami na císařský dvůr a příbuzenským svazkům s předními rody českých i rakouských zemí snadno dosáhnout vyslyšení na nejvyšších místech nejen v kraji a království, nýbrž také přímo ve Vídni.

Kromě cesty prostřednictvím přímluvců zvolili někteří šlechtici i přímý způsob intervence, a to rovnou u místodržitele Liechtensteina či u císaře, za kterým se na své náklady vydávali až do Vídně. To učinil např. Zikmund Jindřich Kordule a dosáhl úspěchu. Václav starší Dohalský opakovaně vážil cesty do Prahy i do Vídně. Ne každý si ale takovýto postup mohl dovolit, např. Kateřina Dvořecká byla kromě finančních možností limitována i fyzicky a nemohla se projednávání svých zájmů účastnit.²⁶

Zvláštním a ojedinělým byl postoj potomků Jan Petra Dobřenského, kteří nikdy nepřijali roli provinilých a prosebníků. Naopak důsledně trvali na úplné nevině otce a na navrácení zabaveného dvora v Tuněchodech a dalších zcizených věcí. Racionálně však vyhodnotili možnosti a zvolili ryze pragmatický přístup. Tuněchodský dvůr ležel v sutinách, jej obklopující pardubické panství procházelo poválečnou rekonstrukcí a pohlcovalo ostrůvky cizích majetků, a proto nabídli komoře ponechání statusu quo za postoupení několika drobných lesních enkláv v okolí Dobřenic a přiměřenou finanční protihodnotu. Obě strany dosáhly cíle.²⁷

Podobně si někteří šlechtici, kteří seznali, že návrat k původnímu stavu věcí není s ohledem na nově ustavené majetkové poměry reálný, snažili nalézt náhradu v podobě jiného majetku, jehož právní držení by bylo zpochybnitelné. Na základě takového vlastní analýzy např. Jan ml. Bořek Dohalský navrhoval, že by mohl být uspokojen postoupením nějakého konfiskátu, nebo léna. Teritoriálně v blízkosti jeho zájmů se nacházely Volanice, za pomoci podrobných právních argumentů a odkazů na Obnovené zřízení zemské zpochybnil jejich držení dědičkou rodu a majetek skutečně získal.²⁸

Konečně specifickým způsobem jak oddálit, zmírnit či přímo odvrátit naplnění konfiskačního výměru bylo zdůrazňování vysokého zadlužení majetku. Věřitelé trestaného

23 Tamtéž.

24 NA Praha, SM, inv. č. 660, sign. C 215 / K 32, kart. 421, fol. 118 r.

25 Tamtéž, fol. 27 r – v, 50 r – v.

26 Tamtéž, fol. 66 r.

27 NA Praha, SM, inv. č. 734, sign. D 24 / 11, kart. 619.

28 Jednalo se o napadení z důvodů nesprávně pořízeného kšaftu a zpochybnění manželského původu držitelky Volanic Kateřiny Zlivské. NA Praha, SM, inv. č. 654, sign. C 215 / D 9, kart. 373.

by museli být vypořádáni, případně by dluhy přešly na samotnou komoru či jiného nového majitele. Příklady k této praxi obsahuje následující oddíl.

Majetkové otázky a okruh postižených

Hlavní spornou položkou konfiskačně-restitučních sporů byl přirozeně majetek. Dle právního výkladu připadl fisku již v okamžiku provinění, z čehož vyplývala snaha a úřední nabádání k jeho zachování v celistvém původním stavu i prověřování vzniku různých nároků, jež vůči němu mohly v kritickém období vzniknout. I přes propadnutí pouze zlomku jmění měl panovník nárok ujmout se jej jako celku a volně s ním nakládat. Pardonovaný pokutovaný se pak mohl ucházet o protihodnotu příslušného pozůstalého dílu, což mu mělo být garantováno. Zabavováno bylo prakticky vše, a to např. i nedílné statky, které neměly být předmětem trestu vinou provinění jednoho z jejich držitelů.

Svébytnou otázkou a linií v restitucích byla snaha o oddělení osobního majetku žen a vdov od majetku pokutovaného, tedy zpravidla mužské hlavy rodiny. Ve sporech se tato problematika projevuje důsledným odlišováním jednotlivých restitučních položek a vymezením majetku žen jako jejich osobního, např. získaného obvěněním či jiným způsobem. Charakteristickým příkladem je paní Justýna ze Štubenberka, která komisařům knížete z Liechtensteina při sepisování movitých položek na zámku v Novém Městě and Metují zabránila v pořízení inventáře jejich osobních věcí. Naopak navíc žádala o vydání věna a „*deputátu na vychování*“.²⁹ Takový byl postup všech žen či vdov, jejichž prostředky se spolu se jměním manžela mohly stát předmětem zabavení. Šancí na jejich uchování byla existence průkazných dokladů s jasným termínem jejich vzniku.

Právě vdovy a manželky byly dopady konfiskací postiženy nejhůře, ačkoliv neměly být trestány za prohřešky svých mužů. Přišly o zdroj příjmů, ochranu muže i o peníze, které si do manželství kdysi přinesly. Mnozí manželé použili před Bílou horou jejich věno včetně šperků k hospodářské sanaci svých statků nebo k nákupu nových majetků, což bylo vše konfiskací ztraceno. Naděje na zmírnění prudkého společenského pádu existovaly, ujal-li se vdov a sirotek někdo z dalších příbuzných. Občas byl ale vztah poručníka ke svým svěřencům příživnický. V zásadě však byly možnosti dětí lepší, než jaké byly šance pozůstalých žen.

29 NA Praha, SM, inv. č. 667, sign. C 215 / S 47, kart. 486, fol. 31 v.

V souvislosti s kvalitou majetku byly zvláštními fenomény manství a nedílné vlastnictví. Odsouzení k přijetí manství je případem pána na hradě Vřešťově Zikmunda Jindřicha Kordule ze Sloupna. Jemu i ostatním byl vyměřen jistý čas k přijetí manství a k provedení nutných úkonů s tím spojených, jakými bylo vymazání statku z desk zemských a jeho vložení do dvorských desk. Kordule ovšem využil situace a s tvrzením o ohrožení ekonomických zájmů panovníka vysokým zadlužením svého statku neustále oddaloval tuto formalitu, až konečně dospěl k propuštění Vřešťova z manství. Podařilo se mu vlastně léno nikdy nepřijmout, a to vzdor sledování manských povinností, jako byl např. roční odvod tzv. manské kvóty ve výši jednoho procenta z ceny statku, sankcím za nenahlášení manství u desk dvorských a stanovisku prokurátora, že si Kordule svým odkládáním závazku vlastně málo váží císařské milosti spočívající v podobě méně přísného trestu. Prokurátor formuloval právní stanovisko, jež vykládalo nepřijetí manství za rovné nepřijetí zmírněného trestu. Postižený šlechtic psal prosby přímo císaři a uváděl, že zadržení statku v lénu by znamenalo jeho „*dokonalou záhubu*“, neboť věřitelé, které vyčísil, by neměli být odkud uspokojeni.³⁰ Tento příklad ilustruje jinak rozšířenější jev odkládání a vyhýbání se naplnění povinnosti a dovršení transformace statutu majetku. Císaři bylo zapotřebí vydat ještě roku 1627 výzvu k vykonání přísahy v úřadě desk dvorských.³¹

Postup aparátu při konfiskaci nedílného majetku také přináší důležitá zjištění. Specifický příklad doložily výzkumem provedené sondy, a to na novoměstském panství. Synovci mrtvého a odsouzeného Rudolfa ze Štubenberka se ve své restituční při opírali o tzv. erbanunk, tedy Erbeinigung nebo Vereinigung,³² který v roce 1557 uzavřeli jejich předci za účelem zajištění držby majetku v rukou rodu. Štubenberský erbanunk se vztahoval na statky čtyř smluvních bratří zděděné po jejich otci. Štubenberkové se snažili o jeho potvrzení panovníkem, což se po opakovaném naléhání Rudolfa a jeho bratra Jiřího stalo v samém závěru roku 1618, kdy jej stvrdil Ferdinand Štýrský. Prokurátor ovšem prolomil obranu formou erbanunku, jinak účinného způsobu ochrany šlechtického majetku. Jeho pozornosti neušlo, že dokument je sice stvrzen Ferdinandem, avšak ještě v době vlády Matyáše. Ferdinand tehdy ještě nebyl českým suverénem, a erbanunk se proto vztahoval pouze na statky ležící ve Štýrsku a v Rakousku. Tento výklad byl formálně bezvadný, nenásilný a nepřekonatelný v případech neexistence jiného dokladu. Pilíř štuben-

30 NA Praha, SM, inv. č. 660, sign. C 215 / K 32, kart. 421, fol. 42 r, 87 r – v, 88 r a další. NA Praha, DZV 622, fol. A 27.

31 T. V. BÍLEK, *Dějiny konfiskací v Čechách*, I.díl, s. LXXVIII.

32 K této formě ochrany majetku viz např. Petr MAŤA, *Svět české aristokracie 1500-1700*, Praha 2004, s. 583, 586–587.

berské právní argumentace tím vzal za své.³³ Spolu s mnohými dalšími příklady rozhodnutí ukazují na dodržování právních ustanovení při posuzování vznesených nároků.

Nejcharakterističtějším znakem restitučních kauz byla otázka vymáhání pohledávek, neboť jeden konfiskační případ obvykle nezasáhl pouze rodinu postiženého. Konfiskace dále jistou měrou postihla všechny, kteří byli s osobou trestaného majetkově spojeni. Univerzálnost poznatků dřívějšího bádání o vysoké míře zadlužení šlechty v předbělohorském období³⁴ se plně projevila nahlížena právě sledováním restitučních kroků. Příslušné úřední komise byly obeslány písemnostmi stovek žadatelů, kteří hlásili své nároky vůči majetku, jenž se stal předmětem zabavení. Okamžitě tak došlo k multiplikačnímu efektu, kdy byly dotčeny celé rody, mnohokrát i násobně. Charakteristické příklady doložil i představaný výzkum.

Kupříkladu na drobném statku Čistá představovaly dluhy přibližně 18 % celkové kupní ceny zboží a o jejich uznání se zasazovalo osm věřitelů. Co jméno, to svébytný úřední případ, na jehož rozhodnutí byla mnohdy zapotřebí léta. Do řízení s Mikulášem Václavem Pecingarem vstupovalo jedenáct dalších majetkově propojených osob, s jeho příbuzným Albrechtem Ctiborem Pecingarem sedm. Zikmund Jindřich Kordule ze Sloupna měl pět hlavních věřitelů a dalších sedm zdědil po svém otci. Chyběli jmenné přehledy věřitelů, ukazující na majetkové propojení ve společnosti, lze využít alespoň obecné součty pohledávek. Například Bratčice Dobřenského byly zatíženy dluhy o pětinu převyšujícími odhadní hodnotu statku. Tento efekt dominového postižení je zvláště výrazný u sester Štosozen z Kounic, kterým nebyl od kupujícího Jana Purkharta Kordule ze Sloupna zaplacen prodaný statek, jenž byl vzápětí konfiskován. Nezaplacený statek, u něž tedy nebyl přechod do držení nového vlastníka dokonán, propadl nejen trestanému kupujícímu, nýbrž i původním držitelům samotným. Z jedné restituční kauzy se tak staly dvě zcela rovnocenné. Obě šlechtičny se pak pokoušely zvrátit tuto skutečnost argumentem, dle něž nemohlo propadnout to, co nebylo zaplacené. Dluhy byly ale průvodním znakem životního stylu i osob postavených mnohem výše ve společenské i majetkové hierarchii. Kromě klasického úvěru se mohlo jednat o závazky vůči poddaným, sirotčí peníze či důsledky finančních operací v rámci příbuzenstva, jako tomu bylo např. u Štubenberků.³⁵

33 NA Praha, SM, inv. č. 665, sign. C 215 / P1, kart. 441, fol. 31 r – 33 v.

34 Václav BŮŽEK, *Nižší šlechta v politickém systému a kultuře předbělohorských Čech*, Praha 1996, s. 146.

35 Kromě výše připomenutých archivních fondů jsou údaje o dlužích uchovány v dalších rozptýlených pramenech. Systematicky je lze sledovat také např. v registrech Nejvyššího purkrabství, které evidují četné dlužní spory před purkrabským soudem (fond Nejvyšší purkrabství v Národním archivu v Praze). Otázky vyrovnání starých závazků zanepřázdňovaly potomky generace bělohorského období ještě mnohá další desetiletí a jsou přítomny v pramenech hluboko do 17. století. Jedná se přitom nejen o záležitosti mezi různými rody, nýbrž ve velké míře i o záležitosti vnitrorodinné, které získávaly na aktuálnosti např. v rámci dědictví či majetkových přesunů prodejem.

U dříve vzpomenutého zadluženého Vřeštova se nejednalo o jediný případ, kdy úvěr zatěžující konfiskované jmění zapůsobil deatraktivizujícím efektem a odradil Českou komoru či jiné zájemce od jeho zaboru. Takovým příkladem je jinak bezvýznamný dvůr Forberk, jenž se nacházel v blízkosti Vamberka a náležel Anežce Pecingarové. Jeho pohlcení Albrechtem z Valdštejna bylo vzhledem k jeho zájmu o tento zisk nanejvýš pravděpodobné, avšak jen do té doby, než se zjistilo, že je tamní hospodářství rozvráceno válkou a nepředstavuje žádný přínos či užitek.³⁶ Podobným způsobem unikly konfiskaci také Horní Teplice a Bratčice, prokurátor dále souhlasil s vydáním dvora v Tuněchodech v případě, nebude-li dohledán ekonomický zájem panovníka. Na druhou stranu ani minimální přínos ze statku Šounov, jež držel Jan Purkhart Kordule, který po odečtení dluhů představoval pouhých necelých 170 kop grošů, a povinnost uznat věno manželky ve výši 5000 kop konfiskaci nezastavily.³⁷

Jiný příklad útlumu konfiskačních zájmů vyvolaného nízkou či přímo nulovou perspektivou ekonomického využití příslušeného majetku je doložen u Dohalských. Pro tento rod se jinak v zásadě nepříznivá situace promítla pozitivně v případě jejich konfiskace, jak prokázaly prameny u dědictví na statku Vysoké Veselí. Existoval značný počet sourozenců s nárokem na podíl vůči jednomu děděnému statku, který spravoval jejich nejstarší bratr odsouzený pouze ke ztrátě části svého jmění. Množství těchto blízkých příbuzných fakticky znemožnilo přesné určení podílů neprovinilých a netrestaných a vedlo k odložení konfiskace. Jednalo se o poměr jedenácti dvanáctin, které měly být zachovány a rozděleny, ku jedné dvanáctině propadlé coby konfiskát. Česká komora proto konfiskaci pozastavila do doby dosažení plnoletosti ostatních sourozenců a Vysoké Veselí dokonce ponechala ve správě potrestaného Jana Bedřicha. Teprve roku 1627 byl statek prodán.³⁸ Je navíc možné, že by k této situaci beztak došlo i nebýt konfiskačního trestu, neboť vysoký počet dědiců by bylo třeba vhodným způsobem zabezpečit. Vždyť iniciátory prodeje zde byli nakonec sami mladší sourozenci. Tak tomu bylo rovněž u dalšího majetku Dohalských, jmenovitě u Sběře. V tomto případě navíc vlastně nelze hovořit v pravém slova smyslu o ryzí konfiskaci. Statek byl opět více ohrožen stavem, kdy se o něj ucházel vysoký počet sourozenců, a k jeho prodeji došlo z nutnosti zabezpečit rodinné příslušníky. Do konfiskačního pásma se případ dostal až se zpožděním, spolu s frýdlantskou konfiskační vlnou, a to když se potomci snažili po valdštejnských konfiskacích získat své zbylé peníze za prodej statku Valdštejnovi na jeho nástupcích.³⁹ Tento moment je příkladem

36 NA Praha, SM, inv. č. 665, sign. C 215 / P 7, kart. 453, fol. 2 r.

37 NA Praha, SM, inv. č. 660, sign. C 215 / K 32, kart. 421, fol. 137 r – 139 v; tamtéž, SM, inv. č. 665, sign. C 215 / P 7, kart. 453, fol. 2 r.

38 NA Praha, SM, inv. č. 654, sign. C 215 / D 9, kart. 373, fol. 35 r, 61 r – v.

39 Tamtéž, fol. 151 r – 152 v.

výše popsaného multiplikačního jevu konfiskace z druhé strany, kdy se tamní Dohalští sami stávají součástí širokého vějíře věřitelů s jistinami na zabaveném statku.

Jisté restituční kauzy začaly nikoliv na základě prvotní konfiskace, ale typicky pro Hradecko právě až v momentě, kdy statky prodané Valdštejnovi nebyly tímto kupujícím zaplacený a po jeho pádu se staly předmětem další fáze konfiskací. Často po celá desetiletí byly takové nedoplatky soustavným zdrojem nejasností mezi jednotlivými aktéry pří. Bylo tomu i v případě Sobčic, kde bylo vlastnictví pozbyto až prodejem v důsledku rekatolizace.⁴⁰ Tedy teprve tehdy, když se ke konfiskačnímu výměru přidružily další okolnosti, docházelo k majetkovým ztrátám. Slovo ztráta je použito, i když se jednalo o prodej, neboť prodávající Dohalští nedosáhli plného zaplacení.

O tom, že Česká komora využívala příležitosti k nabytí statků nejen za standardních okolností v hlavních konfiskačních vlnách, svědčí dvojí příklad. Jen v úzkém okruhu sledovaných případů komora dvakrát přistoupila k zabavení majetku, který byl držiteli původně ponechán. Pokaždé se tak stalo po jeho smrti. Častěji vzpomínaný Zikmund Jindřich Kordule sice udržel Vřešřov ve svých rukách, ale navzdory tomuto restitučnímu úspěchu se po jeho smrti za doby poručnické správy majetku proces ztráty završil. V tomto případě zejména vinou existence dluhů, které posloužily k znovuotevření konfiskace. Majetek byl pak využit k vyrovnání závazků komory.⁴¹ Stejně tak Kryštof Betengel sice dosáhl svými vazbami vedoucími k vratislavskému biskupovi příslibu ponechání majetku,⁴² avšak ihned po Betengelově smrti byla konfiskace realizována.

Smrt tak znamenala příležitost i ohrožení. S úmrtím protagonisty restituční kauzy se otevíral prostor pro jeho dědice k obnovení řízení, při němž mohlo být prověřeno, zda není v nových podmínkách, např. při obměněném personálním složení rozhodných orgánů, možné dosáhnout reinterpretace předchozího právního stanoviska, nebo přímo vyplacení dříve přiznaných peněz. Za dlouhá desetiletí, po něž byly některé restituční spory vedeny, byly ožiovány administrativní aktivity a obnovovány kauzy zpravidla právě po úmrtích předchozích nositelů případu. Na druhou stranu znejistění právních vztahů vyvolané úmrtím a dědickým řízením mohlo zapříčinit obnovení zájmu komory o zanechaný majetek.

40 NA Praha, České oddělení dvorské komory (dále pouze ČDKM) IV, sign. Čechy, C 20, kart. 50, sv. 4, fol. 266 r – 268 r.

41 NA Praha, SM, inv. č. 660, sign. C 215 / K 32, kart. 421, fol. 83 r, 84 r, 95 v.

42 NA Praha, SM, inv. č. 671, sign. C 215 / W 11, kart. 513, fol. 96 r a v.

Posuzování případů

Jestliže byl trest konfiskací přijat, bylo nutností prokázat nároky vůči konfiskátu a jeho nabyvateli. Zde se pak hlavním argumentem pro přiznání či odmítnutí stala doba, kdy nárok vznikl. Hlavní snahou bylo doložit jeho původ z doby předcházející stavovskému povstání, což se ovšem ne vždy dařilo. Originály smluvních závazků nebyly vždy k dispozici, či se s obměnami generací a s postupujícím časem nebo vlivem válečných událostí ztratily. V méně průkazných případech volili uchazeči o přiznání svých nároků alespoň taktiku nezdůrazňování přesného původu svých pohledávek. Jako hlavní nástroj sloužily svědecké výpovědi, které byly poskytovány z řad spřízněné šlechty či z měst v okolí rodového sídla. Takovéto výpovědi byly zhusta vzájemné, jako např. u Pecingarů z Bydžína na Starém Vamberce. Nejednou však byl vinou příbuzenského vztahu svědka k uchazeči důkaz zvrácen, a to zcela v souladu se zákonnými ustanoveními, k čemuž došlo např. u Adléty Kapounové z Mitrovic⁴³ či v okruhu Jana staršího Dobřenského.⁴⁴

Je nezbytné zdůraznit zjištění, že ve stanoviscích prokurátorů, která byla při představovaném výzkumu analyzována, sehrávala klíčovou úlohu fakta a posuzování kauz bylo formálně v souladu s právním kontextem. Pokud se podařilo doložit rozhodné skutečnosti, existovaly reálné naděje na alespoň formální uchování poptávaných nároků z předbělohorského období. Lze tak hovořit o kontinuitě práva. Především se jednalo o prokázání doby, kdy nárok vznikl, dále byl posuzován počet svědků a jejich relevance, vyloučení byli např. příbuzní. Při dobrozdáních vypracovaných úředními místy byly vždy nálezy vztahovány k příslušným právním ustanovením, které byly důsledně citovány. Systém se tedy jeví jako vymezený a srozumitelný.

Příslušná rozhodnutí k případům zkoumané skupiny šlechticů se opírala o právní předpisy a výroky komisí a prokurátora lze hodnotit jako objektivní a podložené. V kontrastu s tímto tvrzením je však skutečnost, že většina případů zůstávala neuzavřena, a pokud bylo vůbec dosaženo rozhodnutí, neznamenala tato skutečnost automaticky konec kauzy. Po uznání nároku následovalo ještě dlouhé čekání na jeho skutečné naplnění. Právě pásmo mezi finálním právním výrokem a jeho vykonáním bylo kritickou fází restitučních sporů, v důsledku významnější, než zdánlivě rozhodující právní nálezy příznivé pro žadatele. Uchazeč byl proto nucen hledat způsoby k tomu, aby se v početné řadě čekatelů dostal na čelnější místa. To se však dařilo jen výjimečně, mnohem obvyklejší bylo stále čekání, a to často po roky či dokonce celé generace. Nejlépe tuto skutečnost vystihuje

43 NA Praha, SM, inv. č. 671, sign. C 215 / W 7, kart. 511, fol. 77 r.

44 NA Praha, SM, inv. č. 654, sign. C 215 / D 7, kart. 372, fol. 3 r – 6 r.

citát, který se v obměnách objevuje opakovaně u řady případů a je jejich příznačnou charakteristikou: „...*žádné resoluci dostati nemohu...*“⁴⁵

Speciální úloha pak pochopitelně přináležela Karlovi z Liechtensteina a prokurátorům, kteří mohli zásadním způsobem ovlivnit osudy suplikantů. Tito vlivní lidé, jako právě místodržící Liechtenstein či Rafael Mnišovský ze Sebuzína, sehráli zásadní úlohu i ze strany druhé, a to jako osoby rozhodující o naložení s osiřelými statky.

Odpovědné vyložení Liechtensteinovy role však vyžaduje samostatně zaměřený výzkum širšího záběru. Jako paralela se v této souvislosti proto nabízí připomenutí další studie Tomáše Knoze, jež přibližuje úlohu Liechtensteinova moravského protějšku Františka z Dietrichsteina. Konfiskace je zde popsána se zřetelem ke dvěma pólům: mezi centrem moci habsburského soustátí personifikovaným osobou císaře a Moravským markrabstvím v čele se zemským gubernátorem, který soustředil výkonnou, zákonodárskou i soudní moc v zemi. T. Knoz hovoří o korespondenci Ferdinanda II. s kardinálem Dietrichsteinem jako o „*více méně subjektivní poloúřední výměně informací, doporučení, vzájemných konzultací, žádostech, vyjádřeních k jednotlivým problémům.*“ Jako další typ písemného styku dále určil právní a normativní okruh, obsahující „*císařské patenty, dekrety, rozsudky v jednotlivých přích, normativní instrukce adresované gubernátorovi, popř. jeho prostřednictvím nižším státním orgánům.*“ V této komunikační ose autor vymezil několik bodů. U císaře dospěl k závěru, že pro postup císařových rozhodnutí hrála prvořadou roli finanční hlediska. Císař ovlivňoval konfiskační průběh pravidelnými konzultacemi, žádostmi o dobrozdání, o informace. U zemského gubernátora formuloval ten názor, že kromě výkonu panovníkových rozhodnutí vnášel František z Dietrichsteina vlastní pohledy politické, ekonomické i osobní. „*Z tohoto důvodu ani stanoviska k jednotlivým konfiskačním kauzám, jež Dietrichstein zasílal císaři, nebyla globální a neměnná, nýbrž vyvažovala celou řadu pohnutek a zájmů.*“⁴⁶ A obdobně spleť průniky pohnutek a zájmů existovaly i v Českém království.

Ze vzorku analyzovaných případů vyplývá, že hlavní veličinou, která nakonec ovlivnila výsledek restitučních sporů, byl plynoucí čas. Klíčovým pro všechny pretendenty se totiž ukázalo ani ne tak vlastní přiznání práva a nároků, jako dosažení jejich realizace. Ačkoliv bylo v mnoha případech kladně vyhověno požadavkům, jen výjimečně došlo opravdu k vyplacení přiznaných peněz či k jiné formě naplnění nároku. Bez výpovědní hodnoty jistě není ta skutečnost, že na počátku třicátých let Česká komora evidovala v seznamu pojištěných dlužných sum, z nichž byly vypláceny úroky, ze všech pretendentů výzkumem vymezeného okruhu pouze tři. Z potrestaných věřitelů jsou ve zprávách

45 Tamtéž, fol. 142 r – v.

46 Tomáš KNOZ, *Pobělohorské konfiskace na Moravě jako komunikace na ose císař – zemský gubernátor*, Časopis Matice moravské 113, 1994, s. 101–114, použité citáty pocházejí ze s. 102 a 105.

z pozdějších desetiletí evidování mnozí v seznamu nevyřízených kauz, kupříkladu věc Buriana Ledského a Vančurů z Řehnic byla nevyřízena dokonce ještě v roce 1690.⁴⁷

Přesto se našli úspěšní. Jan mladší Bořek Dohalský obhájil nevinu svého otce a dravě si počínal při obnovování majetku, Zikmund Jindřich Kordule takticky dosáhl osvobození svého statku od manství, Justýna ze Štubenberka rovněž ochránila část svého dědictví. V ostatních případech, byť i dílčím způsobem úspěšných, se jednalo již jen o zlomky z původního majetku, které i tak bývaly přiznávány toliko formálně. V tomto ohledu lze takové kauzy hodnotit jako neúspěšné. Několika osobností se pak týkalo vytvoření speciálního fondu ve výši 60000 zl. roku 1629, který měl napomoci vyrovnání požadavků alespoň u těch nejpotřebnějších.⁴⁸ U sledovaných rodů se jednalo o mizivé částky, vlastně toliko o z nich plynoucí úroky v řádu několika desítek či stovek kop grošů, avšak ani ty nebyly důsledně vypláceny.

Při posuzování žádostí o navrácení majetkových poměrů je zajímavý případ jednoho z početných Dohalských, Václava. Ten se sice vrátil za saského vpádu do Prahy, kde se s dalšími vojáky účastnil řady zásahů,⁴⁹ nakonec však přešel na císařskou stranu a svou restituci si odsluhoval v armádě. V tu chvíli se začala bránit proti jeho snaze získat zpět někdejší majetky nová držitelka jeho původního statku Sběř Marie Mechtidla Dytténová, původně z nizozemského rodu van der Boy, která velmi obratně hledala cesty ke zpochybnění jeho loajality a opravdovosti jeho příklonu k císařskému táboru. Situace došla k takovému paradoxu, že se oba shodně zaštiťovali ustavením vestfálského míru, který umožňoval návrat majetku v závislosti na době vstupu do švédské nebo francouzské armády. Zásadní otázka v onom případě spočívala v rozřešení, zda byl Dohalský majitelem statku před svým vstupem do švédské armády. Pro spletitost poměrů byl však příznačně možný dvojí pohled. V prvním z nich byla odpověď negativní, neboť statek prodal Valdštejnovi, druhý výklad však nabízel kladnou odpověď, jelikož Valdštejn za statek do té doby nezaplatil a Dohalského podíly propadly až roku 1634. Dle tvrzení odpůrkyně Dohalský ztratil svá práva již účastí na saském vpádu do Čech.⁵⁰ Při takto rozdílných a přitom nikoliv nesprávných výkladech situace bylo zřejmé, že konkrétní posun může přinést jen zásah vůle vlivné osoby.

47 NA Praha, SM, inv. č. 653, sign. C 215 / C1/3/I, kart. 357, fol. 41 r.

48 Např. NA Praha, ČDKM IV, sign. Čechy, kart. 33, sv. 9, fol. 788 r a 742 r.

49 NA Praha, SM, inv. č. 654, sign. C 215 / D 9, kart. 373, fol. 85 r – v a 151 r – 152 v.

50 NA Praha, SM, inv. č. 654, sign. C 215 / D 9, kart. 373, f. 95 r, 97 r, 103 r a v, 144 r – 149 v.

Shrnutí

V kontextu vývoje postavení nižší šlechty byla v mnoha případech konfiskace především katalyzátorem dlouhodobého jevu její pauperizace, jako tomu bylo např. u Kordulů ze Sloupna nebo některých Dohalských z Dohalic. Při vysokém počtu rodových příslušníků již nemohla v měnících se předbělohorských hospodářských podmínkách malá zboží stačit k poskytování dostatečného ekonomického zázemí.⁵¹ Chudnutí nižší šlechty bylo lineárním procesem, který Bílá hora uspíšila. Sestupný trend je plně patrný zvláště u Kordulů, u Dohalských je zase zřejmé, že kupříkladu za příčinu ztroskotání pokusů Jana ml. Bořka Dohalského vylepšit svou ekonomickou pozici lze spatřovat hospodářský rozvrat jeho statků způsobený třicetiletou válkou. Revitalizační investice do opětovně nabytého majetku jej vyčerpala natolik, že i přes úspěchy při restituci vedla k pádu.⁵² Vančurové z Řehnic uspěli díky částečně uchovanému majetku v Pojizeří, o který se mohli později opřít při obnovování pozic rodu, avšak to až v dalších generacích.⁵³

Bohaté cizí rody Betengelů a Štubenberků, které byly v Čechách spojeny s reformací a hospodářskou a kulturní aktivitou, z Čech mizejí s dočasnou výjimkou u Štubenberků na Kyšperku. Jan Vilém ze Štubenberka, pozdější významný literát německého jazyka, odešel do exilu, stejně jako mnoho dalších. Jiní v protestantské cizině setrvali a ještě jejich potomci sloužili ve zbrani cizích monarchů. Mnozí však v cizině neuspěli, navrátili se do vlasti, kde zůstali, buď částečně tolerováni, jako bratři Dohalští na Sobčicích, nebo se otevřeně přihlásili ke katolictví a císařské straně a získali odpuštění. Jiní se ze zabavených majetků odstěhovali do měst, kde se zvolna smířili s novým řádem, jako tomu bylo např. u Albrechta Ctibora Pecingara z Bydžína.

Nastupující generace některých postižených rodů byly po období dočasného sestupu opět na pozicích, které jim umožnily nastoupit kariéru např. úřednické šlechty a získat si loajalitou nové šlechtické tituly. I u ekonomicky zcela sešlých rodů se příslušníci mladších generací stávali buď duchovními, nebo sloužili v poli. Jiní si budovali kariéru v krajských úřadech. Navzdory dlouhodobému nepříznivému vývoji těchto rodin z řad nižší šlechty se značný počet jejich potomků později prosazoval v podmínkách katolické absolutistické monarchie.

51 Viz V. BŮŽEK, *Nižší šlechta*; dále k dlouhodobým trendům František MATĚJEK, *Majetkové rozvrstvení české šlechty v předbělohorském období*, Sborník historický 15, 1967, s. 45–74; ke sledovanému teritoriu Petr ČORNEJ – Ondřej FELCMAN, *Rozvrstvení feudální třídy v severovýchodních Čechách v letech 1603–1656*, Československý časopis historický 28, 1980, s. 559 – 589.

52 Ondřej TIKOVSKÝ, *Jan mladší Bořek Dohalský z Dohalic a jeho strategie obnovy rodinných sociálních a ekonomických pozic ztracených pobělohorskými konfiskacemi*, Královéhradecko. Historický sborník pro poučenou veřejnost 2007, s. 437–448.

53 ÖStA Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Adelsakten, Wanczura von Rzehnitz, 1757.

Hlavními faktory ovlivňujícími výsledek restituce byla především dostupnost a právní průkaznost dokladů k majetku. Za takových okolností bylo přiznání nároku pravděpodobné, neboť rozhodné orgány vycházely z právních faktů. Avšak naplnění takového závěru záviselo na výsledku mocenských a sociálních interakcí, kterých mohli jednotliví žadatelé využít. Hlavním znakem restitučních kauz je tedy tato dvoufázovost každého případu, přičemž rozhodující byla až fáze druhá. U každého zabavovaného majetku bylo nezbytné oddělit osobní vlastnictví pokutovaných od majetku jejich žen či vdov, stejně jako vymezit podíl dluhů, přičemž obojí opět muselo být průkazně právně doložitelné.

Potrestaní se snažili využívat služeb právních poradců, či spoléhali na osobní intervenci, případně vliv příbuzných. Stejný proces se opakoval v případě dosáhnutí konečného výroku, neboť bylo třeba prosadit jeho naplnění. Obecným znakem byla snaha všech suplikantů o urychlení procedury, nebo znovuobnovení úředního procesu. Mnohdy to však již byla otázka dalších generací. I v případě výroku ve prospěch žadatele bylo obtížné nalézt možnost k provedení kompenzace, neboť u již dříve pozbytých majetků existovaly nové vlastnické vztahy a finanční hotovosti jako prostředku k uspokojení se nedostávalo. Obzvláště obtížná situace na Hradecku nastávala v případě nevyrovnaných pohledávek na statcích, které později nabyl Valdštejn a jež se v rámci frýdlantských konfiskací dostaly do třetích rukou. V individuálních případech se proto obratní žadatelé snažili aktivně vyhledávat náhradní zdroje kompenzací svých ztrát a dokonce otevřít právní cestu k jejich získání.

Řada žadatelů se snažila zaštitit svými zásluhami, ctí, pověstí, katolickou vírou či omluvit svou účast ve stavovském povstání, resp. relativizovat její míru. Obsah pramenů k jednotlivým sondám do restitučních případů dokládá kromě ekonomických a právních faktů rovněž proměnu mentality dříve sebevědomé a samostatné české stavovské obce, neboť častou charakteristikou textů suplikantů je okázalá poníženost a sebekritika. V konkrétní rovině pak výzkum nabízí možnost rekonstrukce finančních a sociálních vztahů mezi šlechtou a společenskými vrstvami a skupinami vůbec. Uvedené příklady jsou variantami vývoje restitučních pří, které se v menších či větších obměnách vyskytovaly i v dalších krajích království.

Zusammenfassung

Bemühungen des Adels böhmischen Nordostes um Folgenverminderung der Konfiskationen nach der Schlacht am Weissen Berg

Diese Studie analysiert die Lage einiger ausgewählten Adelsgeschlechter des Königgrätzer Kreises, dessen Angehörigen nach der Niederlage des böhmischen Ständesaufstandes durch eine Vermögenssanktion bestraft wurden. Die Vorfälle der Wetzengels von Neuenberg, Stubenbergs, Pecingars von Bydžin, Kordules von Sloupno, Dohalsky von Dohalice, Dobrensky von Dobrenice und Vancuras von Rehnice gehören zu dem repräsentativen Muster des Adels im Königgrätzer Kreis, das unterschiedliche Stufen seiner Sozial- und Vermögensstellung vertritt. Königgrätzer Kreis ist als ausgewähltes Gebiet überdies noch einigermaßen spezifisch durch Existenz einer bedeutsamen Wallensteiner Konfiskationswelle, die einen grundsätzlichen Einfluß auf die Behandlung mit Konfiskationen hatte. Die Forschung zeigt allgemeine Merkmale der Restitutionsbemühung der Bestraften und der mit Ihnen verbundenen Personen. Der Sinn solcher Restitutionsbemühungen war es vor allem die Ansprüche gegenüber (restlichen) Besitzen und persönlichem Eigentum der Verwandten des Bestraften, die ebenso im Rahmen der üblichen Praxis voller Konfiskation durch Verlust bedroht wurden, nachzuweisen und zu schützen. Zu den allgemeinen Merkmalen dieser Vorfälle zählen wir vor allem hohe Anzahl der Personen, die von einziger Vermögensstrafe betroffen sind (Ehefrauen, Witwen, Kinder, Verwandten, Nachkommen), bedeutendes Maß der Konfiskatebelastung vom Darlehen, das durch Domino Effekt den Umkreis der indirekt Betroffenen um bedeutsame Anzahl der Darleiher erweiterte, langwierige amtliche Prozedur der Beurteilung vorgelegter Anträge und letztendlich die Art und Weise rechtlicher Argumentierung zuständiger Kommissionen, der Hofkammer

und des Staatsanwaltes, die als konsistent und rechtlich korrekt erscheint.

Einzigartig sind dann Feststellungen bezüglich der Möglichkeiten der Supplikanten anstehende Verhandlungen zu führen und auch bezüglich der angewandten Taktik. Es handelt sich insbesondere um Beobachtung ihrer sozialen Verbindungen und ihres Einflusses auf die Promptheit der Entscheidungen der Beamten über eingereichten Anträgen, über Geltendmachung der Fürbitter, rechtlicher Berater bzw. von der anderen Seite um Einfluß und Position der Personen, die die beschlaggenommenen Vermögensstände gewinnen wollten, ob es sich um traditionellen herkömmlichen Adel oder neu gekommene Fremde, hohe Beamten oder Oberster der kaiserlichen Armee handelte. Gerade diese Sozial-, Macht-, Wirtschafts- und Politikbeziehungen hatten letztendlich entscheidenden Einfluss auf die wirkliche Erfüllung der Entscheidung, die die Kommission gemeinsam mit dem Staatsanwalten in einzelnen Rechtssachen fällten. In Fällen der Entscheidung der Vorfälle zugunsten der Antragsteller verstand sich seine faktische Erfüllung in Form des Anspruchsvergleichs nicht selbstverständlich, nahm gewöhnlich viel Zeit und neue Mühe um ihre Ersetzung in Anspruch. Zu diesem Ziel erlangten jedoch nur einige, die Vorfälle der Mehrheit sonstigen blieben unerledigt oder ihre Beschlüsse faktisch unerfüllt. Diese Studie bildet in diesem Sinne Modellbeispiele der Restitutionsprozesse nach, die einen der Hauptbegleiteffekte der Leben vieler Angehörigen ursprünglichen Adels des böhmischen Königreiches darstellten, Schicksale deren in vielen Vorfällen gewissermaßen im Schatten des Weissen Berges und nachstehenden Geschichten bleiben.

Pavla Pospíšilová

Násilí ve šlechtických manželstvích v období baroka: Causa Karla Adama z Mansfeldu

Abstract: *The submitted work deals with marriage disputes of the aristocracy of the Czech lands in the second half of the 17th century, where there was a certain effort by noblewomen to change the relationship and arrangement of power in marriage and disputes between husband and wife were on the rise. First it focuses on the question of what function marriage had in the aristocracy and what roles, according to the norms of the time, were played by men and especially by women. It interests me how the matters of distribution of power between husband and wife were perceived by society in the light of the existing rules and what everyday practise was like. Because in the case I look at in greater detail in this work, violence played a great role, I will also concentrate on the theory of violence in unions of marriage of the period. The main part of my work is made up of a reconstruction of the legal case concerning the tragic demise of Maria Terezia Mansfeld of Dietrichstein, of which Karl Adam of Mansfeld was accused. The conclusion will deal with a comparison of this case with the dispute that arose in the Kaunitz family.*

Key words: *Aristocratic marriage, early modern times, gender history, Czech lands, marriage disputes, violence in marriage, the Mansfeld family, the Dietrichstein family*

Úvod

Problematika konfliktů mezi mužem a ženou je nedílnou součástí v posledních několika letech úspěšně se rozvíjející vědní disciplíny gender history nebo také gender studies. Hlavním cílem této práce je na základě konkrétních příkladů prozkoumat genderové role raně novověkých partnerských párů z horních vrstev společnosti. Společností byl ve všech sférách života očekáván jistý vzorec chování a jednání podle pohlaví jedince.¹ Genderové stereotypy se měnily v závislosti na čase a kulturním prostředí a já si pro svůj výzkum zvolila vyšší šlechtu v pobělohorském období. Zaujímá mě především rozvržení mocenských vztahů v dobových manželských svazcích, jak na tuto problematiku pohlížela společnost prostřednictvím pravidel a jaká byla každodenní praxe. Jádrem práce však tvoří rekonstrukce jednoho manželského sporu.

1 Jana RATAJOVÁ, *Gender history jako alternativní koncept dějin*, in: Kateřina Čadková – Milena Lenderová – Jana Stráníková (edd.), *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie*, Pardubice, 2006, s. 33–38.

Přestože se šlechtická tematika stala v českých zemích předmětem výzkumu v porovnání s ostatními evropskými zeměmi poměrně pozdě, i tak má náskok oproti bádání o ženách. Prakticky veškerá bibliografie, jejímž obsahem jsou informace o šlechtě, se dá označit za mužskou historii. Samozřejmě v nich můžeme nalézt také zmínku o jejich matkách, ženách, dcerách či milenkách, nejde však o stěžejní bod prací.² Mužům byla připisována dominance ve veřejné sféře, do níž ženy neměly dlouho právo zasahovat, zatímco ženám byla přisuzována sféra soukromá. Ovšem také v této privátní oblasti měl hlavní slovo muž, neboť byl zodpovědný za spořádaný rodinný život a své nejbližší také zastupoval navenek.

Svět mužský a ženský ovšem nelze striktně rozdělit, neboť se v mnohém prolínaly, ovlivňovaly a doplňovaly. Tuto rozdílnost, ale zároveň jednotu vystihla Heide Wunder v názvu své publikace „*Er ist die Sonn, sie ist der Mond*“.³ Tato metafora sice nadřazuje muže alias Slunce, které svítí víc než Měsíc, nicméně obě planety se doplňují a jen spolu tvoří vesmírnou jednotu a zajišťují plnohodnotný chod života.⁴ Pro pochopení vztahových rovin je nezbytné dát prostor oběma pohlavím. Vztah muže a ženy byl však v České republice dosud předmětem výzkumu pouze na základě rozboru zejména úředních dokumentů. Ty ale nemusí vždy korespondovat s konkrétními životními zkušenostmi.⁵ Do rodinné intimity lze nejlépe proniknout prostřednictvím osobních pramenů písemné povahy, s nimiž pracuje gender history.⁶

Není účelem této práce rozebírat literaturu věnující se genderové problematice, ale je potřeba si uvědomit, že zejména cizojazyčné práce jsou v této problematice dále a badatel je nesmí při svém výzkumu opomenout.⁷ V českých zemích je pojem gender history

2 Jací autoři se doposud zabývali vyšší vrstvou společnosti v raném novověku, se můžeme dočíst například v přehledové studii: Václav BŮŽEK, *Der Weg zur Synthese. Die Gesellschaft der böhmischen Länder 1526–1740 in der Historiographie des letzten Jahrzehnts*, in: Václav Bůžek – Pavel Král (edd.), *Společnost v zemích habsburské monarchie a její obraz v pramenech (1526–1740)*, České Budějovice 2006 (=Opera historica 11), s. 5–36.

3 Heide WUNDER, *„Er ist die Sonn, sie ist der Mond.“ Frauen in der Frühen Neuzeit*, München 1992.

4 Milena LENDEROVÁ a kol., *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009, s. 33.

5 Tamtéž, s. 7–19.

6 Tato vědní disciplína se těší velkému zájmu zejména v západoevropských zemích a ve Spojených státech amerických. Ale i v České republice vzniká stále více odborných genderově zaměřených studií. Přesný překlad do českého jazyka by zněl historie nebo studium pohlaví. Překlad je však zavádějící, neboť si čtenář pod tímto pojmem musí představit sociální, a ne biologický konstrukt pohlaví, proto se název této vědní disciplíny nechává v originálním znění. O tom více např. Daniela TINKOVÁ, *„Žena“ – prázdná kategorie? Od (wo)men's history k gender history v západoevropské historiografii posledních desetiletí 20. století*, in: K. Čadková – M. Lenderová – J. Stráníková (edd.), *Dějiny žen*, s. 19–32.

7 Z rakouského a německého prostředí se nabízí četné studie a zejména stěžejní syntézy věnované rané novověkým šlechticům autorem Beatrix Bastl, Heide Wunder a Katrin Keller: Beatrix BASTL, *Tugend, Liebe, Ehre. Die adelige Frau in der Frühen Neuzeit*, Wien – Köln – Weimar 2000. Z jejich článků například TÁŽ, *Mezi mocí a bezmocí. Úvahy o každodenním životě šlechticů v raném novověku*,

stále povětšinou brán jako synonymum pro výzkum dějin žen. Ženské dějiny se zde dostaly do popředí zájmu badatelů teprve v nedávné minulosti a zpočátku, když již vznikla nějaká práce o ženách, jednalo se o biografie “velkých” žen z nejvyšších vrstev společnosti či později ženská emancipační hnutí 19. století.⁸ Pokud se některý z autorů věnoval “obyčejné” ženě raného novověku, popisoval ženu z nejnižších vrstev společnosti v reformním hnutí. Ale co šlechta?

Muži, alespoň tedy urození, byli již v raném novověku vedeni ke vzdělání. Vyjadřovat se tedy písemně pro ně na rozdíl od žen nebyl problém. Ženy šlechtičny absolvovaly zcela odlišnou výchovu, a to zejména za účelem přípravy budoucí dobré manželky, matky a hospodyně. Dámy měly samozřejmě možnost písemně komunikovat s příbuznými či přáteli prostřednictvím písařů. Tady lze ale předpokládat, že se jim nesvěřovaly s intimními pocity. V mnou zkoumaném období však již naštěstí většina urozených žen schopnost čtení a psaní ovládala, a zanechala nám tudíž po sobě četná svědectví ve svých listech⁹ či denících.¹⁰ Díky nim máme možnost nahlédnout do ženského světa a dozvědět se o jejich radostech i starostech.¹¹

Teprve s otevřením českých hranic západním proudům se zvýšil zájem o genderovou tematiku. Počátkem devadesátých let byla z iniciativy Archivu hlavního města Prahy a Nadace pro Gender studies uspořádána konference na téma *Žena v dějinách Prahy*. O dva roky později v roce 1995 se konalo ve spolupráci pražského Divadelního ústavu,

Dějiny a současnost 3, 1994, č. 3, s. 24–26. Dále H. WUNDER, “*Er ist die Sonn, sie ist der Mond.*“; Katrin KELLER, *Hofdamen. Amtsträgerinnen im Wiener Hofstaat des 17. Jahrhunderts*, Wien – Köln – Weimar 2005. V těchto pracích nalezneme základní informace o životě urozených dam od kolébky přes manželství a mateřství až do sklonku jejich života.

- 8 Jak se s dějinami žen vypořádala česká historiografie, o tom Jana RATAJOVÁ, *Dějiny žen a koncept genderu v české historiografii*, Kuděj 7, 2005, č. 1–2, s. 159–173.
- 9 Ve Vídni zpracovávají korespondenci rakouských šlechtičen v projektu *Briefe adeliger Frauen* a jsou zpřístupněny i na internetu <<http://www.univie.ac.at/Geschichte/Frauenbriefe/index.html>> [cit. 2011-10-02]. Tam lze najít i další literaturu k tomuto tématu.
- 10 Ženské deníky jakožto další typ písemného pramene nejsou v českých zemích pro raný novověk až do poloviny 18. století známy. A co se týče mužských pisatelů, ti se v nich zase přilíši o konfliktech v manželství nezmiňovali.
- 11 Dvě naprosto ojedinělé výjimky v zájmu o prameny osobní povahy raně novověké šlechtičny před nástupem gender studies tvoří průkopnické počiny editorů Františka Dvorského a Františka Tischerera. Dvorský již před více než sto lety zpracoval řadu korespondence raně novověkých šlechtičen: František DVORSKÝ (ed.), *Listy paní Kateřiny z Žerotína rozené z Valdštejna I-II*, Praha 1894–1895; TÝŽ (ed.), *Mateř a dcera Zuzany Černínové z Harasova. Listy Alžběty Homutovny z Cimburka a Elišky Myslíkovny z Chudenic*, Praha 1890; TÝŽ (ed.), *Zuzana Černínová z Harasova. Dopisy české šlechtičny z polovice 17. století*, Praha 1886 a TÝŽ (ed.), *Staré písemné památky žen a dcer českých*, Praha 1869. Tischererova edice je tato: František TISCHER (ed.), *Dopisy Sylvie hraběnky Černínové, rozené Caretto-Millesimovy, s chotěm jejím Heřmanem hrabětem Černínem z Chudenic z let 1635–1651*, Praha 1908. Poté nastala dlouhá pauza až do vydání práce Josefa Janáčka. Jedná se o medailonky žen z různých vrstev společnosti z přelomu 16. a 17. století, které prožívaly neobyčejné a nestereotypní osudy: Josef JANÁČEK, *Ženy české renesance*, Praha 1987 (a další vydání).

Rakouského kulturního institutu a Nadace pro Gender Studies symposium, na němž byla řešena otázka, zda existuje středoevropský model manželství a rodiny. Z obou těchto počinů vzešly stejnojmenné sborníky.¹² V současnosti hrají velmi důležitou úlohu pro studium genderové problematiky vysokoškolská odborná pracoviště. Na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy vzniklo z iniciativy Gender Studies v roce 1998 Centrum genderových studií, které se posléze přesunulo na Fakultu humanitních studií Univerzity Karlovy jako samostatná katedra těchto studií.¹³ Velmi důležitou činnost v tomto oboru vyvíjí Ústav historických věd na Univerzitě Pardubice v čele s Milenou Lenderovou.¹⁴ V neposlední řadě nesmíme opomenout uvést také Historický ústav Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích.¹⁵

Vstup do manželství

Manželství bylo v raném novověku považováno za ideální způsob života, k němuž měl směřovat každý člověk. K tomuto novému pojetí však došlo teprve po luteránské reformě. Dlouhá staletí před tím byl nad stav manželský vyzdvihován celibát či panenství.¹⁶

12 Tématu manželství se dotýká zde již citovaný sborník příspěvků IV. pardubického bienále pod názvem *Dějiny žena aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zasetí historiografie* (K. ČADKOVÁ – M. LENDEROVÁ – J. STRÁNÍKOVÁ (edd.), *Dějiny žen*) a nejnověji publikace *Žena v českých zemích od středověku do 20. Století* (M. LENDEROVÁ a kol., *Žena v českých zemích*).

13 Jana Ratajová a Lucie Storchová jsou v dnešní době jedny z nejvíce publikovaných autorek, které pojednávají o genderových stereotypech v raném novověku. Ve svém výzkumu se sice zaměřují na měšťanské vrstvy, ale jejich poslední práce analyzují rané novověké normy, které se vztahují prakticky na celou tehdejší společnost. Do letošního roku vyšly tři ediční počiny z plánované čtyřsvazkové řady nazvané *Gender v českých preskriptivních diskurzech raného novověku*, a to: Jana RATAJOVÁ – Lucie STORCHOVÁ (edd.), *Nádoby mdlé, hlavy nemající?: diskursy panenství a vdovství v české literatuře raného novověku*, Praha 2008; TYTĚŽ (edd.), *Žena není příšera, ale nejmilejší stvoření boží: diskursy manželství v české literatuře raného novověku*, Praha 2009 a TYTĚŽ (edd.), *Žádná ženská člověk není. Polarizace genderů v českojazyčné literatuře druhé poloviny 18. století*, Praha 2011.

14 Tato historička se sice specializuje spíše na 19. století, ale neopomíjí ani dobu předcházející. Je autorkou řady publikací a editorkou mnoha sborníků pojednávajících mimo jiné o ženách v raném novověku. Sborníky jsem již citovala výše, nebudu se tudíž opakovat.

15 Zde bych jako příklad uvedla jednu historičku, která působí na Jihočeské univerzitě působící: Marie RYANTOVÁ, *Polyxena z Lobkovic*, in: Milena Lenderová a kol., *Eva nejen v ráji. Žena v Čechách od středověku do 19. století*, Praha 2002, s. 67–105.

16 Ačkoliv si středověká teologie manželství velmi cenila, od 4. století prosazovali církevní otcové v čele se sv. Augustinem celibát jako nejlepší možný způsob života. Božena KOPIČKOVÁ a kol., *Životní cykly a žena*, in: M. Lenderová a kol., *Žena v českých zemích*, s. 96–99; J. RATAJOVÁ, *Manželství v české literatuře raného novověku*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera*, s. 736–737; Lucie STORCHOVÁ, *Gender a „přirozený řád“ v českojazyčných diskurzech vdovství, panenství a světcův raného novověku*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé*, s. 516–518.

Vstup do manželství byl velmi zásadním krokem v lidském životě, neboť se rozhodovalo o tom, jakým směrem se bude nadále vyvíjet osud jedince. A protože byla manželství v raném novověku až na zcela ojedinělé výjimky nerozlučitelná, šlo prakticky o záležitost celoživotní.¹⁷ Svatba byla považována za jeden ze tří stěžejních přechodových rituálů, po jehož dokončení se muž i žena ocitli ve světě dospělých. Tento akt měl také ukončit období jejich panenství a panictví.¹⁸

Velmi důležitou součástí života šlechtičky v období raného novověku tvořil širší okruh příbuzenstva – rod. Rod byl základem majetkového práva i velmi důležitým zdrojem identity každého urozeného jedince. Bez pomoci a solidarity jejích členů by byl jeho život obtížný a postup v kariéře téměř nemožný. Proto měl každý představitel rodu (máme na mysli mužské příslušníky) právo mluvit do výběru životního partnera jejího člena, neboť se po uzavření manželství stal jeho novou součástí nejenom dotýčný či dotýčná, nýbrž celá jeho/její původní rodina, respektive rod. Hlavní slovo měli pak nejdříve postavení představitelé.¹⁹

Sňatek představoval zásadní zlom v lidském životě.²⁰ Žena byla od narození do smrti pod poručnictvím muže, ať se jednalo o otce, bratra, manžela či některého z jiných mužských příbuzných. Teprve až po vyřčení manželského slibu nabyla váženého postavení ve společnosti a podle statusu svého muže jí byla okolím prokazována úcta. „*Prohlédajíc na to, že on jest hlava její a že cokoli ona má mezi lidmi poctivosti, vážnosti aneb i důstojnosti a vyvýšenosti, to vše od manžela svého jako měsíc světlost a jasnost od slunce bere.*“²¹ U mužů tomu bylo nejinak a teprve ženatý muž byl v raném novověku považován za muže v pravém slova smyslu.²²

Podle preskriptivních spisů vzniklých ve druhé polovině 16. a první polovině 17. století v českých zemích, v nichž autoři dávají návod na správně fungující manželství, byl svazek manželský ustanoven samotným Bohem již v ráji, když Adamovi z jeho žebra vytvořil pomocníci a společníci Evu. Manželka je tudíž darem od samotného Boha a muž

17 H. WUNDER, „*Er ist die Sonn, sie ist der Mond.*“, s. 65–79.

18 Mezi tři základní přechodové rituály v životě každého jedince patřilo narození, vstup do manželství a smrt. Naplnění těchto rituálů bylo očekáváno společností a lišilo se v závislosti na tom, v jaké sociální vrstvě se jedinec pohyboval. V průběhu rituálů se měl člověk odloučit od původního stavu, poté následovala jakási fáze přechodná, kdy se nacházel mezi původním a novým stavem, a poté vstoupil do další fáze svého života (fáze inkorporační). Arnold van GENNEP, *Přechodové rituály. Systematické studium rituálů*, Praha 1997, s. 11–22.

19 Například když většina rodin z šlechtického rodu měla status hrabat a pouze jedna větev dědila hodnost knížecí, pak právě panující kníže byl označován za hlavu rodu. Nebo se mohlo jednat o osobu s vlivnou funkcí u císařského dvora.

20 B. BASTL, *Tugend, Liebe, Ehre*, s. 152–158.

21 Jan THADEUS MEZIRIČSKÝ, *Vysvětlení o stavu manželském*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera*, s. 382.

22 J. RATAJOVÁ, *Manželství*, s. 760.

se má modlit za to, aby mu byla dána dobrá žena.²³ Tento dar je součástí Božího záměru, který by měl každý křesťan přijmout s pokorou.

Ženy neměly žádné právo volby své životní cesty. Toto vyžadování slepé poslušnosti bylo odůvodněno tím, že přirozená povaha ženy vyžadovala ochranu rodiny a právě provdáním pozbyla péče své původní a stala se součástí nové rodiny. Za ženu vždy jednal a rozhodoval muž, ať již to byl nejdříve otec či později manžel. Původně se tedy jednalo o etický důvod, kdy si rodina osvojila povinnost postarat se o to, aby se žena provdala za takového muže, který by jí poskytl srovnatelné živobytí a ochranu jako rodina, kterou opouštěla. Ačkoliv *Obnovené zřízení zemské* zakazovalo rodičům nutit své potomky do sňatku,²⁴ zejména vůči dívkám i nadále panovalo tvrdé právo příbuzných.²⁵

„Opustí člověk otce i matku a připojí se k manželce své, i budou dva jedno tělo.“²⁶ Slova Jana Rosacia Sušického svědčí o tom, že podle teologických názorů bylo Božím záměrem, aby se muž a žena stali jednou duší a jedním tělem. Přesněji řečeno, manželka se měla vtělit do manželova těla. Žena pak byla přirovnávána k jednomu z jeho slabých údů. Tento úd se k jeho tělu přimkl navždy a jako se člověk nemůže zbavit své nepohodlné části těla, tak ani manželství nemohlo být oddělené, neboť „*ten, kdo rozbije manželství, je morděrem manželského těla.*“²⁷ Opuštění otcovského domu a přimknutí k novému muži symbolizuje u žen i přijetí nového příjmení.²⁸ Z tohoto přirovnání manželky k mužovu údu plynulo ponaučení pro manžele, kteří měli své partnerky milovat za jakýchkoliv okolností jako součást sebe samého.

23 Ač se jedná o české normativní texty, dá se říct, že velmi obdobné názory panovaly rovněž minimálně v říšských spisech, neboť se ty české jimi v mnohém inspirovaly. Tyto texty českojazyčných autorů rozebírající pojetí manželství v raném novověku vydaly a komentářem opatřily Jana Ratajová a Lucie Storchová. Jedná se o spisy od Jana Rosacia Sušického – *O svornosti manželské a Čest a nevinna pohlaví ženského*, dále je zde publikován Jan Kocín z Kocinětu – *Abeceda pobožné manželky a rozšafné hospodyně*; Jiřík Strejc Zábřežský – *Zrcadlo poctivé a šlechtné ženy a hospodyně*; Jan Thadaeus Meziříčský – *Vysvětlení o stavu manželském* a Havel Žalanský Phaëton – *Knížka o ctnosti anjelské*. Všichni autoři se zabývají stavem manželským, jaký způsob života mu má předcházet, dávají mužům rady při výběru budoucí manželky a především rozebírají, jaké vlastnosti a dovednosti by měla dobrá životní družka mít. J. RATAJOVÁ – L. STORCHOVÁ (edd.), *Žena není příšera*.

24 „Rodičové, poručníci anebo přátelé dětí svých mocí aneb pohružkami bezděčně k manželství nutiti nemají, pod uvarování se skutečného našeho trestání.“ Takto se k problematice vynucených sňatků stavělo *Obnovené zřízení zemské*. Petr MAŤA, *Svět české aristokracie (1500–1700)*, Praha 2004, s. 622.

25 Anděla KOZÁKOVÁ, *Právní postavení ženy v českém právu zemském*, Praha 1926, s. 14.

26 J. ROSACIUS SUŠICKÝ, *O svornosti*, s. 113–114.

27 J. RATAJOVÁ, *Manželství*, s. 763.

28 Tamtéž, s. 751.

Dobrá manželka

Dobrá žena byla vždy definována vztahem k manželovi: „*Muž jest obraz a sláva Boží, ale žena sláva muže*“.²⁹ Ještě před svatbou měla být dívka zdrženlivou a cudnou pannou, což byl základní předpoklad pro budoucí spokojené manželství, v němž se panenská čistota měnila v čistotu manželskou.³⁰ Žalanský tento stav charakterizoval tak, že: „... *panny a ženy to přísluší, aby v domě se zdržovaly, hospodářily a hlemýždě následovaly*“, a to z toho důvodu, že „*jemu největší jest rozkoš v své chaloupce zůstávati a hlavu z ní nevyskytne, leč potřeba káže*“.³¹ Což se dá stručně shrnout tak, že pokud to nevyžadovala nějaká zvláštní situace, neměla žena opouštět otcův/manželův dům. Sexuální abstinenci měl před vstupem do manželství udržovat také muž.³² Pouze v manželství byla sexualita legitimní, a to ještě pouze za účelem plození potomků. Instituce manželství byla považována – kromě celibátu – za jedinou obranu proti smilstvu a chlípnosti.

Kromě oddanosti neměla být ženě cizí poslušnost, neboť za ženu jakožto vlastníka slabšího rozumu rozhodoval muž. Těmto základním normám neměly ženy odporovat, neboť žena byla Bohem stvořena z muže a pro muže. Dobrá žena byla také pobožná, oproti tomu pokud manželka neposlušala svého muže, byla automaticky považována za ženu zlou a bezbožnou, protože se protivila Božímu řádu. Zahálka, lenost, přemíra hodování a klevetění místo práce se považovaly za zcela nevhodné vlastnosti. Také přehnaná péče o vlastní vzhled byla nežádoucí, neboť největším klenotem ženy byla její mravní čistota. Navíc žena parádivá provokovala jiné muže, což se mohlo stát příčinou nepřijemného konfliktu.³³

Žena neměla zasahovat do záležitostí svého muže a měla se věnovat své činnosti ve sféře soukromé, v níž měl ale hlavní slovo rovněž muž.³⁴ Povinností ženy tedy bylo vykonávat vše za jediným účelem – ke spokojenosti svého muže. Zejména mu měla vytvářet dobré zázemí, kam se muž po celodenní práci vracel, aby zde našel klid a odpočinek. Pokud se muži drželi výše jmenovaných doporučení, nemuseli mít obavy ze vstu-

29 J. ROSACIUS SUŠICKÝ, *O svornosti*, s. 63.

30 J. RATAJOVÁ, *Panna a panenství / panic a paniciví v české literatuře raného novověku*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Nádoby mdlé*, s. 568.

31 H. ŽALANSKÝ PHAËTON, *Knížka*, s. 509–510.

32 Deníky z kavalírských cest mladých šlechticů dokazují, že tomu tak vždy nebylo.

33 J. RATAJOVÁ, *Manželství*, s. 745–747; Lucie STORCHOVÁ, *Vedení manželství a etika sebe samé(ho) v českých preskriptivních spisech 16. a 17. století*, in: J. Ratajová – L. Storchová (edd.), *Žena není příšera*, s. 803, 815; Božena KOPIČKOVÁ a kol., *Proměny genderové identity: „teoretická“ reflexe feminity od středověku do 20. století*, in: M. Lenderová a kol., *Žena v českých zemích*, s. 33.

34 Heide WUNDER, *Herrschaft und öffentliches Handeln von Frauen in der Gesellschaft der Frühen Neuzeit*, in: Ute Gerhard (Hg.), *Frauen in der Geschichte des Rechts*, München 1997, s. 27–54.

pu do manželství, protože „šlechtná žena není jedovatá, zlá a nemilá šelma, mužova příšera a trápení, ale jest nejmilejší, nejpřívětivější a nejlaskavější tvor Boží, nad jiná všecka stvoření, pro niž člověk otce i matku opouští a jí se přidrží, tak jakž o tom i Písma svatá mluví.“³⁵

Rozdělení moci mezi manželi

Při partnerských konfliktech hrály významnou roli mocenské poměry mezi manželi. Tento aspekt dokonce mívá větší váhu než prvotní příčina problému, a to bez závislosti na tom, kdo ji způsobil. Mezi důležité mocenské faktory lze zahrnout fyzickou moc, vlastnický poměr, odpovídající původ a věkový rozdíl.³⁶ Tyto a mnohé další faktory mohly vést k pnutí mezi manželi. Nešlo však pouze o počátek svazku, okolnosti se mohly měnit s příchodem změn v průběhu života, například nemocí jednoho partnera, úspěchem či naopak krachem v kariéře atd.³⁷

Podle obecného názoru však měl moc v rukou držet jednoznačně muž. Těm mužům, již by chtěli docílit pořádku mírností, bylo adresováno varování: „*Nedopusť toho na světě, aby tvá žena svou nohu na tvou vložila, neboť by ti již zítra chtěla ta zkažená bestie sedět na hlavě.*“³⁸ Jinými slovy pouze slabý muž dovolil své ženě, aby ho ovládla. Muž byl zodpovědný za pořádek ve svém domě a činil tak prostřednictvím své autority. Mezi další argumenty dobových autorů spadal i výčet typických ženských vlastností, které jim byly dány od přírody a kvůli nimž měla být žena podřazena muži; patřila sem především slabost vůle a ovlivnitelnost. Dále byly ženy označovány za hloupé, lítostivé, bázlivé a upovídané.³⁹ Proto potřebují vedle sebe muže, aby je vedli životem a svým působením se sna-

35 J. ROSACIUS SUŠICKÝ, *Čest*, s. 187.

36 Podle dobových spisů byla muži od přírody dána větší fyzická síla k prosazení manželské hierarchie. Žena neměla být bohatší než její choť, neboť hrozilo nebezpečí, že ze svého jmění bude odvozovat vyšší mocenské nároky na úkor muže. Neméně významnou úlohu hrál původ budoucí ženy a vlivnost její rodiny. Pokud patřila do vyšší společenské vrstvy než její manžel, mohlo by se stát, že se bude k partnerovi chovat povýšeně, pyšně a troufale. Výhodnější svazek dle dobových autorů vznikl ve spojení staršího muže s mladší ženou, protože mladá manželka byla považována za poddajnější a lépe přizpůsobivější vůli partnera. Oproti tomu starší žena získala více zkušeností z předchozích manželství a nemusela by svého muže respektovat.

37 J. ROSACIUS SUŠICKÝ, *Čest*, s. 123–138.

38 „*Lass um nichts in der Welt zu, dass Deine Frau ihren Fuß auf Deinen setzt, denn schon morgen würde das verderbte Biest ihn auf Deinen Kopf setzen wollen.*“ Dorothea NOLDE, *Gattenmord. Macht und Gewalt in der frühneuzeitlichen Ehe*, Köln 2003, s. 130.

39 B. KOPIČKOVÁ a kol., *Proměny genderové identity*, s. 33.

žili usměrnit tyto negativní vlastnosti. Muži byli naopak silnější, trpělivější a rozhodnější, měli větší autoritu, vznešenost obličje a projevu. Ženy byly více podobné tvorům zvířecí říše, proto potřebovaly pevnou ruku muže, aby držel na uzdě jejich nespoutanost.

Podřazenost žen byla odůvodněna celou řadou argumentů. Jako hlavní zdroj sloužila především Bible. Pomiňme nyní biblické příklady hříšných žen. Primárním bylo přirovnání Ježíše a církve ke vztahu muže k ženě. Jako byl Ježíš hlavou církve, tak i muž má být nadřazen ženě a ta by ho měla milovat a ctít.⁴⁰ Podobně vyzněla také státní ideologie, kde pozice manžela byla přirovnána k té panovnické. Korunovace představovala symbol uzavření manželství mezi panovníkem a říší. Panovník přijal prsten z rukou biskupa a slíbil mírnost, lásku a přátelství k poddaným. Mocenské vztahy lze tedy znázornit takto: Kristus – církev = panovník – poddaný = manžel – manželka.⁴¹ Rozvržení moci nebylo vždy jasně dané a často docházelo ke sporům o moc. Znamka ženské podřazenosti však byla patrná ve všech směrech manželského soužití. V sexualitě byla například církví povolena pouze klasická poloha.

Teorie o rozdělení moci počítaly pouze se dvěma póly – ovládat a být ovládán. Realita byla však mnohem složitější, neboť jedna a tatáž osoba byla někým ovládána a zároveň uplatňovala své mocenské postavení vůči jiným jedincům. Například manželky se podílely na mužově moci tím, že měly navrch vůči svým dětem a služebnictvu. Nejednalo se ovšem o rozdělení moci hlavy domu, nýbrž pouze o jakýsi podíl. Tento vztah lze přirovnat k regentství. Dotyčný zástupce vykonával moc svého pána, ale měl ji pouze v držení a současně byl poddaným.

Sušický napsal v roce 1584 „... *muž jest pravidlo ženy, podle něhož ona se říditi, spravovati a ohýbati má a povinna jest.*“⁴² Upozorňoval tedy na to, že nejdůležitější ženskou ctností byla poslušnost. Manželky měly uznávat fyzickou i psychickou nadřazenost svých protějšků, ve všem je poslouchat, neodporovat, nehádat se s nimi, ani jim nedělat nashvály. Muži, kteří se chovali k manželkám špatně, byli sice nazýváni zlými tyrany, ale pokud měla žena doma takového opilce či násilníka, musela mu být podle dobových názorů stejně ve všem poslušná a podřízená, neboť pouze takové chování bylo v souladu s Božím řádem. Jediné, co mohla nešťastná žena udělat, bylo modlit se k Bohu za nápravu svého muže. Rozhodně nebyla doporučována snaha hubováním a křikem napravovat muže, neboť takovém případě by ho žena ještě více rozdráždila: „*Nebo jakož čím touzejí vítr studený věje, tím mocněji člověk na sobě plášt' drží, než když slunce hřeje*

40 D. NOLDE, *Gattenmord*, s. 79–87; J. ROSACIUS SUŠICKÝ, *O svornosti*, s. 97 nebo L. STORCHOVÁ, *Vedení manželství*, s. 815.

41 D. NOLDE, *Gattenmord*, s. 182–186.

42 J. ROSACIUS SUŠICKÝ, *Čest*, s. 187.

*a větrík teplý věje, ochotně člověk i plášť, i kabát z sebe složí.*⁴³ Navíc v případě, že by se rozhodla vzít situaci do svých rukou, by svou svrchovaností narušila již tolikrát zmiňovaný Boží řád, a za to by jí po smrti čekalo věčné zatracení.⁴⁴

Často diskutovanou otázkou pak bylo, jaká je správná míra trestání. Muž měl nalézt rovnováhu mezi přílišnou tvrdostí a změkčilostí: „*Nemá sic býti příliš přísný, tvrdý, tyran bouřlivý, aby ženu svou za chlapa měl, nemá také býti příliš měkký a ženkyl.*“⁴⁵ Jeho trestání má být účinné, leč přiměřené, rozhodně se nedoporučovalo trestat v afektu, kdy se člověk příliš nekontroluje: „... *kdož v hněvě jsouc, přistupuje k trestání, nikdá pravého prostředku mezi příliš mnohém a malém nezachová.*“⁴⁶ Žena byla v tomto případě často přirovnávána k nádobě skleněné či keramické, každopádně křehké, kterou je potřeba včas a šetrně očistit, když na ní ulpí špína. V souvislosti s touto problematikou je zmiňovaná také bázeň, kterou by měla pocítovat žena k manželovi.

Od muže bylo očekáváno, že se bude chovat jako “pán domu”, užití tělesného práva nepatřilo pouze k jeho právům, nýbrž i k povinnostem. Trestání nebylo chápáno vždy jako projev agrese, nýbrž mohlo být posuzováno dokonce pozitivně, neboť „*k bití je potřeba láska.*“⁴⁷ Ostatně právo fyzicky ztrestat poddané osoby představovalo charakteristický znak všech mocenských vztahů, od pravomoci královské po moc rodičů nad dětmi. Je potřeba zdůraznit, že se nejednalo pouze o jednostranné užití násilí muže vůči ženě, někdy se karty obrátily a také ženy vzaly potrestání do vlastních rukou.⁴⁸

V krajních případech, kdy konflikt vyústil v usmrcení partnera, je zajímavé podívat se na vraždu z pohledu symboliky. Pokud se k takovému činu uchýlila žena, nešlo jen čistě o zabití, ale bylo spojeno s útokem na autoritu a jeho pozici moci. Nejčastěji byla napadána hlava jakožto důležitá část identity a vůle jedince. Hlava vládne nad tělem, jako muž panuje v manželství. Dále byly útoky mířeny na pohlavní znaky mužství. V mnohých případech byli muži usmrceni jedem. Muži naopak napadali ženy vlastníma rukama (škracením či způsobením zranění po celém těle), čímž symbolicky docházelo ke zmocnění se celé osoby.⁴⁹

43 J. THADAEUS MEZIRÍČSKÝ, *Vysvětlení*, s. 472.

44 J. RATAJOVÁ, *Manželství*, s. 748.

45 T. ŽALANSKÝ PHAËTON, *Knížka o ctnosti anjelské*, s. 556.

46 J. THADAEUS MEZIRÍČSKÝ, *Vysvětlení*, s. 464.

47 „... *zum Schlagen Brecht es Liebe [...].*“ D. NOLDE, *Gattenmord*, s. 141.

48 Tamtéž, s. 138–141.

49 Tamtéž, s. 42–47.

Marie Terezie Mansfeldská z Ditrichštejna versus Karel Adam z Mansfeldu (1658–1666)

Vztahy mezi manželi nabývaly různých podob kdysi stejně jako dnes. Většinou záleželo na více či méně šťastné ruce rodičů při výběru životního partnera svému potomkovi. Svazkem manželským mohli být spojeni lidé zcela odlišných charakterů, ale také lidé, mezi kterými se postupem času vytvořilo silné citové pouto. Roztržky se nevyhýbaly ani obecně spokojeným manželstvím. Drobné neshody byly kdysi stejně jako dnes na denním pořádku. Konfliktních polí by se dala najít celá řada. Mezi nejčastější příčiny vzniku konfliktů v manželských svazcích lze zařadit majetek a finance, sexualitu, povinnosti manželek, alkohol a násilí.⁵⁰ Nejnovější výzkumy nám naznačují, že již v době předbělohorské vznikaly podmínky pro rovnoprávnější postavení žen.⁵¹ A některé šlechtičny si uvědomovaly svá práva a nechtěly již trpět stávající model, možná právě proto také od 17. století a zejména v době pobělohorské přibylo manželských rozepří.

Ne všechny ženy však měly odvahu bojovat za své lepší postavení v manželství, jak vyplývá z analýzy, která následuje. Zabývá se předčasným a tragickým skolem Marie Terezie Mansfeldské z Ditrichštejna v roce 1658, přičemž z její smrti byl příbuznými zesnulé hraběnky obviněn její choť Karel Adam z Mansfeldu. Ten pocházel z velmi starobylého hraběcího rodu původem z Německa, jenž se později rozdělil na dvě větve. Větev původně protestantská, k níž patřil i Karel Adam z Mansfeldu, nosila titul hraběcí. Druhá, katolická větev se honosila od roku 1600 knížecím titulem. Obě větve však vymřely v 18. století (protestantská v roce 1710 a katolická v roce 1780). Alodní statky poté připadly sňatkem dcery posledního knížete z Mansfeldu knížecímu rodu Colloredů.⁵² Případ se blízce dotýkal také neméně významného rodu Ditrichštejnů. Jednalo se tedy o spor mezi rody, jež by se daly označit za smetánku habsburské monarchie.

K tomuto sporu se dochovalo přes tři desítky listů ditrichštejnské strany, a to především korespondence mezi knížetem Ferdinandem z Ditrichštejna a jeho právním zástup-

50 Některé manželské spory byly usmířeny, ve výjimečných případech byly páry odloučeny a v krajních situacích mohl konflikt přerůst v rodinnou tragédii. Konkrétní příklady sporů, které byly vyřešeny, i těch s méně šťastnými konci jsou popsány v práci Pavla POSPÍŠILOVÁ, *Manželské spory šlechty z českých zemí v období baroka: Konflikt u Martiniců (1675-1676) a causa Mansfeld (1658-1666)*, diplomová práce, Ústav historických věd FF UPa, Pardubice 2010.

51 B. KOPIČKOVÁ a kol., *Proměny genderové identity*, s. 34.

52 *Ottova encyklopedie obecných vědomostí na CD-ROM*, XVI, s. 783–784.

cem, a výpovědi svědků.⁵³ Jako další významný zdroj informací mi posloužila úřední korespondence ze sbírky Stará manipulace v Národním archivu Praha.⁵⁴

Vznik sporu a jeho hlavní aktéři

O ústřední osobě této kauzy, tedy Karlu Adamovi z Mansfeldu, toho mnoho nevíme. V jiných pramenech a literatuře nalezneme pouhou zmínku o jeho existenci, ale o životních osudech tohoto šlechtice dosud chybí podrobnější informace. Karel Adam ztratil svého otce, císařského generála Volfa z Mansfeldu (1575–1638), již jako dítě.⁵⁵ V korespondenci ho pisatelé titulovali jako císařského komořího.⁵⁶ Hrabě Karel Adam z Mansfeldu vlastnil v litoměřickém kraji kromě panství Šluknov také Hanšpach (Lipová).⁵⁷ Mans-

53 Korespondence je uložena v Moravském zemském archivu Brno (dále MZA Brno): MZA Brno, Rodinný archiv (dále RA) Ditrichštejnů, inv. č. 2073, kart. 526, léta 1658–1665. V první třetině 20. století si kníže Colloredo-Mansfeld vyžádal opisy dopisů od ditrichštejnských archivářů, jež se dnes nacházejí ve Státním oblastním archivu Zámorsk v rodinném archivu Colloredo-Mannsfeldů. Nebyly však provedeny opisy všech listů, jen zřejmě těch nejdůležitějších v počtu 19: Státní oblastní archiv Zámorsk (dále SOA Zámorsk), RA Colloredo-Mannsfeldů, neinv., provizorně kart. 36 (za zprostředkování děkuji dr. Jiřímu Kubešovi).

54 Národní archiv Praha (dále NA Praha), Stará manipulace (dále SM), inv. č. 2220, sign. M 39/6, kart. 1482. Většinu z přibližně 88 listů (počítala jsem vždy průvodní dopis, do něhož byly často vloženy kopie další korespondence, k níž se záležitost vztahovala) tvořilo předávání zpráv mezi pražskými místodržícími (František PALACKÝ, *Přehled současných nejvyšších důstojníků a úředníků*, in: Jaroslav Charvát (ed.), *Dílo Františka Palackého I.*, Praha 1941, s. 391–393) a hejtmany litoměřického kraje. Často s místodržícími komunikoval také kníže Ferdinand z Ditrichštejna, většinou prostřednictvím svého advokáta. Pro zkoumání případu ze všech úhlů pohledu je velmi přínosné, že se zde nachází také několik listů od obžalovaného hraběte, který spolu se svým advokátem vyjednával ze svých říšských statků pouze písemně. Rovněž jeho sestra Sofie Agnes Ditrichštejnská z Mansfeldu se spolu s hrabětem Trautsonem písemně přimlouvala za rozhodnutí v kauze ve prospěch jejich rodu. Tyto všechny listy byly často posílány do Vídně k posouzení panovníkovi. Dále jsou zde uloženy dopisy od ditrichštejnských spřízněných osob, od poddaných hraběte z Mansfeldu vyžadujících vyplacení dluhu, od mansfeldského správce statků, sekvestrátora či nějakého jiného úředníka. Až na dvě výjimky je i v těchto listech komunikačním jazykem němčina.

55 SOA Zámorsk, RA Colloredo-Mannsfeldů, neinv., provizorně kart. 36; Johann Heinrich ZEDLER, *Großes vollständiges Universallexicon aller Wissenschaften und Künste*, sv. 19, sl. 571 (digitalizovaná verze na <<http://www.zedler-lexikon.de>> [cit. 2011-10-02]).

56 V září 1652 se stal komorníkem krále Ferdinanda IV., po jeho smrti pak přešel ke dvoru Leopolda I. Srov. Katrin KELLER – Alessandro CATALANO (Hg.), *Die Diarien und Tagzettel des Kardinals Ernst Adalbert von Harrach (1598-1667)*, 7 Bände, Wien – Köln – Weimar 2010, zde Band 5, s. 639, zápis ze dne 25. 9. 1652.

57 Informace o Šluknově lze nalézt v těchto zdrojích: *Ottova encyklopedie*, XXIV, s. 680–681; Karel KUČA, *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*, Praha 2008, s. 289–299 a <<http://www.mestosluknov.cz/cz/707-historie-zamku.html>> [cit. 2010-05-25]. August Sedláček zaznamenal pověst, podle níž měl hrabě Karel Adam z Mansfeldu shodit z okna v podkroví svou manželku. V muzeu se také měla nacházet vyřezávaná přeslice, na které předla sama hraběnka. August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého*, díl 14, Praha 1923, s. 127. O panství Lipová: *Ottova encyklopedie*, X,

feldové navíc drželi hrabství Mansfeld, které se nacházelo v Sasku a tvořila jej města Mansfeld, Eisleben a Sangerhausen.⁵⁸

Svatba Karla Adama hraběte z Mansfeldu (1629–1662) a Marie Terezie z Ditrichštejna (1639–1658)⁵⁹ se konala 8. listopadu 1654 ve Vídni⁶⁰ a hostina proběhla téhož večera v ditrichštejnském vídeňském domě v Herrengasse.⁶¹ Mansfeldové i Ditrichštejnové patřili mezi významné rody habsburské monarchie, které byly úžeji příbuzensky propojeny. Hrabě z Mansfeldu se oženil s dcerou svého švagra. Sestra Karla Adama Sofie Agnes z Mansfeldu (nar. 1619) se totiž stala druhou ženou Maxmiliána z Ditrichštejna (1596–1655), kterému zbylo z prvního manželství s Annou Marií z Lichtenštejna několik dětí včetně dcery Marie Terezie. Mezi její sourozence patřil například kníže Ferdinand Josef z Ditrichštejna (1636–1698),⁶² který stanul po otcově smrti v čele rodu a na jehož bedra doléhaly veškeré problémy v rodině. Sestry Marie Terezie byly stejně jako ona provdány za šlechtice dalších mocensky důležitých rodů monarchie, mezi něž patřili nejen Mansfeldové, ale i Lesliové, Lichtenštejnové, Kounicové, Trauttmansdorfové nebo Montecuccoliové.

Marie Terezie byla provdána jako velmi mladá ve věku 15 let, což ovšem nebylo v raném novověku žádnou výjimkou. Manželství se většinou neuzavírala z citových pohnutek, tedy že v sobě dva lidé našli zalíbení. Šlo o složitou sňatkovou politiku, na níž měl zájem celý rod, a rozhodnutí o sňatku v žádném případě nezáviselo na přáních budoucích snoubenců. Ačkoliv *Obnovené zřízení zemské* zakazovalo vynucené sňatky, praxe byla

s. 867–868; Jiří KUBEŠ, *Sídla Jana Jiřího Jáchyma hraběte Slavaty z Chlumu a Košumberka (1634/37–1689) v proměně*, Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, 9, 2003, s. 62, 68 a 70; K. KUČA, *Města*, s. 506.

58 *Ottova encyklopedie*, XVI, s. 783.

59 Údaje o narození, úmrtí a sňatku Marie Terezie Mansfeldské z Ditrichštejna a Karla Adama z Mansfeldu pochází z genealogického zdroje: <<http://www.genealogy.euweb.cz/dietrich/dietrich6.html#M-TM>> [cit. 2011-10-02]. Skon obou manželů si ve svém deníku, resp. denních záznamech poznamenal kardinál Arnošt Vojtěch z Harrachu: K. KELLER – A. CATALANO (Hg.), *Die Diarien und Tagzettel*, Band 6, s. 423, zápis z 17. 2. 1658 a Band 7, s. 213, zápis z 16. 6. 1662. V rodinném archivu Harrachů se také nacházejí stručná latinsky psaná oznámení o skonu a pohřbu hraběnky i jejího muže. Österreichisches Staatsarchiv Wien, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Familienarchiv Harrach (Mappen und Rollen), Historica, kart. 793, Gräfl. Mannsfeld'sche Familie-Grabschriften.

60 August Sedláček v kapitole o zámku Šluknově chybně uvádí rok sňatku 1655. A. SEDLÁČEK, *Hrady*, s. 127.

61 K. KELLER – A. CATALANO (Hg.), *Die Diarien und Tagzettel*, Band 5, s. 777, zápis z 8. 11. 1654.

62 Tento zámožný šlechtic byl v té době hlavou moravské větve rodu a velmi váženou osobou u dvora, kde zastával plných 31 let funkci tajného rady císaře Leopolda I., nejvyššího hofmistra tří císařoven: Markéty Terezie Španělské (1666–1673), Klaudie Felicitas Tyrolské (1673–1676) a Eleonory Magdaleny Falckoneuburské (1676–1720) a od roku 1683 samotného císaře. Jakožto hlava rodu cítil povinnost postarat se o své příbuzné a v případě nouze jim podat pomocnou ruku. P. MAŤA, *Svět*, s. 437; Henry Frederick SCHWARZ, *The imperial privy council in the seventeenth century*, Cambridge 1943, s. 220–221. Nejnověji se knížetem z Ditrichštejna podrobně zabývá Rostislav SMÍŠEK, *Císařský dvůr a dvorská kariéra Ditrichštejnů a Schwarzenberků za vlády Leopolda I.*, České Budějovice 2009.

zřejmě jiná a rodiče měli hlavní slovo při výběru životního partnera svého potomka i na-
dále.⁶³

Manželství mansfeldského páru nepatřilo mezi ta šťastná. Marie Terezie byla zřejmě
obětí, jak bychom řekli dnes, domácího násilí, jemuž za necelé čtyři roky od sňatku pod-
lehla (5. února 1658). Její podezřelé úmrtí bylo vyšetřováno pražským zemským soudem.⁶⁴
Pobělohorské právo a soudnictví upravovalo *Obnovené zřízení zemské* pro Čechy (1627)
a pro Moravu (1628)⁶⁵ a jeho rozšiřující *Deklatoria a novely* z roku 1640.⁶⁶

Z dochované korespondence se můžeme pokusit zrekonstruovat, jak se přibližně vyví-
jely události po hraběncině smrti. Jak již bylo zmíněno, pocházela Marie Terezie z dit-
richštejského rodu, v jehož čele stál vlivný kníže Ferdinand z Ditrichštejna. A byl to prá-
vě on, kdo se chopil iniciativy a rozhodl se najít a nechat potrestat viníka této tragédie,
o jehož jméno neměl sebemenších pochyb.

Čtyři dny po smrti Marie Terezie (9. února 1658) napsal vdovec knížeti z Ditrichštej-
na: „... s velmi zarmouceným srdcem dávám vědět, že Nejvyšší si k sobě ve své nevyzpyta-
telné vůli po [...] třítydenní nemoci [...] k věčné radosti a blaženosti povolal a vyžádal vy-
soce urozenou hraběnkou Marii Terezii Ignacii, mou ze srdce milovanou manželku. Ačkoliv
jsem využil všechny lidské možnosti a prostředky, abych ji udržel při životě, nepomohlo nic,
a tak [hraběnka] 5. tohoto měsíce mezi jednou a druhou hodinou ranní ... skonala.“⁶⁷ Hra-

63 P. MAŤA, *Svět*, s. 622.

64 Jednalo se o nejvýznamnější stavovský soud, do jehož kompetence náležely spory o svobodný maje-
tek a kriminální delikty šlechtických osob. Soud zasedal třikrát ročně na 18 dní s podmínkou, že se
sešlo minimálně devět soudců. Soudních přelíčení se účastnili nejvyšší úředníci, zemští soudci, kteří
byli prakticky nesaditelní, a další úředníci dosazení panovníkem. Přítomní naslouchali předčítání
akt a poté případ prodiskutovali. Každému z nich příslušel jeden hlas a o rozsudku rozhodovala pro-
stá většina. Marta KADLECOVÁ, *České a moravské právo procesní v první polovině 17. století*, Praha
2005, s. 98–112.

65 Edici obou zemských zřízení vyhotovil Hermenegild JIREČEK (ed.), *Obnovené právo a Zřízení zem-
ské dědičného království Českého. Verneuerte Landes-Ordnung des Erb-Königreichs Böhmen 1627*,
Praha 1888; TÝŽ (ed.), *Obnovené zřízení zemské dědičného markrabství moravského*, Brno 1890.

66 Podle obecných představ došlo v pobělohorské době k rychlé přeměně zemského soudu z původně
ryze stavovské instituce v byrokratický aparát jmenovaný panovníkem s jasně vymezenými pravomo-
cemi. Výzkumy z poslední doby však poukazují na poněkud jinou skutečnost. Jiří David ve své studii
poukázal na to, že moravský zemský soud si zachoval i po vydání Obnovného zřízení velkou míru
rozhodovací autonomie, což dokládá na jedné právní pří z poloviny 17. století. Systém právních in-
stitucí se na Moravě ustálil po roce 1651 a je otázkou, v jaké fázi zcela pronikl také do soudní praxe.
Nezpochybnitelnou změnou byla ztráta nalézacího normativního charakteru zemského soudu, tuto
pravomoc na sebe stáhl panovník. Ale i nadále drželi klíčové pravomoce ve svých rukou představitel-
lé místní elity. Pro český zemský soud obdobný výzkum chybí, můžeme se tedy pouze domnívat, že
soudní praxe v Čechách byla alespoň v základních rysech podobná moravské. Jiří DAVID, „*Alles von
Rechts wegen.*“ *Sonda do právního života na Moravě v polovině 17. století*, *Časopis matice moravské*
127, 2008, s. 3–33.

67 „... sol ich hiemit aus hoch betrübten kummerlichen hertzen unangedeüet nicht laßen, wie daß der
höchste nach seinen unerforschlichen willen, die hoch und wohlgeborne frau Graffin Maria Theresia Ig-
nacia meine herzlichste gemahlin nach [...] drei wochigen kranckheit [...] zu sich außer zweifel in die

běnka byla krátce po smrti uložena k věčnému odpočinku do stejné hrobky, kde již odpočíval bratr Karla Adama a další předchozí majitelé šluknovského panství. Dále uvedl, že ještě při dobrém rozumu odkázala hraběnka z Mansfeldu svému zpovědníkovi, služebné a dalším chudým lidem, kteří pobývali v její blízkosti, značnou finanční hotovost (5000 zlatých).⁶⁸

Ke konci února 1658 vznikla česky psaná zpráva o úmrtí manželky Karla Adama z Mansfeldu. Poddaní z panství žádali po hejtmanech litoměřického kraje odpověď na otázku, proč byla hraběnka pohřbena tak rychle, a co je pravdy na tom, že odešla z tohoto světa neobyčejným způsobem. Chtěli vědět, na jakou nemoc zemřela a jakou roli v tom hrál hrabě.⁶⁹ Je tedy zřejmé, že lidé z okolí mansfeldského páru se doslechli, nebo byli dokonce přímo svědky nepřiměřeného zacházení jejich pána s hraběnkou.

Ani sám Ferdinand z Ditrichštejna neuvěřil slovům svého ovdovělého švagra, že hraběnka zemřela na následky nemoci. Důvody své nedůvěry sepsal a poslal pražským místodržícím.⁷⁰ Jako důkaz mu posloužily dva dopisy psané Karlem Adamem a adresované jeho sestře, kněžně Sofii Agnes Ditrichštejnské z Mansfeldu, která svou nevlastní dceru a zároveň švagrovou měla obviňovat ze zcela nepodložených a absurdních záležitostí.⁷¹ Dále z těchto dopisů vyplývalo, že svým krutým a bestiálním zacházením připravil Karel Adam z Mansfeldu hraběnku o život. Podezřelé bylo Ferdinandovi také to, že hrabě nedal nikomu z rodiny vědět, když jeho choť onemocněla. Až po jejím skonu informoval příbuzné, ovšem ač byl dopis s oznámením úmrtí hraběnky od Karla Adama datovaný 9. února 1658, k rukám knížete dorazil teprve 23. února a stejně tak pozdě došla zpráva i dalším členům rodiny. Z toho podle Ferdinanda z Ditrichštejna vyplývalo, že hrabě nechtěl případ tak brzy zveřejnit, nýbrž co nejdéle držet v tajnosti, protože jinak by psaní dorazilo dříve.⁷²

ewige freudt und seligkeit beruffen und abgefordert. Wie wohl ich nun alle menschliche möglichkeit und mittel angewandtet so viel sich auffjen landt thun last sie beim leben zu erhalten, so hat doch solches nichts verfangen mögen sondern ist den 5ten dieß monatß früh zwischen ein und 2 Uhren ... entschlaffen...“ NA Praha, SM, inv. č. 2220, sign. M 39/6, kart. 1482, list z 9. 2. 1658.

68 Tamtéž, list vyhotovený 9. 2. 1658 ve Šluknově.

69 Tamtéž, 21. 2. 1658.

70 Tamtéž, psaní vzniklo 1. 3. 1658 v Mikulově.

71 O co konkrétně šlo, se kníže bohužel blíže nezminil.

72 Je otázkou, do jaké míry byly některé protesty knížete z Ditrichštejna opodstatněné. Podle Pavla Krále nebylo v raném novověku standardní, že by se s pohřbením šlechtičen vyčkávalo. Oproti jejich protějškům byly často uloženy k věčnému odpočinku do několika málo dnů. Výjimku tvořily významné ženy, mezi něž patřila například Polyxena Lobkovicová z Pernštejna. V těchto případech byl pohřební obřad vykonán i po několika týdnech od úmrtí. O pohřbech české šlechty se dočteme například v práci Pavel KRÁL, *Smrt a pohřby české šlechty na počátku novověku*, České Budějovice 2004. Přímou ženám věnoval autor článek: TÝŽ, *Žena a smrt v 16. a 17. století*, in: M. Lenderová a kol., *Eva nejen v ráji*, s. 105–130.

Mezi vdovou Ditrichštejnskou z Mansfeldu a zesnulou hraběnkou vzniklo pravděpodobně nějaké nedorozumění. Kníže Auersperg⁷³ se je snažil vyřešit a chtěl, aby se Marie Terezie Mansfeldská z Ditrichštejna dostavila do Prahy. Hrabě tam však i přes výzvy knížete nechtěl svou ženu ani samotnou, ani v jeho doprovodu pustit.⁷⁴

Dalším předmětem doličným proti hraběti z Mansfeldu se stal dochovaný dopis dokazující duševní stav jeho zesnulé manželky. Kníže z Ditrichštejna uvedl: „*existuje psaní od zesnulé paní hraběnky, v němž si nevědomky stěžuje na zlé zacházení svého muže, ...*“⁷⁵ Marie Terezie v listě také poznamenala, že k jejímu bídnému stavu mohlo přispět to, že její muž otevíral všechny její dopisy. Její další prosby o pomoc tudíž nemohly být vyslyšeny. Na závěr kníže podotkl, že bylo v Praze i ve Vídni všeobecně známo, jak se hrabě ke své ženě choval, a říká se, že je zodpovědný za její smrt. Sám kníže i další příbuzní, když se dozvěděli o hrůzách, jaké si musela vytrpět mladá šlechtična během svého manželství, byli zděšeni: „... *hrabě přinutil svou ženu vysvléct si šaty, potom ji ostrým prutem zbil, až měla tělo žalostně zřízené, lazebník jí musel rány obvázat a hraběti slíbit, že vše udrží v tajnosti. Poté se hrabě na svou ženu ještě více rozzlobil a zuřivě jí všechny obvazy z těla strhal. Byla tak zřízená, nakonec byla pohřbena se zkrvavenou hlavou a úplně oteklýma očima a obličejem.*“⁷⁶

Všechny výše zmíněné indicie nasvědčovaly tomu, že Karel Adam z Mansfeldu svou ženu buď sám zabil, nebo její smrt zapříčinil svým krutým zacházením. Proto Ferdinand z Ditrichštejna žádal místodržící o zahájení procesu, vyslechnutí sloužících a šluknovského faráře. Již v dřívějších dobách vykonával právnícké služby pro knížete Gottfried Wal-

73 Mohlo se jednat o Jana Weikharda Auersperga (1615–1677). Tento tajný rada, státní a konferenční ministr a rytíř zlatého rouna byl roku 1653 povýšen do stavu říšských knížat. *Ottova encyklopedie*, II, s. 1020.

74 Od července 1657 do konce ledna 1658 pobýval Leopold I. i se svým dvorem v Praze, odkud vyjednával a připravoval se na blížící volbu římským králem ve Frankfurtu nad Mohanem. Karel Adam z Mansfeldu si byl zřejmě dobře vědom toho, že kdyby se svou ženou odjel do Prahy, dvořané by si mohli povšimnout jejího bídného stavu. O korunovaci Leopolda I. v Říši píše Jiří KUBEŠ, *Trnitá cesta Leopolda I. za římskou korunou (1657–1658). Volby a korunovace ve Svaté říši římské v raném novověku*, České Budějovice 2009, s. 85–86, 98–99, 104–108.

75 „... *ist ein schreiben, von der hoch seligen frauen Gräffin vorhanden darinnen sie ihres gemahls unbeschieden und boses tractiren klaget, ...*“ NA Praha, SM, inv. č. 2220, sign. M 39/6, kart. 1482, psaní z Mikulova ze dne 1. 3. 1658.

76 „... *der Graff seine Gemahlin gezwungen ihr kleider auszuziehen und ab dan auff derselben etzliche spieß ruthen zerschlagen also, als sie an ihrem leib erbarmlich zugericht gewesen, und hette ein bader ihr die wunden verbinden müssen, der auch dem Graffen gleich zugesprochen und was es geschan, purgehalten, darauff aber derselbe nach heftiger erzürnte zu seiner Gemahlin geloften, und mit abscherlicher gräusambkeit alle wundspflaster ihr vom leib wiederumb abgerissen, sie nach ubler, und zwahr also zugericht, sie endlich mit einem blutigen kopff und ganz auffgeschwollenen augen und angesicht begraben worden.*“ Tamtéž.

dorff.⁷⁷ Zřejmě byl s jeho prací spokojen a i tentokrát využil jeho odborných rad. Na Waldorffovo doporučení se poté ujal případu Dr. Preibisch a společně připravili žalobu na Karla Adama z Mansfeldu.⁷⁸

Co měla taková žaloba obsahovat, jak a v jakých lhůtách se mělo postupovat a spousta dalších okolností v trestním právu řešilo opět *Obnovené zřízení zemské*. Základní kroky se příliš nelišily od dřívější praxe. Soudní řízení tvořily tři základní etapy, tedy řízení přípravné, nalézací a vykonávací. Ze všeho nejdříve měl žalobce stručně vyhotovit obžalobu v českém nebo německém jazyce, v níž uvedl jméno své a druhé strany, popsat předmět sporu, požadavek, jak by měl soud rozhodnout; a na závěr uvést důkazy či jména svědků. Taková žaloba pak měla být odevzdána menším úředníkům desk zemských.⁷⁹ Ti vyhotovili obeslání pro obžalovaného, v němž mu dali na vědomí obsah žaloby a uvedli termín, do kdy se má buď dostavit na úřad a vyjádřit se k obžalobě, nebo poslat písemné sdělení.⁸⁰ Pokud došlo v odpovědi (excepce) k popření žaloby nebo námitkám ze strany obviněného, celý proces se protáhl, neboť byla vyžadována reakce žaloby (replika) a poté opět obžalovaného (duplika). Následovalo zveřejnění důkazního materiálu obou stran,

77 Licenciát Gottfried Waldorff, ač ovládal pouze německý jazyk, sloužil úspěšně zkoušky a roku 1665 se stal moravským zemským advokátem, čímž odstartoval svou úspěšnou kariéru. V roce 1664 mu císař Leopold udělil inkolát pro Moravu a povýšil ho do nového rytířského stavu. Poté získal titul dvorního a později i císařského rady. Vrcholem jeho zářivé kariéry se stalo jmenování tajným sekretářem české dvorské kanceláře a povýšení do starorytířského stavu v roce 1670. Filip KOMÁREK, *Moravští zemští advokáti v 2. polovině 17. století a jejich knihovny*, Brno 2008, s. 29. Tato diplomová práce je dostupná na <http://is.muni.cz/th/64459/ff_m_b1/Moravsti_zemsti_advokati_v_2.polovine_17.stoleti_a_jejich_knihovny.txt> [cit. 2009-11-07]. Waldorffové byli v následujících letech na Moravě velmi úspěšní.

78 Pobělohorská doba nově zaznamenala průnik profesionálních právníků (většinou se jednalo o zemské advokáty) do dosud výhradně šlechtických záležitostí. Na významu však neztrácely ani výhody v podobě osobních kontaktů. J. DAVID, „*Alles von Rechts wegen.*“, s. 15. Kromě požadavku na odbornou kvalifikaci byla od prokurátorů podle *Obnoveného zřízení zemského* požadována také počestnost, dobrá pověst a serióznost. Právní zástupci nesměli úmyslně protahovat spor a museli zastupovat klienta od začátku až do úplného konce soudního řízení. Měli odpovědnost za škody způsobené zastupující straně. Jejich odměna byla upravena formou dohody o roční mzdě. Speciálně pak byly upraveny honoráře za ukončený spor hrdelní, a to ve výši 25 kop grošů. Pokud advokát prokázal v řízení mimořádnou iniciativnost, mohl od svého klienta obdržet navíc štedrý dar, či navýšení platu. M. KADLECOVÁ, *České a moravské právo*, s. 56–57; Jiří KLABOUC, *Staré české soudnictví (jak se dříve soudívalo)*, Praha 1967, s. 293–314.

79 Český i moravský úřad zemských desek měl tři funkce. Byl archivem království a markrabství, registraturou zemského soudu a měl samostatnou soudní pravomoc. Byl to pomocný orgán zemského soudu většího. Jeho úředníci připravovali podklady pro soudní jednání, zapisovali jeho průběh i rozsudek do desek zemských. Po vydání *Obnoveného zřízení zemského* přestala být funkce menších úředníků doživotní a vybíral je panovník na pět let, poté museli podat demisi a jmenování bylo obnoveno. M. KADLECOVÁ, *České a moravské právo*, s. 34, 37.

80 Pokud obžalovaný neodpověděl do šesti týdnů, při čemž měl možnost požádat o odklad v délce tří a poté ještě dvou týdnů, bylo na něho uvaleno stanné právo a byl tudíž uznán vinným. Tamtéž, s. 67.

zejména přečtení svědeckých výpovědí (publikace svědectví), inrotulaci akt a jejich odezdání zemskému soudu. V tuto chvíli skončila první etapa procesního řízení.⁸¹

Na konci ditrichštejnské žaloby se tedy jistě nacházela jména svědků, a to mansfeldských služebníků a poddaných, jejichž výpovědi se staly hlavním důkazem proti obžalovanému. Díky nim vyšly na světlo světa hrůzy, které se děly za zdmi šluknovského zámku.

Svědecké výpovědi

Svědci měli odpovídat na celkem 17 otázek, které se ovšem nedochovaly. Máme k dispozici pouze jednotlivé odpovědi, z nichž lze většinou pochopit význam i bez toho, že známe otázku. Pouze v jednom bodě je zmíněna neurčitá osoba mužského pohlaví, jejíž jméno bylo zřejmě uvedeno pouze v otázce.

Svá svědectví vydali: poddané Alžběta Sachsová a Anna ze Šluknova, malířova žena Alžběta Logová, lokaj Johann Khirchner, kuchař Johann Arndt a komorník Johann Adalbert von Löwen z Prahy. Výpovědi se ve všem podstatném shodovaly. Svědeckých výpovědí zajisté muselo být mnohem více, pravděpodobně se nám bohužel nedochovaly.

Nejpodrobnější svědectví podala poddaná Alžběta Sachsová. Ta uvedla, že si zpočátku nevšimla, že by se manželé k sobě chovali špatně. Dokonce po ní občas nechal hrabě Mansfeld vzkázat své choti pěkné pozdravení. Je tedy možné, že první léta po sňatku se hrabě Mansfeld choval ke své ženě patřičně a až později se projevila jeho násilnická povaha, nebo si jen dával dobrý pozor a dařilo se mu své trýznění lépe skrývat.

Později si však Alžběta nemohla nevšimnout hrubosti hraběte vůči jeho ženě. Více než týden před tím, než hraběnka zůstala upoutána na lůžku, ji její muž – jak uvedla – bil v pokoji téměř denně po čtvrt hodiny. Posledně dokonce Alžběta zaslechla, že jí hrabě přikázal, aby se před bitím vysvlékla, poté však z pokoje odešla a nic víc neslyšela a ani neví, co přesně se dělo, ale hrabě ji podle ní zcela jistě zbil.

Během pobytu v okolí Drážďan slyšela ona i další služebné, když už ležely, z vedlejšího pokoje hraběnčin křik. Svědkyně vypověděla, že si ale nebyla jistá tím, co ten křik znamenal. Ovšem hraběnka se Alžbětě jednou svěřila, že jí její muž zbil v jídelně „španělskou puškou“.⁸² Jednou jí dokonce musela Alžběta zavázat a olejem namazat hluboké rány na

81 Tamtéž, s. 63–78.

82 „mit spanischen Rohr“. SOA Zámorsk, RA Colloredo-Mannsfeldů, neiniv., provizorně kart. 36. Jedná se o typ lovecké střelné zbraně, jenž byl v Čechách v oblibě zejména v 16. a 17. století. Ludiše LETOŠ-NÍKOVÁ, *Lovecké zbraně v Čechách*, Praha 1980, s. 100–101.

zádech. Následujícího dne již hraběnka ze svého lože nevstala. Ale ani to nezabránilo jejímu muži v pokračujícím trýznění. Pár dní nato přišel pán pro Alžbětu a nařídil, aby pomohla hraběnce vstát z postele. Když však služebná vešla do pokoje své paní, zjistila, že již vstala sama, proto opět z pokoje odešla. Mezitím však zahlédla hraběte, jak drží v ruce karabáč, a poté slyšela šlehání.

Jaká byla příčina tohoto chování, nedokázala vypovědět a víckrát se jí její paní nesvěřila. Pouze zaslechla něco o tom, že se hrabě zlobil, že „*je mu víno ředěno vodou*“,⁸³ což mohla být jedna z příčin jeho vzteku na manželku.⁸⁴ Ona sama označila pak svou paní jako velmi pokornou. Dva týdny po posledním velkém výprasku hraběnka již pouze ležela, jen občas jí Alžběta pomohla vstát. Zda ji po tu dobu stále hrabě bil karabáčem nebo puškou, však nevěděla, ale uvedla, že svou paní pohlavkoval.

Zdravotní stav její paní nebyl nijak příznivý. V modřinách na hraběncině těle se objevily malé ranky, které se poté spojily tak, že měla „*na zádech tři a na levé straně jednu hlubokou otevřenou ránu*“.⁸⁵ Rány jí tedy ošetřovala olejem od své paní. Jednou přistihla hraběte, jak své manželce strhával obvazy z ran, domnívala se však, že tak jednal v dobrém úmyslu a chtěl jí obvazy vyměnit. Hraběnka již ke konci svého života nemohla komunikovat a trpěla zimnicí.

Až do konce jejich dní u ní pobýval duchovní. Hraběnka zemřela 5. února 1658 ve Šluknově dvě hodiny po půlnoci. Když paní zemřela, Alžběta jí sama uložila a nechala vše tak, jak bylo. Hrabě stál opodál mrtvého těla a poté z pokoje odešel. Poslední otázka byla smě-

83 „*der wein würde ihm verfälschet und mit wasser vermischet*“. SOA Zámorsk, RA Colloredo-Mannsfeldů, neinv., provizorně kart. 36. Stejně vypovídali i všichni ostatní svědci. Je tedy možné, že se jednalo o alkoholika, jenž posílněn vínem po nocích týral ženu i poddané? Nebo se mohlo jednat o pouhou záminku hraběte.

84 Nejen z této svědecké výpovědi zcela jasně vyplývá, že nezanedbatelnou roli v nelidském zacházení hraběte Mansfelda s jeho chotí hrál alkohol. Ač bylo obžerství hned po cizoložství považováno za jeden z nejtěžších hříchů, byla konzumace piva či častěji vína nedílnou součástí každodenního života aristokratů, neboť se podávalo při obědech i večeřích. Většina šlechticů neskrývala svůj kladný vztah k těmto lahodným mokům. Někteří urození muži mohli v pohárech utápět své osobní, kariérní či zdravotní problémy. O této problematice více: Josef HRDLÍČKA, *Hodovní stůl a dvorská společnost. Strava na raně aristokratických dvorech v českých zemích (1550-1650)*, České Budějovice 2000, s. 235–236. Většinou však prostřednictvím alkoholu docházelo k utvrzování sounáležitosti v rámci určité sociální skupiny či uzavírání přátelství. „*Kdo nebyl nikdy opilý, ten není správným mužem*.“ Takto zní staré německé přísloví, v němž se odráží postoj společnosti ke vztahu muže a alkoholu jakožto elementu dokazujícímu mužnost. Citát použit ze studie Michael FRANK, *Trunkene Männer und nüchterne Frauen. Zur Gefährdung von Geschlechterrollen durch Alkohol in der Frühen Neuzeit*, in: Martin Dinges (Hg.), Hausväter, Priester, Kastraten. Zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit, Göttingen 1998, s. 187. Oproti tomu tehdejší společnost obecně hodnotila ženy pod vlivem alkoholu například takto: „*opilá žena nejvíce opovržením hodný tvor na zemi*.“ Tamtéž, s. 197. Více o vztahu šlechticů z českých zemí k alkoholu v mé práci P. POSPÍŠILOVÁ, *Manželské spory*, s. 76–78; dále Norbert ELIAS, *O procesu civilizace: sociogenetické a psychogenetické studie I. Proměny chování světských horních vrstev na Západě*, Praha 2006, s. 140–155.

85 „*auf den rücken drey und in der linken seiten in den weichen eine grosz offene wunden*“. SOA Zámorsk, RA Colloredo-Mannsfeldů, neinv., provizorně kart. 36.

řována na jistého pana von Brümmern, který měl po hraběncině skonku přijet do Šluknova, zúčastnit se pohřbu a o něčem se radit s hrabětem.⁸⁶

Na závěr ještě služebná vypověděla, že vše, co po ní hraběnka v nemoci žádala, vždy vyplnila. Na jednu z otázek také uvedla, že si nevšimla, že by hrabě tahal v pokoji hraběnku za vlasy. Zcela na konec každé výpovědi bylo uvedeno, zda dotyčný poddaný po hraběncině smrti něco obdržel.⁸⁷ Alžběta Sachsová vypověděla, že žádné šaty ani nic jiného nedostala. Hrabě jí měl slíbit zlato, když se hraběnka uzdraví, jelikož však zemřela, nic neobdržela.

Druhá svědkyně, Alžběta Logová, vypovídala obdobně, že často slýchávala u stolu, jak se hrabě zlobil na stolníka Sebastiána a na hraběnku, že je mu víno ředěno vodou. Alžběta také vypověděla, že hrabě zůstal do poslední chvíle jejího života u hraběnky a den před tím mu jeho žena „*políbila ruku a poslala polibek*“.⁸⁸ Po její smrti pak tělo musela hlídat a odkrývat ho lidem, když někdo přišel, ale zároveň prohlásila, že s tělem nebylo hýbáno. Na závěr uvedla, že jí příslušel roční plat 50 zlatých.⁸⁹

Lokaj Johann Khirchner prohlásil, že když přišel na mansfeldské panství do služby, hned postřehl, jak hrabě nehezky zacházel se svou paní. Dokonce byl dvakrát přítomen u toho, když hrabě Mansfeld svou ženu bil již zmíněnou palnou zbraní, poprvé ihned z pokoje odešel, podruhé však zůstal, což bylo tři týdny před hraběncinou smrtí. Prohlásil, že slýchával hraběncin křik. Také se shodl s ostatními ohledně ředění vína. Poté se dozvěděl, že je hraběnka nemocná. Po její smrti přišel podle jeho výpovědi uplakaný hrabě do dalšího pokoje, aby všem oznámil skon jeho ženy a chtěl, „*aby se každý pomodlil Otče náš*“.⁹⁰ Také Johann potvrdil výpovědi ostatních ohledně onoho muže, jenž ihned přicestoval na šluknovský zámek a zůstal s hrabětem dva dny, během nichž o něčem diskutovali.

Kuchař Johann Arndt vypověděl, že zaznamenal již před rokem, jak byl hrabě na svou ženu hrubý. Také on slýchával její křik, ale nikdy přímo neviděl, co se dělo, neboť měli za-

86 Zřejmě se jednalo o advokáta, který mohl přicestovat ze Saska.

87 Pravděpodobně chtěl kníže z Ditrichštejna zjistit, zda se Karel Adam z Mansfeldu nepokusil podplatit poddané, aby mlčeli o tom, co viděli.

88 „*die handt geküeszet und einen Kusz geworffen*“. SOA Zámorsk, RA Colloredo-Mannsfeldů, neiniv., provizorně kart. 36.

89 Obvyklý finanční příjem služebnictva v druhé polovině 17. století lze jen stěží sjednotit. Jednak bylo služné pouze jednou z forem platu, druhou část pak tvořil deputát a také se služné odlišovalo v závislosti na funkci u dvora i na jednotlivých panstvích. Petr Maťa ve své práci uvádí na příkladu knížecího dvora Ferdinanda Augusta z Lobkovic, že roku 1685 dostával nejlépe placený úředník (hofmistr) 500 zlatých ročně a naproti tomu nejnižší postavený služebník obdržel i méně než 10 zlatých ročně: P. MAŤA, *Svět*, s. 243. Podobné závěry uvádí ve své studii také Jiří Kubeš, podle něhož činil průměrný plat v roce 1671 20 až 30 zlatých pololetně. J. KUBEŠ, *Sídla*, s. 65.

90 „*esz soll ein ieder ein Vatter Unszer betten*“. SOA Zámorsk, RA Colloredo-Mannsfeldů, neiniv., provizorně kart. 36.

kázáno k hraběti chodit. Do výpovědi navíc uvedl, že pán jej a švadlenu Christinu zbil, když nevykonali dobře svou práci, jednou dokonce hrabě zlomil o kuchařovu hlavu pažbu pušky. Pak museli oba odejít z jídelny a pán ztrestal také svou manželku. I kuchař věděl o ředění vína. Podle něho devět dní před smrtí již hraběnka nevstávala, jak na tom byla špatně. Nic nevěděl o tom, že by hraběnka měla být svým mužem tahána po místnosti za vlasy. V jednom z posledních bodů vypověděl – jako všichni ostatní – o příjezdu dotyčného muže a jeho poradách s hrabětem. Na závěr uvedl, že mu nikdo nic nesliboval, ani nevěnoval.

Jak je více než patrné ze svědeckých výpovědí, nemalou roli v tomto nešťastném příběhu sehrál alkohol. Ten se pro hraběte Mansfelda stal jedním z hlavních důvodů či spíše záminek pro napadání jeho ženy. Pravděpodobně se po večerech rád napil vinného moku a takto posilněn pak trýznil manželku. Jedna verze by mohla znít, že z obavy ze svého chotě se tedy zřejmě Marie Terezie uchýlila k pokusu zmírnit jeho alkoholová opojení a nabádala číšníka, aby pánovi víno naředit vodou. Hraběti se však toto jednání mohlo donést, nebo ošizené víno sám odhalil podle chuti. V takovém případě mohl jednání manželky za jeho zády brát jako útok na své mužství. Navíc by si Marie Terezie dovolila urazit jeho čest před hraběcím služebnictvem a on mohl mít obavy ze snížení váženosti své osoby před poddanými.

Druhou verzí by mohlo být to, že se za obviněními skrývala jen záminka pro ukojení jeho touhy po páchání násilí. Vzhledem k svědeckým výpovědím bych se spíše přikláněla k této druhé verzi. V tomto případě by si byl hrabě dobře vědom, jaké urážky by se žena ředěním manželova vína dopustila, a že by za tyto její činy mělo následovat spravedlivé fyzické potrestání. I přes všechny okolnosti se zřejmě jednalo o psychicky labilního jedince. Žádný člověk, byť sebevíc opilý, by se přece nedopustil takového strašlivého týrání na své nejbližší osobě, které jasně potvrzovaly hrůzné výpovědi svědků.

Další svědectví se týkala jen posledních několika měsíců hraběččina života. Svou výpověď vydala Anna ze Šluknova, která oblékala mrtvou hraběnku. Nevěděla tedy, co se dělo v předchozích měsících. Vypověděla, že hraběnka ulehla tři týdny před svým skonem. Když však strojila mrtvé tělo své paní, všimla si „*širokých otevřených ran, v nichž chyběly kusy masa*“⁹¹ a spousty modřin po jejím těle. U oblékání hraběnky po její smrti byl přítomen také hrabě, který pouze stál opodál. Také ona zaznamenala příjezd dotyčné mužské osoby.

Komorník Johann Adalbert von Löwen z Prahy působil ve službě hraběte Mansfelda zhruba půl roku a i během této krátké doby si všiml jeho agresivity vůči manželce. Podle jeho názoru to vše začalo po Novém roce. Také on byl přítomen tomu, když hrabě v jí-

91 „*breit offene wunden, worauf daß fleisch gantz heraus und wegk gewesen*“. Tamtéž.

delně udeřil svou ženu pažbou zbraně, a navíc dodal, že jednou hrabě ve vzteku shodil všechno jídlo ze stolu a „*vyhrožoval hraběnce, že po ní hodí talíř*“.⁹² Vypověděl rovněž, že svědky jeho týrání ženy byly také slečna Francisca z Mansfeldu a písař Ferdinand Wagner. Poté již hraběnka po týdny polehávala a po její smrti viděl tělo, a jak uvedl, nebylo podle něho nijak změněno. Rovněž komorník věděl o příjezdu tolikrát zmiňovaného pana von Brümmern, který se zúčastnil pohřbu a podle jeho mínění odcestoval čtvrtý den. Když se však radili s hrabětem, všichni museli odejít. Zřejmě nedlouho po pohřbu své choti odcestoval i hrabě. Komorník k tomu totiž podotkl, že nevěděl nic o plánování jeho odjezdu, ale jedné noci kolem půlnoci uslyšel nějaké zvuky, vstal a zahlédl hraběte na koni.

Svědectví poddaných tedy zcela jasně vypovídají o spáchaném zločinu. Lze je však brát za zcela věrohodné? Mohlo se sice stát, že by si poddaní z pomsty, zejména pokud bil pán i je, svou výpověď poněkud přibarvili, zdá se mi však nepříliš pravděpodobné, že by si vše vymysleli. Nicméně vztah poddaný – pán nabýval různých podob, ve druhé polovině 17. a téměř po celé 18. století většinou dost komplikovaných. Zejména protože v době po třicetileté válce došlo k velkému úbytku pracovních sil, a tudíž se zvyšovala robotní povinnost, která se ovšem panství od panství lišila podle libovůle majitele. Teror vůči poddaným občas vyvrcholil v selské rebelie či přímý útok na pána. Známe i případy, kdy došlo k vraždě šlechtice.⁹³

Mezi vyslychanými v mansfeldském procesu převažovalo služebnictvo. Jednalo se o menší skupinu lidí pobývajících v bezprostředním či vzdálenějším okolí šlechtice. K pánovi je vázal služební poměr, z něhož plynula odměna jak ve formě peněžní, tak i deputátu (strava, šat, otop a pod.). Do této kategorie můžeme zařadit jak dvořany, tak čeledě nebo úředníky a všechny další osoby vyskytující se u dvora. Celkový počet služebnictva se lišil v závislosti na životním stylu jejich pána a každý měl svou přesně stanovenou úlohu.⁹⁴

Výpovědi v mansfeldském případě však nebyly dlouho kompletní. Jak se již v jedné z odpovědí zmínil komorník, měla být u týrání hraběnky z Mansfeldu přítomna i jistá Francisca z Mansfeldu. Jednalo se o příbuznou hraběte, jenž se stal jejím poručníkem. Mladá šlechtice však odmítala proti hraběti vypovídat. Jednak z toho důvodu, že byla

92 „*die Gräffin mit den Taller zuerwerffen gedrohet*“. SOA Zámorsk, RA Colloredo-Mansfeldů, neinv., provizorně kart. 36.

93 V roce 1720 byla nalezena na silnici mrtvola Jana Vratislava hraběte Clary, jenž byl zavražděn svými poddanými. Alena PAZDEROVÁ, *Vražda na objednávku podnětem k vydání třetího robotního patentu*, in: Alena Pazderová – Jan Kahuda (edd.), *Našim jubilantkám* (sborník příspěvků k poctě životního jubilea Věry Beránkové, prom. hist., PhDr. Dagmar Culkové, a PhDr. Marie Liškové), Praha 2000, s. 190–209.

94 O tomto tématu více např. P. MAŤA, *Svět*, s. 238–242.

nezletilá, a mimo to uvedla, že se to nehodí, protože je s hrabětem z Mansfeldu „spřízněna docela blízkým krevním přátelstvím“.⁹⁵ Komplikace způsoboval také fakt, že Francisca náležela pod říšský právní systém. Přece jen se však měla zmínit, že věděla o tom, že byla zesnulá hraběnka bita, dokonce ji slyšela křičet, ale neměla tušení, jak a čím jí mělo být ubližováno. Tato mladá šlechtična jistě stála na straně svého příbuzného, dokonce se snažila zpochybnit výpovědi poddaných. Kníže z Ditrichštejna se svým právním zástupcem však usilovali o to, aby byla slečna Francisca vyslechnuta. Nezbylo jim ale nic jiného, než rok vyčkat, podle advokáta byla totiž šlechticům říšským právním systémem stanovena zletilost na patnáct let.

Zbývalo ovšem vyslechnout více svědků, například lazebníka, který po hraběncině smrti odešel do Prahy a jehož výpověď byla pro případ klíčová, dále pak stolníka, o němž padlo několik zmínek ve výsleších služebnictva, nebo šenkýře, kterému musela dokonce být rok poté dána lhůta k dostavení se na úřad a vydání svědectví pod hrozbou pokuty.⁹⁶ Prostřednictvím litoměřického biskupa Maxmiliána Rudolfa ze Šlejnic⁹⁷ byla získána výpověď šluknovského faráře. Ten vypověděl pouze o posledních dnech hraběncina života, které vyplňovala příprava na dobrou smrt. Na rozkaz Karla Adama z Mansfeldu zaopatřil farář duchovně jeho ženu před cestou na věčný život. Mimo jiné se jednalo o provedení poslední zpovědi a dle faráře v jejím vyznání nezaznělo nic neobvyklého. Šluknovský farář označil ve své výpovědi umírající za slabou a choromyslnou. Nezaznamenal však, že by si hraběnka na cokoli nebo kohokoliv stěžovala, nebo že by naříkala. Duchovní správce prohlásil, že si nebyl vědom žádné příčiny předčasné hraběnciny smrti a pouze se mu doneslo od jakéhosi pomocníka hraběte podezření, že se tak stalo následkem zlého zacházení jeho pána s chotí. K umírající šlechtičně byl připuštěn pouze její muž, který jí podle farářových slov pomáhal. Po skonu Marie Terezie Mansfeldské z Ditrichštejna byla sloužena zádušní mše.⁹⁸

95 „mit gantz naher blut freundschaftt verwandt“. SOA Zámorsk, RA Colloredo-Mannsfeldů, neinv., provizorně kart. 36. O termínu přátelství a jeho významu v raném novověku se zmiňuje P. MAŤA, *Svět*, s. 641–656.

96 Povinnost vydat písemně či osobně svědectví u zemských desek měl podle Obnoveného zřízení zemského každý bez ohledu na stavovskou příslušnost, jinak dotyčnému hrozila sankce ve formě pokuty. Ve sporech o čest, hrdlo a dědictví musel svědek vypovídat osobně před úředníky pod přísahou. Pokud se jednalo o poddaného, musela mu strana, která si výpověď vyžádala, cestu do Prahy proplatit (2 groše za 1 míli). M. KADLECOVÁ, *České a moravské právo*, s. 79–80.

97 Maxmilán Rudolf svobodný pán Šlejnic se narodil roku 1605 ve Šluknově. Osvědčil se jako generální vikář ve službách kardinála Harracha. Zasloužil se o zřízení litoměřického biskupství v roce 1655 a téhož roku byl potvrzen papežem Alexandrem VII. jako první biskup. Zemřel v roce 1675. Zdroj: <<http://www.dltm.cz/historie>> [cit. 2010-02-04]; *Ottova encyklopedie*, XXIV, s. 670.

98 Opis výpovědi šluknovského faráře byl pořízen 26. 3. 1658. SOA Zámorsk, RA Colloredo-Mannsfeldů, neinv., provizorně kart. 36.

Útěk před spravedlností

Komorníkova výpověď obsahuje zmínku ohledně dalšího vývoje případu. 8. března 1658 byl Karel Adam z Mansfeldu písemně předvolán před větší zemský soud, aby zde vydal své svědectví. Do kanceláře na Pražský hrad se měl dostavit do osmi týdnů po obdržení oznámení, které mu měli předat v následujících dnech hejtmani litoměřického kraje. Také byl vyzván, aby se nevzdaloval z místa svého pobytu. Ještě o den později ujišťovali královští zástupci Ferdinanda z Ditrichštejna, že mají vše pod kontrolou. Dokonce vyjednávali i se saským kurfiřtem Janem Jiřím II. (vládl v letech 1656–1680), na jehož území ležely mansfeldské statky, že kdyby se k němu hrabě Mansfeld odebral, učiní taková opatření, aby neunikl spravedlnosti.⁹⁹ Hrabě tedy 15. března slíbil krajským úředníkům rukoudáním, že se dostaví do Prahy před místodržící. Mezitím se ve Šluknově, kde hrabě pobýval na zámku, ubytovalo asi 150 vojáků a navíc se k němu donesla zpráva, že asi tři míle odtamtud se pohybuje 30 až 40 mušketýřů, kteří si pro něho jdou. Hraběte to překvapilo, neboť dal kavalírský slib a potvrdil ho rukoudáním a nyní se zdálo, že bude vzat násilím. Rozhodl se tedy raději odcestovat na jiné své statky, odkud by se mohl bránit. Mušketýři však měli hraběti pouze poskytnout ozbrojený doprovod při cestě do Prahy. Navíc byl jeho kvapný odjezd brán jako útěk, neboť do poslední chvíle hrabě všem tvrdil, že se chystá na cestu do Prahy, v noci však osedlal koně a uháněl za hranice.¹⁰⁰ Kardiál Arnošt Vojtěch z Harrachu si o tomto útěku poznamenal do denního zápisu: „*Hrabě z Mansfeldu, který byl předvolán do Prahy kvůli smrti své manželky, odcestoval ze svých statků a nikdo neví kam.*“¹⁰¹

Kníže z Ditrichštejna apeloval na místodržící, zejména svého švagra Bernarda Ignáce z Martinic, aby byly vynaloženy všechny prostředky na zjištění místa pobytu hraběte. Požadoval, aby byl zadržen a dopraven před zemské právo.¹⁰² Karel Adam zase posílal na Pražský hrad písemné omluvy, že se nemohl dostavit kvůli jistým komplikacím a zejména kvůli své nemoci. Prosil místodržící, aby to nebrali jako neposlušnost, a slíbil, že se po vyléčení dostaví osobně. A problémy měl hrabě Mansfeld vskutku nemalé – k obvinění ze zabití své choti a nalomenému zdraví se posléze přidaly i potíže finančního rázu.¹⁰³

99 NA Praha, SM, inv. č. 2220, sign. M 39/6, kart. 1482, 9. 3. 1658.

100 MZA Brno, RA Ditrichštejnů, inv. č. 2073, kart. 526, léta 1658–1665, list z 12. 4. 1658.

101 „*Der graf von Mansfeldt, so nacher Prag in materi seiner verstorbenen gemahell citirt worden, solle sich gahling von seinen guet absentirt haben, ohne das man weiß wohin*“. K. KELLER – A. CATALANO (Hg.), *Die Diarien und Tagzettel*, Band 6, s. 440, zápis ze dne 31. 3. 1658.

102 NA Praha, SM, inv. č. 2220, sign. M 39/6, kart. 1482, dopis z 23. 3. 1658.

103 Jednalo se zejména o nevyplacené mzdy šluknovských a hanšpašských sloužících ve výši 5457 a 2583 zlatých. Tamtéž, 26. 4. 1658.

Dluhy a nedoplatky hraběte narostly do takových výšek, že situace již nebyla déle udržitelná a došlo k sekvestraci jeho českých statků v nepřítomnosti.¹⁰⁴ Ten se se svým advokátem Schostallem sice pokoušel na dálku písemně bránit a hájit, leč marně. Statky mu byly odebrány a on musel vyžít z nepříteli velkého kapesného, jak si v dopise stěžoval.¹⁰⁵

Hrabě Karel Adam z Mansfeldu odeslal v dubnu 1658 list císaři, v němž prohlašoval, že byl neprávem obviněn ze zapříčinění smrti své ženy. Jelikož se prý obával, že by mohl být zatčen, uprchl z Čech na mansfeldké hrabství¹⁰⁶ a prosil císaře o ochranu, aby se mohl bránit takovému bezpráví. Podle *Obnoveného zřízení zemského* totiž mohlo být v případě, že se obžalovaný do určené lhůty nedostaví k pražskému úřadu a navíc uprchne za hranice, na něj uvaleno stanné právo. Obžalovaný však měl možnost zplnomocnit určitou osobu, která by za něho jednala. Je tedy možné, že tak Mansfeld učinil a pověřil svého advokáta.

V korespondenci z následujících let byl řešen především sekvestrovaný majetek a nemalé dlužné položky hraběte. Ač mohla sekvestrace vypadat jako další nepříjemná komplikace pro Karla Adama, on ji paradoxně využil ve svůj prospěch. Již v listopadu 1658 žádal Mansfeldův právní zástupce o vyplacení 1 000 zlatých ze zabavených panství. Hrabě Mansfeld, jenž nadále pobýval mimo Čechy, prý dlouho stonal a léčba stála hodně peněz, a proto údajně již neměl finanční prostředky na cestu zpět do Království českého, aby mohl prokázat svou nevinu.¹⁰⁷

Na jaře 1659, zatímco probíhalo jednání o nároku na vyplacení požadované částky hraběti, žádal ditrichštejský advokát místodržící, aby nebyly blokovány dlužné výsluhy sloužících, neboť po sekvestraci přišli o práci a potřebují peníze na obživu.¹⁰⁸ Ti vyslyšeli prosbu dr. Preibische a přikázali hejtmanům litoměřického kraje, aby byla sloužícím vyplacena polovina z dlužného platu, což by jim prozatím na nejnужnější obživu mělo stačit.¹⁰⁹ Nevíme, zda byly hraběti z Mansfeldu požadované finanční prostředky vyplaceny, ale

104 Touto tematikou se zabývá Aleš Valenta. K porovnání Aleš VALENTA, *Bankrot Karla Kajetána Buquoye: geneze, průběh důsledky*, Jihočeský sborník historický 76, 2007, s. 58–96.

105 NA Praha, SM, inv. č. 2220, sign. M 39/6, kart. 1482, psaní vložené v listě královského prokurátora pražským místodržícím 6. 8. 1658. Do vyjednávání se zapojila také sestra Karla Adama Sofie Agnes Ditrichštejská z Mansfeldu s Janem Františkem Trautsonem, manželem jejich sestry Kristiny Alžběty Trautsonské z Mansfeldu. Tvrdila, že hraběte poškodilo obvinění z týrání manželky a nedostavil se do Čech částečně kvůli nemoci a z části kvůli špatným instrukcím. Zabavení majetku se dotklo celé široké rodiny a způsobilo mezi příbuznými rozbroje. Nakonec se podařilo, aby obě panství zůstala v mansfeldském držení. Majitelkami panství Šluknov i Hanšpach se staly sestry Karla Adama.

106 Mansfeldské psaní dorazilo do Vídně k rukám kancléře panovníka 20.4. 1658. NA Praha, SM, inv. č. 2220, sign. M 39/6, kart. 1482.

107 Tamtéž. List mansfeldského advokáta Schostalla z listopadu 1658 byl adresován pražským místodržícím.

108 Tato starostlivá prosba byla vyslána do Prahy 4. 3. 1659. Tamtéž.

109 Pražští místodržící reagovali velmi pohotově a list s příkazem splnění požadavku byl odeslán již 12. 3. 1659. Tamtéž.

v červnu téhož roku vymohli kněžna Ditrichštejnská z Mansfeldu a hrabě Trautson pro svého bratra a švagra vydání 800 zlatých do Frankfurtu nad Mohanem, kde zřejmě tou dobou pobýval. Navíc ho v dopise adresovaném císaři obhajovali, „... že náš bratr a švagr byl v mnoha ohledech nevinně obviněn ...“;¹¹⁰ z Čech utekl ze strachu, poté byl nemocen a kvůli špatným instrukcím se nedostavil zpět, aby se ospravedlnil a zatím pobýval v Sasku. Oba pisatelé se zasazovali o to, aby byl proces proti hraběti zrušen. První část žádosti byla vyřízena kladně a peníze byly hraběti poslány po jeho zplnomocněncích (jeho sestra a švagr), za což později panovníkovi poslal vřelé poděkování spolu s omluvou za svou nepřítomnost v českých zemích. Proces ale pokračoval i nadále.

Nejenže se Karel Adam z Mansfeldu po vydání peněz neukázal u českého zemského soudu, aby se obhájil, jak tvrdil, dokonce v lednu roku 1660 napsal z Hamburku opět císaři, že potřebuje další peníze na své výživné a zejména pro to, aby se mohl vrátit domů. Zřejmě si řekl, že když už mu to jednou vyšlo, proč to nezkusit znovu. Uvedl zde, že kvůli své chorobě a dalším okolnostem dluží 3000 až 4000 zlatých. Zároveň prosil císaře, aby pro toto své prodlení neupadl v jeho nemilost a aby mu bylo dovoleno vrátit se na statky v Čechách, kde by pobýval do rozhodnutí soudu a odkud by mohl volně cestovat.¹¹¹ O rozhodnutí Leopolda I. ohledně této horentní sumy nemáme informace. V červnu téhož roku byl hrabětem z Mansfeldu vyslán do litoměřického kraje delegát, který měl převzít pro svého pána stvrzenku na 300 zlatých na výživné a cestovní náklady. Je tedy možné, že panovník odmítl hraběti vyplatit požadované tisíce a přispěl mu nejnutnějšími financemi na cestu zpět s tím, že se musí co nejdříve vrátit, když si nechal peníze vydat.¹¹²

Na neustálé pokusy Karla Adama z Mansfeldu na zvýšení výživného reagovala žalující strana. Ditrichštejnský právní zástupce vyhotovil protestující dopis místodržícím, kde se rozhořčoval, že hrabě Mansfeld nemá nárok na tyto své požadavky, a k tomu připojil spoustu argumentů, proč mu nemá být vyhověno. Opakoval již několikrát výše zmíněná fakta, zejména poukazyval na jeho útěk před spravedlností před více než dvěma lety a také kritizoval, že si hrabě vyžádal 1000 zlatých od císařského dvora ne sám, ale prostřednictvím dalších osob, a navíc se jednalo o nějakou pochybnou machinaci. Z jeho slov vyplývá, že se Karel Adam pokusil uchytit u švédského panovnického dvora, ale byl odmítnut poté, co se přiznal, že je již třetím rokem na útěku. Dále mu bylo trnem v oku, že i přes již mnohokrát vyřčené sliby nedocházelo k žádnému vývoji v procesu, který byl

110 „... daß Unser bruder und schwager in vile weeg unschuldiger weise bezüchtiget wird ...“. Dopis do kanceláře císaře datovaný 17. 6. 1659. Tamtéž.

111 Žádost byla vyhotovena hrabětem z Mansfeldu 24. 1. 1660 a k rukám vídeňského kancléře panovníka se dostala 17. 4. 1660. Tamtéž.

112 Korespondence mezi pražskými místodržícími a hejtmany litoměřického kraje ohledně vydání peněz určených pro hraběte z Mansfeldu prostřednictvím jím poslaného delegáta probíhala 14. 6. 1660. Tamtéž.

proti němu veden při deskách zemských. A v neposlední řadě nebyla podle dr. Preibische provedena správně a spravedlivě sekvestrace statků zadluženého hraběte. Advokát se domníval, že pokud hrabě měl prostředky na cestování po říšském prostoru, mohl je použít na cestu z mansfeldského hrabství do Prahy, proto požaduje další finance neoprávněně.¹¹³

Na tento ditrichštejský protest reagovala protistrana prohlášením, že kníže z Ditrichštejna a jeho advokát znevažují královské rozhodnutí, když o něm pochybují. Dále mansfeldský delegát uvedl, že hrabě působil zcela legálně ve švédských službách po jeho jmenování a uvedení. Již dříve bylo sjednáno, že hrabě nebude nikým haněn, což nyní ditrichštejská strana porušila tím, že ho neustále očerňuje, aniž by byl Karel Adam dosud uznán vinným, což by ho mohlo poškodit před okolím. Co se týkalo peněz, stanovil si za svou osobu písemně včas zplnomocněnce, kteří za něho měli jednat. Také zde objasnil, na jaké pochybné machinace ditrichštejský právní zástupce narážel. Peníze mu byly poslány po dvou osobách, které obdržely příkaz, aby je dovezly zpět do Šluknova, kdyby Karla Adama na hrabství nezastihly. Což se také stalo, neboť se hrabě na hrabství Mansfeld zdržoval jen zřídka, častěji pobýval u svých známých v Brunšvicu, kde byl právě v tu dobu na devítidenní pobožnosti, a občas se také odebral ke švédskému dvoru. Švédský král Karel X. Gustav dal hraběti svolení k pobytu u dvora, i přesto že byl informován o záležitosti ohledně smrti jeho manželky.¹¹⁴ Karel Adam dokonce podle jeho slov rytířsky odprísáhl svou nevinu také v Hamburku před zraky několika tisíců lidí, kde padl na kolena, což si ditrichštejský právník mohl mylně vyložit jako kající gesto odmítnutého hraběte.

V listě byla dále vyjmenována již známá fakta, proč se hrabě dosud nemohl do Prahy dostavit. Sekvestrace i vše ostatní bylo vykonáno podle práva a ditrichštejský advokát nepodloženě zpochybňuje královský reskript, neboť hrabě Mansfeld má právo na to, aby si vyžádal výživné a cestovní náklady ze svých statků. A na námitku, že si může vzít potřebné finance ze svých statků na hrabství Mansfeld, odvětil, že rodové državy zatížil dluhy již Mansfeldův praděd Bruno a že z podílu hraběte Karla Adama jsou umořovány staré dluhy a on tedy neví, kde by měl peníze na obživu vzít, když si v této těžké době nemůže ani obstarat žádné lidi, kteří by mu sloužili. Mansfeldův delegát tedy prosil za svého pána, aby mu byla výplata peněz co nejrychleji povolena.¹¹⁵

113 Protestující list zaslal Dr. Preibisch místodržícím 29. 7. 1660. Tamtéž.

114 Švédský král (1622–1660) vedl v této době tažení proti Dánsku. Na pomoc Dánsku vyslali svá vojska Braniborsko, habsburská monarchie a polsko-litevské soustátí. Téměř celý svůj pobyt na trůnu Karel X. Gustav (1654–1660) proválčil a švédské války ukončila až jeho předčasná smrt. Peter ENGLUND, *Nepřemožitelný. Historie první severní války*, Praha 2004, s. 500–665.

115 Dopis mansfeldského delegáta Brosemana místodržícím z léta roku 1660. NA Praha, SM, inv. č. 2220, sign. M 39/6, kart. 1482.

Finanční prostředky byly tedy hraběti vyplaceny, o čemž byl vyrozuměn i ditrichštejn-
ský advokát, který již nic nenamítal snad proto, že doufal, že poté začne být proces ko-
nečně projednáván. Celá kauza se však i nadále protahovala. V dochovaných listech
z roku 1660 se vesměs řešilo vyplacení pohledávek, kterých se věřitelé stále hlasitěji do-
žadovali. V prosinci 1660 se hrabě snažil narušit právoplatnost na něho podané ditrich-
štejnské žaloby s odůvodněním, že nebyl obviněn podle soukromého práva, nýbrž jako
zločinec, na což poukazoval již dříve sám královský prokurátor. A užitek z jeho statků mu
byl odepřen zejména na základě této chybné žaloby.¹¹⁶

V lednu 1661 se hrabě opět osmělil a pokusil se novými argumenty přesvědčit panov-
níka, že nutně potřebuje 6000 zlatých ze svých statků k umoření dluhů v Hamburku. Před
jejich splacením nemůže odejít, protože by mohl být obviněn z úskoku, tudíž se nemůže
odebrat do Prahy kvůli dořešení kriminálního procesu. Obhajoval se tím, že veškeré dlu-
hy zdědil po svém otci a u jeho jména se v deskách zemských nenacházely žádné dlužné
položky. Aby přidal na váze svým slovům, podotkl navíc v dopise, že se v nekatolickém
prostředí cítí být ohrožen na těle i na duši, na což zřejmě katolický panovník slyšel
a v dubnu poslal písemný příkaz do Prahy, aby hraběti byla vydána celá suma ve výši 6000
zlatých.¹¹⁷ Ihned poté následovaly opětovné protesty ditrichštejnské strany. Dr. Preibisch
argumentoval tím, že se jedná již o třetí vydání peněz ze sekvestrovaných panství oproti
příslibu návratu zpět do českých zemí a dostavení se k zemskému soudu, ale doposud tak
hrabě neučinil. Vyplacení částky podmiňoval tím, že se mají finance odeslat do Hambur-
ku do tamní panovnické rezidence, nebo je svěřit do jistých rukou důvěryhodné osoby
v místě, kde hrabě Mansfeld pobývá, aby dohlédla na správné využití peněz, tedy na umo-
ření dluhů a návrat do Prahy. Ditrichštejnské námitky však rázně ukončil v únoru téhož
roku panovník nařízením o neprodleném vyplacení částky.¹¹⁸ Zřejmě v této době byla tedy
stanovena výše výživného pro hraběte z Mansfeldu a v listech se uvádí roční renta 6000
zlatých.¹¹⁹

116 Tamtéž. Karel Adam z Mansfeldu se takto hájil v listu z 20. 12. 1660.

117 Korespondence hraběte z Mansfeldu a pražských místodržících z ledna 1661. Tamtéž.

118 Ditrichštejnský právník neuspěl s námitkou proti vyplacení dalších peněz Mansfeldovi sepsanou
v lednu 1661. Naopak popudil panovníka, který ihned v únoru nařídil bez dalších námitek vydání vel-
kého obnosu. Tamtéž. Zarážející je fakt, že Leopold I. vycházel vstříc muži, jenž uprchl před sprave-
dlností a navíc pobýval u dvora habsburského nepřítele.

119 Majiteli sekvestrovaného panství bylo vždy vypláceno jakési kapesné, jehož výši navrhol sekvestrá-
tor. Výše výživného měla být odvozena od výnosů statků. V tomto případě se shodovala s potřebou,
kterou hrabě Mansfeld již dříve označil jako nezbytně nutnou vzhledem ke své tíživé situaci. Pro šlech-
tice zvyklého žít v přepychu to však většinou znamenalo nutnost uskromnit se. Víme, že například
Karlů Kajetánu Buquoyovi byla v roce 1735 ze zabaveného novohradského panství vyměřena částka
4000 zlatých. Šlechtic ale dlouho u císaře protestoval a bojoval za její navýšení, protože byl přesvěd-
čen, že s tímto obnosem nemůže vést vzhledem ke svému stavu plnohodnotný život. O tomto přípa-
du více: A. VALENTA, *Bankrot*, s. 58–98, o výživném pak s. 89–90.

V *Obnoveném zřízení zemském* byly stanoveny na každý krok v průběhu procesu lhůty, jež se pohybovaly vždy v řádu několika týdnů, navíc bylo možné žádat o odklady. Obviněný hrabě z Mansfeldu, jenž stále pobýval na svobodě, se svým advokátem toho hojně využívali, žádali odklady a vznášeli protesty, aby získali čas. Sporné strany měly také právo podat výhrady proti svědkům. V lednu roku 1661, tedy tři roky po násilné smrti, se ještě mansfeldský právní zástupce oháněl tím, že si přeje, aby byli vyslechnuti svědci hraběte.¹²⁰

Ditrichštejská strana se však nevzdávala a i v listech z následujícího období se vyskytují protesty proti vyplacení celé výše roční mzdy.¹²¹ Námitky byly od března 1662 podpořeny údaji o špatném hospodaření na mansfeldských sekvestrovaných statcích, i přesto všechno měla být hraběti vyplacena celá podpora. Za svého nepřítomného bratra si na špatné hospodaření a velké daně stěžovala u císaře Sofie Agnes Ditrichštejská z Mansfeldu. Jako důsledek nespokojenosti měla proběhnout na mansfeldských statcích speciální inspekce. Touto problematikou se zde zabývat nebudeme, vraťme se k obvinění Karla Adama z Mansfeldu ze zapříčinění úmrtí jeho manželky.

Šetření nijak kupředu nepostoupilo a nakonec bylo v květnu 1662 přerušeno smrtí Karla Adama z Mansfeldu. Arnošt Vojtěch z Harrachu si ve svém deníku 16. června 1662 poznamenal: „Říká se, že hrabě z Mansfeldu zemřel v Hamburku na nějakou cizí nemoc“.¹²² O jaké smrtelné onemocnění šlo, nelze zcela přesně určit, mohlo se jednat o syfilis. V korespondenci z následujících čtyř let se ústředním tématem staly zděděné nebožtíkovy dluhy. Zejména se jednalo o složité a zdlouhavé vyjednávání mezi Sofií Agnes Ditrichštejskou z Mansfeldu, po jejímž boku stál příbuzný Jan Jáchym Slavata z Chlumu a Košumberka, a jistým Maxmiliánem Pankrácem von Bürenem ze Saska. Ten na kněžnu dokonce podal žalobu kvůli nesplacení dluhu 100 tisíc zlatých.¹²³

Co se týká původní obžaloby hraběte z Mansfeldu, v březnu 1666 poslal Ferdinand z Ditrichštejna císaři prostřednictvím úředníků desk zemských žádost kvůli stále ještě nedořešenému procesu. Sestra zesnulého hraběte z Mansfeldu a vdova po Maxmiliánovi z Ditrichštejna se spolu s Janem Jáchymem Slavatou z Chlumu a Košumberka postarali o to, aby byl případ zahrán do ztracena, s čímž ovšem Ferdinand nesouhlasil. Sofie Agnes Ditrichštejská z Mansfeldu tehdy navrhovala svému nevlastnímu synovi vyrovná-

120 Akta mansfeldského případu skončila ve fázi přípravné a ani se nedostala k zemskému soudu.

121 Zejména se jednalo o dopis z února 1662. NA Praha, SM, inv. č. 2220, sign. M 39/6, kart. 1482.

122 „*Man saget das der graf von Mansfeldt zu Hamburg gestorben seye an einer außlendischen khranckheit.*“ K. KELLER – A. CATALANO (Hg.), *Die Diarien und Tagzettel*, Band 7, s. 213, zápis z 16. 6. 1662. Hrabě zemřel 30. 5. 1662 v pouhých 33 letech, aniž by po sobě zanechal nějaké potomky.

123 Korespondence z doby po smrti hraběte z Mansfeldu do prosince 1666. NA Praha, SM, inv. č. 2220, sign. M 39/6, kart. 1482.

ní.¹²⁴ Ferdinand však takové řešení odmítl a žádal panovníka, aby přikázal znovuotevření případu a prozkoumání akt u desek zemských a na dalších místech tak, aby byl zachován stávající právní pořádek. Až si kněžna a hrabě Slavata seženou právníky, měl by být případ podle knížete opětovně projednán. Takový postup navrhoval Ferdinand a v psaní prosil panovníka o vyjádření jeho názoru.¹²⁵

Tímto dopisem končí veškeré informace o dalším průběhu kauzy a nadále bychom mohli již pouze hádat, co se událo. Jisté však bylo, že obžalovaný byl již mrtev a nebylo tedy koho potrestat. Za snahou o zjištění pravdy se mohla skrývat potřeba dokázat svá tvrzení a ukázat prstem na rodinu viníka bez ohledu na to, že oba rody byly velmi úzce příbuzensky propojeny. Je však otázkou, zda by se skutečná pravda dala nelézt, neboť pohled na celou událost nebyl, ani již nikdy nemohl být, objektivní, když chybělo stanovisko obviněného hraběte. To, že téměř ihned po manželčině smrti uprchl za hranice, a i přes četné sliby se nedostavil do Prahy, aby učinil výpověď, by mohlo vést k úvaze, že byl hrabě vinen. A vydaná svědectví tomu nahrávají. I přesto se však jedná o pouhou dedukci, neboť bez potvrzení soudem nelze obžalovaného prohlašovat za vinného.

Místo závěru

Na tomto místě se nabízí srovnání tohoto případu s manželským sporem, který jsem zrekonstruovala v bakalářské práci.¹²⁶ Ten se odehrál v rodině Jaroslava Bernarda z Martinic (1646/49–1685) a Kláry Rozálie Martinicové z Kounic (†1693) v letech 1675–1676.¹²⁷ K tomuto sporu se dochovalo 72 německy psaných dopisů mezi jednotlivými členy znesvářených rodin a jejich zaangażovanými příbuznými. Lze z nich vyčíst názory osob pře-

124 V listu z března 1666 císaři žádá kněžna Ditrichštejská z Mansfeldu o schůzku zástupců obou stran u desk zemských, kde by měla být akta případu probrána a následně uzavřena. Podle jejích slov by se ráda s nevlastním synem pokojně vyrovnala a opět nastolila mír. Tamtéž.

125 ÖStA Wien, Allgemeines Verwaltungssarchiv, Familienarchiv Harrach (Mappen und Rollen), Historica, kart. 793, Mansfeld Graf Karl Adam – Fürst Ferdinand von Dietrichstein gegen ihn propter uxoricidium 1666.

126 Jádru práce vzniklo na základě pramenů, které jsou uloženy v Moravském zemském archivu Brno. MZA Brno, RA Ditrichštejnů, inv. č. 2910, kart. 649, rok 1676.

127 Tento spor byl podrobně rozebrán v bakalářské práci: Pavla POSPÍŠILOVÁ, *Šlechtická manželství a jejich problémy v druhé půli 17. století*, bakalářská práce KHV FF Univerzita Pardubice, Pardubice 2007. A později byla práce rovněž publikována jako P. POSPÍŠILOVÁ, „...daß er sie also tractiret, wie es auf eine adelige Dama sich gehört...“ *Spor mezi Jaroslavem Bernardem z Martinic a jeho ženou Klárou Rozálií v letech 1675–1676*, in: Jiří Kubeš – Radmila Pavlíčková (edd.), *Šlechtic mezi realitou a normou. Miscellanea ze studentských prací k dějinám raného novověku*, Olomouc – Pardubice 2008, s. 95–121.

devším ditrichštejské rodiny, s níž byla Klára spřízněna přes svou matku.¹²⁸ Díky tomu, že si obě strany dopisy přeposílávaly, jsem z nich mohla zjistit i postoj Martiniců.¹²⁹ Příčinou problémů se stalo výživné, které vyplácel Jaroslav své ženě, té se zdála jeho výše příliš nízká. Po hádce a fyzickém napadení Kláry manželem odešla tato šlechtična od svého muže k matce, protože se k ní nechoval jako „*ke šlechtické dámě*“, a začalo vyjednávání mezi dvěma mocnými klany – Martinici a Ditrichštejn.

Bylo zajímavé sledovat, jakým způsobem se v raném novověku řešily manželské neshody. Do vyřešení konfliktu mezi mladými manželi bylo zapojeno široké příbuzenstvo a hlavní slovo měly nejvýše postavené osoby rodin (v tomto případě Klárin strýc Ferdinand z Ditrichštejna a Jaroslavův strýc Bernard Ignác z Martinic). Po tom, co Klára obvinila svého muže z impotence a on ji na oplátku z neplnění manželských povinností, šlo již více než o znovunastolení klidného manželského soužití o boj o zachování cti rodu. Po několika peripetiích, kdy to již vypadalo, že není žádná naděje na usmíření mladého páru, neboť uražení Martinicové vyjednávání bojkotovali,¹³⁰ se nakonec manželé udobřili a byla sepsána dohoda, která měla zajistit, aby se podobné problémy již neopakovaly.

Ač se to možná na první pohled nezdá, mají oba případy, které jsem na základě dochované korespondence podrobně prozkoumala, mnoho společných rysů. Na tomto místě se pokusím porovnat spor vzniklý v rodině Bernarda Ignáce z Martinic s konfliktem, který se odehrál ve Šluknově u Mansfeldů.

Oba případy se dají podle výše zmíněné typologie zařadit mezi spory vzniklé kvůli fyzickému násilí. Problematika je však mnohem složitější, neboť se jednalo o soubor různých faktorů. V prvním konfliktu lze za zcela prvotní problém označit finanční otázku. Mladá šlechtična Klára Rozálie Martinická z Kounic byla pravděpodobně ze své původní rodiny zvyklá na určitý standart a životní styl, kterého se ani po sňatku s Jaroslavem Bernardem z Martinic nechtěla vzdát. Nelíbila se jí výše výživného, jež dostávala od svého manžela. A jelikož se tato šlechtična nebála dát hlasitě najevo svůj nesouhlas, s největší pravděpodobností na toto téma probíhaly v martinickém paláci hádky. Manžel se mohl cítit uražen, že jeho choť nebyla ve všem poslušná, jak se na dobrou ženu slušelo, a stavě-

128 Marie Eleonora Oprštorfská z Ditrichštejna (1623–1687) byla sestrou Ferdinanda z Ditrichštejna a právě na něho se obracela s prosbami o pomoc při řešení sporu. Tento vlivný kníže vyjednával s protistranou. Kromě zmíněných osob byli do sporu zaangażováni další více či méně vzdálení příbuzní a páni a přátelé Ditrichštejnů: zejména se jednalo o manžele Ferdinandových sester, mezi něž patřil František Eusebius z Pöttingu, Jakub Leslie, Karel Eusebius z Lichtenštejna, Raimund Montecuccoli a Johan Fridrich z Trauttmansdorfu.

129 Na straně Jaroslava Bernarda stáli zejména strýc Bernard Ignác z Martinic (1615–1685), který zastával úřad nejvyššího purkrabí, a otec s funkcí nejvyššího hofmistra Maxmilián Valentin z Martinic (1621–1677).

130 Klára se v obavě o osud svého manželství rozhodla jednat sama (ne prostřednictvím jednatele, v tomto případě svého strýce), čímž vybočila ze stereotypu utlačované a ve všech směrech podřizující se raně novověké ženy a velmi tím zaskočila rodinu svého muže.

la se mu na odpor. Klára Rozálie byla zase dotčena Jaroslavovým chováním, které neodpovídalo jejímu stavu a vznešenému původu. Jedna z výměn názorů přerostla v ostřejší slovní napadení a fyzický útok, po kterém Klára opustila muže, což byl na tu dobu odvážný vzdor.

V porovnání s druhou kauzou se martinické problémy mohou jevit jako malicherné. V mansfeldské rodině se jednalo především o kruté fyzické týrání, při kterém šlo o život. Toto špatné zacházení hraběte s manželkou mohlo zapříčinit opět uražené mužství. Marie Terezie Mansfeldská z Ditrichštejna byla po nocích trýzněna opilým manželem, proto ze strachu z něj mohla chtít snížit promile kolující v jeho krvi naředěním vína. Karel Adam její jednání však mohl brát opět jako důkaz neposlušnosti a zasahování do mužských záležitostí, do kterých ženě nic není. To, že jednala za jeho zády a proti němu, zřejmě považoval za útok na váženost hlavy rodiny, navíc se tak pravidelně dělo před očima a ušima poddaných. Trestání nepoddajné ženy se tím naopak ještě zhoršilo a agresivita vzrůstala, jak vyznívá z vydaných výpovědí služebnictva hraběcího páru. Stejně tak mohlo jít o pouhou záminku hraběte z Mansfeldu, aby měl důvod zbít svou ženu. V tomto případě je patrné, že ohrožení obrazu mužství bylo raně novověkou společností bráno jako opodstatněný argument pro důraznou nápravu manželky.

Obě šlechtičny pocházely ze stejné společenské vrstvy, ovšem v leccems se hodně lišily. Klára Rozálie Martinická z Kounic vyrostla v mladou sebevědomou a nebojácnou dámu, která se neohroženě postavila za svá práva a odmítla se podřídít dobové představě pasivní a ve všem se bez námitek podřizující manželky. Těžko říct, zda měla povědomí o tom, co se před necelými dvaceti lety stalo její tetě Marii Terezii Mansfeldské z Ditrichštejna, a zda se mohla z jejího nešťastného osudu poučit.

Mnoho nevíme ani o tom, jestli se hraběnka Mansfeldská – kromě tajného ředění vína – bránila násilnickému zacházení svého muže i jinak. Podle slov Ferdinanda z Ditrichštejna naznačila svou smutnou situaci v několika listech příbuzným. Poté, co se o tom dozvěděl její druh a začal jí kontrolovat odchozí korespondenci, již zřejmě neměla šanci volat o pomoc. Proč ovšem neodešla od svého muže, jako to udělala o několik let později její neteř? Vždyť k takovému jednání měla podstatně závažnější důvod. Je pravdou, že takto řešit tíživou životní situaci nebylo zvykem, ale měla i jiné možnosti, jako například požádat o oddělení od stolu a lože. Marie Terezie se stala manželkou Karla Adama z Mansfeldu ve velmi mladém věku (15 let). Jako nezkušené děvče se tedy mohla obávat vystoupit proti svému pánovi. Většinou až ženy starší a životem protřelé se dokázaly bránit krivdě ze strany manžela vůči nim či dětem.

Marii Terezii by autoři mohli dát jako vzorný příklad do normativních textů, o kterých jsem se zmiňovala v předchozích částech této práce, jež tvrdily, že manželky nemají vzdorovat a protivit se vůči manželům – tyranům. Jedinou jejich akcí mohla být modlitba za po-

lepšení muže. Podle těchto spisů by hrabě z Martinic i hrabě z Mansfeldu měli právo napravit svou vzdorující ženu a naučit jí poslušnosti a absolutní podřízenosti. V rámci „čistění“ manželek bylo dokonce doporučováno přivést jí k rozumu prostřednictvím tělesného trestu. U Jaroslava Bernarda by se jeho reakce tudíž dala pochopit a omluvit tím, že byl ženou vyprovokován a jednou ztratil nervy. Ale Karel Adam zcela překročil rozumnou míru nápravy a spíše než o snahu manželku vychovat k poslušnosti se jednalo o lidské týrání, které by si nezasloužila žádná žena, ať již by se provinila čímkoliv.¹³¹

Klára Rozálie se po přestěhování k matce ujal strýc Ferdinand z Ditrichštejna. A zde se dostáváme k postavě, která měla klíčovou úlohu v obou případech, neboť se jednalo o hlavu ditrichštejnského rodu. Tito muži neměli zrovna lehkou úlohu, neboť se na ně s prosbami o pomoc obraceli všichni rodinní příslušníci. Stejně tak i matka Kláry Rozálie písemně osvětlila svému bratrovi, co se událo v rodině její dcery, a žádala po něm vyřešení nepříjemné situace. Ten se bez váhání spojil s Jaroslavovým strýcem jakožto nejvýše postaveným členem Martiniců a začalo zdoluhavé vyjednávání, během něhož se objevilo mnoho komplikací spojených s obavami o ohrožení cti rodu.

Za obvyklé jednání bylo považováno to, že manželé, jichž se sice celý problém dotýkal nejúžeji, pouze vyčkávali rozhodnutí rodin. I tyto stereotypy Klára Rozálie nabourala. Ve vypjatých chvílích se opět projevila jako bojovnice a ještě několikrát do situace aktivně zasáhla. Jednalo se zejména o snahu domluvit se přímo s mužem na tom, zda má zájem na jejich usmíření. Hrabě z Martinic se však projevil jako zastávce konzervativních pravidel, a aby se vyhnul setkání s manželkou, raději tajně v noci odcestoval. I přesto si tato šlechtična uvědomovala, jaký by ji čekal život, kdyby došlo až k oddělení manželů od stolu a lože. Sice by se svým mužem nesdílela domácnost, ale nemohla by se za jeho života znovu provdat. Nakonec se tedy přece jen před manželovou rodinou, která ji uraženě již nechtěla přijmout zpět, písemně ponížila a manželé se prostřednictvím Jaroslavova strýce usmířili.

Zajímavé by zajisté bylo podívat se rovněž na to, zda aktéři používali argumentace z dobových normativních spisů za účelem dovolávání se vlastní pravdy a poukázání na nevhodné chování protějšku. V dochované korespondenci k prvnímu sporu se občas mihly náznaky, z nichž se dalo vyčíst, že si zaangażované osoby byly vědomy, na jaká práva a povinnosti se mohou odvolávat. Například hrabě Jaroslav Bernard si postěžoval, že by se k němu Klára Rozálie měla chovat, jak se na dobrou ženu sluší, a plnit si manželské povinnosti. Manželka mu však nezůstala nic dlužná a požadovala po muži chování přiměřené jejímu stavu. Bohužel podrobněji se dopisovatelé o těchto požadavcích nezmínili.

131 N. ELLIAS, *O procesu civilizace*, s. 266–280.

Karel Adam z Mansfeldu si rovněž byl vědom svých mužských práv a ať již oprávněně, či nikoliv se jich dožadoval a jakékoliv zpochybnění tvrdě trestal.

Z předchozího textu víme, jak tragicky dopadla pasivita Marie Terezie Mansfeldské z Ditrichštejna. Své utrpení tiše a odevzdaně snášela až do úplného konce. Kníže Ferdinand z Ditrichštejna zde jednal z pozice jejího bratra, který se rozhodl nenechat viníka jejího předčasného skonu nepotrestaného. V první řadě si najal právního zástupce, sehnal výpovědi svědků, vyhotovil a zaslal žalobu úředníkům českého zemského soudu. Jelikož byl hrabě z Mansfeldu obviněn z vraždy, celá událost se dostala do zcela jiné roviny a vyjednávání se stalo záležitostí boje mezi advokáty obou stran. Karel Adam, místo aby očistil své jméno, uprchl za hranice Českého království a i přes četné sliby se již zpět kvůli vydání svého svědectví nikdy nevrátil. Právní zástupci žalobce i obviněného nejčastěji komunikovali s pražskými místodržícími, kteří jejich akta posílali dále do Vídně císaři. Občas sepsal osobní dopis panovníkovi sám Karel Adam z Mansfeldu, aby mu osvětlil své stanoviska, poprosil ho o zachování přízně a vyžádal si finance na umoření svých dluhů. Viník nakonec nebyl označen, ani potrestán, neboť z důvodu skonu obžalovaného k soudnímu přelíčení nikdy nedošlo.

Ukazuje se, jak se v očích dvou šlechtičen lišilo vnímání postavení barokní manželky. Jedna z těchto dam se projevila jako žena uvědomělá a bojovná, která rozhodně nebude mlčky trpět příkoří ze strany muže. Druhá zmiňovaná se však bála se důrazněji ohradit proti manželovi, a zaplatila tak daň nejvyšší. Je sice pravdou, že oba případy se odehrály v rozdílném časovém horizontu, ale nedělilo je ani dvacet let. Spíše se domnívám, že záleželo na povaze ženy a zejména na její výchově. Z pohledu manželů se nezdá být tak znatelný rozdíl. Muži se většinou drželi konzervativních zásad ohledně chodu manželství a rozdělení rolí jeho členů. Samozřejmě rovněž zde platilo, že individuálně reagovali na případné výstřelky své ženy a různě tvrdě prosazovali domácí pořádek. Některý muž jednal trpělivěji, jiný bral manželčinu neposlušnost jako nehorázné narušení Božího řádu a ohrožení vlastní pozice a v závislosti na tom pak také jednal. Zejména je třeba si uvědomit, že realita vždy byla a je daleko pestřejší než normativní vzorce chování a jednání.

Zusammenfassung

Gewalt in Adelsehen zur Barockzeit: Causa Karl Adam von Mansfeld

Bis auf ein paar Ausnahmen wurde das Thema Konfliktehe im Adelsmilieu nicht erforscht. In der tschechischen Literatur können wir nur ein paar kleine Erwähnungen mehr oder weniger zufriedener Ehepaare finden und das eher aus der Zeit vor dem Weißen Berg. Mit einer genaueren Analyse dieser Thematik hat sich jedoch bisher niemand befasst.

Die Problematik der Konflikte zwischen Mann und Frau fällt thematisch unter die Gender History oder auch Gender Studies. Aufgrund normativer Schriftstücke kann man zu einem gewissen Maß sagen, welche Geschlechterrollen und Stereotypen den Männern und Frauen von der damaligen Gesellschaft auferlegt und welches Verhalten und Tun von ihnen erwartet wurde. In den jeweiligen Ehebindungen spielte die Machtverteilung unter den Eheleuten eine wichtige Rolle. Es muss gesagt werden, dass Regeln eine Sache sind, das Alltagsleben jedoch viel mannigfaltiger war und die Ehe damals wie heute viele Gestalten annahm.

Besonders interessant ist es zu beobachten, wie in der Frühen Neuzeit eheliche Streitigkeiten geregelt wurden. In die Lösung von Konflikten zwischen jungen Eheleuten wurde in der Frühen Neuzeit die breite Verwandtschaft einbezogen und das Hauptwort hatten die am höchsten stehenden Mitglieder einer Familie. Die Akteure selbst warteten ab, wie die Hauptrepräsentanten der Familien über ihre Zukunft entschieden und griffen praktisch nicht in die Streitigkeiten ein. Gelegentlich fand sich aber eine selbstbewusste Person, seltener eine Frau, die beschloss, das Schicksal selbst in die Hand zu nehmen und nicht nur eine Marionette zu sein (in diesem Aufsatz ist dies Klára Rozálie Martínková von Kounice).

Der Aufsatz ist jedoch mehr auf dem viel tragischeren Schicksal von Maria Terezia Mansfeld von Dietrichstein aufgebaut, die höchstwahrscheinlich von ihrem eigenen Ehemann zu Tode gequält wurde. Die damaligen Normen forderten den Mann zwar direkt dazu auf, ihre Frauen zu beherrschen und sie im Bedarfsfall mittels einer „Reinigung“ (was auch körperliche Strafen einbezog) zu Verstand zu bringen. Die Bestrafung durch ihren Mann wuchs sich jedoch zu unmenschlicher Tyrannei aus. Trotz aller Bemühungen des Onkels der Gräfin, der versuchte, den Schuldigen vor Gericht zu bringen, endete der Fall erst nach vielen Jahren mit dem Tod von Graf von Mansfelds.

An diesen zwei Fällen kann man beobachten, wie sich in den Augen zweier Adeliger die Wahrnehmung der Stellung einer Barockehefrau unterschied. Eine dieser Damen brachte sich als selbstbewusste und unerschrockene Frau zum Ausdruck, die sich entschieden nicht nach den Regeln verhielt. Die zweite Genannte war ihr Gegenteil, sie fürchtete sich davor, sich entschiedener gegen den Ehemann zur Wehr zu setzen und bezahlte so den höchsten Preis. Man kann also nicht die eindeutige Schlussfolgerung ziehen, dass Frauen im Laufe des fortschreitenden 17. Jahrhunderts immer mehr Selbstvertrauen gewannen und nicht mehr die absolute Überlegenheit der Männer hinnehmen wollten. Es kam eher auf den Charakter der Frau und insbesondere auf deren Erziehung an. Die Untersuchung von mehr Beispielen könnte zu einer klareren Antwort beitragen. Der Hauptertrag meines Aufsatzes ist also die Erforschung der normativen Geschlechterrollen frühneuzeitlicher Adelspaare und der Vergleich dieser Stereotypen mit konkreten Lebensschicksalen.

Pavel PANOCH

Kristus ukřižovaný na palmě, „locus tristis“ a emblematika 17. století¹

Abstract: *The paper deals with a curious iconography of a stone relief decorating the statue of St. John of Nepomuk in Pecka town in the Eastern Bohemia. The unusual sculptural motif of Christ crucified on a palm leaf, which is held in the St. John's hands by his side, was a traditional sign of Christian Martyrs and its origin is rising from the mystical tradition of a Cartusian order. A founder of the Cartusian order, St. Bruno, was presented with this unusual type of the Cross in visual culture since the Medieval times. The motif was transformed during the Early Baroque Era to a poetical picture and during the first half of the 17th Century it has been applied in several Emblem books including enormously favourite and influential treatise *Pia desideria* written by Jesuit Herman Hugo and edited in Antwerp in 1624.*

Key words: *baroque Art; 17 century; Christian iconography; emblem books*

Motiv legendárního martyra zpovědního tajemství, sv. Jana Nepomuckého, přidržujícího vějířovitě rozvitou palmovou ratolest s ukřižovaným Kristem, patří mezi raritní motivy nepomucenské ikonografie. V kamenosochařské produkci barokních Čech našel tento specifický námět uplatnění pouze jednou, a to na umělecky jinak nenáročně ztvárněné svatojánské soše, která doprovází mariánský sloup na náměstí v Pecce ve východních Čechách [obr. 1].² Fakta, známá o vzniku sochařské výzdoby tohoto barokního památníku, jsou kusá: kamenná statue společně s osmibokou balustrádou osazenou světeckými sochami byla postavena na náklad obce v roce 1720 jako náhrada za původní zchátralý dřevěný sloup s mariánskou sochou, vyzdvižený zde v roce 1701.³ Jako tvůrce sloupu i světeckých figur je pramenně doložen sochař František Petrš z Dobrovice na Mladoboleslavsku, pokládaný Oldřichem J. Blažičkem za „regionál-

1 Příspěvek vznikl s podporou Grantové agentury České republiky (Post-doc grant GA ČR 408/09/P079). Za ceněné připomínky autor děkuje oběma anonymním recenzentům stati.

2 Jan ROYT, *Ikonografie svatojánské plastiky v českých zemích*, Kámen 1, 1994, č. 1, s. 61–69.

3 Antonín CECHNER, *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okrese novopackém*, Praha 1909, s. 135; Antonín ŠORM – Antonín KRAJČA, *Mariánské sloupy v Čechách a na Moravě. Příspěvek k studiu barokní kultury*, Praha 1939, s. 184–185; Vratislav NEJEDLÝ – Miloš SUCHOMEL – Pavel ZAHRADNÍK, *Mariánské, trojiční a další světecké sloupy a pilíře na Jičínsku*, Z Českého ráje a Podkrkonoší 7, 1994, s. 143 a 155, pozn. 84.

ního mistra dost osobitého profilu“.⁴ Oficiálně ještě ani neblahoslavený Jan Nepomucký se na pilířcích kuželkové zídky objevuje s různorodou směsicí světeckých postav (zemští patroni, protimorovní ochránci a svatě panny Barbora a Kateřina), jejichž sochařské zpracování nevybočuje z ustálených ikonografických zvyklostí.

Možné vysvětlení pro nezvyklý ikonografický detail sochy sv. Jana Nepomuckého lze hledat ve spojitosti s církevní vrchností Pecky, jíž byl kartuziánský klášter ve Valdicích, jemuž peckovské panství roku 1627 daroval Albrecht z Valdštejna.⁵ Motiv Krista ukřižovaného na palmě totiž vyrůstá z kartuziánské mystiky a jí ovlivněné ikonografie zobrazování zakladatele řádu sv. Bruna (asi 1030 – 1101).⁶ Přední kartuziánský světec je s motivem drobného korpusu Krista ukřižovaného na palmové ratolesti zpodobněn např. v plastice v nástavci raně barokního mramorového portálu klášterního kostela v dolnorakouském Gamingu, datovaného rokem 1632 [**obr. 2**].⁷ Atribut palmové ratolesti s ukřižovaným Kristem drží také pískovcová socha sv. Bruna, vyplňující jednu ze čtveřice nik na průčelí chrámu kartuziánského kláštera ve Valdicích.⁸ Oproti konvenčnímu ztvárnění s opatskou berlou v ruce a s mitrou u nohou či alegoričtějšímu podání kartuziána v řeholním úboru s lebkou v ruce a zemskou sférou pod nohama, jak jej předvádí dřevorezba z kostela v Cerekvici [**obr. 3**], původem zřejmě také z valdického kláštera,⁹ je dotčený světec odlišně pojednán v iluminaci titulního listu rukopisu *Liber collectanevs scriptus ad usvm patrvm cartvsianorv[m] amplissimae novae domvs in Waldicio sub...* (1662), sepsaného P. Franciscem Herbstem.¹⁰ V oválném rámu s rolverkovým ornamentem, vegetabil-

4 Oldřich J. BLAŽIČEK, *Sochařství baroku v Čechách (Plastika 17. a 18. věku)*, Praha 1958, s. 166.

5 August SEDLÁČEK, *Místopisný slovník historický Království českého*, Praha 1998, s. 685. V držení kartouzy ve Valdicích zůstalo panství Pecka až do jejího zrušení, k němuž došlo v rámci josefínských reforem roku 1782. K historii valdického kláštera v baroku viz Milan BUBEN, *Encyklopedie řádů a kongregací v českých zemích. II. díl/2. svazek. Mnišské řády*, Praha 2004, s. 345. Srov. Jaromír GOTTLIEB – Barbora KLÍPCOVÁ (eds.), *Kartouza ve Valdicích – uzamčený svět: průvodce výstavou, Část I. (Historie kláštera 1627–1782)*, Jičín 2008; Petr FIDLER – Petr ULÍČNÝ, *Kartuziánský klášter - věznice ve Valdicích*, Zprávy památkové péče 69, 2009, č. 2, s. 112–113.

6 K postavě sv. Bruna srov. Josef TUMPACH – Antonín PODLAHA (usp.), *Český slovník bohovědný*, Díl II, Praha 1916, s. 524–525. Srov. Ambrose MOUGEL, *St. Bruno*, in: *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 3, New York 1908. Viz <<http://www.newadvent.org/cathen/03014b.htm>> [cit. 2010-12-14].

7 K historii kartouzy v Gamingu a jejím uměleckým památkám viz Arthur SALIGER, *Kartause Gaming*, Walter Hildebrand 2004.

8 Petr FIDLER, *Sochařská výzdoba průčelí valdického kostela*, in: J. Gottlieb – B. Klípcová (eds.), *Kartouza ve Valdicích*, kat. č. 98, s. 89, obr. 98 na s. 90. Vznik autorsky neznačené sochy zakladatele kartuziánské komunity je kladen do druhé poloviny 17. století. Srov. O. J. BLAŽIČEK, *Sochařství baroku*, s. 57. Na rytině I. M. Lercha z osmdesátých let 17. století, představující vedutu valdického kláštera, jsou niky na průčelí chrámu zachyceny ještě bez sochařské výzdoby. Viz Jan MORÁVEK – Zdeněk WIRTH, *Valdštejnův Jičín. Příspěvek k dějinám barokního stavitelství v Čechách*, Praha 1946, s. 19.

9 A. CECHNER, *Soupis památek*, s. 14 a 17. Srov. B. KLÍPCOVÁ, *Sv. Bruno*, in: J. Gottlieb – B. Klípcová (eds.), *Kartouza ve Valdicích*, kat. č. 110, 110a, s. 94–95, tamtéž vyobrazení.

10 J. GOTTLIEB – B. KLÍPCOVÁ (eds.), *Kartouza ve Valdicích*, kat. č. 169, s. 129, tamtéž i vyobrazení. Název rukopisu zní: *Liber collectanevs scriptus ad usvm patrvm cartvsianorv[m] amplissimae novae*

ními závěsy s vinnými trsy a květinovými vázami je sv. Bruno vyobrazen oděný v rádo-
vém rouchu, s šesticípou hvězdou na hrudi a stejnými hvězdami osázenou svatozáří kolem
hlavy. Zatímco atributy duchovní hodnosti, opatská berla a mitra, leží u světcových no-
hou, v ruce zakladatel kartuziánů přidržuje rozevřenou knihu a drobný korpus Spasi-
tele ukřižovaného na olivové větvičce. Výjev doprovází citát ze Žalmů: „*EGO.SICVT.OLI-
VA.FRVC-TIFERA.IN.DOMO. DEL.*“ („*Já pak budu jako oliva zelenající se v domě Božím*“)
[obr. 4].¹¹

K diskutovanému ikonografickému motivu, použitému na svatojánské soše v Pecce,
existují i další středoevropské analogie: plastika Krista ukřižovaného na palmě z domini-
kánského kostela v Lublinu z druhé poloviny 17. století, o něco mladší výjev z výzdobné-
ho programu kostela sv. Petra a Pavla v Sandoměři¹² či rytina [obr. 5], již kolem roku 1690
vytvořil Balthasar van Westerhout, původem Antverpan, který však od roku 1683 až do
své smrti v roce 1728 přebýval v Praze.¹³ Kontemplující sv. Bruno na ní v pravici svírá pal-
movou ratolest s Ukřižovaným, zatímco druhou ruku pokládá na lebku.¹⁴ V knize, jež leží
rozevřená na desce stolu, přitom Brunovu zbožnou extázi doprovází biblická sentence
„*memorare novissima tua et in aeternum non peccabis*“, tj. „*Budeš-li ve všech svých úva-
hách pamatovat na vlastní konec, navěky nezhřešíš*“ (Sír 7,40).¹⁵ Světcovo nábožné rozjí-
mání před palmovým kmenem s ukřižovaným Kristem, zasazené tentokrát do volné kra-
jiny s kaplí a sledované z oblak korunovanou P. Marií, zachycuje také oltářní obraz, po-
cházející z původního barokního vybavení kláštera v Gamingu [obr. 6].¹⁶

*domvs in Waldicio sub...P. Francisco Herbst priore A. 1662 a Fr. Sequitur imago S. Brunonis et calendari-
um ecclesiasticum.* Uložení: Národní knihovna ČR, sign. XIV B 1.

- 11 Citováno podle *Bible svatá aneb všechna svatá písmena Starého i Nového zákona*. Podle posledního vydání kralického z roku 1613, s. d., s. 1., s. 529 (Ž 52,10). K sémantice olivy v křesťanském umění viz Zofia WŁODARCZYK, *Symbolika vybraných rošlin vystupujících na kartach Nowego Testamentu*, in: Anna Mitkowska (ed.), *Sacrum w ogrodach. Święte ogrody kalwaryjne i ich symbolika*, Kraków 1997, s. 188–189. Pro použití symboliky olivy ve svatonepomucenské homiletice viz Zdeněk KALISTA, *Barokní gotika a její žďárské ohnisko*, Brno 1970, s. 50.
- 12 Stanisław MICHALCZUK, *Ukrzyzowanie na palmie jako nowy nieznaný typ krucyfiksu barokowego*, *Biuletyn historii sztuki* 25, 1963, č. 1, s. 22–32. Ze západoevropského prostředí autor zmiňuje fresku Adorace kříže na klenbě kostela sv. Pavla v Trevíru nad Rýnem, vytvořenou po roce 1740.
- 13 Viz Hans VOLLMER (Hg.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, Leipzig 1942, s. 447.
- 14 K uvedenému grafickému listu z wrocławské grafické sbírky Biblioteka im. Ossolińskich viz S. MICHALCZUK, *Ukrzyzowanie na palmie*, s. 22, obr. 3 (na s. 25).
- 15 Tamtéž.
- 16 Rozevřenou knihu opřenou o patu palmového kmene, v sousedství symbolicky odložených atributů Brunovy duchovní hodnosti – mitry a opatské berly, zdobí sentence: „*Domine ante te omne desiderium meum: et gemitus meus.*“ V překladu Kralické bible: „*Pane, před tebou jest všechna žádost má a vzdychání mé.*“ (Ž 38,10). Zpusťšený stav klášterního chrámu v Gamingu na začátku 20. století zachycuje dokumentární snímek v památkové příručce Max DVOŘÁK, *Katechismus der Denkmalpflege*, Wien 1916, s. 16, obr. 13.

Symbolické pojetí kříže jako nejposvátnějšího stromu ze všech dřevin země, z něž se „ššíř vůně plodů věčné spásy“,¹⁷ našlo odezvu již v raně křesťanských traktátech¹⁸ a středověkém monastickém prostředí, kde stromový sad s křížem – často plnicí roli mnišského hřbitova – představoval prefiguraci Rajske zahrady. Honorius Autunský, scholastický teolog žijící ve 12. století,¹⁹ který se ve svém rozsáhlém díle výkladu symboliky svatého Kříže soustavně věnoval, tak ve spise *De Immagine Mundi Libres Tre* (1154–1159) uvádí: „*Arbor vitae est sancta crux, fructus Christus, umbra, protectio vel refrigeum humani generis, constans ex luce divinitatis et corpore humanitatis.*“ („Stromem života je Kříž, plodem Kristus, stín, záštita a občerstvení lidského rodu, povstávající ze světla božskosti a těla lidskosti.“)²⁰ Původ dřeva posvátného kříže přitom ve své teologické konstrukci o původním hříchu a možnosti jeho vykoupení spojuje s legendou o zesnulém Adamovi, prvním z lidí, do jehož úst anděl při pohřbívání na vrchu Kalvárie vložil semeno, z něhož poté vyrašil strom moudrosti, jehož výhonkem se později stalo svaté dřevo.²¹ V dalších svých spisech tento vlivný církevní otec rozvinul alegorickou představu kříže jako košatého stromu ctností.²²

17 Na slavném plánu kláštera ze St. Gallen z 9. století, který patrně neznázorňuje realizovaný stavební plán kláštera, ale představu o ideálním uspořádání benediktinského monastýru, který zaslali mniši z ostrovního kláštera v Reichenau svým sousedům ze St. Gallenu jako dar, nechyběl ani zákres ovocného sadu s hrobem mnichů. Významovým středobodem jeho důmyslného konceptu byl kříž, vysazený mezi čtrnáct navzájem odlišných dřevin. K imagu kříže se pojily verše: „*Inter ligna soli haec semper sanctissima crux est / in qua perpetuae poma salutis olent.*“ Viz Jakub ŠIMEK, Úvod, in: Walahfrid Strabo, *De cultura horticum* [O zahradnictví]. Překlad, úvod a komentář Jakub Šimek, Florar 2005, s. 10. Podobnou apoteózu kříže představuje freska v sále budovy Ossolinea ve Wroclawi z 18. století, na níž je vyobrazen kříž s Ukřižovaným stojící uprostřed hustého stromového háje. Doprovodná sentence, převzatá z díla sv. Venantia Fortunata (530–609 po Kr.), praví: „*Crux fidelis inter omnes arbor vitae nobilis.*“

18 Stephen RENO, *The Sacred Tree as an Early Christian Literary Symbol*, Saarbrücken 1978.

19 William TURNER, *Honorius of Autun*, in: *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 7. New York 1910. Viz <<http://www.newadvent.org/cathen/07461a.htm>> [cit. 2011-02-10]. K bližšímu určení vzniku Honoriových děl viz Valerie FLINT, *The Chronology of the Works of Honorius Augustodunensis*, *Revue Bénédictine* 82, 1972, s. 215–242.

20 Jacques Paul MIGNE, *Patrologiae Latinae*, Vol. 172, Parisii 1879, čl. 384. Pro širší kontext citátu srov. Heinz MEYER, *Barocke mittelalterliche Bildlichkeit in Psalter-Emblemen des 17. Jahrhunderts*, *Frühmittelalterliche Studien* 33, 1999, s. 428–445. Za překlad citátu děkuji Kateřině Čadkové.

21 Viz Nicole FALLON, *The Cross as Tree: The Wood-of-Cross Legends in Middle English and Latin Texts in Medieval England*, Ph.D. diss. University of Toronto 2009, s. 12. Viz <https://tspace.library.utoronto.ca/bitstream/1807/19188/1/Fallon_Nicole_A_200911_PhD_thesis.pdf> [cit. 2011-02-10].

22 *Sermo in dominica in quinquagesima* (PL vol. 172, cols. 869–876). Srov. Adolf KATZENELLENBÖGEN, *Allegories of the Virtues and Vices in the Mediaeval Art*, New York 1964, s. 63–68; Rab HATFIELD, *The Tree of Life and the Holy Cross: Franciscan Spirituality in the Trecento and the Quattrocento*, in: Timothy Verdon – John Venderon (eds.), *Christianity and the Renaissance: Image and Religious Imagination in the Quattrocento*, Ithaca, N. Y. 1990, s. 133–160. Jedním z bohatých pramenů této imaginace byla raně křesťanská veršovaná skladba *Carmen de pascha*, jejíž autorství je tradičně připisováno kartágijskému biskupovi sv. Cypriánovi († 258). K její známosti ve středověku blíže viz Eleanor Simmons GREENHILL, *Child in the Tree: A Study of the Cosmological Tree in Christian Tradition*, *Traditio. Studies in Ancient and Medieval History, Thought and Religion* 10, 1954, s. 344.

Palma příslušela jako obecný „dobový symbol vědy a vítězství“ (Jaromír Neumann) k nejrecyklovanějším motivům symbolického arzenálu barokní mystiky,²³ k němuž svou meditativně-alegorickou povahou patřily i sledované ikonografii příbuzné náměty Krista ukřižovaného na vinném keři (Reben-Christus) [obr. 7]²⁴ či Krista ukřižovaného na lilii, symbolizující čistotu a neposkvrněnost jeho Boží matky.²⁵ Připodobnění Krista k palmovému stromu má velmi bohatou textovou tradici, čerpanou mj. z biblických žalmů – „Spravedlivý roste jako palma“ (Ž 92,13) – a Písňe písní „Postavou se podobáš palmě“ (Pís 7,8). Právě Šalamounova Píseň písní, „nejvášnivější a nejpozemštěji znějící milostná duchovní skladba židovskobiblického starověku“, poskytovala umění baroka – slovy literárního komparatisty Václava Černého – nesmírně „rozsáhlý komplex nových použitelných obrazů, představ a motivů“.²⁶ Verš „Vystoupím na palmu, abych se zmocnil plodů.“ (Pís 7,9)

-
- 23 Příklad ikonograficky pozoruhodného využití motivu palmového stromu představuje znázornění lodí se stěžněm v podobě palmy, jejíž listy slouží jako plachty, na Škrétoých návrzích univerzitních tezí Ferdinanda Kryštofa Scheidlera z roku 1670, kde exotická dřevina aluduje scheidlerský znak. Viz Eva URBÁNKOVÁ, *Rukopisy a vzácné tisky pražské Univerzitní knihovny*, Praha 1957, s. 48, obr. 101; Jaromír NEUMANN, *Karel Škréta 1610–1674* (kat. výst.), Praha 1974, č. kat. 190–191, s. 244–246; TÝŽ, *Škrétové*, Praha 2000, s. 127; Vít VLNAS (ed.), *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století*. Katalog, Praha 2001, s. 230–231, kat. č. I.6.61. (autorka hesla Petra Zelenková). Recentně Lenka STOLÁROVÁ – Vít VLNAS (eds.), *Karel Škréta (1610–1674). Doba a dílo*, Národní galerie v Praze 2010, s. 398–399, kat. č. IX.17 (autorka hesla Petra Zelenková).
- 24 Mirjam BOHATCOVÁ, *Die Beendigung der kritischen Edition von illustrierten Flugblättern in Wolfenbüttel*, *Umění* 39, 1991, s. 322–344, obr. 3 na s. 325, kde je komentován výjev Krista ukřižovaného na vinném keři na grafickém listu z poloviny 17. století. – V bohemikálním prostředí se námět Ukřižovaného na stromě života (či poznání) – vinném keři objevuje poprvé před polovinou 14. století na nástěnné malbě z ambitu kláštera augustiniánů kanovníků v Roudnici nad Labem. Viz Jan ROYT, *Středověké malířství v Čechách*, Praha 2002, s. 53. K textové tradici symbolického ztotožnění Krista s vinnou révou a k christologické symbolice vinné révy obecně viz Jan ROYT – Hana ŠEDINOVÁ, *Slovník symbolů: Kosmos, příroda a člověk v křesťanské ikonografii*, Praha 1992, s. 106–108. – Mezi nejpůsobivější umělecká ztvárnění tématu eucharistického "tajemství víry" patří Strom života z klášterního kostela paulánů u Nové Bystřice (kolem 1650), který představuje Ukřižovaného na hrozny obsypaném révovém kmeni, vyrůstajícím z návrší Golgoty. Ukřižovaného Spasitele doprovází tradiční postavy P. Marie Bolestné, sv. Jana Evangelisty a sv. Máří Magdalény. K tomu více: Josef NOVÁK, *Soupis památek historických a uměleckých v politickém okresu jindřichovo-hradeckém*, Praha 1901, s. 312–313. Srov. V. VLNAS (ed.), *Sláva barokní Čechie*, s. 322–323, kat. č. II/2.82 (autor hesla Tomáš Hladík); Tomáš HLADÍK, *Model oltáře sv. Václava z Vídně a Strom života z kláštera paulánů u Nové Bystřice - export a import uměleckého díla v barokních Čechách*, in: Olga Fejtová – Václav Ledvinka – Jiří Pešek (eds.), *Barokní Praha – barokní Čechie 1620–1740*, Praha 2004, s. 549–572. Pro uplatnění motivu Krista ukřižovaného na vinné révě ve zlidovělém umění venkovského baroka 17. století viz např. Heinrich MEHL, *Fränkische Bildstöcke in Rhön und Grabfeld. Frommer Sinn und kulturelles Erbe*, Würzburg 1978, s. 68, obr. 86.
- 25 Ivo PURŠ, *Mariánská a christologická symbolika v alchymickém rukopise kniha Svaté Trojice*, in: Ivo Purš – Jakub Hlaváček (eds.), *Alchymická mše. Sborník textů ke vztahům alchymie a křesťanství*, Malvern 2008, s. 121–124. V přeneseném alchymickém smyslu lilie odkazuje k esenci čisté rtuti. K symbolice lilie viz Vilém BITNAR, *O českém baroku slovesném*, Praha 1932, s. 97–98, 100–102.
- 26 Václav ČERNÝ, *Michna z Otradovic a Václav Jan Rosa v evropských souvislostech*, in: týž, *Až do před-síně nebes. Čtrnáct studií o baroku našem a cizím*, Praha 1996, s. 159. Srov. Zdeněk KALISTA, *Tvář baroka*, Praha 1992, s. 91.

byl biblickými exegety chápán jako předpověď Ježíšova “vystoupení” na kříž.²⁷ Motiv Krista ukřižovaného na palmě je jednou z variací ikonografického námětu Ukřižování na živém kříži – Dřevě života (*lignum vitae*), na které Spasitel vystoupil, aby z něj utrhl ovoce věčného života.²⁸ Mystická idea “živého” kříže byla ve středověku popularizována skrze učení sv. Bonaventury (1221–1274), františkána, který ji propagoval ve svém traktátu *Tractatus qui lignum vitae dicitur* (1260);²⁹ nejčastější oblibu a výtvarný výraz poté našla v období 14. a 15. století.³⁰

Na středověkou výtvarnou imaginaci tvořivě navázala výtvarná výzdoba raně novověkých nábožných meditativních tisků a emblematických knih, převážně německé a holandské provenience z první poloviny 17. století, v nichž se téma Spasitelova ukřižování na živém stromu uplatnilo opakovaně. Jednalo se třeba o emblém s mottem „*Bey Christo allein ist Erquickung zu finden*“ („*Jen v Kristu nalezněš útěchu*“) ze svazku *EMBLEMATA NOVA; das ist New Bilderbuch* (Frankfurt am Main 1617, znovu 1644), sepsaného Andreasem Friedrichem,³¹ jehož pictura zachycuje sedmero klečících mužů shromážděných na modlitbách kolem kmene listnatého stromu, v jehož košaté koruně je ukřižovaný Kristus, a doprovodný veršovaný epigram čtenáři sděluje, že Ježíš je tím pravým stromem, který zemdlenému poskytne stinný klid.³² Motiv nalézáme také mezi ilustracemi rozsa-

27 J. ROYT – H. ŠEDINOVÁ, *Slovník symbolů*, s. 104. Biblická symbolika palmy jako stromu vítězství a znamení nesmrtnosti je neobyčejně bohatá. Pro palmovou dekoraci vnitřku Šalamounova chrámu a sémantiku palmového ornamentu viz David WATKIN, *The Migration of the Palm: A Case-Study of Architectural Ornament as a Vehicle of Meaning*, *Apollo* 131, 1990, s. 78–84. Vedle toho, že palmové větvičky asistovaly triumfálnímu Kristovu vjezdu do Jeruzaléma (J 12,13), rozvíjejí symboliku palmového stromu také nekanonické texty, např. Pseudo-Matoušovo evangelium, v němž se během útěku do Egypta na pokyn maličkého Ježíše vysoká palma nachýlí tak, aby z ní mohl Josef nasbírat pro Pannu Marii datle. Viz Jan A. DUS – Petr POKORNÝ (eds.), *Neznámá evangelia. Novozákonní apokryfy I*, Praha 2006, s. 302 (XX,1-2). – V rámci oslav nepomucenské kanonizace byl pro symboliku Janova pozemského triumfu použit také vavřínový (bobkový) keř. Viz Klement BOROVIČ, *Svatý Jan Nepomucký, mučedník a hlavní patron Království českého*, Praha 1878, s. 131.

28 Genezi a teologický význam motivu živého kříže objasňuje např. Vlasta DVOŘÁKOVÁ, *Živý kříž v Žehře*, in: *Monumentorum Tutela. Ochrana pamiatok* 5, Bratislava 1969, s. 228 n. Srov. Jan ROYT, *Slovník biblické ikonografie*, Praha 2006, s. 142–143.

29 Amanda Donna QUANTZ, *Bonaventure's Tree of Life in Image and World: An Interdisciplinary Study of Transformation through Christ*, Ph.D. diss. University of Toronto 2003.

30 Hellmut BETHE, *Baumkreuz*, in: *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, Bd. II, Stuttgart 1948, sl. 100–105.

31 Andreas FRIEDRICH, *EMBLEMATA NOVA; das ist New Bilderbuch...*, Francoforti 1617, Figura VI, s. 12–13 (pictura). Pro přehled vydání viz John LANDWEHR, *German Emblem Books 1531–1881. A Bibliography*, Utrecht – Leyden 1972, s. 74, č. 295–297. Svazek byl vyzdobený 88 mědirytinami od Jacoba de Zettera.

32 Pro podrobnější výklad ikonografie emblému viz Gabriela Dorothea RÖDTER, *Via piae animae: Grundlagenuntersuchung zur emblematischen Verknüpfung von Bild und Wort in den „Pia desideria“ (1624) des Herman Hugo S. J. (1588–1629)*, Frankfurt am Main – New York 1992, s. 114–115.

hem drobného, ale jinak nesmírně vlivného spisu *Pia desideria* (Zbožná přání),³³ jehož autorem byl jezuita Herman Hugo (1588–1629), prefekt bruselské koleje Societatis Jesu a vojenský kaplan španělského generála Spinoly.³⁴ Tento tisk vyšel v roce 1624 v Antverpách, centru protireformační “Propagandy Fidei”.³⁵ Hugův meditativní spis,³⁶ jež vyzdo-

- 33 První díl Hugova spisu, předvádějícího duchovní zrání duše ve třech stupních, z nichž každý je rovnoměrně zastoupen patnácti emblémy, je věnován konverzi a pokání, druhý cestě lidské duše k Bohu a závěrečný třetí díl spojení duše s Bohem. K *Pia desideria* viz Michael SCHILLING, „Der rechte Teutsche Hugo“. *Deutschsprachige Übersetzungen und Bearbeitungen der „Pia Desideria“ Hermann Hugos SJ*, in: Germanisch-Romanische Monatsschrift N. F. 39, 1989, s. 283–300; G. D. RÖDTER, *Via piae animae*. Srov. dále Gregor Martin LECHNER, *Emblemata. Zur barocken Symbolsprache*, Stift Göttweig 1977, s. 47, kat. č. 28; Richard DIMLER, *Herman's Hugo Pia Desideria*, in: Carl A. E. Enenkel – S. Q. Visser (eds.), *Mundus Emblematicus: Studies in Neo-Latin Emblem Books*, Brepols 2003, s. 351–379. Srov. Jill BEPLER et al., *Barocke Sammelust. Die Bibliothek und Kunstkammer des Herzogs Ferdinand Albrecht zu Braunschweig-Lüneburg (1636–1687)*, Weinheim 1988, s. 59, č. kat. 53; Charles MOSELEY, *A Century of Emblems: An Introductory Anthology*, Aldershot 1990, s. 167–168; J.–M. CHATELAIN, *Livres d' emblèmes et de devices. Une anthologie (1531–1735)*, Paris 1993, s. 163–164; Wolfgang HARMS – Gilbert HESS – Dietmar PEIL (eds.), *SinnbilderWelten. Emblematische Medien in der Frühen Neuzeit*, München 1999, s. 24–25, kat. č. 24 (autor hesla Dietmar Peil); Ingrid HOPEL – Ulrich KUDER, *Mundus Symbolicus I. Emblembücher aus der Sammlung Wolfgang J. Müller in der Universitätsbibliothek Kiel*, Kiel 2004, s. 63–65, kat. č. 10a; Gauvin Alexander BAILEY, *Italian Renaissance and Baroque Painting Under the Jesuits and its Legacy Throughout Catholic Europe, 1565–1773*, in: John W. O'Malley, S. J. – Gauvin Alexander Bailey (eds.), *The Jesuits and the Arts 1540–1773*, Philadelphia 2005, s. 129. Pro obecnější kontext Hugovy knihy viz Julie E. BARR, *A Comparative Iconographic Study of Early-Modern Religious Emblems*, Ph.D. diss. University of Glasgow 2008. Dostupné na: <<http://theses.gla.ac.uk/274/01/2008barrphd.pdf>> [cit. 2010-12-28].
- 34 K Hugovu životu a dílu viz Augustin de BACKER, *Bibliothèque des écrivains de la Compagnie de Jésus I.*, Liège 1853, s. 407–409; Mark Carter LEACH, *The Literary and Emblematic Activity of Herman Hugo, S.J. (1588–1629)*, Michigan 1979. – Hugova kniha celkem vyšla pod různými názvy v deseti holandských, pěti anglických, osmnácti francouzských, třiceti osmi německých, devíti polských vydáních a potříkrát též v italštině, portugalštině, ruštině a španělštině. Srov. Adolf SPAMER, *Das kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert*, München 1930, s. 142–148; Richard DIMLER, *Jesuit Emblem Books: An Overview of Research Past and Present*, in: Michael Bath – Pedro F. Campa – Daniel S. Russell (eds.), *Emblem Studies in Honour of Peter M. Daly*, Baden-Baden 2002, s. 65–71; Richard DIMLER, *The Jesuit Emblem: Bibliography of Secondary Literature with Select Commentary and Descriptions*, New York 2005, s. 142–155. Pro přehled vydání Hugova svazku *Pia desideria emblematis, elegiis & affectibus SS. Patrum illustrata...* Ad Urbanum VIII. Pont. Max., Antverpiae 1624 viz Mario PRAZ, *Seventeenth Century Imagery*, Roma 1975, s. 376–379. Srov. J. LANDWEHR, *German Emblem Books*, s. 89–91, č. 359–370. Srov. <http://emblems.let.uu.nl/hu1624_introduction.html> [cit. 2011-02-28].
- 35 V Antverpách bylo vydáno celkem třiasedmdesát jezuitských emblematických knih. Viz Richard G. DIMLER, *Short Title Listing of Jesuit Emblem Books*, *Emblematica. An Interdisciplinary Journal for Emblem Studies* 2, 1987, s. 139–187. Srov. Ernst Friedrich von MONROY, *Embleme und Emblembücher in den Niederlanden 1560–1630*, Utrecht 1964. K jezuitské emblematicce souhrnně: Richard G. DIMLER, *The Jesuit Emblem*, in: *Companion to Emblem Studies*, ed. Peter M. Daly, New York 2008, s. 99–127, 549–554.
- 36 První religiózní knihu emblémů *Emblemes ou devises chrestiennes* (1567) sestavila protestantská básnířka Georgette de Montenay (1540–1607), předešlé svazky emblémů měly obecně moralistní a didaktickou povahu. Srov. Matthews GRIECO, *Georgette de Montenay: A Different Voice in Sixteenth-Century Emblematics*, *Renaissance Quarterly* 47, 1993, s. 793–871. První knihu emblémů od katolického autora představoval spis *Humanae Salutis Monumenta* (Antwerpen, 1581) od španělského humanisty a biblického učence Benita Ariase Montana (1527–1598). Viz Germán BLEIBERG – Maure-

bil prominentní holandský rytec Boëtius à Bolswert,³⁷ představuje „*snad nejpobulárnější sbírku devocionálních emblémů publikovanou v 17. století*“ (Lubomír Konečný).³⁸ *Pictura* emblému č. XIV z druhé části díla znázorňuje poetickou alegorii s lidskou duší (Ani-

en IHRIE – Janet PEREZ (eds.), *Dictionary of the Literature of the Iberian Peninsula*, Volume 1 (A–K), Greenwood Press 1993, s. 107–108. K Montanovi viz Bernard REKERS, *Benito Arias Montano (1527–1598)*, Leiden 1972. Ke genezi a raným příkladům jezuitských meditativních knih viz David FREDBERG, *The Power of Images. Studies in the History and Theory of Response*, Chicago – London 1989, s. 179–187; Jeffrey Chipps SMITH, *Sensuous Worship. Jesuit and the Art of the Early Catholic Reformation in Germany*, Princeton – Oxford 2002, s. 46–49. Srov. též Ralph DEKONICK, *AD IMAGINEM. Statuts, fonctions et usages de l' image dans la littérature spirituelle jésuite du XVIIe siècle*, Genève 2005 (K *Pia desideria* viz zvl. s. 352–371). Nejnověji obsáhle Walter S. MELION, *The Meditative Art. Studies in the Northern Devotional Print 1550–1625*, Philadelphia 2009.

- 37 Boëtius Bolswert (1580–1633) ilustroval mj. emblematický tisk *Via vitae aeternae* (1620) jezuitu Antoina Sucqueta a později emblematické viněty pro *Schola cordis* (1629) Benedicta van Haefstena. Viz E. W. MOES, *Boëtius von Bolswert*, in: Hans Vollmer (Hg.), *Thieme-Becker Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler*, Bd. 3, Leipzig 1909, s. 254–255. Srov. Traude KANNENGIESSER, *Boëtius Bolswert*, in: *Allgemeines Künstler-Lexikon*, Bd. 12, München – Leipzig 1996, s. 413–414; Hella ROBELS, *Boëtius (à) Bolswert*, in: Jane Turner (ed.), *The Dictionary of Art* 4 (Biardeau – Brüggemann), Grove 1996, s. 282.
- 38 Cit. dle Lubomír KONEČNÝ, *Mladý Milton a dalekohled*, in: týž, *Mezi textem a obrazem. Miscellanea z historie emblematicky*, Praha 2002, s. 115. Srov. Karel PORTEMAN, *Emblematic Exhibitions (affixiones) at the Brussels Jesuit College (1630–1685). A Study of the Commemorative Manuscripts (Royal Library, Brussels)*, Brussels 1996, s. 17. Nevšední popularitu Hugovy knihy dokládá mj. i fakt, že se objevila znázorněná jako objekt v malovaném zátěší *Livres, chandelle et statuette en bronze* (Paříž, Musée du Louvre), vytvořeném někdy mezi lety 1635–1645 německým malířem Sébastienem Stoskopffem. K tomu Takami MATSUDA, *Emblem Books in Some Seventeenth-Century „Vanitas“ Still-Life Paintings* na <http://www.flet.keio.ac.jp/~colloq/articles/backnumb/Col_20_MatsudaTakami.pdf> [cit. 2010-12-10]. Srov. Sébastien Stoskopff 1597–1657: *Un Maître de la nature mort*, Paris 1997, s. 182–184. – Známost Hugova emblematického bestselleru se v barokních Čechách (Národní knihovna ČR přechovává první antverpské vydání *Pia desideria* z roku 1624 a další latinská a německá vydání této knihy z let 1651, 1662, 1672, 1681 a 1682 i další Hugova díla, vydaná ve dvacátých a třicátých letech 17. století, např. spis o dobytí pevnosti Bredy) doložené neomezovala pouze na církevní prostředí. Bolswertovu rytinu doprovázející Hugův emblém č. 41 (resp. kniha III, emblém XI) patrně využil pro reliéf na jedné z kašen statue Nejsvětější Trojice v Teplicích, postavené v letech 1718–1719, sochař Matyáš Bernard Braun. Několik dalších Bolswertových rytin z *Pia desideria* bylo použito jako předlohy pro nástěnné malby slunečních hodin, vytvořených v letech 1661–1662 na nádvoří kvadratury jezuitské koleje pražského Klementina. K ojedinělé rezonanci Hugova spisu v moderní české kultuře viz Lubomír KONEČNÝ – Jaroslava LENCOVÁ, *Emblematické exlibris Emy Destinové*, *Miscellanea oddělení rukopisů a starých tisků Národní knihovny v Praze* 2005, s. 423–427; Lubomír KONEČNÝ, *Jestě jednou k exlibris Emy Destinové*, *Knižní značka* 2006, č. 2, s. 42–43.

mou),³⁹ sedící na zemi před stromem s vidlicovitě rozeklaným jabloňovým⁴⁰ kmenem, na němž je s rozepjatými pažemi ukřižována personifikace Boží lásky (Amor Divinus) [obr. 8].⁴¹ Jako lemma je zde použit citát z Písně písní (2,3): „*Sub umbra illius, quem desideraveram, sedí*“ („*Usedla jsem žádostivě v jeho stínu*“).⁴² Výjev, inspirovaný tímto Hugovým emblémem, byl pro svůj rozjímavý syžet – podobně jako celý Hugův nadkonfesionálně laděný⁴³ spis – velmi populární i v nejezuitských řádových komunitách; uplatnil se např.

- 39 Zobrazení lidské duše (Animy) v podobě dítěte nebo dívčí postavy ikonograficky vyrůstá z jezuitské obliby námětu Anděla Strážného. Srov. Agnès GUIDERDONI-BRUSLÉ, *La Polysémie des figures dans l'emblématique sacrée*, in: Alison Adams – Laurence Grove (eds.), *Emblems and Art History: Nine Essays*, Glasgow 1996, s. 97–114; Trevor JOHNSON, *Guardian angels and the Society of Jesus*, in: Peter Marshall – Alexandra Walsham (eds.), *Angels in the Early Modern World*, Cambridge 2006, s. 191–213; TÝŽ, *Andělé strážní a Továryšstvo Ježíšovo*, in: Martin Elbel (ed.), *Limity a možnosti historického poznání. Sborník z cyklu přednášek*, Olomouc – Pardubice 2008, s. 69–73. K angelologii viz též původní česká práce Jan ROYT, *Poslové nebes*, Muzeum Šumavy v Kašperských Horách 2001. Podrobný výklad zrodu tohoto ikonografického typu podává též John B. KNIPPING, *Iconography of the Counter Reformation in the Netherlands. Heaven on earth*. Vol. I, Nieuwkoop – Leiden 1974, s. 53–54, 105, 109–117. – Vztah termínů *corpo-anima* a jejich sémantiku, obtíženou náboženskými konotacemi, diskutuje Judi LOACH, *Body and soul: a transfer of theological terminology into the aesthetic realm*, *Emblematica. An Interdisciplinary Journal for Emblem Studies* 12, 2002, s. 31–60. Srov. Rosalie E. OSMOND, *Body, Soul and the Marriage Relationship: The History of an Analogy*, *Journal of the History of Ideas* 34, 1973, No. 2, s. 283–290; Kitty SCOLAR DATT, *New Light on Marvell's „A Dialogue between the Soul and Body“*, *Renaissance Quarterly* 22, 1969, No. 3, s. 243–246 (k H. Hugem uplatněné koncepci duše vs. těla).
- 40 Motivy kříže a jabloně jsou – vedle obrazů kompasu a slunečnice – jedněmi z nejoblíbenějších *res pictae* emblematických svazků, vzniklých na přelomu 16. a 17. století. Vice G. D. RÖDTER, *Via pia animae*, s. 111–118. K rozvinuté barokní symbolice jabloně (a jejich plodů) viz Hans AURENHAMMER, *Lexikon der christlichen Ikonographie*, Bd. I, Wien 1959, s. 171–176.
- 41 Ke genezi a významu výtvarné představy Boží lásky (Amor divinus) viz alespoň Rudolf BERLINER, „*God is Love*“, in: Robert Suckale (ed.), *Rudolf BERLINER (1886–1967)*. „The Freedom of Medieval Art“ und andere Studien zum Christlichen Bild, Berlin 2003, s. 82–92 (zvl. 88–89). Prvně otištěno v: *Gazette des Beaux – Arts* VI/42, 1953, s. 9–26. Dále: J. M. STEADMAN, *The Iconographic Background of Quarles's „Flesh“ and „Spirit“*, *The Art Bulletin* 39, 1957, s. 231–232; Ria FABRI, *Amor, amor divinus – anima, virtus: Emblematic Scenes on Seventeenth-century Antwerp Cabinets*, in: John Manning – Karel Porteman – Marc van Vaecks (eds.), *The Emblem Tradition and the Low Countries*, Turnhout 1996, s. 357–368; John MANNING, *The Emblem*, London 2002, s. 176–184 (kap. Sacred Love); Anne BUSCHHOFF, *Die Liebesemblematik des Otto van Veen. Die Amorum emblemata (1608) und die Amoris divini emblemata (1615)*, Bremen 2004, s. 252–253; Els STRONK, *Jan Luyken's First Emblem Book and the Revival of the Dutch Love Emblem*, *Emblematica. An Interdisciplinary Journal for Emblem Studies* 15, 2007, s. 326–328. Srov. Agnès GUIDERDONI-BRUSLÉ, *The Emblematic Drama of the Soul*, in: Ralph Dekoninck et al., *Emblemata Sacra. Emblem Books from the Maurits Sabbe Library*, Katholieke Universiteit Leuven, Saint Joseph's University 2006, s. 55–62.
- 42 *Pia desideria emblematis ...* (1624), kniha 2, emblém XIV (celkově č. 29), s. 249–258. Viz online edici *Pia desideria ...* (1624): <<http://emblems.let.uu.nl/hu1624029.html>> [cit. 2010-12-14].
- 43 K nesektářskému, věroučné smířlivému pojetí Hugova svazku: Marcin WISŁOCKI, *Zur Rezeption jesuitscher Ideen in der evangelischen Frömmigkeit und Kirchenkunst Pommerns*, in: Anna Ohlidal – Stefan Samerski (Hg.), *Jesuitische Frömmigkeits-kulturen. Konfessionelle Interaktion in Ostmitteleuropa 1570–1700*, Stuttgart 2006, s. 311–319. Srov. Jan HARASIMOWICZ, *Architektur und Kunst*, in: Hartmut Lehmann (Hg.), *Geschichte des Pietismus*. Bd. 4: Glaubenswelt und Lebenswelt, Göttingen 2004, s. 477. – Obliba Hugova spisu mezi příslušníky nekatolických konfesí byla nepochybně zapříčiněna mj. tím, že obsah *Pia desideria* byl více citový a afektivní a tím pádem méně analytický a nauč-

jako součást malované výzdoby kazetového stropu velkého sálu letní rezidence opatů cisterciáckého kláštera ve slezské Lubuši v Moczydlnicy Klasztornej (Monchmotschelnitz), vytvořené z podnětu opata Ludwiga Baucha (1696–1729) “slezským Apellem”, malířem Michaellem Willmannem.⁴⁴

ný (resp. dogmatický) než podobná díla od jezuitů Antoina Sucqueta a Jana Davida. K tomu více Lynette C. BLACK, *Popular Devotional Emblematics: A Comparison of Sucquet's Le Chemin de la Vie Eternele and Hugo's Les Pieux Desirs*, *Emblematica. An Interdisciplinary Journal for Emblem Studies* 9/1, 1995, s. 1–20; TÁŽ, „*Une doctrine sans estude*“: *Herman Hugo's Pia Desideria as Les Pieux Desirs*, in: John Manning (ed.), *The Jesuits and the Emblem Tradition*, Turnhout 1999, s. 233–247. Dále srov. Anthony RASPA, *Arwaker, Hugo's Pia Desideria and Protestant Poetics*, *Renaissance and Reformation* 24, 2000, č. 2, s. 63–74. – Bolswertovy rytiny z Hugova spisu byly – zbyveny už ovšem trojdílné emblematické struktury – převzaty do mnohých tištěných biblí z druhé poloviny 17. století, v nichž posloužily jako ilustrace Písňe písní, *Knihy Job* či *Žalmů*. Viz R. DEKONINCK et al., *Emblemata Sacra*, s. 34–35.

- ⁴⁴ Ernst KLOSS, *Michael Willmann. Leben und Were eines deutschen Barockmalers*, Breslau 1934, s. 129, č. kat. A. I. 253a-c. Srov. novější práce Romuald NOWAK, *Willmanns Fresken in Schlesien*, in: Franz Wagner (Hg.), *Michael Willmann (1630–1706). Studien zu seinem Werk*, Salzburg 1994, s. 43–54; Hubertus LOSSOW, *Michael Willmann (1630–1706) – Meister der Barockmalerei*, Würzburg 1994, s. 83, č. kat. A. 234–236, 238; Andrzej KOZIEŁ, *Willmann i barbarzyńcy, czyli słów kilka o dekoracji malarskiej stropów z dawnego pałacu opatów lubiaskich w moczydlnicy klasztornej*, in: týž (red.), *Opatstwo cystersów w Lubiążu i artyści*, Wrocław 2008, s. 298, 303–304 (pro starší literaturu o tamních malovaných dřevěných stropích viz pozn. 1 na s. 294). Ke specifikám slezské barokní mystiky a její výtvarné prezentace nejnověji Andrzej KOZIEŁ, *Angelus Silesius, Bernhard Rosa i Michael Willmann, czyli, Sztuka i mistyka na Śląsku w czasach baroku*, Wrocław 2006. – Jako „*temporum nostrorum Apelles*“ (Apelles našich časů) byl v roce 1706 zesnulý malíř nazván v *Necrologium Lubense*. Viz Konstanty KALINOWSKI, *Lubiąż*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1970, s. 21. K Willmannově emblematické výzdobě lubušského kláštera a k akvizicím emblematických knih do klášterní knihovny v devadesátých letech 17. století v éře opata Dominika Krausenbergera též Romuald NOWAK, *Emblematiczny charakter malowideł wielkiego refterka w pałacu opackim w Lubiążu*, *Rocznik Historii Sztuki* 15, 1985, s. 276–286. – Tematickou blízkost mezi Hugovým dílem a básnickými skladbami básníka Angela Silesia (1624–1677) shledává Ernst Thomas REIMBOLD, „*Geistliche Seelenlust*“. *Ein Beitrag zur barocken Bildmeditation: Hugo Hermann Pia Desideria, Antwerpen 1624*, *Symbolon. Jahrbuch für Symbolforschung* N. F. 4, 1978, s. 93–115. Pro vliv Hugova spisu v polském baroku viz alespoň Janusz PEŁC, *Zbigniew Morsztyn. Na tle poezji polskiej XVII w.* Warszawa 1973, s. 300–301, 304; TÝŽ, *Słowo i obraz na pograniczu literatury i sztuk plastycznych*, Krakow 2002, s. 246–251; Paulina BUCHWALD-PEŁCOWA, *Emblematy w drucech polskich i Polski dotyczących XV–XVIII wieku. Bibliografia*, Wrocław 1981, s. 82–89; TÁŽ, *Związky polskich ksiązek emblematicznych z emblematyką niderlandzką*, *Rocznik Historii Sztuki* 15, 1985, s. 221–223; Tadeusz CHRZANOWSKI, *Kościół w Starym Mieście pod Dzierzgoniem p. w. Apostołów Piotra a Pawła – emblematyka w służbie protestantyzmu*, in: M. Woźniak (ed.), *Sztuka Prus XIII–XVIII w.*, Toruń 1994, s. 199–224; Dagmara Lilianna WÓJCIK, *Jezuicka mistyka w protestanckim wnętrzu. Ze studiów nad programem ideowym kościoła w Starym Mieście koło Dzierzgonia*, in: Jan Harasimowicz (red.), *Sztuka i dialog wyznań w XVI i XVII w.*, Warszawa 2000, s. 325–338; Lidia KWIATKOWSKA-FREJLICH, *Funkcje potrydenckiej sztuki kościelnej. Nowożytne wystrój kościoła Brygidek w Lublinie*, Lublin 2009, s. 191–202, 211–215; Joanna HAŁON, *W poszukiwaniu źródeł inspiracji: Czyli o dwóch polskich wersjach Pia desideria Hermana Hugona*, *Roczniki humanistyczne* 2002, vol. 50, č. 1, s. 127–160; Peter M. DALY – G. Richard DIMLER, *The New Edition of Hugo's Pia Desideria in Polish and Recent Hugo Scholarship*, *Emblematica. An Interdisciplinary Journal for Emblem Studies* 12, 2002, s. 351–360.

Jednou z volných předchůdkyň Bolswertovy rytiny byla pictura ze staršího a světější orientovaného emblematického svazku malíře Otto van Veen *Amorum emblemata* (1608),⁴⁵ kde scénu s Animou pečlivě udržující žár ohniště, v jehož středu je u pranýře upoután okřídlený Kupid, symbolizující pozemskou lásku, doprovází latinský citát ze Seneky: „*Amor, qui desinere potest, nunquam verus fuit.*“ („Jedině láska, která nikdy nepřestává, je ta pravá.“) [obr. 9].⁴⁶ Van Veenův výjev přitom představoval volnou adaptaci vlivného epigramu římského básníka Decima Magna Ausonia (310–395) „*Cupido cruci affixus*“, údajné ekfráze Zoilovy malby.⁴⁷

Mezi následovnice stromové scény z Hugovy emblematické „Bildmeditation“, jež po obsahové stránce následovala (i když v méně strukturované podobě) výukový a meditační model zavedený sv. Ignácem z Loyoly v jeho *Exercitia Spiritualia* (Duchovní cvičení),⁴⁸ patřila – jak postřehl již Karl Josef Höltgen⁴⁹ – jedna z ilustrací dalšího jezuitského

45 Otto VAENIUS, *Amorum emblemata*, Antverpiae 1608, emblém č. 93, s. 184–185 (pictura). Doprovodný veršovaný komentář: „*If loues beloued should, all mortall hatred shew, / Gainst him by sword & fyre, by torment & by death, / Yet constant hee remaynes, whyle hee hath anie breath, / True loue in death it self, none can vnconstant know.*“ Viz online edice připravená péčí Else Stronkse a Petera Boot v rámci Emblem Project Utrecht: <http://emblems.let.uu.nl/v1608_facsimile.html?thumb=pb185> [cit. 2010-12-14]. K van Veenovu emblematickému svazku, jeho literárním pramenům a místu v tradici žánru milostné (tzv. *Amorum Emblemata*) emblematicky detailně A. BUSCHHOFF, *Die Liebesemblemantik des Otto van Veen*. Srov. Santiago SEBASTIÁN LÓPEZ, *Lectura crítica de la Amorum Emblemata de Otto Vaenius*, *Boletín del Museo e Instituto Camón Aznar* N. 21, 1985, s. 5–112; TÝŽ, *La visión emblemática del amor divino según Vaenius*, Madrid 1985; TÝŽ, *La mejor emblemática amorosa del Barroco. Heinsius, Vaenius y Hooft*, Ferrol 2001; J. PEŁC, *Słowo i obraz*, s. 191–196. – Vlámští malíři Otto van Veen (1556–1629) byl přítelem významného holandského humanisty Justa Lipsia a po čtyři roky také školitelem malíře Petra Pauluse Rubense. Viz Mark MORFORD, *Towards an Intellectual Biography of Justus Lipsius – Pieter Paul Rubens*, *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome* 68, 1998, s. 387–389.

46 Viz M. PRAZ, *Seventeenth Century Imagery*, s. 104–105. Topos ustavičné lásky van Veen rozvinul i ve svém dalším emblematickém svazku. Srov. Otto VAENIUS, *Amoris divini emblemata*, Antverpiae 1615, s. 76–77; emblém s mottem „*Constans est*“.

47 K antickým kořenům ikonografie ukřižovaného Kupida více Brigitte KLESSE, *Der gekreuzigte Cupido*, in: Peter Bloch – Gisele Zick (Hg.), *Festschrift für Heinz Ladendorf*, Köln – Wien 1970, s. 167–179 (k van Veenovu emblému viz s. 177–178). Za upozornění na tuto stať laskavě děkuji prof. Lubomíru Konečnému.

48 Trojdílné schéma Hugovy knihy navazovalo na starší meditační tradici, reprezentovanou sv. Bonaventurou a oživenou sv. Ignácem z Loyoly (via purgativa – via illuminativa – via unitiva). Společně s dalšími mladými členy Tovaryšstva Ježíšova z Leeru se Herman Hugo v roce 1617 podílel na překladu *Exercitií* (1548). Viz M. C. LEACH, *The Literary and Emblematic Activity*, s. 3. Srov. D. L. WÓJCIK, *Jezuicka mistyka*, s. 331.

49 Karl Josef HÖLTGEN, *The Devotional Quality of Quarles' s Emblemes*, in: týž, *Aspects of the Emblem. Studies in the English Emblem Tradition and the European Context*, Kassel 1986, s. 44–46. Srov. TÝŽ, *Francis Quarles and the Low Countries*, in: Bart Westerweel (ed.), *Anglo-Dutch Relations in the Field of the Emblem*, Leyden 1997, s. 123–147. K zásadnímu vlivu Hugovy knihy na Quarlesovy *Emblemes* (1635) viz Rosemary FREEMAN, *English Emblem Books*, London 1967, s. 117. Srov. Richard DIMLER, *The Jesuit Emblem Book in 17th Century Protestant England*, *Archivum Historicum Societatis Iesu* 53, 1984, s. 357–369; TÝŽ, *Edmund Arwaker's translation of the Pia desideria: the reception of a continental Jesuit emblem book in seventeenth-century England*, in: Peter M. Daly, *The English Emblem and the*

spisu. Jednalo se o práci *Nicetas seu Triumphata Incontinentia* (1628, znovu 1631), kterou sepsal proslulý mnichovský kazatel Jeremias Drexelius (1581–1638),⁵⁰ a obrázek znázorňoval Kupida ukřižovaného na stromě a atakovaného početným hloučkem dětských postav [obr. 10].⁵¹

V průběhu dvacátých let 17. století také sepisuje německý jezuita Friedrich Spee (1591–1635) proslulou sbírku 52 náboženských eklog, nazvaných *Trutz-Nachtigall* (Vzdoroslaviček),⁵² v nichž Duše – Kristova nevěsta – zpěvem velebí svou lásku k Ježíši, svému že-

Continental Tradition, New York 1988, s. 203–224; Karl Josef HÖLTGEN, *Emblem and Meditation: Some English Emblem Books and Their Jesuit Models*, *Explorations in Renaissance Culture* 18, 1992, s. 57–65. K dílu anglického básníka Francise Quarlese (1592–1644) viz Karl Josef HÖLTGEN, *Francis Quarles 1592–1644. Meditativer Dichter, Emblematiker und Royalist*, Tübingen 1978.

50 Přehledně k Drexelovým emblematickým tiskům Peter M. DALY, *A Survey of Emblematic Publications of the Jesuits of the Upper German Province to the Year 1800*, in: Peter M. Daly – G. Richard Dimler – Rita Haub (eds.), *Emblematik und Kunst der Jesuiten in Bayern: Einfluss und Wirkung*, Turnhout 2000, s. 53–55. Srov. v témže sborníku Paul BEGHEYN, *The Emblem Books of Jeremias Drexel in the Low Countries. Editions between 1622 and 1866*, s. 269–288. – Ke známosti Drexelova literárního díla v barokních Čechách viz Josef VAŠICA, *Překlady z Jeremiáše Drexela*, in: týž, *České literární baroko*, Brno 1995, s. 138–140; Hana BOČKOVÁ, *Divadlo božího řízení Jeremiáše Drexela a tradice humanistických theater*, *Česká literatura* 49, 2001, č. 2, s. 185–194. Příznivé čtenářské přijetí, jehož se Drexelovým spisům dostalo v protestanském prostředí Anglie, vysvětluje J. M. BLOM, *A German Jesuit and his Anglican Readers. The Case of Jeremias Drexelius (1531–1638)*, in: G. A. M. Janssens – F. G. A. M. Aarts (eds.), *Studies in Seventeenth-Century English Literature, History and Bibliography*. *Festschrift for T. A. Birrell*, Amsterdam 1984, s. 41–51.

51 Viz Jeremias DREXELIUS, *Nicetas seu Triumphata Incontinentia*, Cologne 1631, s. 104 (komentář) a 105 (pictura). Imago s mottem „Cupido Victus“ doprovází komentář: „Dobrá zpráva: Cupido je přemožen. Zjevně mladci si s tím nebohým v dnešní době zahrávají. Někteří lámou Kupidova křídla, tento hoch šíp, onen zase oštěp. Jeden na něj naprahuje důtky, někteří se k němu obracejí zády a mnozí ukřižovanému zasazují ránu. Lámaou jeho instrumenty toulec se štýpy a luk, další trhá Venušinu knihu, další mu s pozvednutou pravíci vyčítá špatnou pověst, další vysypává na zem měšec s mincemi, které byly odměnou milovníků, a všeho nejhorsšího na vině je nejničernější chlapec, všech hanebností strůjce, toho vždy dohoní žár a hanebnost, provází ho zápach a špinavost, je následován bolestí a žalem. Tak tisíckrát zle Kupida trýzníš. Kdokoli jsi, měj se na pozoru před tímto zaslepeným hochem: buď probodneš ty jeho nebo on tebe.“ Srov. J. LANDWEHR, *German Emblem Books*, s. 65, č. 250.

52 Speeova sbírka *Trutz-Nachtigall* byla tiskem publikována až v roce 1649 v Kolíně nad Rýnem. K postavení a významu Speeova díla v kontextu německé barokní literatury viz alespoň Robert M. BROWNING, *German Baroque Poetry 1618–1723*, London 1971, s. 47–55; Wolfgang BEUTIN et al. (ed.), *A History of German Literature. From the Beginnings to the Present Day*, London 1993, s. 129; Helen WATANABE-O'KELLY, *The Early Modern Period (1450–1720)*, in: táž (ed.), *The Cambridge History of German Literature*, Cambridge 2000, s. 118–119. – Pro charakter české básnické parafráze Speeovy sbírky, kterou pod názvem *Zdoroslaviček v kratochvilném hájíčku postavený* (dokončena 1661, tiskem poprvé vydána 1665) sepsal jezuita Felix Kadlinský (1613–1675) a její vztahy k německé předloze srov. Zdeňka TICHÁ, *Zdoroslaviček Felixe Kadlinského*, *Listy filologické* 1968, č. 4, s. 429–439; Milan KOPECKÝ, *Doslov*, in: týž (ed.), *Zdoroslaviček Felixe Kadlinského*, Brno 1971, s. 186–200. Srov. Jan MALURA, *K žánrové diferenciaci české poezie doby baroka*, *Česká literatura* 56, 2008, č. 2, s. 174–175 (k milostné duchovní písni). – Ke konexím barokní poezie a emblematické viz Peter M. DALY, *The Emblematic Tradition and Baroque Poetry*, in: Gerhart Hoffmeister (ed.), *German Baroque Literature. The European Perspective*, New York 1983, s. 52–71.

nichu.⁵³ Alegorický příběh Krista a do něj zamilované Duše (Sponsa-Psýché), odvozený ze starozákonní *Písně písní*, je v ní – v návaznosti na biblickou koncepci Rajske zahrady a renesanční pastorální tradici, vyrůstající z klasické představy antické krajiny Arkadie, „imaginární říše dokonalé blaženosti“ (Erwin Panofsky),⁵⁴ – vylíčen na pozadí idylické přírodní scenérie. Autograf skladby – datovaný rokem 1634⁵⁵ – doplňuje titulní perokresba,⁵⁶ zachycující perspektivně ubíhající stromořadí s centrálně situovanou fontánou, na vrcholku jejíž ozdobné konstrukce sedí opeřenec – slavíček. V popředí na palouku spočívá s hrudí zasaženou šípem⁵⁷ Anima a vroucně hledí na svého božského ženicha – Kupida – s hlavou ověčenou paprčitým nimbem ukřižovaného na kmeni jednoho

-
- 53 Eric JACOBSEN, *Die Metamorphosen der Liebe und Friedrich von Spee „Trutznachtigall“*, Copenhagen 1954. – Ke středověkým zdrojům erotické křesťanské mystiky (křesťanským komentářům a monastickým výkladům *Písně písní*) a k alegorickému pojetí Krista jako „Ženicha duše“ viz Jaroslav PELIKÁN, *Ježíš v proměnách staletí*, Kostelní Vydří 2008, s. 172–179. Srov. Antonín ŠKARKA, *Éros v duchovní písní českého baroka*, Československá rusistika 1968, č. 1, s. 35–45 (ke Speeovu Zdoroslavičku zvl. s. 42–43; z 52 básnických skladeb Zdoroslavička má milostnou duchovní tematiku 14). K motivu Duše-Snoubenky hledající božského ženicha v duchovní mystice 17. století obsáhle a podnětně Giuseppe DIERNA, *Mezi vyprávěním a traktatistikou: Choť Kristova (1680) slezského jesuity Matěje Vieria*, in: Petronilla Cemus (ed.), *Bohemia Jesuitica 1556–2006*, Tomus 2, Praha 2010, s. 805–818.
- 54 K představě Arkadie viz Erwin PANOFKY, *Et in Arcadia ego: Poussin a elegická tradice*, in: týž, *Význam ve výtvarném umění*, Praha 1981, s. 232–236 (cit. ze s. 234). Přeložil Lubomír Konečný.
- 55 Rukopis Speeovy sbírky je uložen v Bibliotheque Nationale et Universitaire Strasbourg, sign. Ms 2328, L. germ 353. Navzdory vrození 1634 vznikaly skladby Štrasburského rukopisu alespoň částečně již dříve, poté co byl Spee vysvěcen v roce 1622 na kněze a vyučoval teologii a morální filozofii na mnoha řádových univerzitách.
- 56 Obecně se soudí, že autorem půvabné kresby (viz <<http://www.friedrich-spee.de/index.php?id=19>> [cit. 2011-02-10]) byl buď samotný Friedrich Spee, či některý z jeho kreslířsky talentovaných řádových spolubratří. K autorství a ikonografii titulu Speeova autografu viz Richard DIMLER, *Friedrich Spee und die frühe Jesuitische Emblem-Tradition*, in: Gunther Franz (Hg.), *Friedrich Spee zum 400. Geburtstag*, Paderborn 1995, s. 151–158. Srov. E. JACOBSEN, *Die Metamorphosen der Liebe*, s. 69. Srov. Gerhard SCHAU, *Die Trutz-Nachtigall*, in: Gunther Franz (Hg.), *Friedrich Spee. Dichter, Seelsorger, Bekämpfer des Hexenwahns. Kaiserswerth 1591 – Trier 1635, Trier 1991*, s. 191–232; Klaus HORTSCHANSKY, *Friedrich Spee von Langenfeld und die Rolle des Liedes bei den Jesuiten*, in: P. Cemus (ed.), *Bohemia Jesuitica*, s. 1019–1029 (zvl. 1019, 1025 a 1028). Vliv kompoziční struktury emblematického žánru na Speeovo dílo diskutuje Martina EICHELDINGER, *Friedrich Spee – Seelsorger und poeta doctus. Die Tradition des Hohen Liedes und Einflüsse der ignatianischen Andacht in seinem Werk*, Tübingen 1991, s. 36 n.
- 57 K tomuto toposu viz J. B. KNIPPING, *Iconography of the Counter Reformation*, s. 98; Richard DIMLER, *The Arrow Motif in Friedrich Spee's Trutznachtigall*, *Classical Folia* 26, 1972, s. 279–288. Srov. G. DIERNA, *Mezi vyprávěním a traktatistikou*, s. 813–814.

z úvodních stromů aleje.⁵⁸ Navzdory živoucí, ptačími zpěvy ozvučené přírodě⁵⁹ a milostnému náboji scény pozvolna obestírá atmosféra bolu a tiché tragiky [**obr. 10**], díky níž se tu starověký bukolický topos “loci amoeni” mění – přesně v duchu jezuitské meditační poetiky – v křesťanský “locus tristis”, aluzi na Kristovy pašije.

Předchozí výklad nás dovádí ke konstatování, že motiv Ježíše ukřižovaného na palmové ratolesti nebyl vlastní invencí tvůrce peckovské sochy sv. Jana Nepomuckého, sochaře Františka Petrše. Námět mu byl nepochybně zprostředkován grafickou předlohou poskytnutou buď přímo valdickými kartuziány, nebo tehdejšími peckovským farářem a světočným ctitelem Antonínem Petršem, který – není-li tato shoda jmen náhodná – mu jako příbuzný mohl celou zakázku na novou statui pod někdejšími harantovským hradem, který sloužil jako správní středisko panství a kde valdický převor občas s několika mnichy pobýval v letním období,⁶⁰ přímo zprostředkovat. Svatojánská socha z Pecky zřejmě nemá – co do svého ikonografického řešení⁶¹ – žádnou analogii nejen v barokní plastice českých zemí, ale ani v širém fondu střeoevropského nepomucenského sochařství.⁶² Ne-

58 K motivu Kupida ukřižovaného na stromě a středověké tradici z níž vyrůstá viz E. JACOBSEN, *Die Metamorphosen der Liebe*, s. 40 a 58; Karl Josef HÖLTGEN, *Arbor, Scala und Fons vitae. Vorformen devotionaler Embleme in einer mittlenglischen Handschrift (B.M.Add.MS. 37049)*, in: Arno Esch (Hg.), *Chauser und seine Zeit*, Tübingen 1968, s. 369–373. Srov. Emmy ROSENFELD, *Friedrich Spee von Langenfeld. Eine Stimme in der Wüste*, Berlin 1958, s. 197–200 (k vlivu Hugových *Pia Desideria* na Speeovu sbírku). Ikonografii alegorického motivu ukřižované Duše obsáhle diskutuje též Carsten-Peter WARNCKE, *Die Seele am Kreuz. Emblematische Erbauungsliteratur und geistliche Bildkunst am Beispiel eines Dekorationsprogramms im ehem. Kloster St. Peter im Schwarzwald*, in: Heimo Reinitzer (Hg.), *Litteratura Laicorum. Beiträge zur christlichen Kunst*, Hamburg 1980, s. 159–203. Pro naše hledisko srov. zejména obr. 13, komentovaný autorem na s. 185–186. Mědirytina s ukřižovanou Animou pochází z nábožné knihy *Nürnbergisches Geist- und Lehrreiches neu vermehrtes Hand-Buch...* (Nürnberg 1665), sepsané norimberským duchovním Dominikem Beerem (1598–1663).

59 K teologickému uznání krás přírody jako – vedle nábožné extáze a rozmlouvání s Bohem – jednoho z hlavních potěšení křesťanské mysli viz Pamela M. JONES, *Federico Borromeo as a Patron of Landscapes and Still Lifes: Christian Optimism in Italy ca. 1600*, *The Art Bulletin* Vol. 70, 1988, No. 2 (Jun.), s. 261–272.

60 M. BUBEN, *Encyklopedie řádů*, s. 345.

61 Tradiční svatojánské „symbolické náznaky svatosti“ – mučednická palma a kříž s ukřižovaným Spasitelem – v peckovské soše proluly v jediný atribut. Ke genezi nepomucenské ikonografie v průběhu 17. století je stále inspirativní Josef CIBULKA, *Socha barokního světce*, in: *Od pravěku k dnešku. Sborník prací z dějin československých k šedesátým narozeninám Josefa Pekaře*, Sv. II, Praha 1930, s. 127–132.

62 Existenci podobné ikonografie, vymykající se osvědčeným vzorcům znázorňování sv. Jana Nepomuckého, neevidují ani nejdůležitější výstupy střeoevropského nepomucenského bádání posledního půlstoletí. Nutně výběrově: Johanna von HERZOGENBERG – Franz MATSCHE (Hg.), *Johannes von Nepomuk* (kat. výst.), Passau 1971; *Johannes von Nepomuk. Variationem über ein Thema* (kat. výst.), München – Paderborn – Wien 1973; Johannes NEUHARDT (Hg.), *Johannes von Nepomuk. Ein Text – Bild – Band*, Graz – Wien – Köln 1979; *250 Jahre hl. Johannes von Nepomuk* (kat. výst.), Salzburg 1979; Johanna von HERZOGENBERG – Peter VOLK (Hg.), *Johannes von Nepomuk 1393–1993* (kat. výst.), München 1993; *Svatý Jan Nepomucký 1393–1993* (kat. výst.), Praha 1993; V. VLNAS (ed.), *Sláva barokní Čechie*, zvl. s. 74–86. K dalším ikonograficky kuriózním nepomucenským artefaktům (např. zobrazení sv. Jana ve vězení, světce “malujícího a malovaného” nebo jedoucího na nebeském vozíku), na

zvyklé zpodobnění prvomučedníka zpovědního tajemství⁶³ totiž nerezonovalo s žádnou konkrétní, s daným světcem spojenou legendistickou tradicí,⁶⁴ ale vzniklo v podstatě náhodným aplikováním “imaga”, etablovaného v kartuziánské mystice a známého z ilustrací emblematických tisků ze 17. století, do odlišného hagiografického kontextu.

něž bylo upozorněno v minulých letech, existují – na rozdíl od svatojánské sochy z Pecky – rozpoznatelné předlohy v nepomucenské barokní devoční grafice nebo v univerzitních tezích. Ke zmíněným příkladům viz Jan ROYT, *Sv. Jan ve vězení*, in: O. Fejtová – V. Ledvinka – J. Pešek (eds.), *Barokní Praha – Barokní Čechie*, s. 473–478; Pavel PREISS, *Johannes von Nepomuk malt, schreibt an die Wand und wird gemalt. Marginalien zu einigen Randmotiven seiner Ikonografie*, in: Markus Horsch – Elisabeth Oy-Marra (Hg.), *Kunst – Politik – Religion. Studien zur Kunst in Süddeutschland, Österreich, Tschechien und der Slowakei. Festschrift für Franz Matsche zum 60. Geburtstag*, Petersberg 2000, s. 155–164; Martin MÁDL, *Johann Georg z Ullersdorfu odevzdává traktát pod patronaci sv. Jana Nepomuckého*, in: Dana Stehlíková (ed.), *Bohemia sancta. Poklady křesťanského umění z českých zemí (kat. výst.)*, Caltaniseta – Syrakusy – Praha 2004, s. 115, kat. č. 79; Petra ZELENKOVÁ, „Magnum iter ascendo...“ *Svatého Jana Nepomuckého cesta do nebe: na univerzitní thési podle Jana Jiřího Heinsche (1689)*, in: Jan Royt – Petra Nevimová (eds.), *Album Amicorum. Sborník ku počtě prof. Mojmíra Horyny*, Praha 2005, s. 185–193; TÁŽ, *Univerzitní these pražské a olomoucké university ze 17. století uložené v Staats- und Stadtbibliothek Augsburg*, in: P. Cemus (ed.), *Bohemia Jesuitica*, s. 1270–1273.

- 63 Postava sv. Jana Nepomuckého byla úzce svázána „se dvěma podstatnými idejemi barokní doby, a to s mariánským kultem a se setrváním katolíků na zpovědní svátosti v podobě ušní zpovědi.“ Cit. dle Karl VOCELKA, *Habsburská zbožnost a lidová zbožnost (K mnohovrstevnatosti vztahů mezi elitní a lidovou kulturou)*, *Folia Historica Bohemica* 18, 1997, s. 238.
- 64 Světcovu legendu závazně shrnul Bohuslav BALBÍN, *Život svatého Jana Nepomuckého* (ed. Josef VAŠICA), Praha 1940. Tento světcův životopis (*Vita B. Joannis Nepomuceni*), sepsaný na začátku sedmdesátých let 17. století, doplnily ve vydáních z let 1725 a 1729/1730 grafické cykly vytvořené rytcem Andreasm Pfeffelem; díky nim se stal hlavním a stálým zdrojem nepomucenské ikonografie. K tomu srov. Franz MATSCHE, *Die Darstellungen des Johannes von Nepomuk in der barocken Kunst. Form, Inhalt und Bedeutung*, in: J. von Herzogenberg – F. Matsche (Hg.), *Johannes von Nepomuk*, s. 35–62. Srov. Vít VLNAS, *Jan Nepomucký. Česká legenda*, Praha 1993; Martin SVATOŠ, *Balbínova legenda a svatojánský kult v 17. století*, *Listy filologické* 116, 1993, s. 59–76; Ivo KOŘÁN, *Na okraj nepomucenské literatury roku 1993*, *Umění* 42, 1994, s. 211–221.

Summary

Christ crucified on a Palm, „locus tristis“ and the Emblematism of the 17th Century

The paper deals with a curious iconography of a stone relief decorating the statue of St. John of Nepomuk in Pecka town in the Eastern Bohemia. The unusual sculptural motif of Christ crucified on a palm leaf, which is held in the St. John's hands by his side, was a traditional sign of Christian Martyrs and its origin is rising from the mystical tradition of a Cartusian order. A founder of the Cartusian order, St. Bruno, was presented with this unusual type of the Cross in visual culture since the Medieval times. The motif was transformed during the Early Baroque Era to a poetical picture and during the first half of the 17th Century it has been applied in several Emblem books including enormously favourite and influential treatise *Pia desideria* written by Jesuit Herman Hugo and edited in Antwerp in 1624. Impressive illustrations by Dutch engraver Boetius à Bolswert have found an echo in many later visual adaptations and also in the baroque poetry – the motif with Christ on a palm leaf decorated e.g. frontispiece of the poetic collection *Trutz-Nachtigall* written by German Jesuit Friedrich Spee in 1632. An allegorical scene pertains to

a meditative genre of so-called Sacred Love which is based on the biblical text of the Song of Songs. The scene is depicting a tree grove with the figure of a human Soul (Anima) which is contemplating in a shadow of the Tree on which Christ is crucified in the role of a Divine lover – bridegroom (Amor Divinus). This motif occurring on the Eastern Bohemian statue of St. John of Nepomuk has no iconography analogy in baroque nepomucenian sculpture not only in the Czech Lands but also in the Middle Europe. Its idea is not connected with the legendical hagiography of St. John based on his *Vita B. Joannis Nepomuceni* written by Czech Jesuit Bohuslaus Balbinus but it is directly derived from a Cartusian mystique which has been cultivated also by Cartusians in Valdice cloaster near Pecka. A connection between these two places in the Eastern Bohemia explains the origin of the sculptural motif - Pecka town was a part of the estates of Valdice's Cartusians, who if not being directly donors of the sculpture surely had an ideological influence on its concept.

Obrazové přílohy:

Obr. 1: Sv. Jan Nepomucký s atributem Krista ukřižovaného na palmovém listu, 1720, František Petrš, pískovec, Pecka, náměstí – statue P. Marie. Foto Pavel Panoch.

Obr. 2: Sv. Bruno, 1632, neznámý sochař, mramor, Gaming (Dolní Rakousko), kartuziánský klášter, nástavec portálu klášterního kostela. Foto Pavel Panoch.

Obr. 3: Sv. Bruno, závěr 17. století, neznámý autor, polychromovaná dřevorezba, původně patrně z valdického kláštera, později v kostele v Cerekvici, dnes v církevním depozitáři. Foto: archiv Národního památkového ústavu, územ. odb. pracoviště v Pardubicích.

Obr. 4: Sv. Bruno s atributem Ukřižovaného na olivové větvičce, 1662, neznámý malíř, ilustrace z rukopisu *Liber collectanevs scriptus ad usvm patrum cartvsianorv[m] amplissimae novae domvs in Waldicio sub...* (1662), sepsaného P. Franciscem Herbstem. Repro z: Jaromír GOTTLIEB – Barboara KLÍPCOVÁ (eds.), *Kartouza ve Valdicích – uzamčený svět: průvodce výstavou*, Část I. (Historie kláštera 1627–1782), Jičín 2008, s. 129.

Obr. 5: Sv. Bruno, kolem 1690, Balthasar van Westerkhout, mědirytina. Grafická sbírka Biblioteka im. Ossolińskich ve Wrocławu. Reprofoto z: Stanisław MICHALCZUK, *Ukrzyżowanie na palmie jako nowy nieznaný typ krucifiksu barokowego*, *Biuletyn historii sztuki* 25, 1963, č. 1, s. 25.

Obr. 6: Sv. Bruno na modlitbách, závěr 17. století (?), Gaming (Dolní Rakousko), kartuziánský klášter, obraz z oltáře umístěného dnes v klášterním ambitu. Foto Pavel Panoch.

Obr. 7: Kristus ukřižovaný na vinném keři, polovina 17. století, grafický jednolist z Wolfenbüttelu (detail). Repro z: Mirjam BOHATCOVÁ, *Die Beendigung der kritischen Edition von illustrierten Flugblättern in Wolfenbüttel*, *Umění* 39, 1991, č. 4, s. 325.

Obr. 8 Duše (Sponsa) před ukřižovaným Kupidem (Amor Divinus), 1632, Boëtius à Bolswert, rytina. Repro z: Herman HUGO, *Pia desideria. Libri III. Mit einer Einführung von Ernst Benz*, Hildesheim – New York 1971, s. 270. Jde o reprint vydání z roku 1632.

Obr. 9: Kupido s páskou na očích ukřižovaný na stromě. Repro z: Jeremias DREXELIUS, *Nicetas seu Triumphata Incontinentia*, Cologne 1631, s. 105.

Obr. 10: Kupido v plamenech přivázaný u pranýře, 1608, mědiryt, Otto VAENIUS, *Amorum Emblemata*, Antverpy 1608, emblém č. 93. Zdroj: <<http://emblems.let.uu.nl/v1608093.html>>

Obr. 11: Titulní list jednoho z vydání Zdoroslavíčka Felixe Kadlinského. Převzato z: Milan KOPECKÝ (ed.), *Zdoroslavíček Felixe Kadlinského*, Brno 1971, titulní list.

Radmila PAVLÍČKOVÁ – Vítězslav PRCHAL

Dopisy Maxmiliána Hillebrandta hraběti Vratislavovi z Mitrovic z obsazené Prahy roku 1742¹

Abstract: *The study emerges from an analysis of 40 letters sent by Maxmilian Hillebrandt (?-1757) in the first half of the year 1742 to Franz Karl Count Wratislaw of Mitrowitz (1679-1750). At that time, Hillebrandt worked as his house tutor and regularly wrote to the Count, who was active in the Saxon-Polish court in Dresden, giving extensive accounts from Prague, which was occupied by French and Bavarian units. The aim of the study is to describe the spectrum of themes that Hillebrandt referred to, and subsequently to analyse the limits and possibilities of the information he possessed as well as his own reactions to the limits of his reports. In Hillebrandt's reports there most often appear these thematic spheres, where their order corresponds with the space that he himself reserved for them: 1. Reporting concerning the situation in the city. 2. Provincial military events. 3. European military events. 4. The financial and economic situation of the Count's domains, often accompanied by reports by aristocratic representatives in the form of appendices. 5. Information from society, especially from the circle of rulers and news about the Prussian king, or about Karl Albrecht. 6. European political events. 7. The topical deaths of socially important people.*

Key words: *correspondence – Silesian wars – reporting – Prague – Franz Karl Wratislaw of Mitrowitz (1679–1750)*

Prolog

Nikým nečekaná smrt panovníkova nemůže zemi přinést nic dobrého. Zvláště, když je budoucnost provázena znepokojivými nebeskými úkazy. Podobného názoru zřejmě byl i venkovský kněz Jiří Václav Paroubek, když v přítomí své fary v Líbeznicích po večerech a ve volných chvílích zaznamenával do kroniky své farnosti vzpomínky na těžkou dobu po odchodu císaře Karla VI. Zvláště, když již věděl, co následovalo. Série konfliktů, která se v roce 1740 rozhořela, naplno zasáhla i území Ko-

1 Studie je rozšířenou písemnou verzí referátu, který přednesl jeden z autorů tohoto textu Vítězslav Prchal na konferenci Turek, Švéd a Praž. Vojenský živel versus město a venkov raného novověku v Regionálním muzeu v Teplicích ve dnech 8. – 9. listopadu 2010.

runy české, a to po bezmála stu letech.² Nikdo, ani farář Paroubek a jeho sousedé, ani generace jejich otců neokusila na vlastní kůži a vlastním majetku drápy běsnící válečné bestie, vždyť od uzavření vestfálského míru nevstoupila do české kotliny noha nepřátelského vojáka. Nyní se však situace radikálně změnila a následujících několik let se mělo bojovat Líbeznickým takřka za humny. A že mělo být opravdu krušno, dávala tehdy, alespoň ve vzpomínkách Paroubkových, patřičně najevo i příroda svými roztodivnými vrtochy, jako by věštila přicházející pohromy. Po tři noci před tím, než saská armáda překročila hranice Čech, bylo uprostřed noci na nebi směrem k Drážďanům vidět záři jako ve dne, podivně oslňující ohnivé sloupy pohybující se po obloze, „*jakoby vojsko se mustrovalo*“.³ První zlé znamení. A nemělo být poslední, protože „*od západu od Bavor ... vycházely jasné oblaky ... a jedny za druhým jako nějaké regimenty vojska ku Praze vystupovaly, načež jeden kus za druhým se zas tratil, avšak poslední nad Prahou státi zůstal a dlouhý čas...*“⁴ Nad hlavním městem království se stahovala mračna – literárně i doslova. Některé rakouské jednotky sice přišly městu na pomoc, „*ale již bylo po kaši*“, jak se smutně sarkastickým ostnem věc okomentoval Paroubek. Spojená saská, bavorská a francouzská vojska krátce po vpádu do země oblehla a v noci na 26. listopadu 1741 dobyla Prahu. Měla v ní zůstat celý rok.

Zatímco Jiří Paroubek vnímal přítomnost okupačních vojsk v Praze a lokální rozměr války především skrze exekuce, kontribuce a občasnou přítomnost francouzských jednotek ve vsi, o pouhých 20 kilometrech jižněji byla situace úplně jiná. V obsazené pevnosti – metropoli přeplněné cizím vojskem z různých důvodů zůstala, mnohdy i proti své vůli, řada významných osob, zemských úředníků, šlechticů či jejich služebníků, kteří každodenní válečnou realitu před jejich očima, nepodobnou patrně ničemu, čeho byli do této

2 Souhrnně k válkám o rakouské dědictví alespoň Michael HOCHEDLINGER, *Austria's Wars of Emergence. War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683–1797*, London et al. 2003, zejm. s. 245–265; Pavel BĚLINA – Jiří KAŠE – Jan P. KUČERA, *Velké dějiny země Koruny české, svazek X, 1740–1792*, Praha – Litomyšl 2001, zejm. s. 15–40 a 297–319; Reed BROWNING, *The War of the Austrian Succession*, New York 1995²; souhrnný přehled vojenských událostí této epochy také přináší dnes již místy zastaralé a ideologicky problematické, přesto stále ještě nenahrazené syntetické zpracování vojenských dějin našeho území *Vojenské dějiny Československa. Naše vojsko od roku 1526 do roku 1918, II. díl*, Praha 1986, s. 192–202, 221–243; Josef GÖDÖLLEY, *1. slezská válka*, in: *Vojensko-historický sborník VI/2*, Praha 1937; Jaroslav GOLL, *Válka o země Koruny české (1740–1742) I.*, Praha 1915; Alfred von ARNETH, *Maria Theresias Erste Regierungsjahre, I. Band*, Wien 1863; TÝŽ, *Geschichte Maria Theresias*, Wien 1888; Colmar GRÜNHAGEN, *Geschichte des Ersten schlesischen Krieges, 2 Bände*, Gotha 1881; základní práci i po letech zůstává *Oesterreichischer Erbfolge-Krieg 1740–1748. Nach den Feld-Acten und anderen authentischen Quellen bearb. in der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung des K. und K. Kriegs-Archivs, I–IX*, Wien 1896–1914.

3 Václav Beneš TŘEBÍZSKÝ (ed.), *Paměti Jiřího Václava Paroubka, někdy vikáře a faráře v Líbeznicích (1740–1774)*, in: *Sborník historický II*, 1884, s. 240–246, 303–313, 367–372 a *III*, 1885, s. 40–48, s. 73–87 (cit. na s. 241).

4 Tamtéž, s. 241.

chvíle svědky, vnímali poněkud jinak. Mezi nimi byl i Maxmilián Hillebrandt, hofmistr hraběte Františka Karla Vratislava z Mitrovic.

Autor a jeho pramen

O Maxmiliánu Hillebrandtovi (?–1757), autorovi korespondence, jejíž analýzou se tato studie zabývá, toho zatím nevíme mnoho. S trochou nadsázky by se dalo tvrdit, že nebýt těch písemností, které po sobě zanechal ve vratislavském rodovém archivu na zámku v Dírné, patrně bychom ani vůbec nevěděli, že žil. Ve službě u Vratislavů z Mitrovic se objevuje již roku 1719.⁵ Byť jím byl jmenován patrně již dříve, ve funkci hofmistra se prokazatelně vyskytuje roku 1728 a zůstal jím nejspíše až do své smrti. Mimo hofmistrovského úřadu byl i jakýmsi hraběcím archivářem – z roku 1731 pochází jeho vlastnoruční (první svého druhu) soupis vratislavských rodových písmeností.⁶ Své znalosti rodového archivu využil i na sklonku života, kdy roku 1756 dokončil rukopisné historické pojednání o dějinách Vratislavů z Mitrovic.⁷

Mezi poměrně početnou korespondencí tohoto muže se svými chleboďárci ze třech generací vratislavského rodu (Václav Ignác, jeho syn František Karel a vnuk František Adam)⁸ se zachoval i informačně velmi bohatý, přesto však zatím badatelsky zcela nepovšimnutý soubor Hillebrandtových listů z první poloviny roku 1742.⁹ Čítá celkem 40 německy psaných dopisů, některé s přílohami a opisy jiných materiálů. Zpravidla jde o dvoulist hustě popsaný novogotickou kurzívou, někdy je však text i delší, výjimečně se hofmistr se svým zpravodajstvím vešel na folio.

Adresátem všech listů je František Karel hrabě Vratislav z Mitrovic (1679–1750), v jehož pozůstalosti se zachovaly. Se vši pravděpodobností se jedná o fragment většího korpusu pravidelné korespondence mezi těmito dvěma muži, která trvala patrně po celou

5 Zámek Dírná, Rodinný archiv Vratislavů z Mitrovic (dále jen RAVM); inv. č. 266, kart. č. 199–122, účty M. Hillebrandta 1719–1722.

6 Karel TRÍŠKA, *Rodinný archiv Vratislavů z Mitrovic 1503–1897*, archivní inventář, Třeboň 1961, s. 4.

7 RAVM, inv. č. 76, kart. č. 9.

8 RAVM, inv. č. 252, kart. č. 77, korespondence M. Hillebrandta s Václavem Ignácem Vratislavem z Mitrovic 1720–1725; inv. č. 282, kart. č. 135 a inv. č. 307, kart. č. 178–179, korespondence M. Hillebrandta s Františkem Karlem Vratislavem z Mitrovic 1719–1741; inv. č. 326, kart. č. 185, korespondence M. Hillebrandta s Františkem Adamem Vratislavem z Mitrovic 1755–1757; inv. č. 338, kart. č. 209, účty M. Hillebrandta 1755–1757.

9 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopisy M. Hillebrandta Františku Karlovi Vratislavovi z února až června 1742.

dobu, co byl hrabě na vyslaneckém postu v cizině a Hillebrandt ve funkci jeho hofmistra. Hrabě František Karel Vratislav totiž patřil k nejzkušenějším diplomatům své doby a víceméně celou svou veřejnou kariéru strávil na různých misích. Roku 1709 dostal první významnější funkci, byl jmenován zástupcem českého krále na říšském sněmu v Řezně, kde pobýval až do roku 1724. Tehdy jej Karel VI. jmenoval svým vyslancem na polsko-saském dvoře Augusta III., zároveň obdržel i úřad nejvyššího hofmistra Marie Josefy, polské královny a císařovy sestry v jednom. Jako protřelého, osvědčeného muže se znalostí osidel evropské politiky jej roku 1728 císař “převedl” na jiný vyslanecký post, tentokrát v carském Rusku. Zde vydržel pět let do roku 1733, aby se po drobné, ani ne roční zastávce ve Švédsku vrátil zpět na své bývalé diplomaticko-dvořanské místo v Drážďanech, respektive ve Varšavě. Domů na rodová podbrdská a jihočeská fideikomisní panství Jince, Dírná a Zálší se hrabě definitivně vrátil zřejmě až po roce 1747,¹⁰ aby tři roky na to, ve svých 71 letech, zemřel na zámku v Jincích.¹¹

Zachované dopisy pokrývají časový úsek od února do června roku 1742 (první datovaný je z 10. února, poslední pak nese datum 23. června 1742). V průměru nám tedy připadá nějakých osm dopisů na měsíc, znamenalo by to tedy, z čistě matematického hlediska a za předpokladu, že se dochovala souvislá kompletní série korespondence, že Maxmilián Hillebrandt psal hraběti s frekvencí zhruba dvou dopisů za týden. V praxi se však takto mechanistické pojetí mnoho neuplatňovalo, daleko více zaleželo na aktuální situaci, která si svou závažností, či přímo akutností vyžádala referenci hraběti.¹²

10 Toho roku píše hrabě Vratislav polskému králi rezignaci na úřad hofmistra královny a žádá o návrat na rodové statky. RAVM, inv. č. 286, kart. č. 150. O možnost úniku z diplomatických služeb však uvažoval již dříve (zřejmě pro jejich značnou finanční náročnost) a na počátku 30. let 18. století opakovaně sondařoval možnosti zisku postu milánského guvernéra či místokrále v Neapoli. Vždy neúspěšně. RAVM, inv. č. 294, kart. č. 169, žádost o úřad vícekrát v Neapoli 1730, 1732.

11 K Františku Karlovi Vratislavovi z Mitrovic blíže Maxmilián WRATISLAV Z MITROVIC, *Historie rodu hr. Vratislavů z Mitrovic*, in: Moravský historický sborník 2002–2005, Brno 2006, s. 574–575; Constant von WURZBACH, *Biographisches Lexikon des Kaiserthums Österreich*, 57. Theil, Wien 1889, s. 166–167.

12 Pro únor 1742 máme k dispozici sedm dopisů, přičemž od 15. do 20. 2. psal Hillebrandt hraběti denně, následující týden však ani jeden dopis. Březnové datum nese dvanáct dopisů celkem rovnoměrně rozložených, zde skutečně psal hraběti zhruba ob den či ob dva dny. Z dubna 1742 pochází jen šest dopisů s rozestupy cca 1x týdně. Květen je zastoupen opět sedmi dopisy, přičemž drtivá většina z nich byla odeslána v rychlém sledu až po 20. 5. – zde můžeme jasně tušit vliv bitvy u Chotusic, jež se odehrála 17. 5. 1742.

Lokalizace

Místo vzniku není u žádného z dopisů autorem jednoznačně určeno, nicméně z obsahové analýzy celého souboru jednoznačně vysvítá, že Maxmilián Hillebrandt se zdržoval v Praze. Detailní popisy situace ve městě, zacházení s raněnými, drsné vymáhání kontribucí, kvartýrování vojáků (sám měl také jednoho “na bytě”, jak ještě uvidíme), fortifikační práce, pohyb jednotek v okolí – to vše je explicitně vztaženo k Praze a z formy zápisu je jasné, že tyto informace nemohou pocházet z druhé ruky, nýbrž z autopsie. Nejspíše pak pobýval v rodovém majorátním paláci Vratislavů z Mitrovic pod severovýchodními petřínskými svahy na Malé Straně. Vratislavský palác leží v těsném sousedství někdejšího Colloredského (dnes tzv. Schönbornského) paláce na Tržišti čp. 366/13.

A kde byl František Karel Vratislav z Mitrovic? To je již složitější otázka, na niž zkoumané prameny nedávají uspokojivé rozřešení. Domníváme se však, že dlel na velice zajímavém místě, takřkajíc v jednom z ohnisek tehdejšího dění – u sasko-polského dvora, nejspíše v Drážďanech. Bezpečně víme, že zde pobýval ještě v posledních měsících roku 1741, když byl před tím pověřen, spolu s hrabětem Janem Josefem Khevenhüllerem, delikátním úkolem vyjednat a uzavřít habsbursko-saskou spojeneckou smlouvu a doslova v hodině dvanácté tak odvrátit saského kurfiřta od vstupu do řad odpůrců pragmatické sankce.¹³ Ač tento téměř nadlidský úkol nedovedl do zdárného konce, je pravděpodobné, že v Drážďanech pobýval i nadále, byť patrně ne z titulu rakouského rezidenta, neboť diplomatické styky byly po vypuknutí otevřeného konfliktu utlumeny.¹⁴ Nesmíme však zapomínat, že hrabě Vratislav byl stále ještě nositelem titulu hofmistra dvora polské královny. Z tohoto důvodu zřejmě zůstával nadále v blízkosti saského kurfiřta a jeho choti a nevrátil se do monarchie. Usuzujeme tak z několika důvodů. Předně tomu napovídá struktura zpravodajství. Hillebrandt poměrně detailně informuje hraběte o pohybu vojenských jednotek po Čechách (zejména pak na pomezí jižních a středních Čech, kde leželo jádro vratislavského pozemkového majetku) a Moravě. To ovšem samo o sobě k vysvětlení nepostačí – podobně se choval například pražský měšťan Josef Tadeáš Hubatius

13 O diplomatickém pozadí celé akce J. GOLL, *Válka o země Koruny české*, s. 30–65.

14 Konec druhého Vratislavova vyslaneckého období zatím není příliš jasný. Z archiválií v rodovém archivu spíše vysvítá, že byl ve funkci až do roku 1747, oproti tomu Friedrich HAUSMANN, *Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648). II. Band (1716–1763)*, Zürich 1950, s. 75, 76 a 80 uvádí hraběte Vratislava jako císařského sasko-polského vyslance jen do prosince 1740, na s. 255 je ještě do ledna 1742 registrován jako rakouský vyslanec v Polsku (již nikoliv v Sasku). Dalším vyslancem, kterého Hausmann uvádí, je až kníže Esterházy v prosinci 1745. Považujeme tedy za více než pravděpodobné, že hrabě Vratislav zůstal rezidentem u sasko-polského dvora přinejmenším do konce roku 1745 a následující dva roky do své rezignace roku 1747 vykonával jen úřad hofmistra královny.

v dopisech, které ve stejné době zasílal hraběti Františku Václavovi Trauttmansdorffovi, ačkoliv ten seděl doma na Litomyšli a přehled o domácí situaci tedy patrně měl.¹⁵ Průkaznější již může být fakt, že Hillebrandt zřejmě působil i jako jakýsi vrchní správce hraběcích panství – jako přílohy svých dopisů posílal Vratislavovi pravidelná hlášení pan-
ských hejtmanů a zpětně dohlížel na to, aby rozkazy, které mu hrabě písemnou formou sděloval, byly správou dominia vykonány k pánově spokojenosti.¹⁶ Zdaleka nejzávažnější jsou však na první pohled přehlédnutelné a nic neříkající Hillebrandtovy doušky v textu, kde odkazuje, že na místě, kde hrabě pobývá, má o věci asi lepší informace. Důležité je, že se tyto vsuvky téměř vždy nějakým způsobem vztahují k vysoké politice a k saským událostem. Asi nejmarkantnější je to v listu, kde řeší odjezd francouzského velitele maršála de Belle-Isle: „*Vévoda de Belle-Isle se vrátil 5. tohoto [měsíce] ... a sedmého brzy kolem šesté hodiny za střelby dvanácti kanonů odtud odjel, zda do Drážďan, ... bude se u Vás vědět lépe.*“¹⁷

Badatelovy otázky

Zpravodajství hofmistra Hillebrandta okolnostmi a účelem svého vzniku evokuje celou řadu otázek. Zachycuje každodenní realitu “vykolejené” doby uprostřed války, o které nikdo nevěděl, jak a kdy skončí, situaci v okupovaném městě, které pro francouzské a bavorské jednotky představovalo prvořadou základnu na soupeřově území, daleko od vlastních linií (vyjma snad ještě Prusy obsazené Olomouce a měst ve Slezsku, ale to už je trochu jiný příběh). Šlo nadto o hlavní město království, jehož držba byla pro protivníky mladé a zatím nezkušené Marie Terezie prestižní záležitostí. Hillebrandtovým úkolem na-

15 Eduard ŠEBESTA (ed.), *Dopisy J. Tadeáše Hubatia z Kotnova hraběti F. V. z Trauttmansdorffu 1741 až 1744*, in: Sborník příspěvků k dějinám hlavního města Prahy 3, Praha 1922, s. 1–110, což je ostatně zatím jediný (pokud víme) tiskem vydaný pramen, jenž je svým charakterem, místem i dobou vzniku analogický ke zde pojednávané korespondenci, a tudíž obzvláště vhodný k budoucí podrobnější komparaci. Korespondence mezi Hubatiem a Trauttmansdorffem však nebyla vydaná celá – část doposud needitovaných dopisů z let 1740–1749 leží ve Státním oblastním archivu Zámorsk, Rodinný archiv Trauttmansdorffů Litomyšl, inv. č. 46, kart. č. 2.

16 V tomto směru má hofmistr blízko k náplni práce některých osvědčených šlechtických agentů, kteří vedle své hlavní role informátora vykonávali pro svého zaměstnavatele, když nebyl trvale přítomen v zemi, rovněž úlohu jakéhosi “regenta” všech panství. Tak alespoň ukazují ve své prozatím ojedinelé sondě na příkladu hraběte Colloreda a jeho vídeňského agenta Sachse Lenka MARŠÁLKOVÁ, *Hrabě Jeroným Colloredo a jeho vídeňští agenti ve 20. letech 18. století*, in: *Historie 2008. Sborník prací ze 14. celostátní studentské vědecké konference konané dne 5. a 6. března 2009 v Hradci Králové, Ústí nad Orlicí 2009*, s. 103–125.

17 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 1. 6. 1742.

víc bylo co nejkompexněji informovat hraběte o vývoji poměrů v celé zemi, a byť šlo o korespondenci veskrze privátní, vzhledem k místu, do kterého měla putovat (momentálně nepřátelský saský dvůr), však jistě byla na místě alespoň elementární míra obezřetnosti – kdyby se snad listy dostaly do nesprávných rukou, aby neohrozily již tak delikátní pozici hraběte Vratislava. Vedle toho je třeba si uvědomit, že možnosti zisku informací, v podstatě jakýchkoliv, byly určitě omezené, právě proto, že pisatel dlel ve městě pod vojenskou správou cizí mocnosti, jejíž zájem na šíření zpráv zejména vojenského charakteru mezi domácí obyvatelstvo se limitně blížil nule. Pro větší přehlednost snad můžeme postulovat tři navzájem propojené okruhy otázek, které se v této souvislosti nabízejí.

Předně do jaké míry vůbec referuje o místě, kde bydlí, a o zemi, s níž je spjat jeho život? Jinými slovy – jak vypadá paleta témat, o nichž hraběti píše?

Za druhé: z dnešního pohledu, kdy již máme luxus poznání toho, jak se události seběhly, trpíme mnohdy tendencí posuzovat soudy a jednání někdejších aktérů, kteří byli doslova uprostřed událostí, jejichž vyústění bylo zcela otevřené s tisíci možnostmi, možná až příliš příkře. Maxmilián Hillebrandt tehdy nevěděl, přesto o věcech kolem sebe psal, vyhodnocoval, třídil důležité od nedůležitého. Do jaké míry tedy měl k dispozici realistické informace a jakými faktory byla jeho míra informovanosti podmíněna? Komentuje sám zdroje svých informací? Reflektuje nějak to, že by mohl sdělovat fámy?

Za třetí: od kontrétních úvah by bylo možné v tomto bodě do jisté míry abstrahovat a zajímat se (skrze analýzu Hillebrandtova případu) obecně o míru informovanosti a způsob zacházení s informacemi ve válečných dobách před vznikem moderních masmédií.

Hillebrandtovy reflexe

Nesmírně bohatý informační potenciál Hillebrandtových dopisů můžeme pro přehlednost diverzifikovat do následujících okruhů: 1. Zpravodajství týkající se situace ve městě. 2. Zemské vojenské události. 3. Evropské vojenské události. 4. Finanční a hospodářská situace na hraběcích panstvích, často doprovázená “hlášeními” panských hejtmanů ve formě přílohy. 5. Informace ze společnosti, zejména pak z okruhu panovnice, a zprávy o pruském králi, případně o Karlu Albrechtovi. 6. Evropské politické události. 7. Aktuální úmrtí společensky vysoce postavených osob.¹⁸

18 Jedná se pouze o skutečně krátké noticky většinou na konci dopisu (jakási "rubrika nekrology") – v této souvislosti pro ilustraci vybírám jeden příklad – začátkem června píše Hillebrandt hraběti:

Uvedené řazení se rovněž snaží reflektovat míru prostoru, který jednotlivým tématům vyhrazuje sám pisatel, přičemž jako určitá červená nit se všemi sedmi vine výrazný, i když celkem očekávatelný motiv, a to stesky na ruinování a bídačení země.

Není v kapacitních možnostech tohoto příspěvku adekvátně pojednat o všech informačních okruzích, proto se zaměříme blíže na první dva, jež zároveň tvoří také procentuálně největší část obsahu Hillebrandtových dopisů – zprávy o situaci v Praze a o vojenských událostech v zemi. Tyto okruhy pak doplníme ještě třetím, a tím jsou zprávy o Marii Terezii a reflexe postavy Fridricha II. coby hlavy nepřátel v očích Hillebrandtových.

„Bůh ví nejlépe, co se s námi stane...“ Aneb zpravodajství týkající se situace ve městě

Značnou pozornost věnuje Hillebrandt pohybu vojska ve městě, respektive téměř každodennímu přísunu zraněných francouzských vojáků a z toho vyplývajícím těžkostem a strachu z epidemií. S obavami sleduje, jak se naplňují kapacity ve městě, nejprve jezuitské Klementinum, pak i další prostory. Tak například 10. ledna popisuje: „Včera sem bylo opět přivezeno 13 vozů nemocných a raněných Francouzů a byli zavezeni ke staroměstským jezuitům, kde už beztak není žádné místo, a kdyby tam přinesli ještě další, museli by vzít ku pomoci „musea“, a protože páteři, kteří obsluhují nemocné, též začínají být nemocní, tak včera již zemřel páter Heisler...“¹⁹ O několik dní později sděluje, že raněných neubývá, ale přibývá, a tak mají být převezeni do Invalidovny. 4. dubna pak přivezli Francouzi z Písku přes 35 vozů zraněných (a den nato dalších 44), z nichž mnozí už po cestě zemřeli, a museli je uskladnit ve staroměstském Králově dvoře, protože u jezuitů zřídili z volných prostor proviantní skladiště.²⁰ Aby toho nebylo snad málo, později zaznamenává informaci, že se do už tak zcela přeplněného města vedle pochroumaného mužstva nepřítel stahují i ranění koně, pro které je třeba zřídít lazaret.²¹ Situace nakonec došla tak daleko, že z nedostatku kapacit byli lehce zranění ubytováni po pražských domech. Sám Hillebrandt jednoho takového “kvartýrmana” rovněž “vyfasoval” a hraběti pak průběžně sděloval, jak se i přes někdy poněkud brutální léčbu (považme – jedenácté pouštění ži-

„...že hraběnka Vrtbová zemřela v Teplících, je jistě již známo“. RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 1. 6. 1742.

19 Tamtéž, dopis z 10. 2. 1742.

20 Tamtéž, dopis ze 7. 4. 1742.

21 Tamtéž, dopis z 10. 3. 1742.

lou během jednoho jediného dne, až mu „*vsutku žádná [krev] nebyla ponechána v těle*“²² uzdravuje. Léčení raněných se brzy projevilo i nedostatkem zdravotnického materiálu, takže několikrát obcházely hlídky celé město až do nočních hodin a měšťané, kláštery i správci panských domů museli pod hrozbou těžké exekuce vydat všechna svá prosteradla.²³ Otázce nemocných ve městě přikládá velkou váhu (jistě i díky strachu ze šíření epidemií),²⁴ neboť téměř v každé relaci hraběti s matematickou přesností popisuje, kolik desítek vozů raněných který den přivezli a odkud, kolik kde zemřelo vojáků i ošetřujícího personálu z řad místních duchovních a v Praze usedlých lékařů. S trochou jízlivosti pak píše, že „*když se nějaký nemocný jen trochu uzdraví, musí s plácem maširovat...*“²⁵

Přísun zraněných a nemocných do města, který patří k nejpravidelnějšímu typu informací v Hillebrandtových dopisech, byl obyvateli pražských měst patrně bedlivě sledován – vypovídal mimo jiné nepřímě o situaci v zemi, resp. o ztrátách nepřátelského vojska. Podobné zprávy – byť ne tak často a v takové intenzitě – posílal i Josef T. Hubatius hraběti Trauttmansdorffovi do Litomyšle²⁶ a novoměstský měšťan Ignác Gedeon Loth si ve svých pamětech často a s potěšením zapisoval ztráty nepřátel, vycházejí právě z počtu vozů svážejících raněné: „*Dobře vystřeleno, vy chlubilové! ... Vy se sice pokaždě snažíte zastříti svou hanbu, vězte však, že my přece namnoze dovíme se o vašich 'udatných' činech ... Dosti na tom, že 8 až 9 vozů naplněných raněnými bylo sem dopraveno.*“²⁷

Nemalou pozornost pak v průběhu jara věnuje Maxmilián Hillebrandt fortifikačním pracím na pražském opevnění pod režii francouzských důstojníků,²⁸ zvláště pak přesu-

22 Tamtéž, dopis z 6. 5. 1742.

23 Tamtéž, dopisy z 20. 2. a 20. 3. 1742. Vymáhání nejrůznějších potřeb či strategických surovin pod velkými pohrůzkami na obyvatelích města patřilo k téměř každodennímu koloritu, přesto, nebo možná právě proto takovou praxi pražští měšťané pociťovali jako silný zásah do svých práv a křivdu. Díky tomu se zmínky o exekucích stávají častým cílem záznamů, jako například v případě měšťana Lotha, který si v září 1742 v průběhu již několik měsíců trvající blokády Prahy vojskem Marie Terezie, poznamenal: „*Při tom v Praze naposled nařízeno měšťanům a obyvatelům, aby odvedli zbylé olovo nebo cín, sic že budou vyplněni.*“ Viz Matěj KOVÁŘ, *Praha za vlády Francouzů, Bavorů i Prusů r. 1742–1744*, Sborník historického kroužku 6, 1905, s. 96. K reflexi situace v Praze viz Antonín NOVOTNÝ, „*Zle matičko, zle čili Praha 1741–1757.*“ *Knihy druhá*, Praha 2003. Teprve po odevzdání studie do tisku vyšla edice pamětí pražského měšťana Františka Václava Felíře (Argo, Praha 2011), ke které již autoři nemohli přihlídnout.

24 „*Protože nemocných stále přibývá a neubývá, mají být převezeni do Invalidovny a lze se obávat epidemie.*“ RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 20. 2. 1742.

25 Tamtéž, dopis z 14. 4. 1742.

26 E. ŠEBESTA (ed.), *Dopisy J. Tadeáše Hubatia z Kotnova*, s. 79–80: „*Die blasirte und krancke soldaten, so in denen Altstadt Jesuiter-schulen ihr hospitale haben, sterben braff, undt mann thutt sie auff das heylige feldt in Wollschan an sepeliendum liefferen.*“

27 M. KOVÁŘ, *Praha za vlády Francouzů*, s. 227.

28 K inženýrským pracím na pražských fortifikacích během roku 1742 Vladimír KUPKA, *Pražská opevnění*, Praha 2008, s. 256–259.

nům děl jak v rámci města,²⁹ tak přísunu nových pevnostních kusů.³⁰ Z těchto událostí, stejně jako z lámání skály na Vyšehradě,³¹ navázení zásob mouky a proviantu z venkova do provizorních skladišť v měšťanských domech³² a vyztužování exponovaných bastionů na Novém Městě a za Černínským palácem,³³ pak vyvozuje z nedostatku relevantních informací z jiných zdrojů závěry, že se venku patrně schyluje k závažným událostem, jež mohou (by měly) vyústit ve vyrvání města z rukou okupačních sil. Stejně přesvědčení explicitně vyjádřil Ignác Loth ve své poznámce vztahující se k 25. listopadu 1742, tedy k době, kdy byla Praha již podruhé během několika měsíců blokována tereziánskou armádou, v tomto případě sborem pod velením barona Festeticse a polního maršála Jiřího Kristiána knížete z Lobkovic.³⁴ Naopak zřejmě z praktických důvodů pak Hillebrandt s nelibostí sleduje postupné zazdívání městských bran a uzavírání okolí hradeb vojskem.³⁵ Z některých jeho půvabných glos můžeme v této souvislosti vycítit i míru určitých sympatií – dá-li se to tak nazvat – k jednotlivým okupačním vojskům. Už v únoru například s notnou dávkou despektu hraběti píše: „*A proto jsou všechny brány a šance obsazeny pouze Francouzi, neboť těm nemotorným Bavorům není co věřit.*“³⁶

Stav opevnění, dobudovávání fortifikací, zazdívání bran nebo přesuny děl v rámci města evidují pečlivě rovněž další zpravodajové, jejichž osobní svědectví máme k dispozici.

29 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 6. 5. 1742.

30 Např. 10. 3. referuje, že „*včera bylo dovezeno osm těžkých kusů (z toho 4 byly saské) až k Černínskému paláci na Hradčanech, kam ale mají být dále dodány, se neví, někteří tvrdí, že až do Chebu.*“ Zřejmě mu kauza odvozu části pevnostních děl připadala pro případný pokus o znovudobytí Prahy královskou armádou (o čemž nepochyboval, že se tak stane) natolik klíčová, že ji sledoval i nadále. O deset dní později pak píše hraběti o jistých zmaticích, které transport provázejí: „*Zdá se, že odtud odevzené kusy sem budou zase přivezeny, protože se kvůli špatným cestám nedostaly dále než do Berouna, a panuje obava, že by byly zcela ztraceny.*“ Tamtéž, dopis z 20. 3. 1742.

31 Tamtéž, dopis z 22. 5. 1742.

32 „*...nehledě na to všechno je sem ovšem dováženo nepopsatelné množství proviantu a je skládáno do již přeplněných magazínů, protože jsou užívány už i měšťanské domy...*“ Tamtéž, dopis ze 14. 4. 1742. Zdá se, že v půlce května už byly díky houževnaté činnosti Francouzů v Praze shromážděny slušné zásoby pro případ obležení. Ani civilní obyvatelstvo prozatím zřejmě nouzi netrpělo: „*...dobyté magazíny mohou nám dobře prospět. Máme chleba, maso, víno a potraviny v hojnosti.*“ Tamtéž, dopis z 12. 5. 1742.

33 Tamtéž, dopis ze 7. 4. 1742.

34 „*Téhož dne Francouzi vybrali všechny hradební věci zavezené do zbrojnic a vyvezli je na hradby. Tudíž na tom nebyli právě nejlépe a nebylo tomu tak, jak se asi před třemi dny vychlouvali, že totiž generál Sekendorf [Friedrich Heinrich von Seckendorff, polní maršál a vrchní velitel bavorské armády, původně ve službách Habsburků – pozn. aut.] vpadl do Hor. Rakous a že již dobyl Lince.*“ M. KOVÁŘ, *Praha za vlády Francouzů*, s. 166.

35 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopisy ze 7. 4. a 6. 5. 1742. Omezování mobility a komunikačních linek mezi městem a okolím nakonec vrcholil počátkem června, kdy Hillebrandt zaznamenává, že „*Poté co byla uzavřena ještě Říšská brána, je nyní zazděna též tzv. Mostní brána, takže není teď otevřena žádná jiná, než Nová Karlova a Újezdská.*“ Tamtéž, dopis z 1. 6. 1742.

36 Tamtéž, dopis z 10. 2. 1742.

Častěji zmiňovaný Hubatius zařadil do svých relací zasílaných na trauttmansdorffskou Litomyšl toto téma zhruba od září 1741 a s tím, jak se na podzim cizí vojska přibližovala víc a víc ku Praze, mu věnuje stále větší prostor. Hektická atmosféra ve městě těsně před jeho obsazením se odráží v říjnových a listopadových dopisech detailními popisy příprav ve městě: Hubatius v každém dopise zmiňuje horlivé opevňovací práce, popisuje mobilizaci měšťanů a studentů (s despektem přitom konstatuje, že takových studentů „*wie zu Schwedens zeithen*“ už není a navíc jsou prázdniny), líčí svážení zásob do města, uzavírání a zazdívání bran, všímá si rozmístění děl na hradbách a jejich počtu.³⁷

Pramenem osobní povahy *par excellence*, který rovněž, byť okrajově, reflektuje situaci ve městě, jsou deníkové zápisky Emanuela Arnošta z Valdštejna. Teprve dvaceti šesti letý, čerstvě vysvěcený kněz eviduje, tak jak je to pro deníkové zápisky tohoto typu obvyklé, ke každému dni standardní výběr důležitých informací z pisatelovy každodennosti, v tomto případě zejména kde se zúčastnil mše a v kterém kostele a u kterého oltáře sám mši sloužil. Stereotypní údaje, komentované často lakonickým „*jinak se nic důležitého nestalo*“, jsou ovšem prokládány stručnými informacemi o vojenské situaci, které jsou – na rozdíl od “zpravodajských relací” Hillebrandta či Hubatia – často vztahovány k Valdštejnovým osobním prožitkům: tak si k 11. červenci poznamenal, že se jeli s otcem (Jan Antonín z Valdštejna z lomnické rodové větve) podívat „*k vodě v Podskalí*“ na palisády, které si tam udělali Francouzi, a shledali je velmi směšnými, jindy si zase jako za atrakcí několikrát vyjel na místa, odkud bylo vidět za Prahu na rakouské vojsko pozvolna obkličující město.³⁸

Hillebrandt si hraběti často též stýská na téměř neúnosnou míru finanční kontribuce, která je s prodlužujícím se pobytem Francouzů v království čím dál tíživější a kdo nezaplatí, má hned v domě vojenskou exekuci. Signifikantní je v tomto směru dopis z 6. března. Hofmistr informuje hraběte, kolik zlatých musel zaplatit za vratislavské pražské domy, a aby svým slovům dodal patřičné váhy, obratem vykresluje, že již mnozí novoměstští měšťané museli opustit své příbytky, protože nedokázali tyto výdaje uhradit.³⁹ Rozčileně se pohoršuje nad tím, že i ženské církevní řády, konkrétně novoměstské voršilky, musejí odvádět nehorázné sumy francouzské hlavní kase, která pro své potřeby zabrala profesní dům jezuitů na Malé Straně vedle kostela sv. Mikuláše.⁴⁰ A jak je v ráži, neváhá ani zaťnout ironický osten do samotného Karla Albrechta, snad aby svému pánovi naznačil svůj

37 E. ŠEBESTA (ed.), *Dopisy J. Tadeáše Hubatia z Kotnova*, s. 41–66.

38 Eva KRÁLÍKOVÁ, *Emanuel Arnošt z Valdštejna a jeho deníkové zápisky z léta roku 1742*, in: Jiří Kubeš (red.), *Vyšší šlechta v českých zemích v období baroka (1650–1750)*. Biogramy vybraných šlechticů a edice typických pramenů, Pardubice 2007, s. 106–120 (edice Valdštejnových zápisků na s. 114–120, námi citované záznamy na s. 115, 117 a 118).

39 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 6. 3. 1742.

40 Tamtéž, dopis z 10. 2. 1742.

rezervovaný postoj k samozvanému králi: „*Těší nás, že musíme měsíčně platit šest milionů⁴¹ ... a k tomu ještě dva miliony jako příspěvek na císařskou korunovaci.*“⁴² Velmi často pak své vývody doprovází nelichotivými komentáři typu: „*A těm vyděračům není konce!*“⁴³ „*takové počínání se nedá popsat žádným perem.*“⁴⁴ K tomu navíc ještě přistupuje turecká daň, takže „*toto všechno zaplatit je zhola nemožné.*“⁴⁵

Ani ve válečné době se však běžný život ve městě nezastavil, a tak mezi lamentací nad šířením chorob a vysokými kontribucemi probleskují zprávy, jež bychom mohli nazvat „civilní každodenností v obsazeném městě“. Uprostřed února tak například řeší ztrátu jakýchsi hudebních nástrojů, které si zřejmě hrabě objednal, ale ani výrobce, dokonce ani další lidé, kterých se vyptával, mu nedokázali odpovědět, kde jsou.⁴⁶ Zajisté smutná zpráva pro hraběte... Naštěstí jej koncem dubna, na počátku zemědělské sezóny, mohl potěšit tím, že zahradník Šimon Moravec s učněm, starající se o zahradu u paláce, pracují dobře, takže když Bůh dá dobré počasí, bude moci hraběti časem, snad už na Letnice, poslat něco broskví.⁴⁷ Jindy zase píše, že onen sud piva, který hrabě Vratislav rozkázal poslat hraběti Mořici Saskému, předevčírem zdárně odcestoval na formanském voze z města.⁴⁸

Fúrie války však vzdor statečné konzumaci piva a broskví řvát nepřestala,⁴⁹ a tak se i do zdánlivě idylických pasáží vkrádají rušivé podtóny: v několika relacích z přelomu března a dubna hraběti popisuje, jak sedláci, kteří se kvůli jarní setbě nyní často zdržují u sv. Markéty na Břevnově a v Bubenči, vyorávají na polích stále nová a nová mrtvá těla,⁵⁰ přičemž však lakonicky dodává, že si z toho „*nemnoho dělají.*“⁵¹

41 Narážka na kontribuci ve výši 6 milionů zlatých, kterou na Čechy uvrhl Karel Albrecht den po své korunovaci. Marie LIŠKOVÁ, *Praha za války o země Koruny české (1741–1742)*, Pražský sborník historický 1967–1968, Praha 1968, s. 63–64.

42 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 6. 3. 1742. K finančnímu zatížení pražských měst podrobněji Marie LIŠKOVÁ, *Válečné výdaje a škody v pražských městech v letech 1741–1744*, Documenta pragensia VI/1, 1986, s. 249 nn.

43 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 6. 3. 1742.

44 Tamtéž, dopis z 10. 3. 1742.

45 Tamtéž, dopis z 31. 3. 1742. Novoměstský měšťan Loth je v tomto směru tradičně ještě radikálnější: „*Nevěřím, že by byl pod sluncem národ, který by takovým způsobem a na více místech uměl peníze vydíratí, jako Francouzi.*“ M. KOVÁŘ, *Praha za vlády Francouzů*, s. 225.

46 Pan Müller, výrobce hudebních nástrojů, Hillebrandtovi sdělil, „*že může říci jen tolik, že nástroje až do této hodiny nepřišly a jen Bůh ví, kde jsou!*“ RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 10. 2. 1742

47 Tamtéž, dopisy ze 14. 4., 28. 4. a 5. 5. 1742.

48 Tamtéž, dopis ze 14. 4. 1742.

49 Jak se nečekaně dovídáme z drobné poznámky v dopise na počátku června, hrabě Vratislav nakonec ony broskve skutečně šťastně obdržel. Tamtéž, dopis z 5. 5. 1742.

50 Tamtéž, dopisy z 31. 3. a 21. 4. 1742.

51 Tamtéž, dopis z 31. 3. 1742.

„Novinek se nedostává..“ Aneb zemské vojenské události

Je zřejmé, že v případě popisu situace v samotné Praze vycházel hofmistr Hillebrandt z autopsy – referoval hraběti převážně o tom, čeho byl sám svědkem, co spatřil na vlastní oči či čeho se osobně účastnil, zkrátka byl sám sobě hlavním informátorem. Zatímco v případě líčení poměrů v hlavním městě tedy může být hofmistrov zpravodajství z hlediska používaných zdrojů považováno za relativně spolehlivé, v případě informací sdělovaných prostřednictvím dopisů o vojenské situaci v zemi již na povrch jednoznačně vystupuje jeden výrazný motiv – a to jsou limity přicházejících informací. Je pravdou, že hofmistr se snažil svého pána opravdu široce a poctivě zpravovat o vojenských akcích v zemi, ačkoliv jako laik nijak necvičený v otázkách soudobého válečnictví patrně nebyl s to některé události adekvátně zhodnotit, případně rozpoznat jejich důležitost, a tedy je i sortovat dle jejich informační závažnosti a následně zaznamenat ty opravdu hodnotné. Zjevně však od něj František Karel Vratislav takovýto typ informací požadoval. A to i přesto, že hrabě byl v téže době v korespondenčním styku i s na slovo vzatými profesionály mezi špičkami habsburské generality, například s polním podmaršálem Maxmiliánem Ulysessem Brownem (toho času aktivně velícím důstojníkem ve sboru prince Karla Lotrinského, operujícího v Čechách), kteří mu dodávali informace mnohem relevantnější a hlavně nezkrácené, z první ruky, přímo od zdroje.⁵² Vzhledem k tomu, co víme o postavení adresáta a exkluzivní úrovni jeho politických úkolů, je zřejmé, že hraběcí hofmistr Hillebrandt byl integrální součástí záměrně budované mnohovrstevnaté informační mozaiky. Hrabě Vratislav si nutně musel uvědomovat informační limity svých jednotlivých korespondentů a bylo mu nejspíš jasné, že co nejrealističtější obraz aktuálního dění si sestaví teprve tehdy, když shromáždí a vyhodnotí co nejvíce různých individuálně zkrácených reflexí týchž událostí.

V Hillebrandtově případě se navíc naplno projevuje fakt, že se, coby muž uzavřený v okupovaném městě, pohyboval v jakémsi informačním vakuu. Pravidelná pošta fungovala sporadicky, samotní Francouzi měli pramalý zájem pracovat na informovanosti habsburských poddaných, ba spíše naopak – jak se jejich situace s postupem roku 1742 zhoršovala, čím dál tvrději trestali jakékoliv projevy samovolného šíření zpráv zvenčí mezi pražské obyvatele. Hillebrandt tak byl závislý na informacích neověřených, z druhé ruky, někdy přímo na šeptandě.

52 RAVM, inv. č. 278, kart. č. 131, korespondence Františka Karla Vratislava z Mitrovic s Maxmiliánem hrabětem Brownem 1741–1742; tamtéž, inv. č. 278, kart. č. 128, korespondence téhož s generálem polním zbrojmistrem Samuelem svobodným pánem von Schmettau, 1728–1740.

Jeho dopisy jsou proto zpravidla protkány větami, hodnotícími důvěryhodnost, resp. nespolehlivost a pochybnost jeho zdrojů a informací, současně reflektujícími hlad Pražanů po informacích a vzrušenou atmosféru při průniku nějaké informace mezi ně. Tak například k 10. březnu konstatuje, že „*se všude mluví*“ o tom, že se začínají bouřit sedláci v Plzeňském kraji,⁵³ krátce po bitvě u Chotusic se odvolává na to, že „*lidé, kteří sem přicházejí nebo jedou kolem, říkají svorně, že do dvou milí daleko je vidět ležet mrtvé, ... a že všude kolem houfně běhají koně*“.⁵⁴ Běžnější jsou ovšem stesky na to, že „*najednou se ale o tom nyní mlčí, je ale pravda, že u Pýšel ... se strhla šarvátká mezi Bezmocnými, Nemotornými a Statečnými ..., když byli poraženi, velmi lamentovali, že oni všichni v této zemi zajdou*“.⁵⁵ Ke cti mu ovšem slouží, že sám si byl svého handicapu vědom a byl natolik bystrý a korektní, že dokázal informace v rámci svých možností filtrovat. Jeho zprávy o pohybu vojsk a šarvátkách v zemi jsou tak často doprovázeny komentáři, které je hned v zárodku relativizují. „*Cheb měl včera přežít, dosud ale nemáme žádnou jistější zprávu, někteří to ale potvrzují a oznamují, že byl znovu opuštěn a Bezmocní táhli opět proti Písku*“, píše například 14. dubna.⁵⁶ Ani on však občas nemohl odolat senzačnímu potenciálu některých zpráv, zvláště těch, které ličily “zaručenou” porážku Prusů nebo Francouzů, a ještě za tepla je předával hraběti.

Geografický horizont zpráv, jež hofmistr Hillebrandt předával hraběti, se vedle nejbližšího okolí Prahy zaměřuje zejména na oblast středojižních a západních Čech. Patrně zejména ze dvou důvodů: jednak v této oblasti (Brdy, Tábořsko) leželo jádro pozemkového majetku Františka Karla Vratislava z Mitrovic, které mohlo být akcemi zde ležících vojsk bezprostředně ohroženo, a za druhé šlo o oblast, jež byla strategicky důležitá z hlediska komunikačního a logistického spojení invazních armád s Bavorskem, potažmo s říšským prostorem jako takovým. Sám autor dopisů si toho byl nejspíš vědom, na což ukazuje prostor, který ve svých relacích věnuje oblasti okolo Písku a zejména pak Chebu.

Není ani divu: obě města měla pro upevnění francouzských pozic v zemi klíčový význam. Královské město Písek navzdory prvotnímu chvályhodnému odhodlání měšťanů bránit se třebas i bez pomoci habsburského vojska, které vyprchalo nejpozději s první instrukcí krajského hejtmána nabádající k racionální obezřetnosti, kvapně otevřelo své brány hned prvním průzkumným francouzským jednotkám koncem října 1741. Písek pak představoval důležitou základnu i zásobárnu na cestě mezi Rakousy a Prahou, umožňující kontrolovat široké okolí jižních Čech. I díky tomu se však již na konci prosince 1741

53 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 10. 3. 1742.

54 Tamtéž, dopis 22. 5. 1742.

55 Tamtéž, dopis 31. 3. 1742.

56 Tamtéž, dopis z 14. 4. 1742. Chebská pevnost ve skutečnosti kapitulovala až o pět dní později, 19. dubna 1742 dopoledne. Viz níže.

stal předmětem cílého zájmu rakouského vojska operujícího v okolí. Až do jara 1742 byl Písek doslova přecpán ložirujícími Francouzi, situace v blokováném, vyjedněm a infekcemi bobtnajícím městě se stávala neúnosnou. Jediným fungujícím spojením byla komunikace s Prahou, kam byli zhusta odváženi nemocní, umírající a ranění z okolních šarvátek, což dobře dokumentuje i Hillebrandt. 8. června 1742 se u Písku sešlo francouzské plní vojsko pod velením maršála Françoise-Marie, vévody de Broglie a armádní sbor prince Lotrinského, k regulérní bitvě ovšem nedošlo, slabší Francouzi ustoupili k Praze. Posádka Písku však odolat nemohla, a tak město ještě týž den padlo do rukou habsburských jednotek.⁵⁷

O to větší význam měl pro Francouze a Bavorsy Cheb, jehož držení v dané chvíli sehrávalo roli pojistky pro případ ústupu ze země. Cheb představoval z vojenského hlediska uzlový bod prvořadého významu. Město s bohatou historií stálo na tradiční obchodní cestě, chránilo nejsnazší přístup do země od západu, z Horní Falce, Saska a Bavorska. Kdo držel Cheb, ovládal důležitou křižovatku na horní Ohři. Udolím řeky se šlo nejsnáze dostat směrem k Praze, do vnitrozemí, ale také z něj ven. I proto byl Cheb vyhlášen po třicetileté válce hraniční pevností (jediné město v království, které mělo, spolu s Prahou, pevnostní status), jehož přeměna na bastionovou pevnost podle nového fortifikačního projektu italských inženýrů měla mít prioritu. Finance na stavbu však plynuly zejména ze zemského rozpočtu, i proto byla pevnost zcela dokončena až za velmi dlouhou dobu, na samém počátku válek o rakouské dědictví, roku 1740. Přesto, či možná právě proto, se na rozdíl od Písku nemínila dát lacino. První francouzské pluky přitáhly k Chebu od čerstvě obsazené Prahy v prosinci 1741, ovšem záhy zjistily, že chebská posádka rozhodně nemíní své město jen tak opustit. V souvislosti se sílící pozicí habsburských jednotek v Čechách však začal být "problém Cheb" pro Francouze životně důležitý, nezbylo jim tedy než přistoupit k pravidelnému obléhání pod velením Mořice Saského. To probíhalo právě v době, ze které máme zachované dopisy hofmistra Hillebrandta, a vyvrcholilo 19. dubna, kdy pevnostní posádka po několikadenním dělostřeleckém útoku kapitulovala. Cheb ve francouzských rukou se pak osvědčil jako základna vyprošťovacího sboru maršála Malleboise, který měl pomoci obležené Praze, a zejména pak jako rozhodující trumfové eso, jež umožnilo Francouzům stáhnout se v prosinci 1742 z Prahy právě do Chebu a dále do Říše, aniž by tato riskantní operace skončila katastrofou. A právě Cheb byl také posledním místem v království, které zůstalo v držení protitereziánské koalice, jako odrazový můstek pro případnou další invazi, a to až do počátku září 1743.⁵⁸

57 Blíže August SEDLÁČEK, *Dějiny královského krajského města Písku nad Otavou, díl I.*, Praha 1928², s. 460–485.

58 K této problematice nejdetailněji Vladimír KUPKA, *Pevnost Cheb*, *Historie a vojenství* 49, 2000, č. 1, zejm. s. 117–132.

Důvody, proč Maxmilián Hillebrandt hraběti referuje hlavně o situaci na jihu a západě Čech, potažmo o Písku a o Chebu, jsou tedy zřejmé, racionální a vycházejí z dobrého odhadu tehdejšího vývoje situace. Na druhou stranu fakt, že saská vojska byla rozložena v severních Čechách za Ohří a na Žatecku a vyčkávala, jej v podstatě vůbec nezajímá. Saským vojskům obecně věnuje naprosté minimum prostoru. Rovněž operacím pruské armády, simultánně probíhajícím částečně v Horním Slezsku a zejména pak na Moravě, věnuje pozornost pouze tehdy, vyhodnotí-li je sám jako důležité. Zpravidla je pak doprovází vlastními rozborů a komentářem panující situace. Počátkem března se k němu kupříkladu doneslo, že pruská vojska mají eminentní zájem o Brno. Obratem ale dodává, že věří, že v této roční době nemůže začít obléhání Brna, „*zvláště, jde-li o takovou pevnost, která je podle doslechu vším, zejména dostatkem jídla, opatřena*“.⁵⁹

V souvislosti s líčením pruské armády si nelze nepovšimnout jedné skutečnosti, a to, jaký obraz o ní tvoří. Zatímco u francouzských jednotek nezaznamenáváme snad jedinou negativní stížnost na chování vojáků pod bourbonskými prapory,⁶⁰ na Prusech nenechává nit suchou. Až téměř s gusem a opakovaně líčí hraběti Vratislavovi excesy a přehmaty, kterých se Fridrichovy jednotky dopouštěly na tažení krajem, hromuje nad ukrutným chováním “Braniborů”, od rabování, brutálního a nelidského vymáhání peněz, až po unášení dětí i dospělých, „*kteří byli hnáni jako koně do Branibor*“.⁶¹ Nezastavili se ani před reprezentanty úřední moci, na což doplatil královéhradecký krajský hejtman baron Gastheim spolu se sekretářem, kteří byli odvezeni pryč neznámo kam.⁶² Pruská armáda si vskutku nevysloužila ani špetku Hillebrandtových sympatií, což sám autor dopisů podtrhuje i tím, že vždy, když má příležitost, neopomene zaznamenat nějakou pokud možno nelichotivou historku o pruském králi, jak bude ještě ukázáno.

Zastavme se ještě u jednoho značně specifického rysu Hillebrandtova zpravodajství, jež nám zároveň poslouží k tomu, abychom uvedli na pravou míru výše užitou citaci o srážce u Pyšel, která na první pohled a bez následného objasnění působí lehce komickým dojmem. V počátku dochované korespondence hofmistr Hillebrandt nejprve otevřeně píše o Bavorech, Francouzích, Prusech, vojsku prince Lotrinského apod., teprve v průběhu psaní (od 20. 2.) začíná používat ani ne tak šifry, na to jsou příliš průhledné, jako spíše přezdívků, pravda, místy poněkud dost obskurní. Užívání přezdívek pro citlivé informace (zvláště, uvážíme-li, že naše dopisy odcházely za hranice země) nebylo

59 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 6. 3. 1742. K obléhání Brna a dalším akcím pruských jednotek na Moravě během první slezské války např. Jiří FIALA, *Pruská invaze na Moravu v letech 1741–1742 a její soudobé kulturní reflexe*, Olomouc 1997.

60 O kvalitativně rozdílném vztahu obyvatel Prahy k francouzským a jiným okupačním jednotkám rovněž M. LIŠKOVÁ, *Praha za válek*.

61 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 10. 3. 1742.

62 Tamtéž, dopis ze 7. 4. 1742.

v tehdejší komunikační praxi nic neobvyklého. Pošta odcházející z obsazené metropole patrně byla sledována a navíc se pisatel nemohl spolehnout na to, že po cestě nepadne do nepovolaných rukou. Poněkud jinou, byť stejnými důvody motivovanou strategii, jak se domluvit s korespondentem, aniž by přitom ohrozil své či jeho bezpečí, zvolil též již zmiňovaný Tadeáš Josef Hubatius v korespondenci s hrabětem Františkem Václavem z Trauttmansdorffu. V dopisech popisujících podrobně dění v Praze po jejím obsazení bavorsko-francouzskými vojsky, včetně líčení korunovace Karla Albrechta, je až zarážejícím způsobem servilní vůči novému českému králi a jeho vojákům, když pravidelně chválí jeho dobrotivost a milé a zdvořilé jednání. V jinak německy psaných dopisech ovšem jednou, právě ve chvíli, kdy se vyjadřuje k aktivitám panovníka, použije češtinu (v podstatě coby šifrovacího jazyka), aby si ulevil větou: „*Nesmim wssechno psat, czo bich chtiel.*“⁶³

Na rozdíl od profesionálních korespondentů typu Hillebrandta a Hubatia, kteří muse-li dbát na bezpečný obsah svých odesílaných relací, si s až nezřízenou kuráží užíval pocitu bezpečí Ignác Gedeon Loth, měšťan Nového Města pražského. Při psaní svých pamětí takřikajíc “do šuplíku” vrší jednu křivdu za druhou, jež se udála pražským měšťanům nebo sedlákům v předpolí Prahy, a v rámci popisu škod spílá zejména Francouzům, detailně popisuje jejich drancující výpady do pražského okolí a nazývá je vlastikaziteli, velkochlubily, zkásonosnými šváby a kobyilkami, lupiči či arcidřiči a leckterou dehonestující příhodu opepřuje nelichotivým zvoláním na adresu okupantů: „*Vy ubozí trouповé!*“⁶⁴

Zatímco nad důvodem užívání přezdivek netřeba dlouho spekulovat, nezodpovězenou otázkou zůstává, proč je Hillebrandt začal používat až v druhé polovině února 1742 a proč se na konci sledovaného období opět vrací k původnímu označení podle státní příslušnosti. Klíč k rozšifrování svých přezdivek nám pochopitelně nepodává (ačkoliv minimálně hraběti Františku Karlovi Vratislavovi musely být srozumitelné, tudíž byli zřejmě dohodnuti), nicméně z okolního kontextu se dá určit, byť ne se stoprocentní jistotou, koho má pod jednotlivými kryptooznačeními na mysli.

Nejčastěji se setkáváme s *Bezmocnými* („*Kranken*“, dle soudobého jazykového úzu možno chápat i ve smyslu *Nemocní* nebo *Slabí*), což jsou francouzské okupační síly. Pro bavorské vojáky Karla Albrechta používá poněkud výsměšné označení *Nemotorní* („*Plumpen*“). Již méně pochopitelné přezdívky zvolil pro další nepřátelské jednotky, pohybující se roku 1742 na území Čech. Setkáváme se tak ještě s *Kamennými* („*Steinern*“), čímž jsou míněni nejspíše Sasové. Konečně za slovem *Cihelní* („*Ziegeln*“) se skrývají Prusové, přičemž v duchu této svérázné logiky hovoří na několika místech o králi Fridrichovi (který se jako jediný z panovníků, stojících proti Mari Terezii, tehdy skutečně pohyboval s ar-

63 E. ŠEBESTA (ed.), *Dopisy J. Tadeáše Hubatia z Kotnova*, s. 71–78.

64 M. KOVÁŘ, *Praha za vlády Francouzů*, s. 95. Srov. též s. 98.

mádou v poli) jako o *Hlavě Cihel* („*Ziegl-Haubt*“, „*Haubt der Ziegeln*“). Tím jsme vyčerpali krycí jména, která Hillebrandt používal pro protivné armády. V souvislosti s domácími rakouskými jednotkami se objevují ještě dva další výrazy. Armádní sbor prince Karla Lotrinského, operující tou dobou v Čechách, celkem výstižně nazývá *Pomalí* („*Lan-gweiligen*“, což však je možno chápat i v pozitivní konotaci jako *Neústupní, Vytrvalí*). Ne zcela jednoznačně pak lze chápat poslední přezdívku, jako jedinou vypůjčenou z latiny. Zdá se, že užití slova *Stateční* („*Audaces*“) variuje pro více domácích jednotek, nejčastěji je však zmiňováno zřejmě v souvislosti s Khevenhüllerovou hlavní armádou, pohybující se na říšském území.

Nad motivací výběru těchto krycích jmen můžeme spíše jen spekulovat, přičemž jen někdy nám Maxmilián Hillebrandt zanechal určité vodítko. Platí to vlastně jen o Bavořích, o nichž se v jednom ze svých již dříve zmiňovaných dopisů posměšně vyjadřuje, za přesného užití onoho slova, jež později označovalo vojáky bojující za wittelsbašský žold: „...*weillen denen plumpen Bayern nicht getrauet wird*“.⁶⁵ V případě výběru přezdívky pro francouzské vojáky maršálu de Belle-Isle a Broglie zase nejspíš sehrála roli motivačního faktoru situace v bezprostředním Hillebrandtově okolí, kdy byl každodenním svědkem mizérie nemocných a raněných vojáků izolovaných ve městě, stále častěji tísněném habsburskými jednotkami. Přesto však habsburský polní sbor operující v Čechách pod střídavým velením lotrinských bratrů Karla a Františka Štěpána asi nepostupoval podle mínění řady Pražanů proti okupační posádce dostatečně razantně, málokdo však pochyboval, že i díky své houževnatosti dříve nebo později město osvobodí a Francouze vyženou. Obojí přesvědčení může stát v pozadí důvodů volby Hillebrandtovy přezdívky, v jejímž lingvistickém výkladu se tak elegantně spojuje.⁶⁶ Volbou přezdívky *Audaces* však jednoznačně demonstruje nejen to, na čí straně leží jeho sympatie, ale rovněž i jistou míru patriotismu a identifikace sebe sama se stranou dobra, obhájců práva a spravedlnosti (kteřá logicky splývá se stoupenci habsburského domu), na jejichž straně přirozeně zůstávají i tradiční rytířské válečnické ctnosti. Jestliže jsme se zatím mohli alespoň částečně dovtípit, co stálo za Hillebrandtovou volbou, v případě *Kamenných Sasů* a *Cihelných Prusů* se musíme smířit s tím, že nám důvody výběru zrovna těchto podivných slov – kódu zůstanou nejspíš skryty. Dopisy nám v tomto směru situaci nikterak neulehčují, identifikace byla v těchto dvou případech možná vlastně jen deduktivním způsobem z okolního kontextu.

65 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 10. 2. 1742.

66 Jistá drobná zmínka v tomtéž dopise z počátku února 1742, ve kterém tak dehonestuje Bavorsy, by však mohla naznačovat, že ani obecné mínění o kvalitě mužů pod velením Karla Lotrinského nebylo buhvíjak příznivé: „*Že princ Lotrinský má u sebe pouze samý beznadějný lid, je všemi velmi silně do-svědčováno.*“ Tamtéž, dopis z 10. 2. 1742.

„Hlava Cihel se nachází v Chrudimi“ Aneb informace o zneprátených panovnicích

Specifickým rysem Hillebrandtova zpravodajství jsou potom zprávy o panovnicích, zejména o Marii Terezií a Fridrichovi II. U Marie Terezie je akcentována její očekávaná pravá a hluboká zbožnost v nelehké době a přímluvy za vítězství habsburských zbraní na nejvyšších místech. V podstatě nic jiného se o ní nedozvíme. 20. února sděluje lapidárně v kontextu místních zpráv: „*Královně uherské její velká zbožnost a denodenní sténání k Bohu není popsateľné žádným perem.*“⁶⁷ Na začátku března zase poctivě prepisuje historiku, která se do Prahy dostala z Vídně: „*Velké zbožnosti uherské královně ke krucifixu v schatzkomoře se nedají vypsat žádným perem, ba říká se, že po sedmidenních a nočních nepřetržitých modlitbách nechtěla povolit bez znamení a uslyšela hlas: Pokračuj ve svých záměrech, pokračuj, pokračuj...*“ Hillebrandt pak vše doprovází upřímným soukromým povzdychem: „*Bože, vyslyš také nás! a sjednoť vládců a propůjč brzký mír, jinak bude vše do základů zničeno.*“⁶⁸ Pozoruhodné je, že jen o deset dnů později spekuluje o tom, že prý „*uherská královna porodila prince*“, což se ale neví jistě a je třeba to ověřit.⁶⁹

A nakonec ještě jeden zajímavý příklad: někdy během března Hillebrandt dokonce přepsal a přiložil k dopisu kopii vlastnoručního psaní královně, datovaného ve Vídni 17. února, které se mu dostalo do rukou. Šlo o jakýsi motivačně povzbuzující dopis od panovnice pro hrdiny v poli v obzvláště těžkých dobách, v němž je velící důstojník nabádán, aby jednal tak, jak mu bylo svěřeno před Bohem a před světem, aby vzal spravedlnost na svůj štít apod. Tento list spolu s portrétem Marie Terezie přivezl František Štěpán Lotrinský do štábu velícího generála hraběte Ludvíka Ondřeje Khevenhüllera. Ještě zajímavější je však vlastní Hillebrandtův komentář (převzatý evidentně z doslechu) o tom, co se dělo poté: „*Toto [dopis Marie Terezie] přečetl generál Khevenhüller při velikonoční tabuli a nejen on, nýbrž všichni ostatní tasili meče nebo dýky, políbili je a vyslali polibek směrem k portrétu. Hrabě Khevenhüller políbil vévodovi ruku i portrét a pak ze všech úst u tabule bylo slyšet: Vivat Maria Teresia.*“⁷⁰ Zdá se tedy, že záměr panovnici vyšel, soudě i z toho, že se zpráva o celé symbolické záležitosti dostala až do okupované Prahy.

Obraz Marie Terezie, jak jej vykreslují Hillebrandtovy věty, odpovídá dobově žádoucímu ideálu zbožné panovnice, která zbraněmi adekvátními jejímu pohlaví a postavení bojuje za svou zemi a lid. Spekulace na téma císařovna slehnutí v době již pátého

67 Tamtéž, dopis z 20. 2. 1742.

68 Tamtéž, dopis z 3. 3. 1742.

69 Tamtéž, dopis z 13. 3. 1742. Ve skutečnosti se Marii Terezií narodila dcera Marie Kristýna, a to až o dva měsíce později, 13. května.

70 Tamtéž, nedat. opis z dopisu ze 17. února 1742.

těhotenství pak dobře korespondují s budoucí inscenací Marie Terezie do role “matky”⁷¹ Zbožnost vladařky je konstruovaná zcela v intencích barokních tradic, Hillebrandt vykresluje týden trvajících, nepřerušovaných, neúnavných modlitby v ústraní v rámci velikonočního půstu, vrcholící obrazem extatické komunikace pokorné panovnice s Nebesy. V Božích slovech nachází ona, ale zprostředkovaně i celá země se všemi poddanými útěchu a povzbuzení: Bůh sleduje bojující a modlící se panovnici, podporuje ji, dokonce pobízí. Je pravděpodobné, a v případě velikonoční přísahy generality na císařovnin portrét přímo evidentní, že do Hillebrandtovy korespondence vstoupila oficiální habsburská válečná propaganda, o jejíž efektivitě tak sledované dopisy nepřímě svědčí, když měla svůj nesporný efekt i ve zdech nepříteli obsazeného města.

Zcela jiný obraz přirozeně tvoří vratislavský hofmistr o Fridrichovi II. Tento muž našemu pisateli ležel skutečně hluboko v žaludku, a nevynechal tak jedinou příležitost, aby o něm mohl napsat nějaký ten “drb” či anekdotu, pokud možno s dehonestujícím podtónem. V několika případech se do nebohého pruského krále takřkajíc naváží hned dvakrát v rámci jednoho psaní. V dopise z 3. března můžeme číst: „*Koluje tak mnoho lží, že se hnusí něco psát. Toto je ale pravda: že pruský král Madam Marii (jak ji tituluje), kvapně nařídil v Kladsku nechat udělat šaty. Což se i stalo, ale protože tam nešlo sehnat tak drahocennou látku, tak nestály víc než 50 zlatých.*“ O několik řádků níže pokračuje: „*Vypráví se také, pro lepší pravdivost: že řečený král pruský, když procházel přes Nisu a zašel do kostela jezuitů, který nalezl nejnádherněji vyzdobený, se měl vyjádřit: Pán Kristus je vykrášen jako nějaký kavalír, u nás jej ale hostíme jako nějakého žebráka.*“⁷² Do Hillebrandtovy korespondence vstoupil touto historkou tradiční motiv náboženské polemické literatury, spočívající ve vykreslení konfesního (v tomto případě i politického) rivala jako váhajícího v otázkách vlastní víry, resp. obdivujícího vybrané prvky víry cizí. Zajímavost tohoto motivu v Hillebrandtových dopisech vynikne především v kontextu výše pojednané inscenace zbožnosti Marie Terezie.

Obecně však nelze říci, že by byl Maxmilián Hillebrandt se svým negativně laděným přístupem k pruskému králi nějak výrazně osamocen. Spíše naopak, zdá se, že tato rozporuplná postava své současníky rozhodně nenechávala chladnými. Nejrůznější příběhy, v nichž jako hlavní aktér vystupuje právě Fridrich II., jsou součástí celé řady dobových písemných pramenů, přičemž jejich vyznění ve vztahu k pruskému králi je místy lehce pozitivní, nejčastěji však spíše význačné až negativní, či dokonce posměšně urážlivé. Jednalo se sice o korunovanou osobu, jež si zaslouhuje přirozený respekt, na druhou stranu to však byl také nepřítel, proti kterému bylo třeba bojovat i perem. Nutno podotknout,

71 Karl VOCELKA, *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*, Wien 2001, s. 28–33.

72 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 3. 3. 1742.

že svou povahou a mnohdy neortodoxním chováním k tomu Fridrich II. vnímavému pozorovateli poskytoval dostatek munice. Platí to nejen pro záznamy soukromého charakteru, kde bychom přirozeně mohli očekávat větší otevřenost a zároveň menší míru autocenzury, ale rovněž i pro prameny v zásadě veřejné, vzniklé například na zadání oficiálních politických reprezentací královských měst. Naznačený ambivalentní postoj k pruskému panovníkovi se pak v kolektivní paměti obyvatel Čech a Moravy vitálně udržoval i řadu let po skončení otevřeného konfliktu. Pikantní historiku v tomto směru zaznamenává chrudimský měšťan italského původu, literát a malíř Josef Jáchym Benedikt Ceregetti. Ten, na objednávku chrudimského magistrátu, počal roku 1771 psát dějiny města, v nichž k roku 1742 vykreslil "slavnostní" vjezd pruského krále do Chrudimi takto: „*Kteréhožto krále když jak duchovenstvo, tak také magistrát přivítati chtěl ... tu slezouce král s koně na jednu hromadu hnoje (před domem pana Václava Nejedlýho, ten čas radního) se postavil, a na maširování vojska svého patřil. Nápotom ale dolů slezl do kvartýru svého pospíchal, a žádného přivítání nepřijal, tolik projdouc skrz duchovenstvo a magistrát, a je vespolek s promluvením (schon guth) jest odbyl.*“⁷³

Vedle dehonestace politického nepřítelů prostřednictvím narážek na jeho nemravný (?) vztah k ženám a nepevný vztah k vlastní víře se v několika Hillebrandtových dopisech objevuje postupně rozvíjená a detaily doplňovaná fáma o Fridrichově údajném zajetí, která je mj. jedním z nejpůvabnějších dokladů o vitalitě informačních šumů ve válkou zmítané zemi. Zatímco pruský král ze svého hlavního stanu, přesouvaného ze Znojma do Pohořelic a Židlochovic, osobně co možná nejefektivněji řídil počínající blokádu Brna ve snaze jej dobýt a otevřít si tak případnou cestu na Vídeň,⁷⁴ hofmistr Hillebrandt opatrně píše hraběti, že by tam Fridrich II. už mohl být, ovšem v diametrálně jiné a pro něj velmi neslavné pozici: „...*nyní sem tam šly řeči: že král pruský je prý zajat, ovšem s jistotou se to nedá tvrdit, ale někteří tomu přikládají jistotu, ba že by se měl nacházet ve Vídni ... snad se tam* [v působnosti hraběte Vratislava – pozn. aut.] *ví o tom něco více,*“ vyzvídá Hillebrandt, nicméně vyjadřuje k této informaci napoprvé značnou skepsi.⁷⁵ O čtyři dny později, již s patrnou nadějí v hlase pokračuje: „*Zajetí pruského krále se celý týden potvrzuje, dokonce to potvrdil jeden kočí, který přijel z Vídne, se zprávou: on sám jej potkal na moravských hranicích s Rakousy se 3 vozy pod eskortou hraběcích dragounů a husarů...*“⁷⁶ K tématu se již

73 Tilman BERGER – Tomáš MALÝ (edd.), „*Historia Chrudimska w niź se wipisuje počátek města Chrudimě...*“ *Přepis originálu rukopisu Josefa Ceregettiho z roku 1771 s komentářem*, 2. svazek, Chrudim 2005, s. 76.

74 J. FIALA, *Pruská invaze*, s. 49–63.

75 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 6. 3. 1742. „*Představuji si ještě ty lži ze Slezska...*“, relativizuje Hillebrandt informace o zajetí Fridricha II. a jeho transportu do Vídne připomínkou velkého množství fám, které se k němu dostaly o pruské kampani ve Slezsku roku 1741.

76 Tamtéž, dopis z 10. 3. 1742.

Hillebrandt, alespoň v dostupné korespondenci pokračující dopisy datovanými hned 12. a 13. března a ještě dalšími pěti do konce tohoto měsíce, již nevrací. Bohužel, jistě i k Hillebrandtové smutku nakonec vyšlo na světlo, že v tomto případě (a nejen v tomto) bylo přání otcem myšlenky. Zároveň nám tato událost ukazuje opět na značnou míru omezenosti zpravodajských kanálů, které mohl autor využívat.

Na rozdíl od prostoru, který věnuje „*uherské královně*“, jak Marii Terezii důsledně označuje, a pruskému králi, se zdá, že bavorského kurfiřta Karla Albrechta, který se nechal 7. prosince 1741 provolat českým králem a následně v Praze do konce roku pobýval, os tentativně přehlíží. Drobnou zmínku si vysloužil vlastně jen v rámci informace, že Karel Albrecht striktně nařizuje všem kavalírům, doposud stojícím při Marii Terezii, osobně složit dodatečný hold.⁷⁷ Zatímní účast na holdovacích shormážděních nebyla ze strany určité části zemské šlechty zřejmě tak bohatá a nadšená, jak by si byl novopečený král představoval. O něco později hofmistr poctivě zpravuje svého pána, že povinný hold v nejzazším možném stanoveném termínu, totiž 8. února,⁷⁸ za nepřítomného Mitrovice „*šťastně vykonal*“ jeden z příbuzných, shodou náhod jeho úplný jmenovec, hrabě František Karel Vratislav z tzv. schönfeldské linie rodu.⁷⁹

Tento druhý František Karel, držitel panství Krásný Les (Schönwald) v Krušných horách, původního rodového statku Mitrovice a několika dalších (Koloděje), pobýval v Praze nejspíš po celou dobu francouzsko-bavorské okupace jako jeden z vyšších královských hodnostářů – byl jedním z radů apelačního soudu.⁸⁰ S okupačními vojsky měl později své neblahé zkušenosti a patrně litoval, že v Praze zůstával až do poslední chvíle. Když se totiž situace vojsk uzavřených ve městě stala z logistického i taktického hlediska těžko udržitelnou, okupační jednotky maršála de Belle-Isle v noci na 17. prosinec 1742 opustily Prahu a stáhly se do Chebu a k zemské hranici, neustále obtěžované jízdami oddílů knížete Lobkovice.⁸¹ Zřejmě i z důvodu větší bezpečnosti vzali s sebou z Prahy několik vysoce postavených rukojmích z řad zemské šlechty, představitelů pražských konventů a movitých pražských měšťanů. Mezi nimi se ocitli například viceprezident české komory Filip Krakovský z Kolovrat, rektor staroměstské jezuitské koleje, dále hrabě Jan Jáchym Pachta z Rájova, proslulý právník a univerzitní profesor Václav Neumann z Puchholzu

77 Tamtéž, dopis z 10. 2. 1742.

78 K holdování byly stanoveny tři termíny (19. prosince 1741, 8. ledna a 8. února 1742). P. BĚLINA – J. KAŠE – J. P. KUČERA, *Velké dějiny*, s. 20.

79 C. von WURZBACH, *Biographisches Lexikon*, s. 153.

80 Eila HASSENPFUG – ELZHOLZ, *Böhmen und die böhmischen Stände in der Zeit des beginnenden Zentralismus. Eine Strukturanalyse der böhmischen Adelsnation um die Mitte des 18. Jahrhunderts*, München 1982, s. 85, 164. Srov též *Ottův slovník naučný*, díl XXVI, s. 1008.

81 K pokusu rakouských jednotek o blokádu a vyproštění Prahy v druhé polovině roku 1742 a k odchodu francouzsko-bavorských vojsk V. KUPKA, *Pražská opevnění*, s. 261–295.

a také apelační rada František Karel Vratislav z Mitrovic. Podle svědectví tehdejších pozorovatelů šlo celkem o 16 lidí, z nichž jeden, hrabě Pachta, útrapy spojené s cestou uprostřed zimy plně sněhu nepřezil.⁸² Ostatní rukojmí maršál de Belle-Isle po příchodu armády do Chebu propustil a ti se v lednu 1743 vrátili zpět do pražských měst.⁸³ František Karel Vratislav byl pak roku 1747 jmenován viceprezidentem apelačního soudu a českým místopředsedou. Zemřel o devět let později než jeho jmenovec z jinecké větve, roku 1759.⁸⁴

S Wittelsbachem se v Hillebrandtově zpravodajství poté ještě setkáme v souvislosti s jeho úspěšnou volbou (25. ledna) a korunovací říšským králem ve Frankfurtu 12. února: Hillebrandt suše konstatuje, že je patrně dobře známo, že korunovace proběhla a že císař trpí podagrou. Pak už jen několikrát spekuluje o možném příjezdu císaře do Prahy⁸⁵ a všímá si jeho těžkostí jak politických, tak zdravotních. Určitou váhu připisuje zprávám, že říšská knížata prý nechtějí nového císaře v jeho v podstatě soukromém vojenském dobrodružství otevřeně podpořit, kličkují a všemožným způsobem se vymlouvají, aby nemusela finančně i lidskými zdroji participovat na verbování pomocných vojsk v Říši.⁸⁶ Rovněž zdravotní stav Karla Albrechta se ukázal být žádanou informací, kterou stálo za to sledovat, zvláště když se zdál být vážným. „*O jeho milosti císařově churavosti mám jistější zprávu, ba k tomu mohu připojit, že prý mu začala rakovina na pravé straně hrudi, kvůli čemuž se jeho příjezd sem asi na nějaký čas odsune...*“, lapidárně hodnotí Hillebrandt 10. března, přičemž nevyřčenou tajnou nadějí mezi řádky by mohlo být, aby se jeho příjezd z pochopitelných důvodů neuskutečnil vůbec.⁸⁷ Habsburské straně by se nejspíš hodilo, i když to sotva kdo mohl s ohledem na pozici čerstvě zvoleného císaře vyslovit nahlas a bez obalu, kdyby si smrt vybrala svou daň v patrech nejvyšších. Zřejmě i proto si nejvíce pozornosti na už tak malém prostoru, který je věnován Karlu Albrechtovi, uzurpuje sledování zdravotního vývoje císařovy tělesné schránky.

Nemůžeme samozřejmě vyloučit a zdá se to dokonce pravděpodobné, že bavorský kurfiřt byl hlavním hrdinou dopisů odesílaných v průběhu prosince 1741, podobně jako tomu je v korespondenci J. T. Hubatia do Litomyšle. Hubatius nejenže popisuje státnické akty, jako provolání bavorského kurfiřta českým králem a následné holdování, včetně slavnost-

82 Josef TEIGE, *Paměti Pražské z let 1732–1743*, Věstník Královské české společnosti nauk 1904, třída filozoficko-historicko-jazykozpytná, Praha 1905, s. 27; M. KOVÁŘ, *Praha za vlády Francouzů*, s. 228.

83 Ignác Gedeon Loth k tomu poznamenává odlehčující historku, jež později mezi šťastně se navrátilivšími kolovala: „*Jak asi bylo těmto nebohým rukojmím u srdce, může si každý představit, avšak byli ve svých trampotách od pana Pucholtze a pana P. Petra [rektor jezuitské koleje – pozn. aut.] obveselováni, kteřížto oba, jak se později vypravovalo, téměř po celou cestu prováděli prý různé šprýmy.*“ M. KOVÁŘ, *Praha za vlády Francouzů*, s. 228.

84 *Ottův slovník naučný*, díl XXVI, s. 1008.

85 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopisy z 20. 2., 3. 3. a 15. 5. 1742.

86 Tamtéž, dopis z 3. 3. 1742.

87 Tamtéž, dopis z 10. 3. 1742.

ních aktů s tím spojených, ale prostor věnuje také prostým projížďkám kurfiřta po městě nebo jeho zájmu o ostatky sv. Jana Nepomuckého a opětovně jim prokazované obzvláštní úctě.⁸⁸

Jestliže Maxmilián Hillebrandt v porovnání s Marií Terezií a Fridrichem II. upírá na kurfiřta – krále – císaře Karla Albrechta Wittelsbašského zcela minimální pozornost, pak o další korunovaný článek protitereziánské koalice, saského kurfiřta a polského krále Augusta III., nezavádí ani jedním písmenem. Dovolme si na závěr malou zpětnou smyčku a považujeme to za další nepřímý důkaz toho, že Hillebrandtovy relace putovaly z Prahy za hrabětem Vratislavem z Mitrovic přímo na drážďanský dvůr. Nebylo tedy nutné ztratit drahocenný čas vypisováním něčeho, čeho byl hrabě beztak přímým účastníkem.

Závěr

Od představených dopisů asi nelze očekávat, že nějak zásadně upraví dosud známé faktické informace k průběhu francouzské okupace Prahy, potažmo k událostem první slezské války jako takové. Pohyby vojsk, reálná síla armád, situace v Praze, to vše může být získáno z daleko důvěryhodnějších pramenů. Na oněch dopisech je však fascinující způsob, jak reflektují situaci člověka v obsazeném městě, který má za úkol pravidelně, systematicky a soustavně informovat v co nejširší míře a na mnoha úrovních témat, které byly představeny, současně si ale uvědomuje, že je to úkol nadmíru obtížný a že všechno, co píše, může být ve výsledku jedna ukrutná blamáž a výmysl. Právě na tento fakt upozorňují slova: „*Podávat zprávy o nynějších novotách vzbuzuje vpravdě odpor, koluje tak mnoho lži, až z toho bolí uši, a každý říká, co by sám rád slyšel.*“⁸⁹ Ona nejistota, co se v zemi a nakonec i v samotném městě vlastně děje, se ve výsledku prolíná všemi Hillebrandtovými informacemi. Typické jsou obraty jako: „*Říká se, ale nelze to ověřit*“; „*Všichni tvrdí, ale já tomu mnoho nevěřím*“; „*Zdá se, ale není to ještě potvrzeno*“ či „*Kolují takové lži, až se to hnusí psát.*“ Písemná reflexe, dokládající zoufalou snahu získat aspoň trochu uvěřitelné informace, graduje v Hillebrandtově podání po bitvě u Chotusic 17. května 1742 (jistě nejvýznamnější události celého sledovaného období), kdy věnuje dlouhou pasáž tomu, jak jsou lidé perzekuováni za šíření informací o bitvě. Doslova píše: „*...nesmí se o ničem mluvit ani psát a mnozí už kvůli tomu byli uvězněni. Velice se mlčí, není tudíž možno nic jistého zjistit, protože jeden druhému nevěří a nechce o ničem mluvit, aby nepřišel do*

88 E. ŠEBESTA (ed.), *Dopisy J. Tadeáše Hubatia z Kotnova*, s. 71, 75, 78–79.

89 RAVM, inv. č. 308, kart. č. 179, dopis z 14. 4. 1742.

*nešťestí.*⁹⁰ Mnohdy se tak nakonec musí spokojit jen s vnějšími ukazateli, ze kterých usuzuje, že se za hradbami jeho “informačního ghetta” vně pražské bastionové fortifikace odehrává něco velkého: „*Ale že se něco děje, dokládají zranění, které sem denně přivázejí.*“⁹¹

Šlechtické rodové archivy jsou plné takovýchto drobných, kompaktně zachovaných souborů korespondence, která má ryze zpravodajský charakter, ať už jde o šlechtické agenty, klienty, spřízněné osoby či – jako v tomto případě – o úředníky. Systematický výzkum tohoto typu pramene barokního období a komunikačního propojení jejich autorů s adresáty – panstvem je však zatím na svém úplném počátku a odbývá se zpravidla metodou konkrétních analytických sond. Z poslední doby se do centra pozornosti dostali např. vídeňští agenti Jeronýma Colloreda⁹² či správce pražských domů Ferdinanda Johanna Verduga.⁹³ Lze očekávat, že další ataky na rodové šlechtické archivy vyplaví množství podobných dopisů, které nám umožní poznávat další rozmanité odstíny podob válečného zpravodajství v době před vznikem moderních komunikačních forem.

90 Tamtéž, dopis z 26. 5. 1742.

91 Tamtéž, dopis z 5. 6. 1742.

92 L. MARŠÁLKOVÁ, *Hrabě Jeroným Colloredo*, s. 103–125.

93 Michaela BURIÁNKOVÁ, *Pražský agent Ferdinanda Jana Verduga ve druhé půli 17. století*, bakalářská práce FF UPa, Pardubice 2010.

Zusammenfassung

Briefe Maximilian Hillebrandts an Graf Wratislaw von Mitrowitz aus dem besetzten Prag 1742

Die Studie geht von der Analyse von 40 von Maximilian Hillebrandt (?–1757) in der ersten Hälfte des Jahres 1742 an Franz Karl Graf Wratislaw von Mitrowitz (1679–1750) gesendeten Briefen aus. Hillebrandt war zu der Zeit als sein Hofmeister tätig und schrieb dem Grafen, der am sächsisch-polnischen Hof in Dresden wirkte, regelmäßig umfangreiche Berichte aus dem von französischen und bayrischen Einheiten besetzten Prag. Das Ziel der Studie ist die Beschreibung des Themenspektrums, über das Hillebrandt referiert, und die anschließende Analyse der Grenzen und Möglichkeiten seiner Informiertheit und seiner eigenen Reflexion der Grenzen seiner Berichterstattung. In Hillebrandts Berichterstattungen tauchen am häufigsten diese Themenkreise auf, wobei ihre Reihenfolge dem Umfang entspricht, den er den Themen gewährt: 1. Berichterstattung über die Situation in der Stadt. 2. Militärische Ereignisse im Land. 3. Militärische Ereignisse in Europa. 4. Die finanzielle und wirtschaftliche Situation auf den gräflichen Landbesitzen, oft von Reporten der Gutshauptmänner in Form einer Anlage begleitet. 5. Informationen aus der Gesellschaft, insbesondere aus dem Kreis der

Regentin, und Nachrichten über den Preußischen König bzw. über Karl Albrecht. 6. Politische Ereignisse in Europa. 7. Aktuelle Todesfälle unter den bedeutenden, gesellschaftlich hochgestellten Personen.

Eine Detailanalyse der ersten zwei Themen, die den Großteil des Inhalts von Hillebrandts Briefen ausmachen, ergänzt durch eine Analyse der Berichte über die Hauptgegner in dem Konflikt, Maria Theresia und Friedrich II., dient zur Analyse einer der Formen der Kriegsberichterstattung vor der Entstehung der modernen Massenmedien. Im Zentrum des Beitrags steht ein adeliger Beamter in einer besetzten Stadt, der zur Aufgabe hat, seinen Herrn regelmäßig, systematisch und planmäßig zu informieren, in größtmöglichem Ausmaß und auf vielen Themenebenen, der sich aber gleichzeitig darüber bewusst ist, dass dies eine schwierige Aufgabe ist (angesichts des Informationsvakuums, in dem er sich befindet) und dass fast alles, was er schreibt, im Endergebnis ein unbestätigtes Gerücht und erfunden sein kann.

Obrazové přílohy:

Obr. 1: Palác Vratislavů z Mitrovic (za kočárem) na Malé Straně. Friedrich B. WERNER – Johann G. RINGLE, *Prospect des gräfli. Colloredischen Haußs und selbiger Seite in der Wälschen gassen auff der Kleinen Seite zu Prag*, mědiryt, kolem 1740. Archiv hlavního města Prahy, Sbirka ikonografie, sign. G 70.

Obr. 2: Vratislavský palác na Malé straně (čtvercová dvoupatrová budova vpravo dole) na plánu Prahy Josefa Daniela Hubera z roku 1769. Převzato z Jan HOFMAN, *Obraz barokní Prahy* (Plán Josepha Daniela Hubera 1769), Praha 1944.

Die durch das Kriegs-Geur und lange Bloquade sehr geängstigte / nummero aber wieder besetzte König. Böhmiſch. Haupt Stadt Praag / in Kupfer vorgeſtellten Zuſtand der Franzoſen und Einmarſch der Kön. Anſahrt. Truppen kam aufſtellt. Relation.

Die vom 14. Nov. d. 1741 bis 2. Jan. 1742 belagert und bloquirte Haupt Stadt Praag des Königreichs Böhmen. Die durch das Kriegs-Geur und lange Bloquade sehr geängstigte / nummero aber wieder besetzte König. Böhmiſch. Haupt Stadt Praag / in Kupfer vorgeſtellten Zuſtand der Franzoſen und Einmarſch der Kön. Anſahrt. Truppen kam aufſtellt. Relation.

Die durch das Kriegs-Geur und lange Bloquade sehr geängstigte / nummero aber wieder besetzte König. Böhmiſch. Haupt Stadt Praag / in Kupfer vorgeſtellten Zuſtand der Franzoſen und Einmarſch der Kön. Anſahrt. Truppen kam aufſtellt. Relation.

Die durch das Kriegs-Geur und lange Bloquade sehr geängstigte / nummero aber wieder besetzte König. Böhmiſch. Haupt Stadt Praag / in Kupfer vorgeſtellten Zuſtand der Franzoſen und Einmarſch der Kön. Anſahrt. Truppen kam aufſtellt. Relation.

Die durch das Kriegs-Geur und lange Bloquade sehr geängstigte / nummero aber wieder besetzte König. Böhmiſch. Haupt Stadt Praag / in Kupfer vorgeſtellten Zuſtand der Franzoſen und Einmarſch der Kön. Anſahrt. Truppen kam aufſtellt. Relation.

Obr. 3: Soudobá relace o dobývání Prahy za válek o rakouské dědictví.
 Elias BAECK, *Die vom 14. Nov. Anno 1741 bisf 2. Jan. Anno 1742 belagert und bloquirte Haupt Stadt Praag des Königreichs Böhmen*, lept, papír. Národní galerie v Praze, inv. č. DR 4844.

Obr. 4: Portrét Františka Karla hraběte Vratislava z Mitrovic (1680–1750). Soukromé sbírky rodiny Wratislavů, zámek Dírná.

Jana STRÁNÍKOVÁ

Slohová cvičení a výuka psaní korespondence na elementárních školách na přelomu 18. a 19. století

Abstract: *The article describes the teaching of composition in primary schools at the turn of the 18th and 19th centuries – its range, the approaches used and the attitude of teachers. It also describes what the aim of this teaching was and what pupils took away with them. At the same time, it analyses the textbooks that were used in teaching composition.*

Key words: *education; correspondence; 18th century; 19th century; composition; composition classwork; composition schoolbooks*

„Není to oučel národních škol, aby děti venkovské mudrci a právníci byli, alebrž aby dobrými křesťany, dokonale vycvičenými hospodáři, hodnými, rozšafnými otci se stali, jenžby opět děti své o jeden stupeň výše vzdělati se vynasnažili, tak aby mravnost lidstva již z domu otcova vycházela, a co se ve škole v slovích a ponětích učí, to v domě otcově vždy výkonně neb prakticky skrze příklady se potvrdilo. Totě cesta k národní vzdělanosti.“

Kašpar, hrabě ze Šternberku Františku Aloisi Vackovi,
20./30. léta 19. století¹

Éra vlády Marie Terezie a také Josefa II. znamenala zesílení vlivu státu v oblasti školství. Tereziánský školský řád² vyhlášený 6. prosince 1774, který vešel v platnost se začátkem roku 1775, definoval všeobecnou vzdělávací povinnost pro všechny děti ve věku 6 až 12 let. Zároveň ustavil systém elementárního školství, který reflektoval sociální rozdíly. Na venkově vznikaly jednotřídní či dvoutřídní triviální školy, jejichž

1 SOKA Jičín, Sběrka kronik, Kronika kopidlenské farní školy, s. 23.

2 *Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal-, Haupt- und Trivialschulen in den sämtlichen Kaiserlichen Erbländern*, tzv. Schulpatent.

cílem bylo naučit děti číst, psát a počítat a zároveň jim prostřednictvím náboženské výuky vštípit pevné morální zásady a poslušnost autoritám. Podle možností mohl být dán prostor i jiným předmětům – základům „občanské nauky“, němčině, zpěvu apod.³ Někde fungovalo také tzv. industriální vyučování, které často přispívalo k zvýšení atraktivity jinak velmi neoblíbené školní instituce. Oproti venkovským triviálkám měly hlavní školy zřizované ve všech krajských a také ve větších městech mnohem větší rozsah učiva. Úroveň výuky byla výrazně kvalitnější, neboť byla rozčleněna do čtyř, eventuelně tří, postupových ročníků a zároveň zde působili erudovanější učitelé.⁴

Součástí výuky měl být také sloh, jehož rozsah byl odlišný podle typu školy. Cílem slohového vyučování bylo naučit děti lépe chápat text a samostatně ho vytvářet. Psaním dopisů, resp. jakýchkoli textů, si měly osvojit dovednost využitelnou v budoucím praktickém životě, případně mohly získat důkladnou přípravu pro svůj duševní a intelektuální rozvoj a tím předpoklady pro další vzdělávání. Výuka slohu byla možná jen u starších dětí, které si už dříve osvojily mechanickou schopnost psát a absolvovaly hodiny zaměřené na zvládnutí dobového pravopisného úzu. Sloh se vyučoval ve vyšších třídách jako součást hodin zaměřených na výuku jazyka, a na hlavních školách proto nutně musel probíhat v němčině. Podle všeobecného školního řádu se mělo výuce slohu na normálních a hlavních školách věnovat pět hodin týdně, součástí výuky bylo také psaní dopisů a mluvnice.⁵ Žáci triviálních škol se měli zabývat alespoň opisováním souvislých textů. Ve městech a jinde, kde působili dva učitelé a děti byly podle úrovně svých znalostí rozděleny do dvou tříd, se mělo věnovat pět hodin týdně výuce slohu. Všeobecný školní řád nevyžadoval, aby byl dán prostor mluvnici a výuce psaní dopisů,⁶ ačkoli k tomu v praxi jistě docházelo. Cvičení zaměřená na vytvoření různých druhů korespondence a oficiálních písemností byla zejména v městských školách velmi užitečná.

3 Miroslav NOVOTNÝ, *Děti státu. Školství v českých zemích mezi reformou a tradicí*, in: Daniela Tinková – Jaroslav Lorman (edd.), *Post tenebras spero lucem. Duchovní tvář českého osvícenství*, Praha 2009, s. 148–163.

4 Těm, kdo aspirovali, stačilo na místo na triviální škole absolvovat tříměsíční kurs v některé z učitelských preparandií, vzděláním budoucích učitelů hlavních škol byl šestiměsíční kurs. Viz Jan ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy obecného školství v Království českém od roku 1769–1895. Příspěvek k dějinám vyučování*, Praha 1897, s. 21–22.

5 Ve všeobecném školním řádu se operuje s termínem *Anleitung zur schriftlichen Aufsätzen* jako výrazem pro slohové vyučování, a termíny *Briefstyl* a *Sprachlehre* jako výrazy pro epistolární umění a mluvnici.

6 Johann PAPOUSCHEK (ed.), *Die allgemeine Schulordnung vom 6. Dezember 1774 im Urtexte nebst Einleitung und Commentar. Eine Erinnerungsschrift an die glorreiche Begründerin der österreichischen Volksschule, die Kaiserin Maria Theresia, aus Anlass ihres hundertsten Sterbetages, allen Lehrern und Schulfreunden gewidmet*, Znojmo 1880, s. 37–41.

Politické zřízení obecných škol, tzv. Schulkodex⁷ z roku 1805, přinesl s ohledem na výuku slohu na elementárních školách jednu zásadní inovaci – uzákonil povinnost zařadit základy slohu i do vyučování na triviálních školách. Rozsah slohových cvičení a výuky psaní korespondence na venkovských triviálkách tak poprvé dostal pevný zákonný rámec, který v zásadě vycházel z předchozího stavu. Nakolik byla tato povinnost naplňována s ohledem na nekvalitní pedagogický personál a špatnou docházku dětí na některých školách, však zůstává otázkou. Pro hlavní školy definovala nová legislativní úprava povinnost zařadit výuku slohu do čtvrté třídy.⁸

Tereziánská reforma školství znamenala výrazný přelom ve vývoji vzdělanosti, resp. gramotnosti, neboť odstartovala proces alfabetizace, který postupně zasáhl všechny vrstvy obyvatelstva. Zároveň je nutné mít na paměti, že školství v českých zemích má mnohem delší tradici a už před rokem 1775 zde fungovala síť městských a farních škol, které pěstovaly hudbu a vyučovaly – někde jen náboženství, čtení, psaní a základy počtů, jinde, zejména ve městech, bylo množství předmětů rozsáhlejší a zahrnovalo mj. i latinu.⁹ Gramotnost závisela na sociálním statutu. Zatímco v horních vrstvách bylo kvalitní (genderově odlišné) vzdělání nezbytnou součástí socializace dětí, tak u zbytku obyvatelstva bylo přímo úměrné možnosti jeho praktického využití. Jako hodnota bylo vnímáno jen tehdy, pokud mohlo přinést užitek. Hranice gramotnosti začínala u řemeslnických vrstev a obdobných skupin obyvatelstva, které se na rozdíl od městské chudiny a nemajetných venkovských vrstev neorientovaly na fyzické přežití ze dne na den, ale usilovaly o získání hmotných a nehmotných statků využitelných v dlouhodobém časovém horizontu. Děti zde nepřečázely z fáze výhradní existenční závislosti na rodině přímo do fáze, kdy se podílely na její obživě, ale absolvovaly proces socializace, který zahrnoval osvojení dovedností a znalostí nezbytných pro budoucí obživu. Tento proces byl genderově odlišný – dívky si musely osvojit rozsáhlou škálu dovedností a pracovní zručnost, což bylo nezbytné pro jejich budoucí roli hospodyně rozsáhlé domácnosti, a od chlapců se očekávalo, že získají profesní kvalifikaci, aby byli své budoucí rodině schopni zajistit živobytí. Nezbytnou součástí této životní fáze byla i návštěva školy s cílem osvojení alespoň elementární gramotnosti. To bylo důležité jak pro chlapce, tak i pro dívky.¹⁰ Regionální mobilita a také hospodářské důvody vyžadovaly od příslušníků řemeslnických kruhů nejenom schopnost číst a psát, ale také schopnost samostatně vytvářet text. Psaní dopisů, resp.

7 *Politische Verfassung der deutschen Schulen in den k. und k. deutschen Erbstaaten.*

8 J. ŠAFRÁNEK, *Vývoj soustavy obecného školství*, s. 47.

9 Miroslav NOVOTNÝ a kol., *Dějiny vyššího školství a vzdělanosti na jihu Čech od středověkých počátků do současnosti*, České Budějovice 2006, s. 57–59.

10 Srov. Jana STRÁNÍKOVÁ, *Výchova a vzdělávání dívek na cestě k moderní občanské společnosti. Genderové a sociální aspekty procesu socializace mládeže v období 1774–1868*, disertační práce, Fakulta filozofická Univerzita Pardubice, Pardubice 2010, s. 96n.

schopnost písemné komunikace s různými institucemi a fyzickými osobami, byla důležitá dovednost. To ostatně reflektovala i státní legislativa, neboť už rok před vydáním Všeobecného školského řádu byla dvorským dekretem z 9. října 1773 kodifikována povinnost, aby se žáci škol v hlavních městech monarchie cvičili i „ve vytváření potřebných písemných statí“.¹¹

Teprve Tereziánský školský řád kodifikoval rozsah slohových cvičení na elementárních školách a Felbigerova *Methodenbuch* následně definovala jeho obsah, postupy a metody výuky.¹² Felbiger vycházel z všeobecně rozšířeného názoru, že kvalitnímu vyjadřování pro potřeby běžné ústní i písemné komunikace je možné se naučit. Jako nezbytný předstupeň slohového cvičení doporučoval zlepšení ústního vyjadřování. Za vhodné prostředky považoval poslech, pozorování a napodobování osob, které se umějí vytríbeně vyjadřovat. Zdokonalování písemného projevu slohovými cvičeními bylo považováno za důležité, prioritní ovšem mělo být psaní dopisů a užitných písemností, jež byly nezbytné pro praktický život. Pro potřebu výuky na jednotlivých typech škol začaly být vydávány učebnice. První učebnicí slohu a psaní dopisů vzniklou pro potřeby reformovaného školství byla publikace *Anleitung zur Schreibart in Briefen und einigen andern Aufsätzen zum Gebrauche für Schüler der deutschen Schulen in den k. k. Erblanden*, která spatřila světlo světa v roce 1775 ve Vídni. Kromě teoretického návodu pro učitele, jak vést slohová cvičení a výuku psaní dopisů, obsahovala také vzory různých typů dopisů a jednacích písemností.

Pro potřeby výuky na elementárních školách s českou výukou byly vydávány také české učebnice slohu a psaní dopisů. Patrně první publikaci tohoto typu vydal v roce 1815 piarista a učitel mladoboleslavské hlavní školy Oldřich Klička pod názvem *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností, kteréž v obecnství uměti zhotoviti velmi užitečné jest, pro žáky českých vlastenských škol*.¹³ Jedná se o překlad německé publikace *Anleitung zur schriftlichen Aufsätzen über Gegenstände des bürgerlichen Lebens für Stadt- und Landschullehrer und für Schüler der Haupt- und Normalhauptschulen*, která začala být používána jako závazná učebnice slohu po roce 1805. Překladem německého originálu byla i publikace vydaná v roce 1830 Františkem Krtkem, učitelem tábořské hlavní školy a později normální školy v Praze. Jak její název (a zejména pak obsah) napovídá, byla určena spíše pro výuku na venkově: *Úvod krátký k vyhotovování písemností podle předepsané ruční knihy německé pro české školní čekance a žáky na triviálních školách*.¹⁴

11 Johann ROTH, *Vollständiger Auszug aller im Königreiche Böhme am Ende des achtzehnten Jahrhunderts bestehenden Gesetze I*, Praha 1801, s. 286.

12 Srov. Josef HUBÁČEK, *Počátky vyučování slohu na české škole*, Hradec Králové 1980, s. 46–47.

13 Oldřich KLIČKA, *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností, kteréž v obecnství uměti zhotoviti velmi užitečné jest, pro žáky českých vlastenských škol*, Praha 1815.

14 František KRTEK, *Úvod krátký k vyhotovování písemností podle předepsané ruční knihy německé pro české školní čekance a žáky na triviálních školách*, Praha 1830.

Patrně první původní českou učebnici slohu vydal v roce 1831 učitel v Chrasti u Chrudimi Jan Nepomuk Filcík pod názvem *Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou*.¹⁵ Je dokladem toho, že výuka slohu se nesoustřeďovala na zkvalitnění stylistické úrovně písemného projevu žáků, ale jejím cílem bylo vysvětlit jim, jak psát různé typy dopisů a písemností běžně užívaných v každodenním životě. Filcíkova publikace obsahuje množství vzorů různých druhů písemností. Na rozdíl od učebnic Kličky a Krtka v ní nenajdeme obecné pojednání pro učitele. Autor se už v úvodu obrací přímo na žáky, jimž vysvětluje význam schopnosti korespondovat, resp. napsat různé typy písemností. Svou publikaci zamýšlel jako sbírku vzorů dopisů pro potřeby výuky i k samostatné práci žáků. Na rozdíl od dvou předchozích děl neobsahuje jeho publikace všeobecné poučení o slohu, vnější úpravě a formálních náležitostech dopisu, ale zahrnuje především vzory různých typů běžně užívaných písemností.

Aby děti mohly samy vytvářet byť i velmi jednoduchý text, musely si nejprve zlepšit své vyjadřovací schopnosti a rozvinout paměť. Ze strany učitele to vyžadovalo dost namáhavou práci, která začínala pomalým předčítáním krátkých příběhů a mechanickým opakováním přečteného. Důležitou součástí slohové přípravy bylo opisování kratších textů. Pokud děti dokázaly samy vypravovat jednoduchý příběh, který vyslechly, a pokud zároveň chápaly, jaká je struktura a vyjadřovací forma písemného projevu, měl učitel přistoupit k dalšímu kroku a postupně je vést k tomu, aby začaly samy vytvářet text.¹⁶ Dobové pedagogické články reflektují to, co vyžadoval i Felbiger ve své *Methodenbuch*, totiž aby se děti nejprve naučily verbalizovat myšlenku ústně a pak písemně.¹⁷

Podrobný návod, jak měl postupovat učitel, který chtěl své žáky naučit psát dopis, uvádí i Klička. Doporučuje, aby žákům nejprve podrobně vysvětlil obsah a záměr psaní, poté jim ho přečetl a ukázal, jak pisatel formuloval myšlenky a vystavěl text, a posléze nechal jednoho z žáků, aby ještě jednou přečetl celý text. Nakonec měly všechny děti dopis samy opsat. Tento postup se měl opakovat několikrát s různými dopisy, aby děti získaly dostatečnou zběhlost v psaní a zároveň si důkladně osvojily strukturu vytvářeného textu. Dalším krokem pak mělo být pěstování samostatného vyjadřování u žáků – nejprve v ústní a pak i v písemné podobě. Texty, na nichž se děti učily, měly být zpočátku velmi jednoduché, později pozvolna složitější. Učitel měl děti vždy opravovat a navést je ke

15 Jan Nepomuk FILCÍK, *Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou*, Praha 1831.

16 Jan JAVORNICKÝ, *Žáci druhé třídy i také opakovacích hodin učí se hotoviti psaní I*, Přítel mládeže 1823, č. 3, s. 9–15; TÝŽ, *Žáci druhé třídy i také opakovacích hodin učí se hotoviti psaní II*, Přítel mládeže 1824, č. 1, s. 44–47; Anton RAAZ, *Stoffe zu Briefen für Schüller der 4. Hauptschulklasse*, Der Schulfreund Böhmens 1816, č. 1, s. 118–122; Alois HYBNER, *Der Vortrag des Styls für die gereifere Volksschuljugend, moralisch und literärisch betrachtet*, Der Schulfreund Böhmens 1819, č. 2, s. 53–75.

17 J. HUBÁČEK, *Počátky vyučování slohu*, s. 47–56.

správnému řešení.¹⁸ V Kličkově publikaci je definováno celkem deset stupňů procesu procvičování stylistických schopností, které mapují postupný přechod od prvotního rozvoje vyjadřování až po fázi, kdy měly děti být schopny samy napsat zadaný dopis.¹⁹

Škola měla dětem zprostředkovat schopnost psát jak soukromé, tak i veřejné typy písemností. Obojí vyžadovalo odlišný způsob vyjadřování, specifické zdvořilostní formulace a někdy i odlišné členění textu dopisu. Také učebnice zpravidla respektovaly tradiční členění a rozlišovaly jednak „*Briefstyl*“, čili soukromou korespondenci, a „*Geschäftsstyl*“, neboli „*písemnosti jednací*“, případně „*řídící spisy*“,²⁰ kam se zahrnovaly všechny oficiálnější typy písemností a korespondence, tj. běžné právní listiny (kšaft, darovací list, vysvědčení, dlužní úpis, plná moc), účetní a hospodářské spisy (účet, kvittance, směnka) a také žádosti a jiné druhy dopisů adresované úřadům.

Učebnice slohu si kladly za cíl poskytnout učiteli příručku pro slohová cvičení a výuku psaní dopisů a zároveň mu dát dostatečné množství vzorů různých typů písemností, zejména korespondence. Žáci se měli dozvědět, čím se liší a jak se píše jednotlivé typy písemností, osvojit si schopnost písemně formulovat své myšlenky, zvolit správný způsob komunikace s ohledem na své a adresátovo sociální postavení a sestavit dopis nebo oficiální písemnost tak, aby měla všechny předepsané náležitosti jako předkládané vzory. Smyslem učebnic vydávaných pro potřebu výuky na elementárních školách nebylo vypěstovat vytříbený styl písemného vyjadřování, ale pouze vštípit dětem zásady, jak dodržovat v písemné komunikaci požadované vzory chování, a naučit je psát na takové úrovni, která by stačila na samostatné vytváření textu. Kultivovaný korespondenční styl, který byl atributem vyšších společenských tříd, si už musel každý osvojit nad rámec školního vzdělání.

Česká knižní produkce dané doby ale nezahrnovala česky psané návody k vedení kultivované korespondence – nebyly zde ani učebnice ani příručky určené širší veřejnosti, a případný zájemce proto musel zvolit některou z německých publikací. To ostatně reflektovali i autoři analyzovaných učebnic. Klička ve svém *Krátkém uvedení k vyhotovení psaní* doporučuje všeobecně uznávané dílo německého osvícenského filozofa a básníka Christiana Gellerta a odkazuje²¹ na jeho i v Čechách známou a dostupnou epistolární

18 O. KLIČKA, *Krátké uvedení*, s. 3–8.

19 Tamtéž, s. 10–26.

20 J. N. FILCÍK, *Písemnosti pro nejoutlejší mládež*, s. 5.

21 Klička zmiňuje název Gellertova díla jako „*Praktické jednání o líbeznosti v psaní*“. – O. KLIČKA, *Krátké uvedení*, s. 5–6.

příručku *Briefe, nebst einer praktischen Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen*,²² jejímž vydáním autor položil základy nové německé epistolární kultury.²³

Cílem školního vyučování slohu ovšem bylo, aby žáci dokázali formulovat text a znali všechny formální náležitosti korespondence, a byli tudíž schopni sami vytvořit různé typy písemností potřebných v běžném životě. Dopis měl být srozumitelný ve svém obsahu i v jednotlivých výrazech, nedoporučovalo se užívání neznámých, nejasných a méně obvyklých slov. Formulace měly být zdvořilé a zároveň jednoznačné, aby vyloučily případné nedorozumění špatným pochopením textu. Kličkova publikace radí odpovědět si nejprve na tři základní otázky: komu je dopis určen, co chce pisatel sdělit a jak to chce napsat. Teprve poté se mělo přistoupit k vlastnímu vytváření textu.²⁴ Slohová cvičení nemohla děti připravit na všechny situace, které v korespondenčním styku nastávaly, měla jim však vtípnit všeobecně platný postup psaní, zásady pro společenskou komunikaci a pravidla pro formální náležitosti dopisu.

Už volba formátu papíru demonstrovala sociální rozdíly mezi pisatelem a adresátem. Klička ve své publikaci určené spíše pro středostavovské prostředí shrnul pravidla pro formální úpravu – dopisy osobám stejného a nižšího sociálního statutu (tj. řemeslníkům a měšťanům) se měly psát na přeložený půlarch, zatímco listy příslušníkům vyšších vrstev na celý arch a měly být vloženy do obálky.²⁵ Důležité také bylo, aby se děti naučily, jak správně a bezpečně zavřít a nadepsat dopisy, aby se v pořádku dostaly určené osobě a nedošlo k tomu, že jejich obsah bude přístupný nepovolaným očím. Jak dopis dobře zapečetit a také, jak ho přeložit, nebo vložit do obálky měl učitel žákům názorně ukázat, „protože se tomu snáze hleděním, nežli vypsáním naučiti mohou.“²⁶ Adresa měla respektovat sociální rozdíly mezi pisatelem a adresátem a měla být napsána čitelně, jednoznačně a srozumitelně. Kromě místa odeslání (tj. sídla poštovního úřadu) mělo zahrnovat všechny náležité tituly odpovídající danému sociálnímu statutu a přesné označení adresáta, jeho jméno a také místo doručení. V případě menších lokalit bylo nutné uvést i jméno kraje, panství nebo sídlo nejbližší poštovní stanice.²⁷

Důležité bylo také naučit se, jak oslovovat adresáty podle jejich profesního zaměření a sociálního statutu. Nezbytnou součástí učebnic proto byla všeobecně užívaná titulatura

22 První vydání vyšlo v roce 1751 (Christian Fürchtegott GELLERT, *Briefe, nebst einer praktischen Abhandlung von dem guten Geschmacke in Briefen*, von C. F. Gellert, Strassburg 1751), později následovalo mnoho dalších.

23 Rafael ARTO-HAUMACHER, *Gellerts Briefpraxis und Brieflehre. Der Anfang einer neuen Briefkultur*, Wiesbaden 1995, s. 15n.

24 O. KLIČKA, *Krátké uvedení*, s. 120n.

25 Tamtéž, s. 126–127.

26 Tamtéž, s. 127.

27 Tamtéž, s. 127–129.

obsahující církevní a světské tituly, která žákům sloužila jako návod k vhodnému oslovení adresáta, resp. adresátů v úvodní formulaci a v samotném textu dopisu, získali také návod, jak zformulovat podpis. V souladu s tím, co udávají i epistolární příručky určené pro širší veřejnost,²⁸ doporučuje Kličková publikace začínat dopisy určené farářům „*Velebný, dvojíctihodný, důstojný Pane!*“. Dostatečně zdvořilé mělo být i oslovení v textu („*Vaší Velebnosti!*“) a také podpis („*ochotnovolný!*“) a adresa („*Velebnému, dvojíctihodnému, důstojnému Pánu N. N, Faráři v N.*“) měly vyjadřovat úctu k adresátovi. Obecně platilo, čím vyšší hodnota, tím uctivější oslovení. Dopisy biskupům proto měly začínat „*Nejdůstojnější, vysoce urozený, milostivý Pane!*“, v textu se na něho ovšem měl pisatel obracet s oslovením „*Vaše biskupská milost!*“, eventuálně „*Vaše Excelenci!*“. Také u světských titulů byl výraz *excellence* používán jen u osob z nejvyšších míst společenského žebříčku. Pro ně doporučuje Kličková publikace užívat oslovení „*Vysoce urozený hrabě, milostivý Pane!*“, chtěl-li se na ně obrátit pisatel v průběhu dopisu, měl tak učinit slovy „*Vaše hraběcí milosti!*“, eventuálně „*Vaše Excelenci!*“. Obálka měla být nadepsána „*Jeho hraběcí milosti!*“, eventuálně „*Jeho Excelenci!*“, a dále pak „*vysoce urozenému Pánu, Panu hraběti N. N., pánu na N.*“, jako adekvátní podpis doporučuje Klička „*nejponíženější služebník!*“. Specifické tituly existovaly pro příslušníky nižší šlechty a pro osoby, jejichž společenská prestiž byla dána postem, který zastávaly – profesory, úředníky, členy městských rad, krajských a zemských úřadů apod. Pro příslušníky kruhů, z nichž pocházeli i žáci, jimž byla určena Kličková publikace, tj. řemeslníky a měšťany, se doporučuje užívat úvodní oslovení „*Mnoho vážený Pane!*“, eventuálně „*Milý Pane Mistr!*“. Pokud byl adresátem dopisu člověk, který patřil v rámci řemeslnických, resp. měšťanských vrstev k elitám, mělo oslovení znít „*Vzácný Pane!*“, nebo „*Zvláště vážený Pane!*“. Adekvátní podpis byl v tomto případě „*K službám volný!*“, u běžného adresáta z řad řemeslnických kruhů pak pouze „*Volný!*“. Také adresa reflektovala jemně odlišnosti dané příslušností ke konkrétní sociální skupině v rámci středních vrstev. Běžný řemeslník a měšťan dostával dopisy nadepsané např. „*Panu N. N., měšťanu a mistru kovářskému!*“, avšak osoba, která v tomto prostředí patřila k elitám, mohla na psaní najít např. adresu „*Vzácnému měšťanu a zlatníku!*“, nebo „*Zvláště váženému měšťanu a zlatníku!*“.²⁹ Pokud byl dopis určen ženě, bylo nutné zvolit adekvátní označení, který vycházelo ze společenského postavení jejího muže.

Učitel, který chtěl dětem vysvětlit vhodnost užití jednotlivých titulů s ohledem na situaci a sociální postavení pisatele, musel ovšem začít vysvětlováním širšího kontextu a ob-

28 Srov. např. Prokop ŠEDIVÝ, *Dokonalý jednatel, aneb Zemský advokát obsahující v sobě některé formule obyčejných a potřebných listů jako jsou popsání podezřelých a prchlých osob, veřejné zprávy, průvodní listové, vysvědčení atd. Pak následuje: Skladatel českých psaní, aneb Rozliční listů vzorové na všechny skoro předměty v lidském jednání se hodící, k nimž připojen jest také titulář stavu duchovního i světského jak v českém, tak i v německém jazyku*, 2. díl, Praha 1804, s. 141n.

29 O. KLIČKA, *Krátké uvedení*, s. 132–137.

jasnit význam jednotlivých výrazů. K tomu užíval jednak svých znalostí, případně mohl čerpat z tištěných vzorů titulatury,³⁰ eventuelně z epistolárních příruček, nebo některých učebnic slohu a psaní korespondence. Podrobné vysvětlování a důkladné procvičení bylo nezbytným předpokladem dosažení kýženého cíle – aby žáci dokázali sami sepsat dopis, který by po obsahové i formální stránce dodržoval obecně uznávané normy společenského chování a vystupování.

Výuka slohu na elementárních školách směřovala především k tomu, aby připravila děti na budoucí život. S ohledem na dobové genderové rozdělení rolí je jasné, že schopnost sepsat různé typy písemností byla mnohem významnější pro chlapce než pro dívky. To se ostatně odráží i ve vzorových dopisech obsažených v učebnicích slohu, většinou se totiž jedná o profesní a úřední korespondenci. Kličkovy *Krátké uvedení k vyhotovení psaní a jiných písemností* obsahuje více než 70 vzorů dopisů různých typů, jen ve dvou z nich je protagonistkou imaginární korespondence žena, a to pouze jako adresátka.³¹ Také Jan Nepomuk Filčík, učitel v Chrasti u Chrudimi, zařadil do své učebnice *Písemnosti pro nejoutlejší mládež českou a moravskou* pouze dva dopisy, v nichž figurovaly ženy mezi hlavními protagonisty, ovšem také jen jako adresátky.³² Obě publikace obsahují řadu vzorů různých typů osobních (rodinných a přátelských) a také úředních dopisů, zároveň ale také písemnosti hospodářského, právního a účetního charakteru.

Učebnice Františka Krtka *Úvod krátký k vyhotovování písemností podle předepsané ruční knihy německé pro české školní čekance a žáky na triviálních školách*³³ má ale jinou koncepci. Byla vytvořena pro potřebu výuky na venkovských triviálkách. Na rozdíl od Kličkova překladu a Filčíkovy publikace se nezabývá soukromou korespondencí, ale obsahuje vzory pouze těch typů úředních písemností, které mohlo venkovské a maloměstské obyvatelstvo ve svém životě potřebovat (žádosti, výpovědní listy, vysvědčení o službě, plné moci, dlužní úpisy, kšafy a jiné typy majetkových smluv apod.). Sám Krtka definuje cíl, který si položil vytvořením své publikace, takto: „[...] každý nahlíží, jak prospěšné a dobré také pro řemeslníka, ano i pro rolníka a vesničana, to jest, když řemeslník může ku příkladu kupovači (kuntovi) svému náležitý výtažek, poddaný žádost na svou vrchnost, měšťan pro sebe neb pro jiného dlužní upsání, otec svou poslední vůli atd. sám vyhotoviti a vypsati.“³⁴ Výuka slohu na elementárních školách byla zaměřena především na osvojení prakticky využitelných dovedností – schopnost psát různé typy korespondence a sepsat základní právní a účetní dokumenty (žádosti, kupní smlouvy, kvitance apod.). Tato schop-

30 Srov. tamtéž, s. 132.

31 Tamtéž, s. 110.

32 Tamtéž, s. 47, 49.

33 F. KRTEK, *Úvod krátký k vyhotovování písemností*.

34 O. KLIČKA, *Krátké uvedení*, s. 4.

nost mohla být vedle vzdělanějších vyšších společenských tříd užitečná i pro městské a venkovské řemeslníky a také pro poddané, především ale pro muže, kteří ji potřebovali pro svůj profesní život.

J. N. Filčík a O. Krtek zařadili do svých učebnic (na rozdíl od F. Krtka) i vzory soukromých dopisů. Jejich publikace si kladly za cíl zlepšit také písemné vyjadřování žáků, což bylo dáno zaměřením na středostavovské prostředí. Přestože i ženy řemeslníků vedly často poměrně rozsáhlou korespondenci se svými příbuznými a ženy z vyšších středních vrstev si dopisovaly i s veřejně činnými osobami,³⁵ tak učebnice psaní slohu tuto skutečnost nereflektovaly. Je tedy možné vyslovit hypotézu, že dívky byly při výuce slohu opomíjeny.

Zřejmě právě kvůli tomuto handicapu se v dobových pedagogických člancích vyskytují požadavky, aby učitelé při výuce slohu nezapomínali na dívky. Alois Hybner, ředitel školy ve východočeské Poličce, definoval slohová cvičení jako nedílnou součást edukace dívek na elementárních školách. Požadoval ale, aby učitel zohledňoval budoucí genderové role dětí: Zatímco u dívek se měl zaměřovat především na rozvoj elementárních vyjadřovacích schopností a naučit je písemně zachytit vyprávěný příběh, tak u chlapců měl usilovat o rozvoj písemného i ústního vyjadřování na kvalitnější úrovni. Chlapci měli získat potřebnou bázi pro další učení (např. antických jazyků, tj. latiny a řečtiny), naučit se verbalizovat své myšlenky a vytvořit z nich logický text.³⁶ I farář v městečku Kopidlně na schlikovském panství, František Alois Vacek, zdůrazňoval význam slohu při vzdělávání dívek.³⁷ Žádal, stejně jako Hybner, aby i venkovské triviálky zprostředkovaly schopnost kvalitnějšího vyjadřování dětem obojího pohlaví, a to v ústní i písemné podobě. Měl za to, že jen tak u nich může dojít k rozvoji rozumových schopností. Smyslem výuky slohu podle něj bylo naučit děti nejprve verbalizovat vlastní myšlenky, vyprávět a popisovat a posléze i sestavit text. Tím měly získat potřebné dovednosti, aby posléze mohly začít podle učitelových instrukcí psát dopisy, žádosti, jednoduché právní dokumenty a další písemnosti nezbytné v občanském životě.³⁸ Schopnost psát dopisy, resp. písemně komunikovat vnímal Vacek jako důležitou pro děti obou pohlaví, zároveň však zdůrazňoval, že

35 Mezi ženy z těchto vrstev, které ve dvacátých až čtyřicátých letech 19. století získaly vzdělání a později vedly rozsáhlou českou korespondenci, patřily např. Božena Němcová (1820–1862), Antonie Rejšová (1817–1852), Johana Mužáková-Rottová / Karolína Světlá (1830–1899), Božena Jirečková-Šafaříková (1831–1895), Marie Riegrová-Palacká (1833–1891), Sofie Podlipská (1833–1897).

36 Alois HYBNER, *Worin besteht das Unterscheidende einer zweckmässigen Bildung der Knaben und Mädchen im Allgemeinen, und in wie weit ist es auch in unsern Volksschulen anwendbar?*, *Der Schulfreund Böhmens* 1817, č. 3, s. 65–84, zde s. 80–81.

37 František Alois VACEK, *O vyučování mládeže ženské II*, *Přítel mládeže* 1827, č. 2, s. 45–60, zde s. 57.

38 Tamtéž, s. 57.

dívky nemusí učitel s ohledem na jejich budoucí genderovou roli cvičit v sepisování písemností určených pro profesní a úřední komunikaci.³⁹

Ačkoli autoři pedagogických spisů apelovali na učitele, aby neopomíněli při výuce slohu ani dívky, ale naopak i je vedli k dobrému ústnímu a písemnému vyjadřování a učili je psát dopisy, tak učebnice slohu neobsahovaly žádné vzory (ani soukromých) dopisů psaných ženami. Autoři učebnic slohu reflektovali evidentně reálnou praxi, tj. opomíjení výuky slohu u dívčí mládeže. Učitelé se při výuce slohu a psaní korespondence orientovali především na chlapce, protože ti mohli získané dovednosti více uplatnit v budoucím (profesním) životě. Smyslem výuky slohu a cvičení ve vyhotovování různých typů písemností bylo usnadnit žákům budoucí profesní realizaci, což se dívek netýkalo.

Mezi vzorovými dopisy soukromého rázu uvedenými v učebnicích F. Krtka, J. N. Filčíka i O. Kličky najdeme proto především dopisy synů rodičům, resp. dopisy chlapců jiným příbuzným a také přátelskou korespondenci. Jejich obsah reflektuje každodennost školních dětí a zobrazuje také požadované vzory jejich chování. Jedná se především o různé formy poděkování za hmotnou podporu, výchovu a péči. Texty obsahují také líčení různých událostí, s nimiž se děti mohly běžně setkat (zkoušení, dění ve škole a v lokalitě, kde dítě žilo, návštěva významné osobnosti ve městě, rozmary počasí, zdravotní problémy). Vzory přátelské korespondence dětí (vlastně jenom chlapců) pak představují žádosti o půjčení knih, poděkování za půjčení, pozvání na návštěvu apod. Tyto texty jsou ve zmiňovaných publikacích zařazeny na začátku, neboť i ve výuce se jimi začínalo. Osobní korespondence byla bližší běžné komunikaci, již děti znaly ze svého stávajícího každodenního kontaktu s okolím. Naučit se psát dopisy rodičům a přátelům na úrovni, jakou definovaly učebnice slohu a jak to vyžadovali i učitelé, znamenalo vlastně osvojit si písemné vyjadřování, a to optimálně v trochu kvalitnější podobě, než byla každodenní praxe. Teprve pokud žáci zvládli tyto obsahově jednodušší typy dopisů, začalo se s procvičováním náročnějších písemností. Učebnice proto obsahují také vzory, které odráží reálnou korespondenční praxi dospělých osob. Děti se měly naučit, jak upomínat své zákazníky o platbu, žádat o místo, prosit o almužnu, psát na úřady a jak korespondovat s duchovními nebo příslušníky vyšších vrstev. Tuto strukturu mají všechny učebnice slohu, s výjimkou Filčíkovy publikace, a to proto, že její autor si kladl jiné cíle. Chtěl učitelům a žákům předložit soubor dopisů, který by sloužil k procvičování písemného vyjadřování a psaní dopisů. Vzory oficiálních dopisů se v ní objevují ve velmi zjednodušené podobě, neboť v roli odesílatele vystupuje dítě, nebo mladý člověk. Nejedná se tedy o vzory budoucí profesní korespondence. Zobrazované situace jsou omezeny na problémy, se kterými se děti mohly setkat. Ostatní pisatelé naopak předkládají vzory dopisů, kde jako korespondující

39 Tamtéž.

strany vystupují řemeslničtí mistři, vdovci a řemeslníci, kteří z titulu své profese píší různé typy písemností.

Slohová cvičení byla považována za důležitou součást výuky na elementárních školách. Jejich cílem ovšem bylo především přinést dětem dovednost, kterou by mohly prakticky využít ve svém dalším životě. Řemeslníci potřebovali umět korespondovat s příslušnými úřady, se svými zákazníky, ale také se členy rodiny, zároveň pro ně byla nanejvýš potřebná dovednost sepsat nezákladnější typy hospodářských a právních písemností. Školní vyučování jim to mělo zprostředkovat. Rutinní procvičování různých typů písemností obsažených v učebnicích slohu ani jiný cíl mít nemohlo. Učebnice také odrážejí dobové genderové rozdělení rolí, neboť vzorové dopisy jsou především návodem k vedení mužské korespondence a k sepsání různých typů často užívaných finančních a právních písemností. Výuka slohu se soustřeďovala především na chlapce, kteří pro své profesní uplatnění nebo další studia potřebovali umět sepsat různé typy písemností, resp. dobře stylizovat text.

Zusammenfassung

Aufsatzunterricht und Anleitung zum Briefeschreiben an den Elementarschulen an der Wende vom 18. zum 19. Jahrhundert

Nach den Theresianischen Schulreform wurde an den Hauptschulen und je nach den Möglichkeiten auch an den Trivialschulen Aufsatzunterricht eingeführt. Schriftliche Aufsätze zu verfassen sollten die Kinder lernen, um eine wichtige Fertigkeit für ihr künftiges Leben zu gewinnen. Die Handwerker benötigten für ihre alltägliche Beschäftigung gute Kenntnisse von Briefeschreiben und mussten wissen, wie die für ihr Geschäft wichtigen wirtschaftlichen Schriftstücke verfasst werden, denn es war für sie wichtig den schriftlichen Kontakt mit ihren Kunden und manchmal auch mit den Behörden zu pflegen. Auch für den Briefwechsel mit den Verwandten und Freunden war diese Kenntnis brauchbar. Routineübungen von verschiedenen Aufsätzen und Schriftstücken sollte natürlich nicht zur einer hochkultivierten Schreibkultur führen; falls die

Kinder alles über äußere und innere Form der Briefe wussten und sie gut verfassten konnten, war der Ziel des Unterrichtes erreicht.

Die Aufsatzlehrbücher zeigen aber auch die zeitgenössischen Vorstellungen von der geschlechterhierarchischen Rollenteilung. Alle Musterbriefe sind ohne Ausnahme eine Anleitung zur Schreibart für Männer, so auch die Schriftstücke für Verwendung im Geschäft und in der Wirtschaft. Der Aufsatzunterricht wurde anscheinend mehr an die Jungen gerichtet. Während die Mädchen, bzw. Frauen aus diesem Milieu überwiegend nur private Briefe an die Verwandten schickten. Das beweisen auch zeitgenössische pädagogische Artikel, die sich an die Lehrer wendeten mit der Bitte, die Jungen nicht so stark bevorzugen und sich teilweise auch an die Mädchen zu konzentrieren.

Marie MACKOVÁ

Fenomén středoškolský profesor druhé poloviny 19. století v habsburské monarchii. Robert Christian Riedl (1838-1909)¹

Abstract: Secondary school teachers in the Habsburg Empire in the second half of the 19th century ranked among those with an academic education and were usually state employees. Society respected their work but in most cases they came from a very limited group of men. P. Robert Christian Riedl was a Benedictine monk from Broumov. At the time he represented the still existing but no longer dominating model of a Roman Catholic priest who at the same time was an active educator at public secondary schools. He ended his career as a provincial school inspector. He belonged to the German language environment.

Key words: 19th century - Habsburg Empire - Benedictines - secondary schooling

Devatenácté století obecně a jeho druhá polovina zvláště byla charakteristická nejprve pozvolným, následně poměrně razantním zvyšováním počtu středních škol. Další školy jednak prodlužovaly stávající tradici gymnázií, jednak podle tehdy zcela nového trendu nabízely specializované odborné vzdělávání podle potřeb rozvíjejícího se průmyslu a měnících se podmínek kontrolních mechanismů státní správy. Jednoznačným trendem tohoto procesu bylo rozšiřování školských zařízení mimo do té doby obvyklá správní centra do regionálních středisek, mnohdy dost odlehlých. Dobové zdůvodnění pro zřízení střední školy ve městě obvykle odkazovalo na “syny města” dychtící po vědění, kteří proto musí své rodné místo opouštět. Fakticky to byla ekonomická dostupnost vzdělání, která se se školou v místě výrazně zvyšovala. Devatenácté století bylo dobou, kdy přiměřené formální vzdělání jednoznačně zlepšovalo vyhlídky člověka na uplatnění, a tedy na ekonomickou i společenskou stabilitu během života. A takovou perspektivu chtěli především svým synů dopřát mnozí rodiče.

Ve stále se zvětšujícím množství středních škol nalézalo uplatnění stále víc odborně vzdělaných středoškolských učitelů a profesorů. Protože systém vzdělávání v této době

¹ Tato studie vznikla jako dílčí výstup grantu GAČR 409/09/0503 Hledání centra. Vědecké a vzdělávací instituce Němců v Čechách v 19. a první polovině 20. století.

stál v centru pozornosti státu, dostávalo se přiměřené pozornosti i jeho pedagogům. V průběhu 19. století se pro všechny stalo povinné nejenom různě strukturované institucionální vzdělání, ale i následná státní zkouška. Teprve ta skutečně opravňovala k vyučování na konkrétním typu školy. Na druhou stranu velikost habsburské monarchie a vzájemná prostupnost vzdělávacího systému umožňovaly, aby se příslušnými zkouškami vybavení pedagogové ocitli ve velmi rozmanitém sociálním i kulturním prostředí, které navíc mohli několikrát za život razantně změnit. Tím se jim kromě vědomostního základu dostávalo i životních zkušeností, které stále ještě na jedné straně byly společností vysoce ceněny, ale na straně druhé mnohým obyvatelům monarchie chyběly. Středoškolský profesor se tak stal ve své době fenoménem, jehož si současníci neodvážili přehlédnout. Byl téměř vždy osobou obecně ctěnou a respektovanou, jejíž názor mohl být rozhodující. A nic na tom nezměnil ani neustálý početní nárůst mužů v tomto postavení, který vyplýval z trvale se zvyšujícího počtu středních škol.

Z těchto důvodů se málokterý středoškolský pedagog dokázal vyhnout nějakému druhu veřejného působení, ať už to bylo v rámci tehdy tak oblíbených spolků nejrůznějšího druhu, nebo na poli uměleckém či dokonce v politice. Byli to lidé veřejného prostoru, museli se naučit pohybovat se všem na očích a pod poměrně přísným společenským dohledem. Přesto po většině z nich zůstala poněkud stereotypní vzpomínka, která má sice kladný charakter, ale zároveň poměrně neostrý obrys. Středoškolský pedagog habsburské monarchie 19. století v kolektivní paměti společnosti zůstává jako vysoce vzdělaný, velmi pracovitý a nelitující námahy ve veřejném působení, pečlivý, poněkud odtaziťavý až škrobený, dbající na sociální status a dodržování jeho rámce. Proměnlivé jsou osobní charakteristiky pouze v tom, zda dal konkrétní pán své síly do služeb novodobého národa na poli politickém, uměleckém či sportovním, případně se výrazněji věnoval vědě nebo například sportu. Ojedinělé není ani zvláštní ocenění výchovného a pedagogického působení. Jenom nemnohý z nich zůstal spojen s rovinou náboženskou, či obecně církevně-institucionální.

Přitom ovšem bylo nutno stále častěji rozlišovat mezi pedagogy jazykově německými a těmi, kdo se profilovali jako uživatelé jiných zemských jazyků. Ve školském prostředí se tato diferenciací formálně vyhranila v roce 1866, kdy se veškeré základní a střední školství povinně ze zákona rozdělilo podle vyučovacího jazyka.² Ten nikde nemluvil o národnosti, zůstal striktně v praktické rovině jednotlivého komunikačního prostředku, přesto tím byl specifikován další stavební prvek postupně se rozvíjející nacionalizace společnos-

2 Zákon podepsaný císařem ve Vídni 18. 1. 1866, pro království České zákon z 19. 1. 1866 o provedení rovného práva obou jazyků zemských ve školách obecných a středních.

ti.³ Z toho důvodu se stále výrazněji začali rozlišovat i středoškolští učitelé a profesori podle vlastní národnosti. Na druhou stranu tentýž zákon o vyučovacím jazyku předpokládal, že druhý zemský jazyk bude na středních školách vyučován rovněž jako povinný cizí jazyk.⁴ Postupně se ukázalo, že v českých zemích sice nebyla znalost obou zemských jazyků nevyhnutelnou podmínkou výkonu profese středoškolského pedagoga, nicméně byla momentem, který usnadňoval kariéerní postup. Oproti tomu společnost, tedy rodiče studentů a především ve vyšších věkových kategoriích nepochybně i sami studenti, vyžadovali jistě od pedagogů jednoznačné názory týkající se národnosti, které stále méně mohly být překrývány loajalitou k císařskému domu i monarchii obecně. To byl totiž postoj, který se v každé státní škole automaticky předpokládal, resp. jeho formální projevy se vyžadovaly. A všichni zúčastnění s tím počítali. Celá socioprofesionální skupina středoškolských pedagogů v českých zemích se stále výrazněji dělila na dva paralelní proudy – český a německý – , které nacházely styčný, nicméně ne vše řešící bod v loajalitě vůči správním strukturám státu, resp. přímo císaři.

V tomto obecném rámci, který vytvářely stále širší a navzájem velmi dobře prostupné sítě nejrůznějších typů středních škol v českém i německém kulturním a národním okruhu, se odvíjely jedinečné osudy mužů, na které téměř všichni jejich studenti vzpomínali po celý život. Ať už v kladném, nebo záporném smyslu či se shovívavým nadhledem, ale vždy jim stáli za vzpomínku. Přesto, že dnes se jejich obraz může jevit jako lehce rozostřený, v aktuální době to byly výrazné osobnosti. Právě takovým byl i P. Robert Christian Riedl, který rodem i osobní volbou patřil k německé části společnosti habsburské monarchie 19. století, přesněji k Němcům z Čech. Dobrovolným rozhodnutím se přidal k římskokatolickému duchovenstvu a profesí byl celoživotně spojen se středním školstvím.

Christian Riedl⁵ se narodil 2. února 1838 v Ruprechticích u Broumova v Čechách v rodině chalupníka a barvíře Josefa Riedla. Jeho matka byla dcerou sedláka ze stejné vesnice a kmotr i kmotra také ničím nevybočovali z obvyklého socioprofesionálního zařazení lidí

3 Přitom školské prostředí vždy až do konce trvání habsburské monarchie pracovalo ještě s pojmem "mateřský jazyk" (Mutterschprache), který ovšem nebyl rozhodující pro přijetí do konkrétní střední školy. Středoškolské katalogy z té doby dosvědčují, že to někdy byl záměr absolvovat střední školu, nebo alespoň její část, opačného vyučovacího jazyka než byla rodná řeč.

4 § 4 uvedeného zákona doslova praví: „Ve středních školách (gymnaziích a reálkách) s českým vyučovacím jazykem jest německý jazyk povinným předmětem a v týchž německých školách jazyk český. Od učení se druhému jazyku zemskému může k žádosti rodičů neb poručníků a to jen ve zvláštních případech a z obzvláště důležitých příčin jedině zemský úřad osvoboditi.“ Tuto striktní formulaci později poněkud uvolnil § 19 zákona č. 142/1867, tedy ústavy, ve kterém je stanoveno, že nikdo nesmí být nucen učit se druhému zemskému jazyku.

5 Přijmení bylo občas psáno i v podobě Riedel, ale sám jeho nositel vždy striktně zůstával u podoby Riedl, ať už se vyjadřoval v jakémkoliv jazyce a na jakémkoliv dokumentu.

z vesnického prostředí.⁶ Christian mohl začít naplňovat sen o chaloupce, nebo selské usedlosti, téměř přesně tak, jak ho právě 19. století v Čechách vytvořilo. Z chaloupky či selského gruntu až na nejvyšší stupně dobového společenského žebříčku. Pomocí vlastních schopností, píle a pracovitosti. V případě Christianově ještě navíc zřejmě i zbožnosti.⁷ To, že se na své cestě za vzděláním ocitl nejprve na benediktinském gymnáziu v Broumově, bylo dáno zřejmě jeho malou vzdáleností od rodné obce. Pro Christiana to však byla osudová volba. Lze za ní možná tušit i odpozorovaný vzor kariéry, na konci první poloviny 19. století patrně nebylo možné broumovské benediktiny v regionu přehlédnout. Když pro nic jiného, tak byli zdejší pozemkovou vrchností. Navíc byli v zásadě německojazyčným konventem v německojazyčném regionu. K německojazyčnému prostředí patřil i Christian Riedl. Němčinu považoval za svůj mateřský jazyk a sám sebe vždy směřoval především k německojazyčné části společnosti habsburské monarchie, i když studium jiných jazyků a jejich užívání se mu v budoucnu stalo nejen životní nutností, ale zřejmě i radostí.

Na počátku padesátých let 19. století se však broumovské benediktinské gymnázium nacházelo právě v období lehkého útlumu. Svou další slavnou periodu mělo sice už na dosah, ale v praxi ještě nebyla patrná. V důsledku předcházejících dějů existovalo ve starobylém učilišti pouze nižší gymnázium.⁸ V jeho čtyřech třídách učilo sedm až osm profesorů a studentů bylo stále méně. V roce 1850 jich bylo 90, o pět let později už pouze 72.⁹ V čele ústavu však stál Timoteus Anton Matouschek,¹⁰ matematik, který zřejmě způsobil, že jak v pedagogickém sboru, tak mezi studenty bylo nezanedbatelné množství lidí, kteří byli považováni (a sami sebe zřejmě rovněž považovali) za Čechy. Mezi pedagogy tu malý Christian mohl potkat na jedné straně školskými úřady oceňovaného a studenty

6 Státní okresní archiv Náchod (dále jen SOkA Náchod), Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, Robert Christian Riedl, Opis záznamu z rodné matriky obce Ruprechtice, svazek II, s. 166.

7 Tato úvaha však zůstává hypotézou: na rozdíl od mnoha jiných mužů té doby, kteří neopomněli ve svých vzpomínkách zdůraznit osobní zbožnost někoho z blízkého okolí, většinou některého z rodičů, R. Ch. Riedl v torzu svého životopisu nic podobného nezmiňuje ani náznakem. Právě tak neodkazuje na jakoukoliv vlastní pohnutku, která by jej nasměřovala ke kněžskému stavu. Volba řeholního řádu jako životní cesty mohla být i rozhodnutím velmi pragmatickým, které naznačovalo zabezpečení cestu pozemským životem. Ovšem ani pro tuto variantu nejsou důkazy.

8 Mezi léty 1851–1869 bylo gymnázium broumovských benediktinů pouze čtyřtřídní. Základní mezníky v dlouhém vývoji tohoto školského zařízení stručně shrnují Erik BOUZA – Miroslava ŠTĚPÁNKOVÁ, *Benediktinské gymnázium Broumov 1775–1945*, úvod k archivnímu inventáři, Náchod 1973. Tam i odkazy na základní literaturu.

9 Laurentius WINTERA, *Stift Braunau im Dienste der Kultur*, Braunau 1904, s. 82–83.

10 Narodil 1813, zemřel 1889, v letech 1847–1863 ředitel ústavu, pak děkan a vikář. Byl velmi široce literárně činným. K jeho opusům patří na jedné straně učebnice matematiky a geometrie, na straně druhé sepsal a v Praze 1863 vydal *Geschichte des Gymnasiums der Benediktiner in Braunau*. Srov. L. WINTERA, *Stift Braunau*, s. 66.

i kolegy zřejmě respektovaného klasického filologa a aktuálně i němčináře P. Othmara Antona Roštlapila a na straně druhé například přírodovědce P. Andreama Veselku,¹¹ který mohl v gymnaziální výroční zprávě publikovat českou stať o počasí a meteorologii. Právě na něj si Christian vzpomene, až bude jednou rekapitulovat a sepisovat vlastní životopis. Pod zorným úhlem celoživotních pedagogických zkušeností bude oceňovat jeho způsob výuky živých jazyků, spočívající v důrazu na jejich praktické užití slovní i písemné, což v dané době bylo zcela nevídané. Protože P. Veselka učil především češtinu, byl to možná právě on, kdo položil základy Riedlova pozdějšího přístupu k oběma zemským jazykům.¹² A samozřejmě zde potkal i muže, se kterým se bude mít příležitost znovu sejít později v úplně jiném kontextu – rovněž klasického filologa P. Wolfganga Morawka. Všichni tehdejší pedagogové broumovského benediktinského gymnázia pocházeli z jedné generace, šlo o čtyřicátníky, ovšem zřejmě velmi rozdílných typů. Pro Riedla byl možná nejdůležitější jeho třídní profesor P. Benedikt Klouček, který, ač klasický filolog, stal se následně úspěšným správcem lesů. I Christian později zvolí dráhu klasického filologa, ale zůstane jí věrný jenom do určitého okamžiku.

Pro rodiny studentů tehdy znamenal pobyt a výuka na benediktinském gymnáziu celkové roční náklady kolem 400 zlatých konvenční měny. Stipendistů bylo v té době velmi málo a jen o něco málo více studentů bylo osvobozeno od placení nákladů. Gymnázium mělo charakter soukromého ústavu, takže potřebné peníze musely být získány od studentů. Christian zřejmě žádné stipendium nepobíral. O osvobození od platů se sám nikde nezmiňuje a dochované školní údaje mají pouze statistický charakter, z něhož nelze odvodit konkrétní jména.¹³ Nelze ovšem také vyloučit nějakého štědrého podporovatele, i když toho by zřejmě ve svých vzpomínkách zmínil. Vždyť on sám se až do konce života snažil materiálně pomáhat studentům z vlastního příbuzenstva. Ačkoliv do chodu ústavu už tehdy začal blahodárně zasahovat opat Dr. Johann Rotter, přesto stále ještě nebylo možné tady složit maturitu a odejít odtud rovnou na univerzitu.¹⁴

Christian Riedl proto v roce 1855 přešel na piaristické gymnázium do Litomyšle, kde následně 22. září 1858 složil maturitní zkoušku a získal doporučení ke studiu na univerzitě. Nejlépe byl hodnocen z dějepisu a zeměpisu, filozofické propedeutiky a z němčiny.

11 Narozen 1808 v Labské Týnici, zemřel 1867. Kromě broumovského gymnázia působil jako farář v Metličanech a naposledy jako biskupský sekretář v Břevnově. Tamtéž, s. 66.

12 *Jahres-Bericht Braunauer Gymnasiums für das Jahr 1852–53*, Braunau 1853. SOkA Náchod, Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, osobní spisy profesorů, Robert Christian Riedl, Vlastní životopis, rkp., s. d.

13 *Jahres-Bericht Braunauer Gymnasiums für das Jahr 1852–53*.

14 V době, kdy Christian v Broumově studoval, rychlým tempem se díky mecenášům i samotnému opatu Rotterovi rozšiřovalo potřebné materiální zázemí (knihovna, sbírky odborných kabinetů a pod.) ústavu. Teprve pak mohla přijít na řadu legislativa. Tamtéž.

Naopak problémy měl evidentně s češtinou, kde bylo konstatováno, že má velmi přesné znalosti gramatiky, ale zcela propadl při volném užívání jazyka. V závorce se ocitla vysvětlující poznámka „*Ein Deutscher*“. S ohledem na jeho budoucí kariéru je ale zajímavé, že stejně těsné hodnocení získal i z latiny. Tady ovšem bez jakékoliv polehčující okolnosti.¹⁵ Důležitější však bylo právě ono závěrečné doporučení pro další studium, kterého Christian okamžitě využil a nechal se zapsat na teologickou fakultu pražské univerzity.

Ještě před tím však udělal definitivní krok a 28. září 1858 vstoupil do benediktinského řádu v jeho opatství Břevnov-Broumov a přijal řádové jméno Robert. Možná proto, že se celý život pohyboval především ve školství habsburské monarchie, používal nadále obě jména: jak křestní Christian, tak řádové Robert. Kněžské svěcení obdržel od pražského arcibiskupa Bedřicha knížete Schwarzenberga 2. srpna 1863.¹⁶

Jen o den pozdější datum má doklad o absolvování teologie na pražské univerzitě.¹⁷ Ani všeobecné „Eminenter“ na něm však pro Roberta Christiana nebylo důvodem k ukončení studia. Opustil Prahu a na vídeňské univerzitě začal studovat klasickou filologii a čtyři semestry mezi léty 1864–1866 byl řádným členem filologicko-historického semináře. Kromě toho poslouchal i germanistiku. Výsledkem byla státní zkouška učitelské způsobilosti pro gymnázia v oboru latina a řečtina. A protože ji kandidát skládal od prosince 1865 do října 1866, byla už na závěr doplněna upřesněním, že jde o gymnázia s německým vyučovacím jazykem kdekoliv v monarchii. Což byla v danou chvíli naprostá novinka, jak už jsme zmínili, nařízení požadující rozdělení prakticky veškerého školství podle vyučovacího jazyka začalo platit od roku 1866.

Státní zkouška byla složitým komplexem, který se skládal z písemných prací vypracovávaných předem a předkládaných k posouzení, dále z ústní zkoušky a v případě klasické filologie i z oboustranných překladů zpracovávaných na místě. Dělo se tak v několika etapách. Robert Christian Riedl zpracoval klausurní práci z latiny na téma Vergiliovy *Aeneidy*, která zahrnovala jak překlad vybrané části eposu, tak pojednání o autorovi, jeho době i dílu jako celku. V řečtině se v klausurní práci věnoval Sofoklovu *Králi Oidipovi* a vnímání řecké tragédie. Teoretická stať klausurní práce z latiny byla psána rovněž latinsky, z řečtiny v němčině. Především ta o starořecké tragédii a jejím uměleckém přínosu byla zkušební komisí hodnocena velmi vysoko s podotknutím, že pan kandidát rozumí věci. U latiny bylo podotknuto, že styl je sice příjemný a lehký, ale některé použité výrazy neodpovídají klasické latině. Písemně v latině překládal z Horatia a v řečtině z Platona. Písemně byla předkládána i úvaha na téma z didaktiky, která se týkala výchovné ro-

15 SOKA Náchod, Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, osobní spisy profesorů, Robert Christian Riedl, protokol o maturitní zkoušce.

16 Tamtéž, Vlastní životopis, rkp., s. d.

17 Tamtéž, opis protokolu z 3. 8. 1863.

viny vyučování. Ústní zkouška probíhala v době, kdy se monarchie otrásala válečnými událostmi, státní úřady prchaly z celých Čech na jih minimálně do Českých Budějovic, ale lépe někam za Dunaj, a pruská vojska velmi rychle postupovala nejenom severním příhraničím Čech, ale zastavila se až v Brně. Snad ani ozvěny dramatické situace nedolehly do zdí, ve kterých zasedala zkušební komise. A pan kandidát se zřejmě také nenechal zneklidnit. Otázky se týkaly dějin literatury, dějin starověkého Řecka i Říma, speciálně musel porovnat finanční situaci římské republiky a císařství, právě tak jako pohovořit o verši u Horatia a zodpovědět otázky z gramatiky. Komise byla spokojená jak s předloženými písemnými úkoly, tak s úrovní ústní zkoušky a P. Robert Christian Riedl byl uznán způsobilým vyučovat latinu a řečtinu na gymnáziích všech typů s vyučovacím jazykem německým v monarchii.¹⁸ Jenom na okraj je možné připomenout, že to byl faktický konec Riedlova institucionálního vzdělávání. Nikdy se zřejmě ani nepokusil dosáhnout doktorátu, kterým se honosila řada jeho kolegů na místech středoškolských profesorů i mnozí římskokatoličtí duchovní, se kterými se v životě potkal. Veškerá jeho další kariéra se už odvíjela výhradně od praktického pedagogického působení, případně vycházela z vazeb na římskokatolickou správní strukturu v monarchii.

Jeho prvním působištěm se stalo benediktinské gymnázium v Broumově. Vrátil se tak do míst počátků svých vlastních studií, ovšem – jak se zdá – do zcela jiného ovzduší. A nic na tom zřejmě nezměnil ani fakt, že právě tehdy se opatu Rotterovi podařilo nižší gymnázium definitivně změnit na vyšší osmitřídní gymnázium s právem maturitní zkoušky a zařadit ho mezi soukromé školy s právem veřejnosti. P. Riedl jakoby na toto období nerad vzpomínal. Ve vlastním životopise je strohá zmínka o tom, že na něj bylo od roku 1868 prakticky přeneseno vedení gymnázia.¹⁹ Jeho formální ředitelem však v té době byl P. Wolfgang Morawek, kterého Robert Christian zažil už jako student. Tehdy padesátník,²⁰ rovněž klasický filolog, kterého v nekrologu charakterizovali jeho kolegové jako muže učeného, dobrosrdečného, který s radostí podporoval veškerou dobročinnost. O jeho pedagogických či organizačních schopnostech nepadlo ani slova.²¹ Publikáční výstup lze bezpečně nalézt pouze jediný a ten má ještě charakter jakéhosi výběrového přehledu vyhlížejícího spíš jako pomocný studijní text než jako odborný výstup.²² V době Morawkova ředitelování také broumovské benediktinské gymnázium přestalo mezi léty

18 Tamtéž, Videň, 18. 10. 1866.

19 Tamtéž, Vlastní životopis, rkp., s.d.

20 Narozen 1817 v Jindřichově Hradci, zemřel 1887 v Broumově, mezi léty 1863–1887 ředitelem benediktinského gymnázia. L. WINTERA, *Stift Braunau*, s. 67. Mezi soupisem významných lidí broumovského konventu a gymnázia mu náleží jenom neobyčejně stručná noticka.

21 *Jahres- Bericht Braunauer Gymnasiums für das Jahr 1887*, Braunau 1887, s. 26.

22 *Selecta variorum autorum*, in: *Jahres- Bericht Braunauer Gymnasiums für das Jahr 1855*, Braunau 1855.

1866–1872 vydávat obvyklé výroční zprávy. Ředitel gymnázia Wolfgang Morawek byl tedy osobností přinejmenším nevýraznou, opat Johann N. Rotter nikoliv.²³ Dostat se do jeho blízkosti nepochybně znamenalo dostat se do centra dění, ale také zřejmě dost náročnou službu člověku kladoucím vysoké nároky. Což by mohlo vysvětlovat, proč se právě P. Morawek tak dlouho udržel na ředitelském místě. Opat Rotter byl nepochybně muž velkých vizí a nemalou část z nich se mu dařilo postupně uskutečňovat. Včetně systematické proměny gymnázia. Ředitel bez vlastních ambicí mu k tomu mohl poskytovat patřičný prostor.

P. Robert Christian Riedl po svém návratu do Broumova musel kromě pedagogických povinností začít plnit povinnosti sekretáře opata.²⁴ To po boku P. Rottera nemusela být právě jednoduchá služba. Navíc – na rozdíl od P. Morawka – třicátník P. Riedl své ambice jistě měl. Ty se začaly naplňovat dalším kariérním stupněm. S platností od 1. února 1870 mu byl propůjčen titul středoškolský profesor.²⁵ Naopak o další šanci, která se tu naskytla, možná ani nevěděl. Když proběhlo první kolo návrhů na obsazení míst okresních školních inspektorů, byl v německém školním okrese Broumov s více než čtyřmi desítkami škol a naprostou majoritou katolického obyvatelstva jedním z pěti kandidátů, byť s velmi malou podporou na posledním místě.²⁶ Za největší překážku pro výkon funkce

23 Dr. P. Johann Nep. Rotter (křestním jménem Ignác), narozený 1807 v Broumově, absolvoval broumovské gymnázium, pražskou filozofii, pak teologii. Řeholní sliby složil v roce 1828, 1830 přijal kněžské svěcení, 1834 obdržel na pražské univerzitě doktorát teologie. Od roku 1836 začal působit na katedře dogmatiky teologické fakulty univerzity ve Štýrském Hradci. Od roku 1842 byl jmenován profesorem dogmatiky na teologické fakultě pražské univerzity. Stal se postupně děkanem fakulty a kancléřem univerzity. V roce 1844 byl zvolen opatem břevnovsko-broumovského benediktinského opatství, kterým zůstal opakovanou volbou až do své smrti, a věnoval se více povinnostem z toho vyplývajícím, včetně povinností pozemkové vrchnosti v Broumově. Stal se členem Společnosti Českého musea a v letech 1862–1876 byl v jejím výboru. V roce 1849 byl rektorem pražské univerzity. Pak se na čas stáhl z veřejného života a věnoval se především stavebním opravám jak v Břevnově, tak v Broumově. Návrat na veřejnou scénu začal jeho volbou do čela broumovského okresního zastupitelstva. V době vlády Hohenwartova kabinetu se na čas pokusil aktivně zapojit do vyšší politiky s odůvodněním, že nepřátelským stranám je třeba aktivně čelit. Byla to však jenom epizoda. V roce 1881 byl jmenován doživotním členem panské sněmovny. Zemřel v Broumově 4. 5. 1886. Této osobnosti nebyla historiografií zatím věnována odpovídající pozornost. Ojedinělý titul je Erhard MEISSNER, *Abt Johann Nepomuk Rotter – Wegbereiter einer neuen Zeit, 1844–1886*, Forchheim, Heimatkreises Braunau 1980. Novodobé hagiografií se blíží práce Stanislava CHALOUPKY, *Dr. Johann Nep. Rotter, Der 55. Abt der Benediktinerstiftes Břevnov-Braunau*, Braunau, s. d., SOKA Náchod, Vlastivědná knihovna Eduarda Langera, sign. II-B-27, nedatovaný strojepis.

24 Národní archiv (dále jen NA) Praha, Zemská školní rada (dále jen ZŠR) Praha, kart. 15, čj. 2.297/1869.

25 Dekretem ministerstva kultu a vyučování čj. 817 ze 16. 2. 1870.

26 NA Praha, ZŠR Praha, kart. 15, čj. 2.297/1869. Na broumovském návrhu je velmi dobře patrné, jakým způsobem pracovaly neformální struktury z prostředí vysoké byrokracie. Na prvním místě návrhu byl uveden JUDr. Karl Grömling, advokát v Broumově, který byl sice označen za ústavověrného a velmi inteligentního, ale velmi zaneprázdněného a bez znalostí češtiny. Jeho charakteristika byla následně *pro domo* upravena do formy „*všeobecně přijatelný, velmi vážená osobnost*“, z níž především vypadla informace o neznalosti češtiny, právě tak jako o velké zaměstnanosti. To vše se dělo na zásah školského rady Pátka a místodržitelského rady Smolaře. Tak je to výslovně v informaci *pro domo* uve-

u něj bylo formálně uváděno jeho pracovní zaneprázdnění v rámci kláštera. Na konci broumovského působení v roce 1873 dostal od svého opata Dr. Johanna N. Rottera souhlas, aby odešel do státních služeb.²⁷ Do Broumova se už jako pedagog nikdy nevrátil.

Od druhého pololetí školního roku 1872/73 byl P. Robert Christian Riedl jmenován profesorem na gymnáziu s německým vyučovacím jazykem v Terstu.²⁸ Tam ho kromě výuky latiny a řečtiny potkala i výuka němčiny. Ačkoliv pro ni nebyl aprobován, měl pozoruhodné výsledky, jak se následně domníval tehdejší ředitel terstského gymnázia doktor J. Loser. Působení v Terstu přidalo k jeho dovednostem i znalost itaštiny, kterou sám označoval jako pasivní. To nesporně naznačuje, že jeho jazykové schopnosti nebyly zanedbatelné, vždyť působil v italskojazyčném prostředí jen asi 15 měsíců. Už na konci dalšího školního roku byl z Terstu přeložen na gymnázium Tereziánské akademie do Vídně.

Toto gymnázium bylo jednoznačně elitním středoškolským učilištěm. V centru monarchie, s velmi úctyhodnou tradicí a stále ještě pro zvlášť vybrané studenty.²⁹ Podle vlastního Riedlova vyjádření patřili mezi jeho žáky i arcivévodové Karel Stephan a Eugen.³⁰ Mohl si zde dovolit dokonce i soukromé lekce týkající se antických klasiků. Byl o ně zájem, ačkoliv nepatřily k povinnému učivu. Z tohoto jistě prestižního a pro Riedla zřejmě příjemného místa byl odvolán po více než 11 letech.

Nové působiště však bylo jednoznačně krokem vzhůru z pohledu kariérního, i když některé příjemné věci z Riedlova života nepochybně zmizely. Dekretem z 16. ledna 1886 byl jmenován s platností od 1. března téhož roku zemským školním inspektorem a zemským školním radou na Moravě s kompetencemi pro německá i česká gymnázia na Moravě a s inspekčními povinnostmi rovněž pro německé i české reálky na Moravě.³¹ Mezi léty 1895–1900 působil prakticky ve stejné funkci v Čechách.³² Jeho povolání na místo zemského školního inspektora pro humanitní obory na středních školách s německým vyučovacím jazykem v Čechách však bylo poněkud komplikovanější. Vytyčené požadavky

deno. Tak broumovský advokát porazil jak podporovaného právníka Adolfa Brozowského, tak oba bohaté a v regionu vlivné průmyslníky Franze Suidu a Josefa Schrolla. R. Ch. Riedl měl jediný pedagogické vzdělání, ale v tomto kontextu – ač šlo o funkci ve školském systému – to zřejmě vůbec nebyl závažný argument.

27 SOKA Náchod, Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, osobní spisy profesorů, Christian Robert Riedl, Prohlášení řádového představeného z 21. 2. 1873.

28 Dekretem ministerstva kultu a vyučování čj. 803 ze 4. 2. 1873, oznámeno přípisem místodržitelství v Terstu čj. 1843/VIII ze 13. 2. 1873.

29 *Der Große Brockhaus*, XV, Leipzig 1934, s. 617.

30 SOKA Náchod, Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, osobní spisy profesorů, Robert Christian Riedl, vlastní životopis, rkp.

31 Tamtéž, 16. 1. 1886, ministerstvo kultu a vyučování Vídeň.

32 L. WINTERA, *Stift Braunau*, s. 68. Uvádí, že zemským školním inspektorem v Praze byl už od roku 1893, což je jednoznačně nesprávný údaj.

měly v polovině devadesátých let 19. století blízko k nerealistickému ideálu³³ a skutečně bylo konstatováno, že nikdo takový v Čechách není. Především ovšem proto, že dotyčný nesmí být *a priori* ani příznivcem české ani německé národnosti. Přesto však z dalších čtyř možných kandidátů byl jeden z České Lípy a druhý z Liberce.³⁴ V dalším jednání však ani jeden z nich nebyl považován za vhodného na tuto pozici. Další dva však byli služebně z Moravy, tak jako byl aktuálně služebně z Moravy i sám R. Ch. Riedl.³⁵ Ten byl ze všech kandidátů nejstarší a měl nejvíce odsloužených let. To však prokazatelně nebylo jediné a rozhodující kritérium, i když zběhlost v praxi i legislativě byla jednou z podmínek. Jako rozhodující se nakonec zřejmě ukázalo kritérium Riedlova “nadnárodního” postoje a zároveň jeho zběhlost v obou zemských jazycích do té míry, že byl schopen (a zřejmě stále ještě i ochoten) aktivně sledovat oboujazyčnou rozpravu v plénu a výborech zemské školní rady. Nicméně ani on sám se po dlouhých 23 letech nebránil návratu do Čech. Ačkoliv minimálně část moravské společnosti si ho prokazatelně hýčkala, nabídka vyššího finančního ocenění zřejmě ani pro úředníka jeho typu nebyla k zahození. Na druhou stranu jak ministerstvo, tak kompetentní místa na Moravě se shodovala v tom, že obsadit Riedlem uprázdněné místo na Moravě bude jednodušší než nalézt vhodného kandidáta na inspektorské místo v Praze. Ta byla evidentně v tomto nazírání považována za horkou půdu. Výnos zemské školní rady pro Čechy, kterým byl P. Robert Christian Riedl jmenován zemským školním inspektorem pro Čechy, měl datum 5. října 1895.³⁶

V plném pracovním nasazení vydržel na poněkud horké půdě pražské zemské školní rady ještě pět let. V roce 1900 rezignoval ze zdravotních důvodů na místo zemského školního inspektora pro Čechy. Penzionován byl s platností od 1. června 1900.³⁷ S koncem kariéry je spojeno působení ve Strakově akademii, kde byl už od roku 1895, tedy prakticky

33 Kandidát měl být dobře odborně vybaven, musel imponovat učitelskému sboru, zvládat rozsáhlou administrativu, vyznat se v právních problémech a vystupovat v právních sporech s plnou objektivitou a znát dokonale oba zemské jazyky nejenom pro kontrolu vyučování, ale také pro rozpravy v plénu zemské školní rady. NA Praha, Ministerstvo kultu a vyučování Vídeň (dále jen MKVV), kart. 56, sign. VIII, čj. 1870/1895.

34 Leopold Eysert z České Lípy, narozený 1850, středoškolský ředitel s 21 služebními léty. Josef Grünes z Liberce, narozený 1851, středoškolský profesor se 17 služebními léty.

35 Eduard Kučera, rodák z Olomouce (1848), aktuálně působící v Hranicích na Moravě, pocházel z rodiny státního úředníka, který byl počítán k německé společnosti. Byl pokládán za britského stylistu, za literárně hojně činného muže, jenž vyžaduje od podřízených bezchybnou a pokud možno odpovědnou práci. Byl prý důkladný v úřadování, bezchybně vládl češtinou a sám ji učil. Dalším kandidátem byl Wilhelm Peratoner, narozený 1853 v Brixenu, absolvent univerzity v Innsbrucku, který působil v Hranicích na Moravě, Brně a aktuálně jako ředitel reálného a vyššího gymnázia v Uherském Hradišti. Odborně byl srovnatelný s Kučerou, jako problém ale bylo vnímáno, že neuměl česky. NA Praha, MKVV, kart. 56, sign. VIII, čj. 1870/1895.

36 NA Praha, MKVV, kart. 56, sign. VIII, č. 1870.

37 Tamtéž, dekret z 2. 5. 1900. Ve vlastním životopise je však penzionování o rok posunuto.

od samého počátku její skutečné činnosti, vládním zmocněncem a zástupcem přisedícího.³⁸ Této funkce, a obecně působení v tomto sboru, nezanechal ani po svém penzionování. Když opustil místo zemského školního inspektora, věnoval se právě ve Strakově akademii specifické pedagogické činnosti: staral se o další vzdělávání zdejších chovanců. Odejít byl nucen pro stáří a tělesnou slabost v roce 1908.³⁹ Zřejmě ihned poté přesídlil do Vídně. Sám o tom nezanechal jakékoliv zdůvodnění a v úředních zprávách je pouze konstatování. Je však pravděpodobné, že cíleně vyhledal vídeňské milosrdné bratry, možná i některého zcela konkrétního, aby mu ulevili v jeho zdravotních potížích.

V *Hof- und Staats- Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie* z roku 1909⁴⁰ je dvorní rada Riedl ještě uveden mezi skutečnými arcibiskupskými rady a kanovníky metropolitní kapituly v Olomouci s poznámkou, že je aktuálně k nalezení ve Vídni. V příštím ročníku téhož schematismu se už jeho jméno nevyskytuje.

Pozemská pouť dvorního rady P. Roberta Christiana Riedla se skončila ve Vídni ve špitále milosrdných bratří 28. září 1909 o půl desáté večer. Dne 1. října o půl třetí odpoledne byla v kostele milosrdných bratří ve druhém vídeňském okrese sloužena zádušní mše a pak byly ostatky dvorního rady převezeny do Prahy.⁴¹ Pohřeb na břevnovském hřbitově po bohoslužbě v benediktinském kostele sv. Markéty už byl jen oním pověstným přechodovým rituálem pro živé. Pražská *Bohemia* ve společenské rubrice zaznamenala jak zaslané věnce, tak přítomné kolem rakve. Podle tohoto svědectví na zesnulého nestihli za dobu jeho výslužby zapomenout kolegové z pražské zemské školní rady, dostavilo se úřednictvo místodržitelství, někteří ředitelé pražských středních škol, pánové z vedení Strakovy akademie. V novinách není vůbec zaznamenána přítomnost duchovních, kromě kanovníka dr. Kašpara a světicího biskupa dr. Frinda, kteří vedli bohoslužbu. Do společenského soupisu se nedostal nikdo z broumovských benediktinů, ale ani nikdo z břevnovského konventu.⁴² Také zřejmě nebyl přítomen nikdo z moravské zemské školní rady, i když nelze vyloučit, že pro ně bylo příhodnější účastnit se první části pohřbu ve Vídni, kam to měli z Brna blíž. Úřadující ministerský předseda Richard Bienerth nechal poslat věnec, právě tak jako ministr Gustav Schreiner a formálně i Strakova akademie, byť její zástupci se v Praze dostavili osobně.

Zdálo by se, že život tohoto kněze, řeholníka, pedagoga a nakonec vysokého státního úředníka habsburské monarchie lze srovnat do poměrně obvyklé šablony té doby a na ne-

38 L. WINTERA, *Stift Braunau*, s. 68.

39 NA Praha, MKVV, kart. 56, čj. 896/1909.

40 *Hof- und Staats- Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1909*, Wien 1909, s. 840.

41 NA Praha, Benediktini Břevnov, kart. 892, sbírka úmrtních oznámení, parte podepsané opatem a konventem benediktinů Broumov.

42 *Bohemia*, 4. 10. 1909, polední vydání, s. 3.

velkou plochu. Jenže každý státní úředník i každý kněz byl živou osobou, které ani nejprísněji dodržované společenské mantinely vlastní doby nezabránilo mít zcela jedinečný osud. Je jenom často hodně komplikované nalézt jeho stopy. V případě P. Roberta Christiana Riedla se to alespoň limitovaně podařilo.

Pro státní úředníky i středoškolské pedagogy byla vypracovávána oficiální i neoficiální služební hodnocení, která je provázela po celou dobu jejich kariéry. Znáť jejich obsah měli právo jenom částečně, zbytek sloužil výhradně pro vnitřní potřebu jejich nadřízených. Ve služebních hodnoceních se na adresu P. Roberta Christiana Riedla vždy objevovaly, kromě standardního hodnocení „*politicky korektní*“ nebo „*všestranně upotřebitelný*“, také výrazy typu „*velmi pečlivý*“ nebo „*velmi nadšený*“. Svým učitelským okolím byl považován za všestranně kompetentního, tedy nejenom v rámci původní vlastní aprobace pro latinu a řečtinu. V Terstu s úspěchem učil i němčinu, ve Vídni se potom mohl zřejmě dostatečně věnovat svým milovaným klasickým básníkům. Kromě toho mu obecně bylo přiznáváno, že rozuměl chodu školy nejenom pohledem předpisů a nařízení, ale ve smyslu běžného praktického fungování.

Jeho vědecká, resp. publikační činnost se týkala buď klasické filologie, nebo pedagogiky a didaktiky. V Terstu podle očekávání pilně přispíval do výročních zpráv gymnázia.⁴³ On sám za dobu v tomto směru nejzajímavější považoval vídeňské období. Podle vlastního vyjádření se „*zabýval Horaciem a Tacitem, dále pedagogikou a didaktikou*“,⁴⁴ překládal. Recenzoval učebnice pro ministerstvo kultu a vyučování. Z doby inspektorské už není možné žádné podobné výstupy dohledat. Zřejmě vědeckou práci nahradily úřední protokoly a vyřízené spisy moravské a následně české zemské školní rady.

Každou etapu svého služebního působení P. Robert Christian Riedl na jejím konci hodnotil kladně. Bylo to nepochybně obecně zdvořilé, protože tak vlastně skládal poklonu svým učitelským kolegům, posléze podřízeným. Když byl přeložen z Moravy na místo zemského školního inspektora do Prahy, dostal „album“, zřejmě jako dárek na rozloučnou. Nedochovalo se, neznáme ani jeho bližší popis. Analogicky je však možné předpokládat, že šlo o knihařsky hezky ozdobně zpracovanou složku, ve které byl jakýsi oslavný text, možná projev nebo verše, podpisy a podobně. Nic zvlášť drahého, symbolický a čestný dárek, jak je vnímala právě druhá polovina 19. století. Přesto – nebo právě proto – nelitoval námahy, sepsal zrcadlový německý a český dopis, ve kterém velmi zdvořile děko-

43 *Horazen Welt- und Lebensanschauung*, Triest 1873; *Ist der den Tacitus gemachte Vorwurf der Raiteilichkeit begründet?* Triest 1874; *Ueber den Parteistandpunkt des Tacitus*, Triest 1875. Citováno podle L. WINTERA, *Stift Braunau*, s. 78.

44 Až do závěru vídeňského období náleží programový článek *Ueber die Vorbildung zum Lehramt an der Mittelschulen*. Citováno ve slovníkovém heslu v *Ottově slovníku naučném*, XXI, Praha 1904, s. 701–702.

val moravskému učitelstvu: „... kéž upomínka na drahou Moravu tak zůstane požehnána, jakož mě vždy zůstane nezanikajícím pramenem radosti nejčistší“.⁴⁵

Pohled zvenčí však ukazuje poněkud jinou stránku takového postoje. Primář pražského špitálu milosrdných sester MUDr. Johann Krčma v roce 1900 ve svém odborném posudku napsal, že pan dvorní rada Robert Ch. Riedl trpí v důsledku svého povolání nervozitou a měsíce trvající nespavostí, v jejím důsledku nemůže své povolání vykonávat se stejnou pečlivostí a přesností jako doposud. Žádnými známými léčebnými metodami nebylo dosaženo zlepšení.⁴⁶ Protože tento odborný posudek byl základem pro trvalé penzionování, vkrádá se myšlenka, nakolik šlo o skutečný stav a nakolik chtěl pan dvorní rada, kterému bylo aktuálně 62 let, odejít na odpočinek. Vzpomínka z dob jeho působení jako zemského školního inspektora na Moravě mluví o jeho neúnavnosti: osobně předsedal maturitním komisím po celé Moravě, v období mezi 15. červnem až 12. srpnem denně, mnohdy 11 až 12 hodin každý den. „A když se 13. srpna vrátil do úřadu, zjistil, že si nemůže vzít dovolenou, ale musí se věnovat spisům.“ Vášni pro “vyřizování spisů” trpěla svým způsobem tehdy podstatná část monarchie a zřejmě se tato libůstka, tváříci se jako služební pečlivost či dokonce horlivost, nevyhnula ani P. Riedlovi. Ovšem ani tehdy patrně zcela zdravě se cítící padesátník v plné síle takový pracovní nápor nezvládl bez úhony. Ve svém vlastním životopise připouští, že ho na to přátelé už tehdy upozorňovali. Zřejmě marně.

Na problém pracovní vyčerpání je však možné se podívat i z jiného pohledu. V roce 1888, když byl P. Robert Ch. Riedl dva roky činný jako zemský školní inspektor na Moravě, vznikl rozsáhlý návrh na přerozdělení kompetencí všech čtyřech pánů v této pozici. Z něj jednoznačně vyplývá, že inspektori dozorující střední školy měli na svou práci nepoměrně více času než jejich kolegové dozorující školy obecné a měšťanské a tento trend se moravská zemská školní rada snažila před ministerstvem stůj co stůj obhájit. P. Riedl tehdy dozoroval 14 středních škol s německým vyučovacím jazykem a tři střední školy s českým vyučovacím jazykem. Jeho kolega dr. Karl Schober dozoroval šest českých a 11 německých středních škol a český učitelský ústav v Brně, včetně jeho dívčí varianty. Přepočteno na počty studentů to v roce 1888 činilo 4 089 studentů pod dohledem P. Riedla a 4 399 studentů pod dohledem dr. Schobera. Oproti tomu dr. Alois Nowak dozoroval čtyři vyšší reálky, 623 obecných a 46 měšťanských škol, všechny s německým vyučovacím jazykem, plus čtyři německé učitelské ústavy. Jeho kolega Václav Royt pak měl pod dohledem 1 488 obecných a 15 měšťanských škol s českým vyučovacím jazykem

45 SOKA Náchod, Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, osobní spisy profesorů, Robert Christian Riedl, nedatovaný koncept.

46 Tamtéž, 19. 3. 1900, posudek o zdravotním stavu.

a k tomu jeden český učitelský ústav.⁴⁷ Povinnosti se zdály být rovnoměrně rozdělené, ale přesto byl jako paralela podán ještě jeden návrh, který předpokládal poněkud jiné rozdělení povinností mezi Aloise Nowaka a Václava Royta, ale pánů Riedla a Schobera se prakticky nedotýkal. Přitom inspekce ve středních školách s českým vyučovacím jazykem měla původně připadnout dr. Nowakovi, ale jeho nadřízení konstatovali, že nemá takové znalosti češtiny, stále se vyvíjející především v technických oblastech, aby mohl dozor v českém vyučování vykonávat kvalifikovaně. P. Riedl byl zvolen nikoliv pro malou pracovní vytíženost, ale pro dobrou znalost moderní češtiny a pro vlastní pracovitost a “pověstnou energii”, která mu umožní další úkoly zvládnout.⁴⁸

V Čechách byly na konci první poloviny devadesátých let 19. století nároky na pracovní výkon v rámci doby srovnatelné, i když systém zemských inspekcí byl poněkud jiný. Každý ze zemských inspektorů dozoroval buď humanitní obory, nebo “technické” obory s českým nebo německým vyučovacím jazykem. V době, kdy službu opouštěl Riedlův předchůdce ve funkci Theodor Wolf, bylo třeba dozorovat 34 německých a 45 českých středních škol (bez učitelských ústavů) a stále přibývaly nové. Přitom v Praze pracovali tři zemští školní inspektoři tohoto typu pro školy s německým vyučovacím jazykem. Právě z prostředí německojazyčného školství vzešel návrh na zvýšení počtu pracovních sil, ačkoliv českojazyčné školství bylo co do množství ústavů širší.⁴⁹ S platností od 1. ledna 1893 byl počet zemských školních inspektorů zvýšen o dva: jednalo se o jednoho pro střední školy s českým vyučovacím jazykem a druhého pro německý vyučovací jazyk. Učitelské ústavy i nadále zůstaly v dozorových pravomocích inspektorů pro obecné a měš-

47 Pro obecné a měšťanské školy nebyly vykazovány počty dozorovaných žáků jako na středních školách, ale počty zřizovaných tříd. Dr. Nowak měl dozorovat 1 438 tříd bez paralelek a k tomu zmiňované reálky, V. Royt měl dozorovat 2 720 tříd bez paralelek. Přitom ze zákona mohla být tehdy paralelka zřízena v tom případě, že počet žáků ve zřizované třídě by překročil 100 školou povinných dětí. NA Praha, MKVV, kart. 14, pres 278/1888.

48 Tamtéž.

49 Argumentace pražské zemské školní rady i místodržitelství (které v tomto směru předložené návrhy bezezbytku podpořilo) byla jiná než na Moravě: bylo poukazováno na množství čísel jednacích, které musí každý z pánů zemských školních inspektorů za rok vyřídit. Pod absolutními čísly si je však možné představit skutečný objem práce jenom limitovaně, protože jediné čj. mohlo být jak rozsáhlou inspekční zprávou, tak odpovědí na banální dotaz sestávající ze dvou tří vět. Na počátku devadesátých let 19. století monarchie milovala statistické výkazy a doslova se opájela vyřízenými spisy: zemský školní inspektor Theodor Wolf jich v letech 1893–1895 stihl vyřídit průměrně ročně 1 699, jeho kolega dr. Klouček 1 244 a třetí z těch, kdo dozorovali střední školy s německým vyučovacím jazykem, dr. Ignátz Muhr 1 115. Jejich kolegové pro školy s českým vyučovacím jazykem museli být ještě pilnější: Adalbert Kotsmich průměrně vyřizoval 1 912 čj. za rok a Franz Rosický 1 654 čj. za rok. Ať už se pod každým z čj. skrývalo cokoliv, při způsobu tehdejšího úřadování, stylu vyhotovovaných písemností a zvyklostem v koncipování úředního textu šlo o úctyhodné množství práce. Navíc se samozřejmě pánové museli účastnit plenárních, sekčních a výborových schůzí zemské školní rady, vést maturity na školách a pod. Podle jejich vlastního vyjádření „pro samé úřadování upadají v zapomnění jejich schopnosti pedagogicko didaktické, které jsou přitom ve středním školství nejdůležitější“. NA Praha, MKVV, kart. 12, čj. 2.491/1895.

tánské školy. Na rozdíl od Moravy, kde byly sféry vlivu rozděleny víceméně podle územního principu, v Čechách byla dodržována striktně jazyková hranice a uvnitř ní byly kompetence děleny oborově. Do této situace byl P. Robert Christian Riedl přeložen a dostal na starosti humanitní obory na středních školách s německým vyučovacím jazykem.

P. Robert Christian Riedl byl jako pedagog hodnocen v kontextu vlastní doby nadmíru pozitivně už od prvního posudku, který v roce 1872 napsal ředitel broumovského gymnázia Morawek. Se studenty zacházel podle dobových kritérií s taktem. Z doby jeho terstského působení pochází charakteristika, podle které miluje své žáky a ctí své kolegy. Minimálně v mladších letech však kromě pečlivosti oceňoval na svých studentech i jiné věci. Především na těch vídeňských neváhal ještě po letech vyzvednout jejich zájem o studium a smysl pro disciplínu, které umožňovaly, aby byli vedeni k samostatnosti. Je otázkou, nalik skutečně ze společenského hlediska elitní žactvo gymnázia Tereziánské akademie bylo na studiu zainteresováno a k němu schopné. Vždyť podobně elitní vzorek shromážděný o několik desetiletí později ve Strakově akademii byl hodnocen zcela jinak. Spíš se nabízí vysvětlení, že mladý profesor plný síly si se svými žáky stále ještě rozuměl a vlastní vyčerpanost mu nenabízela pouze negativní pohled. Z čistě praktického hlediska asi byla sympatická Riedlova schopnost i ochota suplovat zřejmě téměř cokoliv. Nelze se ovšem zbavit dojmu, že jeho základní vlastností, které si všimli všichni a která ho neopustila celý život, byla pečlivost. Všichni ho viděli především jako „*pünktlich*“, a to snad ve všech ohledech. Pro kolegy, pokud byl řadovým profesorem latiny a řečtiny, zřejmě také nebyl konfliktní typ. Z Terstu jej tak hodnotili, o Vídni on sám prohlašoval, že ve sboru vládla svornost a kolegalita. Na Moravě jej hodnotili jako „*přísného, ale spravedlivého*“ vůči učitelstvu. Osobně jako toho, který slouží věrně a bez omezení, nelituje námahy a je neobyčejně přesný a pečlivý.⁵⁰ Všechny tyto vlastnosti jako by se s věkem prohlubovaly. Z pražského prostředí už zaznělo, že občas ve svých nárocích na učitele i žáky zachází příliš daleko, takže je víc obávaný, než milovaný zemský školní inspektor. Na druhou stranu byl označen jako „*dieser braven Beamte*“, jehož ocenění bude vlastně oceněním celého středoškolského pedagogického sboru.⁵¹ Riedl zřejmě skutečně odevzdal císaři vše, co bylo jeho. Na konci života se znovu vrátil k praktické pedagogické práci v rámci Strakovy akademie. Jeho činnost zřejmě spočívala v doučování zde žijících gymnazistů. Ačkoliv už mu evidentně docházely fyzické síly, podle dobového svědectví stále výrazně napomáhal pozvedat úroveň zdejšího málo dobrého „*Zoglingsmaterialies*“.⁵² Není však možné vyloučit, že to byla pouhá přítomnost autority, která prostě donutila mladé muže zasednout k učebnicím.

50 NA Praha, MKVV, kart. 56, sign. VIII, čj. 1.762/1894.

51 Tamtéž, čj. 2.304/1898.

52 Tamtéž, čj. 224/1907.

P. Robert Christian Riedl měl nepochybně talent vycházet s vlastními církevními nadřizenými. Protože ho broumovský opat propustil k světské službě, přesouval se podle aktuálního místa služby z jurisdikce terstského biskupa do jurisdikce vídeňského arcibiskupa, následně brněnského biskupa a konečně pražského arcibiskupa. Všichni mu byli příznivě nakloněni a v jejich zprávách není ani stín jakéhokoliv nesouladu. Přitom ve funkcích se během jeho života pánové měnili, takže bylo třeba najít příznivé stanovisko vždy i u nástupce.

V době, kdy působil jako zemský školní inspektor na Moravě, musel navíc komunikovat s představiteli dvou diecézí. Ačkoliv se jejich představitelé, především v dobách úřadování olomouckého arcibiskupa Theodora Kohna, ne vždy a ve všem shodovali, Roberta Christiana Riedla si zřejmě vážili v obou z nich. Ačkoliv v Olomouci zemský školní inspektor nesídlil, bylo jeho postavení u tamního arcibiskupského dvora zřejmě velmi dobré. Svědčí o tom nepochybně to, že odtud přicházela jmenování do úřadů rychleji než z Brna. Už v roce 1888 byl olomouckým arcibiskupem kardinálem Bedřichem knížetem z Fürstenbergu jmenován konzistorním radou.⁵³ Totéž udělal jen o tři roky později i brněnský biskup František S. Bauer. V pražské konzistoři se stal P. Riedl čestným radou na začátku 20. století.

Z prostředí církevních knížat také vzešel návrh na Riedlovo povýšení do rytířského stavu.⁵⁴ To sice nebylo realizováno, ale navrhovatel, olomoucký arcibiskup Theodor Kohn,⁵⁵ jej přijal do okruhu prelátů blízkých svému stolci. Navrhoval udělit mu titul nerezidenčního kanovníka metropolitního kostela. Vztahy k tomuto moravskému prelátovi se sice nepodařilo prokázat jako zvlášť intenzivní, ale zcela jistě alespoň v minimální míře přetrvaly Riedlův odchod z Moravy. Oba muže mohla spojoval zkušenost původu v nemajetných občanských vrstvách a poměrně strmá cesta vzhůru, byť ta Kohnova byla nesrovnatelně strmější.⁵⁶ Právě tak jako jeho pád. A nelze se ubránit ještě jedné paralele: oba jsou

53 SOKA Náchod, Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, osobní spisy profesorů, Robert Christian Riedl, sdělení z 13. 6. 1888. Podepsán Emanuel hrabě Pötting-Persing, generální vikář a pozdější olomoucký arcibiskup dr. Theodor Kohn jako kancléř arcibiskupství. Kníže arcibiskup Fürstenberg, ač sám příslušník té nejvyšší šlechty, jako první v této arcidiecézi prolomil bariéru obklopující vysoké církevní úřady před kandidáty z nešlechtických vrstev. V tomto smyslu dokonce R. Ch. Riedl nepatřil ani k té úplně první vlně. Podrobněji o tom např. *Dějiny Olomouce*, sv. 2, Olomouc 2009, s. 60–64.

54 Návrh byl celkem rychle zamítnut. NA Praha, MKVV, kart. 56, sign. VIII, čj. 1.762/1894.

55 Návrh je z 5. 4. 1894, tedy poměrně záhy po Kohnově nástupu do úřadu olomouckého arcibiskupa. SOKA Náchod, Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, osobní spisy profesorů, Vídeň, 5. 4. 1894. Bohumil ZLÁMAL, *Příručka českých církevních dějin. Díl VI.: Doba probuzenského katolicismu (1848–1918)*, Olomouc 2009.

56 O Dr. Theodoru Kohnovi podrobněji např. Pavel MAREK, *Prof. Dr. Theodor Kohn*, Kroměříž, Muzeum Kroměřížska 1994. Nověji např. Jitka JONOVÁ, *Olomoucký arcibiskup ThDr. Theodor Kohn ve zprávách vídeňské nunciatury zasílaných Svatému stolci*, in: *Studia Theologica* 35, 2009, s. 43–60; Pa-

současníky popisováni jako neobyčejně vzdělaní, ale také jako neobyčejně pečliví, dbali pravidel a úzkostlivě dodržující formu. U doktora Kohna vlastnost vedoucí k pompéznosti a nesmiřitelnosti, u Roberta Christiana Riedla vedoucí k pověsti přísného a obávaného, nikoliv milovaného inspektora. Zcela rozdílně ale oba duchovní reagovali na nacionalizaci tehdejší společnosti. Theodor Kohn byl většinou svým okolím považován (a sám sebe zřejmě alespoň do určitého okamžiku považoval) za Čecha, Robert Christian Riedl byl naopak rodem i vlastním vědomím vždy Němec. Na sklonku profesní kariéry byly střety s českými obyvateli diecéze jednou z příčin pádu prvního z nich a naopak pověst muže vůči oběma národnostem neobyčejně vstřícného, chápavého a schopného komunikace přivedla toho druhého na sice komplikovanější, ale lépe materiálně zajištěné místo do Prahy. Robert Christian Riedl nebyl biskupem, takže pro něj nebyl určen papežův pastýřský list pokoušející se zaujmout alespoň jakési stanovisko k rozvíjejícímu se nacionalismu. Na Moravě, kde arcibiskupu Kohnovi nezbylo než uspořádat dva podle národností oddělené katolické sjezdy a kde papežský nuncius označil situaci v tomto směru za špatnou, se zemský školní inspektor Riedl pohyboval s jistotou a zdá se, že nepotřeboval jako duchovní (ale ani jako zemský školní inspektor) hledat jinou platformu než vlastní otevřenost a schopnost naslouchat oběma stranám.⁵⁷

Své kněžské svěcení benediktin Robert Christian Riedl, alespoň podle hodnocení svých učitelských kolegů, vždy plně respektoval. Včetně všech „omezení, která přináší duchovní stav“. Což bylo zdůrazněno jako protiklad k jeho družné povaze s tím, že se obě roviny v jeho případě nevyklučovaly. Na druhou stranu snad v žádné zprávě se nevyskytl odkaz k jeho přímému duchovnímu působení. Dokonce ani když šlo o přerozdělení pracovních povinností mezi moravskými zemskými inspektory, nebyla tato rovina u P. Riedla ve hře, zatímco jeho kolega dr. Schober vyvíjel – kromě svých inspektorských povinností – „intenzivní duchovní činnost“.⁵⁸ Jestliže se objevila ve zdůvodnění návrhu na vyznamenání věta o podpoře „světího duchovního života“,⁵⁹ zřejmě za tím nestál církevní význam toho slova. Snad jenom dr. Theodor Kohn jej označil za kněze, který je „zároveň konciliantní, otevřený, objektivní a tolerantní, ctí jak německé tak české věřící“.⁶⁰ V souvislosti s poněkud nestálými názory tohoto preláta na identifikaci s novodobým národem to může znamenat možná jenom to, že si všiml přístupů k věřícím, které se dost výrazně li-

vel MAREK, *Setkání. Osobnost v politickém a veřejném životě na přelomu 19. a 20. století*, Olomouc 2010, s. 179–188. Všude tam odkazy na další informační zdroje.

57 O postojích olomouckého arcibiskupa Theodora Kohna k národnostní otázce nejnověji Jitka JONOVÁ, *Arcibiskup Theodor Kohn a jeho postoj k národnostní otázce*. In: Pavel MAREK a kol.: *Jan Šrámek a jeho doba*, Brno 2011, s. 151–161.

58 NA Praha, MKVV, kart. 14, čj. 278/1888.

59 NA Praha, MKVV, kart. 90, sign. XII, čj. 126/1898.

60 NA Praha, MKVV, kart. 56, sign. VIII, čj. 1.762/1894.

šily od jeho vlastních. Pohledem světské státní správy se tentýž duchovní jevil jako „tolerantní ve směru náboženském i národnostním“. Což by mohlo být prakticky totéž. P. Riedl byl kněz, ale nikdy nepatřil do běžné farní služby. Pro celebrování mši mu byl vždy vyhrazen některý z kostelů diecéze, ve které se právě nacházel. Většinou to byl některý z kostelů v sídelním městě. V Brně například kostel sv. Tomáše, v pražské arcidiecézi ale nakonec dostal právo celebrovat mši v kterémkoliv kostele diecéze.⁶¹

Politické postoje P. Riedla jsou poměrně obtížně zmapovatelné, protože úřednická lojalita sama o sobě nemusela mít nutně kořeny ve “žlutočerném” vlastenectví a monarchistické politické orientaci. Jako téměř čerstvý absolvent univerzity byl charakterizován jako „ústavověrný až na konfesní články“,⁶² což se později změnilo na poněkud neurčité „co je císařovo císaři, co je božského Bohu“, kterého se podle svých pedagogických kolegů přísně držel v praxi. Na začátku 20. století konstatoval kníže Windischgrätz, že dvorní rada Riedl byl celý život striktně mimo jakýkoliv politický proud.⁶³ Sám Robert Ch. Riedl se k politickým otázkám nevyslovil ani ve svém vlastním životopise ani nikde jinde.

Deklarativní apolitičnost jednotlivce, včetně nepřislušnosti k politickému monarchismu, nebyla zábranou pro udělování nejrůznějších řádů a vyznamenání, ve kterých si konec habsburské monarchie tak liboval. Ani P. Roberta Christiana Riedla neminula v dané době ceněná světská vyznamenání. V roce 1885 mu bylo přiznáno udělení zlatého Záslužného kříže s korunou za zásluhy ve školství. V roce 1890 mu byl udělen Řád železné koruny III. třídy.⁶⁴ Dne 25. října 1898 podepsal v Gödöllo císař na základě jednoznačného doporučení královéhradeckého biskupství pro R. Ch. Riedla udělení titulu dvorního rady.⁶⁵ V roce 1900 mu byl udělen rytířský kříž Leopoldova řádu.⁶⁶ Ke konci života, jak už bylo naznačeno, se přidaly i čestné funkce. Nejprve byl 4. července 1901 jmenován čestným konzistorním radou v Praze. Datum 8. listopadu 1902 má papežské breve, kterým mu byl u příležitosti 10. výročí volby olomouckého arcibiskupa udělen titul Abbas ad honorem benediktinského řádu s právem pontifikálií.⁶⁷ Komturský kříž řádu Františka Josefa už byl epilogem: rozhodnutí o jeho udělení se vleklo více než dva roky, intervenovalo v něm jak královéhradecké biskupství, tak kníže Windischgrätz jako zástupce Stra-

61 SOKA Náchod, Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, osobní spisy profesorů, Robert Christian Riedl, kardinál Lev Skrbenský z Hříště, arcibiskup pražský 20. 11. 1903.

62 NA Praha, ZŠR Praha, kart. 15, čj. 2.297/1869.

63 NA Praha, MKVV, kart. 56, čj. 224/1907.

64 Tamtéž, kart. 90, sign. XII, čj. 126/1898.

65 Tamtéž, kart. 56, sign. VIII, čj. 2 304/1898.

66 Tamtéž, čj. 889/1900.

67 SOKA Náchod, Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, osobní spisy profesorů, Robert Christian Riedl, 8. 11. 1902. Těž L. WINTERA, *Stift Braunau*, s. 68.

kovy akademie. Dekret o udělení má datum 8. února 1909.⁶⁸ Získal čestné občanství v Kroměříži, Šumperku a Hranicích na Moravě, všude za zásluhy o místní gymnázia.⁶⁹ Naproti tomu nedosáhl na ve své době poměrně obvyklou medaili za 40 let věrné služby, ačkoliv byl považován za „veterána školské služby“. Způsobila to již zmiňovaná sice krátká, ale v tomto kontextu podstatná doba na broumovském gymnáziu, která přísně vzato – a v tomto směru byla pozdní monarchie opravdu striktní – nebyla státní službou.⁷⁰ Benediktinské gymnázium bylo soukromé, resp. soukromé s právem veřejnosti.

Zatímco na některých postech církevní hierarchie se ocitnul jako člověk bez dávné výsady rodu i novodobého predikátu v dost exkluzivním prostředí, v oblasti civilních významení tomu bylo jinak. Například Řádem železné koruny byl dekorován v roce 1890 ve společnosti dalších 44 mužů, z nichž predikát mělo pouze 13. Obvyklou převahu úředníků všech typů tu mírnili advokáti, lékaři, jeden poslanec, univerzitní profesor, plukovník, ředitel arsenálu ve Vídni, viceadmirál Cassini či značně exoticky vyhlížející egyptský ministr financí. Riedlovi nejbliže by mohl stát jeho profesní kolega – vídeňský zemský školní inspektor. Nebo také druhý oceněný duchovní – farář z Ischlu.⁷¹

Nacionalizace společnosti, která v habsburské monarchii druhé poloviny 19. století neomylně prostupovala vše, byla v prostředí katolické církevní hierarchie velmi pomalá. Z tohoto pohledu jsou neobyčejně zajímavá slova, která o Riedlovi napsal olomoucký arcibiskup Theodor Kohn v roce 1894. Domníval se, že bude platným členem kapituly „*der heiligen Kirche und dem Vaterlande zum Nutzen*“.⁷² Zatímco Theodor Kohn viděl řešení nacionálních sporů právě v jednotlivém působení katolické církve (víra je jenom jedna), uměl P. Riedl nepochybně nalézat společný jazyk v obou sférách, které jeho dobu činily stále komplikovanější.⁷³ Na druhou stranu zřejmě z prostředí vídeňského ministerstva kultu a vyučování pochází jeho charakteristika, podle níž byl Němec, který vše české vnímal „*mit Lust und Liebe*“. Podobné hodnocení znělo i z české strany, pro kterou „*stal se, ač rodem Němec, přítelem českého školství*“.⁷⁴ Když byl jmenován do funkce zemského školního inspektora na Moravě, pocítily potřebu o tom alespoň přinést zprávu jak české, tak

68 NA Praha, MKVV, kart. 56, sign. VIII, čj. 224/1907. Pražská Bohemia o tom informovala ve večerním vydání z 2. 3. 1909, s. 2.

69 NA Praha, MKVV, kart. 56, sign. VIII, čj. 1.762/1894.

70 Tamtéž, čj. 24.275/1906.

71 *Hof- und Staats- Handbuch der österreichisch-ungarischen Monarchie für das Jahr 1909*, Wien 1909, s. 82.

72 SOKA Náchod, Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, osobní spisy profesorů, Robert Christian Riedl, Vídeň, 5. 4. 1894.

73 K tomu viz pozn. č. 57.

74 *Ottův slovník naučný*, XXI, Praha 1904, s. 701–702.

německé liberální noviny, přičemž obojí to komentovaly s uspokojením.⁷⁵ Alespoň po jazykové stránce nesporně negoval ne příliš příznivé hodnocení týkající se znalostí češtiny z vlastních studentských let. Jako zemský školní inspektor už česky minimálně správně psal, což mu asi vzhledem k už dávno přiznaným dobrým znalostem gramatiky činilo menší problémy než mluvená řeč. I když o ní se pozitivně vyjadřuje například již zmiňované stanovisko brněnské zemské školní rady, v jehož důsledku mu přibyla práce s dozorováním českých reálků.⁷⁶ Ostatně právě P. Riedlovi byl přičítán lví podíl např. na rozvoji a postátnění českého středního školství v Kroměříži.

Bylo to možná i prostředí špičkových klasických filologů té doby, které sice v nacionalizující se společnosti žilo a akceptovalo ji, ale pro dobově utvářené krajní polohy nemělo tak výrazné pochopení. Robert Christian Riedl sám hodnotil s uznáním např. pány Hermanna Bonitze nebo Emanuela Hoffmanna, právě tak jako v Praze působícího prof. Jana Kvíčalu.⁷⁷

Překvapivě málo stop zůstalo po Riedlově spolkovém působení, kterému se ve své době nemohl jako poměrně exponovaný představitel veřejného života vyhnout. Ačkoliv to není příliš věrohodně, on sám jako by tuto část svých aktivit pokládal za málo důležitou. Vešla se mu do jediné věty o tom, že byl vždy ve výboru spolku *Mittelschule*. Necítil potřebu nechat si jediný dopis ze spolkového života, žádnou konkrétnější upomínku.⁷⁸

Protože žil mimo vlastní řeholní komunitu, musel se starat o vlastní pozemské materiální zabezpečení. Náležel mu plat plně aprobovaného středoškolského profesora. Na gymnáziu v Terstu se sice objevil problém v tom, že jeho předchozí broumovské působitě mělo postavení soukromé školy s právem veřejnosti a léta na něm odučená mu ministerstvo kultu a vyučování nezapočítalo jako léta ve státní službě, a to mělo aktuálně vliv jenom na výši tzv. dietního příplatku. Do budoucna to však mohlo ovlivnit výši penze.

75 Ovšem zpráva o novém zemském školním inspektorovi zabrala nanejvýš tři řádky, někde mezi důvěrná zjištění o výši schodku hospodaření českého divadla a zasedání zemského sněmu v Innsbrucku. A podobně. SOKA Náchod, Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, osobní spisy profesorů, Robert Christian Riedl, neidentifikovatelné výstřižky z německých novin.

76 NA Praha, MKVV, kart. 14, čj. 278/1888.

77 SOKA Náchod, Benediktinské gymnázium Broumov, kart. 3, inv. č. 82, osobní spisy profesorů, Robert Christian Riedl, vlastní životopis, rkp. Hermann Bonitz (1814–1888) byl nejen klasickým filologem zabývajícím se především Aristotelem, ale i spoluautorem reformního návrhu organizace gymnázií a reálků v Rakousku z roku 1849. Emanuel Hoffmann byl vydavatelem nejenom Césara či Vergilia, ale i svatého Augustina, včetně nejrůznějších komentovaných vydání určených pro školní užití. Jan Kvíčala (1834–1908) bývá považován za jednoho ze zakladatelů oboru klasická filologie na novodobé české univerzitě v Praze. Podrobněji o tom Ivana KOUČKÁ, *Studium dějin athénské demokracie na univerzitách v českých zemích a na Slovensku v letech 1882–1945*, in: Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Faculta Philosophicae, Historica 27, 1996, s. 39–60.

78 Zde citovaná Riedlova "osobní pozůstalost" v archivním fondu Benediktinské gymnázium Broumov je nesporně zůstavitelem pečlivě vytříděná, takže podle obsahu je s jistou dávkou opatrnosti možné usuzovat, čemu přikládal důležitost a co pro něj mělo malý nebo žádný význam.

Stejný problém se opakoval zanedlouho i ve Vídni. Už přímořské místodržitelství poukázvalo na Riedlovy vynikající pedagogické výsledky a požadovalo uznání plné doby jeho učitelského působení. Léta 1866–1873 mu však jako služební byla uznána až během působení na gymnáziu Tereziánské akademie. Jeho příjmy se odvíjely od jeho postavení ve školském systému monarchie. Jako profesor získal od roku 1881 VIII. služební třídu, tedy platové ohodnocení, kterým se stal srovnatelným s částí tehdejších okresních hejtmanů a s většinou okresních sekretářů, tedy nejvyšších státních úředníků v regionech. Na místě zemského školního inspektora měl samozřejmě plat podstatně vyšší. V době jmenování do funkce na Moravě to bylo 2 800 zlatých a aktivní příplatek dalších 400 zlatých. To rozhodně nebylo málo. Přesto se přiznal v dopise kolegům, že v Praze změnil byt, protože první na Starém Městě se mu zdá příliš drahý. Usadil se raději na Malé Straně. Z kontextu nelze usuzovat, zda to byl projev jeho osobní spořivosti, nebo výsledek úvahy o nutné a chtěné míře pohodlí a zároveň stupni reprezentace, na kterou se nepochybně na tak vysokém místě ve státní správě i církevní hierarchii musel ohlížet. V tomto kontextu se zdají náklady na stěhování z Brna do Prahy, které v dané době obvykle hradil erár, ve výši 286 zlatých jako ne příliš velká částka.⁷⁹

Zcela specifické postavení v Riedlově finančním ohodnocení měl další osobní příplatek ve výši 600 zlatých ročně započítatelný do penze, který mu byl povolen v podstatě *ab imperatore*. Takové císařské rozhodnutí se rovnalo daru z milosti, protože na ně nebyl žádný právní nárok, nebylo v souladu s žádným platovým řádem ani služebními tabulkami a bylo třeba, aby o něj pro příjemce požádal někdo jiný. V tomto konkrétním případě to byl úřadující pražský místodržící hrabě Thun a zdůvodnil to Riedlovou nestranností, která umožňuje rozvoj jak českého, tak německého školství. Dovětek, podle kterého se stará o velký počet zcela nemajetných příbuzných (ve skutečnosti to byli čtyři synovci) a podporuje je na studiích, zůstal nakonec v konceptu a do čistopisu zdůvodnění se vůbec nedostal. Navrhovaný zvláštní osobní příplatek byl sice schválen v nejnižší navrhované výši, ale zato velmi rychle.⁸⁰ Nadále byl vždy prezentován jako specifický druh ocenění společně s dalšími řády a vyznamenáními. Když odešel do výslužby z funkce zemského školního inspektora pro Čechy s titulem c. k. dvorní rada, byla mu přiznána penze prakticky ve výši stávajícího platu včetně onoho mimořádného císařského příplatku (8 400 korun ročně), kromě aktivního příplatku, jehož vyplácení bylo ukončeno.

V záplavě dobově podmíněných kladných informací, které o životě R. Ch. Riedla zůstaly, se přece jenom podařilo nalézt jednu výrazně jiného druhu. Dne 25. září 1897 přijel zemský školní inspektor do Stříbra k maturitám na zdejším gymnáziu. Ještě během

79 NA Praha, MKVV, kart. 12, čj. 43.212/1895.

80 Tamtéž, kart. 56, sign. VIII, čj. 1.870/1895.

dne byla některá okna gymnaziální budovy rozbita kameny vrženými neznámým pachatelem. Následně se tentýž projev odporu objevil znovu a odnesla to okna hostince Zur Stadt Prag, kde P. Riedl bydlel. Když si stejnou demonstraci vyzkoušela skupinka mladých mužů ještě příští den ráno na místním nádraží a doplnila své vystoupení i potupným voláním „*Pereat!*“, už nešlo o neznámé pachatele. Byli to studenti zdejšího gymnázia, kteří tak údajně projevovali svou nespokojenost s výsledkem maturitních zkoušek. Zemský školní inspektor odjel a vyšetřovateli nezbylo než konstatovat, že všichni výtržníci už byli v okamžiku spáchání činu vlastně bývalými studenty, protože měli maturitu složenou. Tím pádem už nepatřili do kompetence školských úřadů, ale svým vystoupením se dopustili běžného policejního přestupku. Na spise byla výrazná poznámka: „*postoupit ministerstvu vnitřní ihned!*“ A ještě výraznější „*A. A.*“⁸¹ Spis skutečně zůstal odložen, nepatří k němu nic dalšího, co by nasvědčovalo tomu, že se k němu orgány školské správy ještě z jakéhokoli důvodu vrátily. Nešlo tu téměř jistě o žádný systémový odpor, promyšlené vyjádření zásadních rozporů. Celá akce se jeví jako impulsivní, i když poměrně vytrvalá, koncipovaná jako bezprostřední důsledek. Snad je na ní pozoruhodné pouze to, že šlo o mladé muže, kteří maturitní zkoušku složili. Tak tvrdošíjný odpor proti výsledku, který byl v konečné podobě kladný, se jeví jako poněkud zbytečně komplikovaný. Stálo za ním možná ještě něco jiného, ne nutně zcela zásadního. Možná je v tomto kontextu zajímavé, že pražská *Bohemia*, která R. Ch. Riedla zařadila mezi sledované celebrity a neležela přinášet zprávy o jeho cestách do Karlových Varů na léčení, o vyznamenáních a vytrvala ve své přízni až do konce jeho života, se o tomto skandálu ani nezmínila. Nechce se věřit, že by důvodem byla neinformovanost jejích novinářů.

P. Robert Christian Riedl je sto let po smrti osobností, o které nemusí vznikat žádná vlastní legenda, protože jeho „druhý“ život není celkem proč pěstovat. Jeho obor, tehdy stále ještě velmi rozšířená, ale postupně v praxi stále méně potřebná klasická filologie, se stal během oněch sta let definitivně výsadou nepatrné části vzdělané společnosti. Odborné práce z jeho pera jsou schopni nejenom zhodnotit, ale i vnímat opravdu nemnozí. Školský systém, na jehož chodu se podílel, byl přeměněn zcela radikálně. Zásluhy státního úředníka zůstaly zaváty kancelářským prachem zaniklé monarchie. Snad jenom jeho otevřenost a současníky dosvědčovaná schopnost naslouchat ve věcech národnosti a víry by byla stále znovu hodna pozornosti, pokud by se zachovalo víc jejích konkrétních projevů. R. Ch. Riedl byl jednoznačně mužem své doby: byl ceněn světskými i církevními nadřízenými, stál za pozornost společenským rubrikám novin, oceňovali jej kolegové z profesce. Tak nějak si poslední čtvrtina 19. a počátek 20. století představovaly váženého a spo-

81 Tamtéž, čj. 1.979/1897.

lečnosti prospěšného muže. Včetně oné pečlivosti, přesnosti a přísného dodržování formálních pravidel. A takoví muži patřili jednoznačně do veřejného vzdělávacího procesu.

P. Riedl opustil velmi záhy prostředí soukromé církevní střední školy, byť měla velmi dlouhou tradici a v jeho době stále vzrůstající prestiž. Přesné důvody nikdy nikde neuvědl. Možná za tím bylo prostředí ve škole, ale pravděpodobnější se zpětným pohledem zdá být velmi dominantní osobnost opata dr. Rottera, v jehož stínu zřejmě nebylo jednoduché pracovat. Navíc i Robert Christian Riedl byl sám silnou osobností. Byl o generaci mladší než jeho opat a názorově se s ním mohl rozcházet. Ovšem i pokud by k tomu nebylo došlo, lze spekulovat o prostém střetu dvou vyhraněných benediktinů, kterým větší vzájemná vzdálenost mohla jenom prospět. R. Ch. Riedl přerostl provinciální rozměr svého mateřského kláštera i jeho školy. Rozlehlost a mnohovrstevnatost tehdejší habsburské monarchie mu k tomu dala příležitost a jeho osobní talent a povahové rysy umožnily tuto příležitost patřičně uchopit. Ovšem tato cesta mohla začít právě proto, že v odlehle oblasti jeho domoviny existovalo jedno z mnoha dílčích středisek vzdělanosti té doby. Protože neměl na začátku své kariéry podporu ani ve výsadě rodu ani v příliš velkém ekonomickém zabezpečení, mohl se od obvyklého životního modelu svého okolí odrazit jenom proto, že centrum vzdělanosti bylo na dosah. Pro jeho generaci to ještě nebylo úplně obvyklé, pro dobu jeho vrcholné kariéry už šlo o rozšířený způsob: střední vzdělávání bylo stále víc přibližováno těm, kdo ho potenciálně byli schopni a ochotni využít. Stará centra vzdělanosti byla doplňována dalšími, množily se způsoby vzdělávání. P. Robert Christian Riedl tyto trendy vědomě podporoval a spoluvytvářel v německém a částečně i českém kulturním okruhu habsburské monarchie.

Přestože spadá počátek jeho života ještě do doby, která před vším ostatním preferovala výsadu rodu, na jeho osudu je patrné, kudy bylo možné tyto preference obejít. Především katolické církevní prostředí dokázalo na jedné straně velmi tvrdě hlídat přístup k některým postům, na straně druhé umožňovalo právě mužům z neurozených rodin stoupat velmi vysoko. Stejně vlastnosti postupně získávalo i prostředí státního úřednictva. Robert Christian Riedl jako člověk neurozený a ne příliš ekonomicky zajištěný využíval ve své době zcela nové myšlenky a hodnocení jednotlivce k tomu, aby ve společnosti zaujal nejprve výhodnější, nakonec velmi prestižní místo. A přitom nenabyl žádného převratného jmění. Liberální společnost habsburské monarchie druhé poloviny 19. století jej ctíla a oceňovala jako muže ducha a na takové se nepohlíželo s despektem. Byť by to byli možná poněkud škrobení a upjatí středoškolská profesori.

Zusammenfassung

Das Phänomen eines Mittelschullehrers der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in der Habsburgermonarchie. Robert Christian Riedl (1838–1909)

Die zweite Hälfte des 19. Jahrhunderts in der Habsburgermonarchie war charakteristisch durch den Anstieg der Zahl der Mittelschulen. Ein eindeutiger Trend in diesem Prozess war die Ausbreitung der Schuleinrichtungen in Regionalzentren. Ein Grund war die wirtschaftliche Erschwinglichkeit der Bildung, die mit einer Schule vor Ort deutlich anstieg. Das 19. Jahrhundert war eine Zeit, als eine angemessene, formelle Bildung eindeutig die Aussichten einer Person auf Geltendmachung und gesellschaftliche Stabilität während des Lebens verbesserte. Im Laufe des 19. Jahrhunderts wurde für alle Mittelschulpädagogen nicht nur eine entsprechende institutionelle Ausbildung, sondern auch eine anschließende staatliche Prüfung zur Pflicht. Diese berechnete zum Unterrichten an einem konkreten Schultyp. Auf der anderen Seite ermöglichten die Größe der Habsburgermonarchie und die gegenseitige Durchlässigkeit des Bildungssystems, dass sich die mit den entsprechenden Prüfungen versehenen Pädagogen in einem großen Gebiet und in unterschiedlichen Kulturschichten bewegten. Dadurch erhielten sie auch Lebenserfahrungen, die auf der einen Seite von der Gesellschaft hoch geschätzt wurden, auf der anderen aber vielen Bewohnern der Monarchie fehlten. Ein Mittelschulprofessor wurde so zu seiner Zeit zum Phänomen und die Zeitgenossen wagten nicht, ihn zu übergehen. Er war fast immer eine allgemein belesene und respektierte Person, deren Meinung entscheidend sein konnte.

P. Robert Christian Riedl (1838–1909) besuchte erst das Benediktinergymnasium in Broumov (Brau-

nau) und wurde anschließend auch Benediktiner. Außerdem studierte er Theologie, Latein und Griechisch an den Universitäten in Prag und Wien. Er legte die staatlichen Prüfungen für den Latein- und Griechischunterricht an Mittelschulen mit Deutsch als Unterrichtssprache ab. Er begann seine Lehrerkarriere am Braunauer Benediktinergymnasium. Bald wurde er jedoch für den Staatsdienst freigestellt. Er ging an das deutschsprachige Gymnasium nach Terst, danach war er am Gymnasium bei der Theresianerakademie in Wien tätig. Ab 1886 wurde er zum Landesschulinspektor und Landschulrat in Mähren ernannt, mit Kompetenzen für deutsche und tschechische Gymnasien in Mähren und mit Inspektionspflichten ebenfalls für deutsche und tschechische Realschulen in Mähren. Zwischen 1895–1900 wirkte er in der gleichen Funktion in Böhmen. Im Jahr 1900 wurde er auf eigenen Antrag aus Gesundheitsgründen pensioniert. Zwischen 1895 und 1908 war er noch an der Straka-Akademie in Prag als Regierungsbevollmächtigter tätig und widmete sich der Weiterbildung der hiesigen Zöglinge. Er starb in Wien im Krankenhaus der barmherzigen Brüder, bestattet ist er auf dem Břevnov St.-Margarethen-Friedhof. Er war Priester, Ordensbruder, Pädagoge und hoher Staatsbeamter. Die Ausübung all dieser gesellschaftlichen Rollen im Laufe eines Lebens war in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts in der Habsburgermonarchie möglich. Statistisch war sie jedoch wenig zahlreich, da sie große persönliche Interessiertheit und eine eindeutige Meinung über das Leben erforderte.

Milena LENDEROVÁ

Zdeňka Havlíčková: *Dcera národa fabulosa*

Abstract: *The historical and literary works that emerged about Zdeňka Havlíčková illustrate to what extent the interpretation of the destiny of an individual is affected both by the author who undertakes the theme and by the overall context of the society.*

Key words: *biography; nationalism; national collections and lotteries*

Je povinností jedince obětovat své štěstí národu? Muži (a některé ženy), kteří se za národní emancipaci bili, měli jasno: ano. Tragiku postavy Zdeňky Havlíčkové¹ vyplývající ze střetu mezi vlastní identitou a závazkem k národu, jenž se jí složil na věno a činil si tím nárok řídit její osud,² postřehl sice už Jan Neruda, nicméně básníkův soucit zanikl tváří tvář skalnímu přesvědčení o prioritě zájmů národa nad zájmy jedince.³ Jeho současníci “zradu” Zdeňce neodpustili a ze svého společenství ji, nehodnou jména národem zbožštělého otce, v podstatě vyobcovali. Ojedinelé snahy vnést do zlobné tmy alespoň pár vlídných paprsků, patrné od začátku 20. století,⁴ zprvu vyznívaly naprázdno. K objektivnímu nasvícení kauzy “dcery národa” bylo třeba odstupu; historiografie, tradičně zaměřená na makrohistorické procesy, nechávala až do Merhoutova počínu⁵ Zdeňku Havlíčkovou stranou.

Její osudy se nejdřív dočkaly beletrizace: střet národních zájmů a práva jedince na osobní štěstí byly od posledních desetiletí 19. století vítaným literárním námětem. V prostředí už zralého a plně strukturovaného národa, v očích mladé umělecké generace, volající po právu vyjádřit své vlastní přesvědčení, svou vlastní individualitu, nabývalo “národovectví” archaických, ba směšných kontur. V pojetí této generace přestala být žena romantickou hrdinkou či estetickou nositelkou vlasteneckého ideálu, mimořádně mravně silnou

1 Sama Havlíčková užívala obě podoby svého křestního jména, tedy “Zdenka” i “Zdeňka”. V textu se kloním k druhému, obvyklejšímu způsobu. V citátech zachovávám původní formu.

2 O životě Zdeňky Havlíčkové naposledy viz Vladimír MACURA, *Sen o dceři národa*, in: týž, *Český sen*, Praha 1998, s. 129–147; nejdrobněji srov. Cyrill MERHOUT, *Zdeňka Havlíčková. „Dcery národa” trnitá cesta životem*, Praha 1914.

3 Jan NERUDA, *Česká společnost III. Spisy XXIII.*, Praha 1960, s. 268.

4 Srov. např. Josefína BRDLÍKOVÁ, *Slovo pravdy v době nových klevet*, Osvěta 36, 1906, s. 691–697.

5 Srov. pozn. č. 2.

osobností, oporou a záštitou muže, jak ji koncipovala Karolina Světlá;⁶ ženství už nebylo inkarnací nadosobní lásky k domovu a vlasti. Žena ladných křivek v pojetí parnasistní generace se od výše uvedených modelů diametrálně lišila, natož pak záhadná *femme fatale*, žena temné vášně⁷ v podání symbolistů a dekadentů, jež ideu národa pohřbila docela. Tyto názory však nebyly přijímány obecně.

Navíc se Havlíčková, národem vynesená k nebi a brzy poté z nebe stržená, nehodila ani do jedné z nových šarží. Co s ní?

Jako první se jejími osudy inspirovala Teréza Nováková. Svůj *Maloměstský román*, jenž roku 1890 vyšel na pokračování v časopise *Přítel domoviny*, vydávaném nakladatelem Eduardem Beaufortem. Dílo, které Nováková dedikovala Karolině Světlé, začala psát patrně na konci roku 1888. Tehdy se v korespondenci se Světlou tříbil autorčin názor na smysl literatury, který obě spisovatelky viděly v hlásání národních idejí, ve výchově národa, jeho ženské části pak zvláště. Právě od sedmdesátých do devadesátých let dominují v tvorbě Novákové národně výchovné tendence a *Maloměstský román* je jejich vyvrcholením. Ve stejné době se formovalo spisovatelčino životní krédo: „*odnaučila jsem se věřit, že štěstí je cílem člověka, vím nyní, že jsem se zrodila, abych trpěla a se odříkala a hlavně abych co nejvíce pracovala*“.⁸ Je tedy nasnadě, že Havlíčková, která si askezi motivovanou zájmy národa nezvolila, Novákové blízká být nemohla. Postavy *Maloměstského románu* nesou jiná jména, podobnost osudů hlavní hrdinky Svatavy Krovecké s osudy Zdeňky je však nabíledni. K pochopení jednání Havlíčkové autorka rozhodně neusilovala, její chování vnímala jako protivící se národní cti. Zdeňka nemohla být kladnou literární hrdinkou. Její nemoc a smrt tak měly v závěru románu pachutí trestu za zradu národa.

Ohlasy na jednu z nepřilíš vydařených prvotin Novákové byly spíše negativní. Lze-li věřit dopisu Světlé adresovanému jeho autorce, vyvolal dokonce u některých “pamětníků” hněv, byť se Světlá zapřísahala, že v okruhu jejích známých byl „*velmi vřele čten*“: „*vzbudil všude účast, každý hned poznal, kdo byla nešťastná jeho hrdinka. Ožil v době velmi vhodné její napolo již vybledlou památku a mnohé a mnohé z našich mladých vlastenek poskytuje nadmíru časovou výstrahu. A při všem jest přec pravidel uměleckých velmi bedlivě šetřeno*“.⁹ Světlá znala román už z rukopisu, neboť 3. prosince 1889, po přečtení prv-

6 Srov. např. Aleš HAMAN, *Několik postřehů k esteticky funkčnímu obrazu ženy v literatuře minulého století*, in: Dobrava Moldanová (ed.), *Žena – jazyk – literatura*. Sborník z mezinárodní konference, Ústí nad Labem 1996, s. 38; Ivo ŘÍHA, *Karolina Světlá a ženská otázka*, in: Milena Lenderová – Božena Kopiczková – Jana Burešová – Eduard Maur, *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, Praha 2009, s. 543–551.

7 A. HAMAN, *Několik postřehů*, s. 38–39.

8 Cit. dle Jiří HONZÍK, *Literární dílo Terézy Novákové*, in: Teréza Nováková, *Roztroušené kapitoly*, Praha 1961, s. 393.

9 Karolina Světlá Teréze Novákové, Praha, 25. 3. 1890; Karolina Světlá Teréze Novákové, Praha, 8. 10. 1890, dle Josef ŠPIČÁK (ed.), *Polemika s dobou. Karolina Světlá ve vzpomínkách a korespondenci sou-*

ních dvaceti stránek, napsala autorce: „Úvod je mistrný, nanejvýš napínavý, i kdybych nebyla znala osud nebohé Zdenky, z té nálady pohřební cesty byla bych jej nezvratně vytušila. Jest to ouvertura vpravdě úchvatná, na niž nemůže následovat celek nejen zajímavý, nýbrž umělecky zaokrouhlený a přitom životní pravdou prodchnutý.“¹⁰ Během dalších pěti dnů Světlá rukopis dočetla a její nadšení neznalo mezí. Dílo označila za sociální román a Novákovou pochválila za znamenitou kresbu poměrů a osobností. Světlá, na rozdíl od Novákové, se v loterii ve prospěch Zdeňky angažovala a důvěrně znala všechny pražské dámy, které tak činily spolu s ní. S odstupem let odmítla – konkrétně na příkladu Augusty Braunerové¹¹ – jejich společenský svět, jejich styky „se světem nečeským, nám cizím, tytéž styky, které naše dámy jejího stavu bohužel dosud pěstují bez ohledu na postavení mužovo, ba aniž by to pánům dost překáželo.“¹² Zdeňku (nesporně proto, že její “aféru” sledovala, chápala jako bezmocnou oběť osudu a *Maloměstský román* označila za „legendu“ o dceři národního mučedníka.

Podstatně méně nadšení projevil kritik Jan V. Novák v brněnských *Literárních listech*. Vyjádřil se zde ke čtyřem čísům šestého ročníku *Přítele domoviny*, nicméně opusu T. Novákové věnoval nejvíce prostoru. O Zdeňku mu nešlo ani v nejmenším, ale ironicky zdůraznil slova Novákové, že svým spisem chce „přispěti k utužení základů budovy naší národní samostatnosti, jež prý leckde povolují“.¹³ S nádechem parodie převyprávěl děj románu a zdůraznil jeho tendenčnost, místy – jak tvrdil – většinou ovšem nenaplněnou. Autorce vyčítá, že uvádí na scénu převážně záporné postavy. To považuje za hlavní nedostatek díla, neboť „negace je v našem životě národním tolik, až právě ona podkopává základy našeho národního bytí, nedadouce nám přikročiti k práci pozitivní“.¹⁴

Na kritiku reagovala Nováková v dopise Světlé z 8. listopadu 1890: „Před několika dny jsem obdržela list, v němž hájí pan Dlouhý¹⁵ dr. Nováka a vyvrací žalobu mou na kritiku o Maloměstském románu pronesenou. [...] Budu mu co nevidět psáti, abych mu dokázala, že nijak neprávem necítila jsem se bezohledností v Literárních listech nemile dotknuta. [...] V Literárních listech jest samý Schauer, cizí slova se v kritikách jen hemží...“¹⁶ Na Schauer-

časníků, Praha 1969, s. 169, 176.

10 Karolina Světlá Teréze Novákové, Praha, 3. 12. 1889. Tamtéž, s. 157.

11 Augusta Braunerová, 1817–1890, manželka staročeského politika F. A. Braunera a matka malířky Zdenky Braunerové.

12 Karolina Světlá Teréze Novákové, Praha, 8. 12. 1889, dle J. ŠPIČÁK (ed.), *Polemika s dobou*, s. 159. Jak vyplývá z dopisu Světlé Novákové ze dne 25. 3. 1890, po vytištění si přečetla román znovu. Tamtéž, s. 168.

13 Jan V. NOVÁK, *Přítel domoviny*, Literární listy. Časopis věnovaný zájmům literárním, č. 21, 16. 10. 1890, s. 359.

14 Tamtéž, s. 360–361.

15 František Dlouhý, 1852–1912, brněnský profesor, spisovatel, redaktor; zakladatel *Literárních listů*.

16 Blanka SVADBOVÁ (ed.), *Z lidské sonáty: Teréza Nováková: Korespondence*, Praha 1988, s. 185.

ra se zlobila oprávněně – jeho kritika *Maloměstského románu*, otištěná v září 1890 v *Času*, román ani spisovatelku nešetřila. S Hubertem Gordonem Schauerem si Nováková ostatně rozumět nemohla, jejich názory na literaturu, umění a život vůbec byly diametrálně rozdílné. Není divu, že právě on podrobil román šířavé kritice v *Času*, přirovnal ho k mělkým románkům písčících žen, které – byť jsou od sebe k nerozeznání – zaplavily evropský literární prostor.¹⁷ Novákovou, která se s vnitřními tužbami jedince ztotožnila až na sklonku svého života v románu *Drašar*, negativní kritiky zjevně trápily, byť ji Světlá nabádala, aby jim nepřikládala důležitost.¹⁸

První pokus o literární uchopení Havlíčkové, kdy Zdeňce zůstalo stigma dcery nehodné svého otce, tedy nevyšel. Cyrill Merhout, který později – ve srovnání se Schauerem podstatně šetrněji – román odmítl a konstatoval, že „román *Terézy Novákové ještě se dotýkal její [Zdeňčiny] cti*“,¹⁹ měl nesporně pravdu. Polehčující okolností pro Novákovou budiž, že nešlo o otevřeně biografický román – hlavní postavou *Maloměstského románu* byla fiktivní osoba. Pokud současník román Novákové “rozklíčoval” coby příběh Zdeňky Havlíčkové, v případě další generace tomu tak už být nemuselo. Marie Majerová, když roku 1914 vzpomínala v Laichterově *Nové době* na Terézu Novákovou, zmínila též *Maloměstský román*, k němuž poznamenala, že „*formou konvenční podává mládí, rozpukek a ztroskotání mladé dívky, dcery národního mučedníka (asi Havlíčka)*“. Román mladou levicově smýšlející spisovatelku upoutal, „*ne však pro svůj obsah věcný*“, ale „*pro autorčino hledisko pesimistické a hořké na život, na spravedlnost osudu a nespolehlivost lidského srdce*“. I tak však Majerová postřehla slabiny práce, kterou zařadila do „*prvního tápavého a tékavého období autorčiny tvorby*“.²⁰

Maloměstský román nebyl ještě románem biografickým; ten v Čechách ostatně krystalizoval teprve později jako odpověď na soudobou potřebu stabilizovat válkou rozkolísané hodnotové vzorce.²¹ *Legenda ze smutné země* Růženy Jesenské²² tak byla vlastně nevyhraněnou předzvěstí tohoto žánru. Nicméně místo silné, charismatické, společensky kontroverzní osobnosti, přerůstající horizonty své doby, kterou poučený čtenář od biografického románu očekával, předestřela Jesenská osudy dívky, s kterou mělo na počátku 20. století veřejné mínění stále nevyřízené účty. V literárním počínu Jesenské navíc chyběla

17 [Hubert Gordon SCHAUER], *Maloměstský román. Obraz našeho života od Terézy Novákové*, *Čas* 4, č. 37; 13. 9. 1890, s. 584–584.

18 Karolina Světlá Teréze Novákové, Praha, 7. 10. 1890; též dopis z 28. 10. 1890, dle J. ŠPIČÁK (ed.), *Polemika s dobou*, s. 174, 178.

19 Cyrill MERHOUT, *Za bar. Kwidem Battagliem*, *Národní politika*, 27. 3. 1915. Archiv hlavního města Prahy, Cyrill Merhout, Osobní pozůstalost; složka XXVI/7, "Dcera národa"; rukopis a korespondence k dílu, neinv.

20 Marie MAJEROVÁ, *Teréza Nováková*, *Nová doba* 21, 1914, s. 31.

21 Dagmar MOCNÁ – Josef PETERKA a kol., *Encyklopedie literárních žánrů*, Praha 2004, s. 64.

22 Růžena JESENSKÁ, *Legenda ze smutné země*, Praha 1907; TÁŽ, *Legenda ze smutné země*, Praha 1931.

ona romantická stylizace, typická pro románovou biografii, v níž by hrdina (hrdinka) usiloval(a) o uhájení vnitřní svobody a osobnostní integrity, a to i za cenu strádání a obětí. Jesenské Zdeňka není ani silná, ani charismatická a svému osudu se nakonec trpně podvolí. Což platilo i pro Zdeňku skutečnou.

Název odpovídal panující literární módě: legenda sice zůstávala spojená s hagiografií a část veřejnosti se na počátku 20. století pod tímto pojmem stále představovala prozaický nebo veršovaný životopis osoby považované za svatou. Ale legendy jako žánr přitahovaly pozornost moderních katolických autorů a byly jim inspirací – připomeňme alespoň Julia Zeyera. Žánr využívali rovněž představitelé antiklerikálně zaměřeného proudu české literatury přelomu 19. a 20. století k vyslovení národních a sociálních požadavků.²³ Lákal i představitele dekadence z okruhu *Moderní revue*, kam ostatně Jesenská náležela.

Román vycházel nejprve na pokračování v časopise družstva spisovatelů vydavatele a šéfredaktora Matěje A. Šimáčka *Zvon*,²⁴ v němž Jesenská často publikovala. Knižně vyšla *Legenda* dvakrát, poprvé, ve stejné podobě jako ve *Zvonu*, roku 1907 v Ottově nakladatelství coby dvanáctý svazek Knihovny Lumíra, podruhé ji vydala Pražská akciová tiskárna v roce 1931. Časopisecké vydání doprovodila autorka stručnou předmluvou: přiznala, že nenapsala „historii ani román, ale prostě imaginární obraz duše“, v podobě, v níž se jí zjevila. „Každé slovo takto opravdu [Zdeňka] promluvila, každá myšlenka prošla její duší, každý fantom, sen, výkřik, touha. A všechno to okolí tak žilo, dýchalo, aby vyplnilo své poslání.“²⁵

Byť se jedná o umělecké dílo, jehož cílem nebylo, jak Jesenská přiznala, „podat historii života Zdenky Havlíčkové, aniž realistický obraz událostí s ním spojených, ale obraz duše ženy, která mne dojala a s níž jsem se ve svých meditacích setkala“,²⁶ byl román založen na bezpečné znalosti faktografie. Spisovatelka přiznala, že k napsání příběhu ji vlastně inspirovala Zdenka Braunerová, která jí na jaře 1902 vyprávěla „tolik zajímavých a milých podrobností o Zdence Havlíčkové“ a vylíčila prostředí, v němž Zdenka Havlíčková žila, „tak neodolatelně, že jsem se rozhodla jíti dále po stopě a připravit se vážně k práci o Zdence

23 D. MOCNÁ – J. PETERKA a kol., *Encyklopedie literárních žánrů*, s. 347.

24 Růžena JESENSKÁ, *Legenda ze smutné země*, *Zvon*. Týdenník belletristický a literární 5, 1905, s. 5–8, 26–28, 33–36, 59–61, 73–75, 81–84, 107–109, 113–115, 138–140, 146–148, 170–173, 185–187, 195–198, 217–218, 229–232, 250–252, 263–265, 282–285, 297–299, 308–312, 323–326.

25 Tamtéž, s. 5.

26 Růžena JESENSKÁ, *Prameny k Legendě ze smutné země*, *Zvon* 6, 1906, s. 742. Tímto článkem Jesenská reagovala na negativní výtky, které se ozvaly bezprostředně po časopiseckém vydání díla, ve dnech "Havlíčkových oslav" v létě roku 1906. Redakce ochotně „zajímavou její obranu“ uveřejnila a zdůraznila, „jak svědomitě přípravu konala autorka ke své práci“. Tamtéž, s. 742, pozn. pod čarou.

*Havlíčkové*²⁷. Jesenská prostudovala materiál z Havlíčkovy pozůstalosti, tehdy uložený v Národním muzeu, dobový tisk, Zdeňčinu korespondenci, která byla ještě v několika párech soukromých rukou... Postupně vstoupila v písemný či přímý kontakt s osobami, které přišly s Havlíčkovou do styku: ještě stihla vyzpovídat Františka Ladislava Riegra (zemřel 3. března 1903), Zdeňčiny spolužačky a přítelkyně, pravděpodobně navázala korespondenci také s Ekou Goranovou, někdejší spolužačkou Havlíčkové z vyšší dívčí školy,²⁸ která jí mohla poskytnout další důvěrné informace. Z někdejšího okolí Havlíčkové snad nevynechala nikoho – tedy pokud byl ještě naživu. Důležitý byl kontakt spisovatelky především s Quidonem Battagliou, kvůli kterému celý skandál kolem “dcery národa” vznikl, jehož ale při psaní první verze románu Jesenská pokládala za mrtvého. Baronovu adresu získala od jeho stejnojmenného synovce, jemuž v Čechách patřilo panství Bratronice. S bývalou Zdeňčinou láskou, na počátku 20. století okresním hejtmanem ve výslužbě žijícím ve Lvově, si spisovatelka vyměnila tři dopisy – dva z nich editovala v *Kalendáři paní a dívek* v roce 1916, shodou náhod v roce Battagliova úmrtí.²⁹ Battagliovy obsáhlé dopisy jsou psány vcelku korektní francouzštinou a starý, už vážně nemocný pán v nich roztřeseným rukopisem podrobně vylíčil genezi své – pro něj nezapomenutelné – lásky. V prvním z nich, z 26. února 1906, slibuje poslat Jesenské Zdeňčiny dopisy, které údajně pietně uchovával založené mezi svými písemnostmi; potřeboval prý čas k jejich nalezení.³⁰ V druhém z dopisů, datovaném ve Lvově 4. března téhož roku, Battaglia sděluje Jesenské, že Zdeňčinu korespondenci, spolu s rukopisem Havlíčkova nedokončeného *Křtu sv. Vladimíra*, jehož Zdeňka použila jako konspirativního “nosiče” pro vzkaz poslaný Battagliovi před svým vynuceným odjezdem z Prahy a který chtěl starý baron věnovat pražskému Národnímu muzeu, jeho manželka nedopatřením spálila.³¹ Spálila prý rovněž rukopis Havlíčkova životopisu, jež Battaglia kdysi napsal – pouze rukopis novely *Wiczor v zloté Pradze*, Battagliova literární reflexe vztahu k Havlíčkové, zůstal údajně zacho-

27 Tamtéž, s. 742. V dopisech, které Braunerová poslala Jesenské, se ale žádné zmínky o Z. Havlíčkové nenacházejí. LA PNP, R. Jesenská, Osobní fond, Korespondence přijatá, Zdenka Braunerová R. Jesenské.

28 V osobním fondu Jesenské se dopisy Goranové nenacházejí; nicméně v dopise z 11. 6. 1907 prosí J. V. Sládek spisovatelku o „sdělení bližší adresy bývalé Eky Goranovy“, srov. LA PNP, Růžena Jesenská, Osobní fond, Korespondence přijatá, J. V. Sládek Růženě Jesenské, Praha, 11. 6. 1907. O Goranové se traduje, že byla Bulharka; podle nekomentovaného zjištění Yvety Dörflové žila v Galaci v Moldavském knížectví, srov. Yveta DÖRFLOVÁ, *A nos amours! Dopisy hraběte Václava Roberta Kounice Zdence Havlíčkové (edice korespondence, první část)*, Literární archiv. Sborník Památníku národního písemnictví 38, Praha 2006, s. 320.

29 Růžena JESENSKÁ, *Dva dopisy barona Quidona Battaglia*, *Kalendář paní a dívek* 29, 1916, s. 47–51.

30 „La correspondance de Zdenka, que je garde comme précieux souvenir je vous l’enverrai prochainement. Elle est déposée parmi mes papiers et j’ai besoin de temps pour la retrouver.“ LA PNP, Růžena Jesenská, Osobní fond, Korespondence přijatá, Q. Battaglia R. Jesenské, Lvov, 26. 2. 1906.

31 Pokud Olga Battaglia něco skutečně spálila, pak jen dopisy. Zmíněný rukopis *Křtu* zůstal v Čechách – srov. Vratislav ČERMÁK, *Havlíčkův křest sv. Vladimíra a jeho rukopisy*, Kolín 1925, s. 46–49.

ván. Originál baronova druhého dopisu se liší od jeho edice; Jesenská vynechala pasáž, v níž Battaglia zmiňuje drsné Braunerovo zacházení se Zdeňkou.³² Z dopisu vyplývá, že pisatel uvažoval o vydání *Wieczora* jak v Haliči, tak v Čechách – část dopisu je věnována hledání budoucího překladatele; padlo zde jméno Jindřišky Slavínské. Battaglia rovněž zmiňuje, že se pustil do čtení *Legendy* – je tedy zjevné, že mu Jesenská poslala časopisecké vydání svého románu. Proč v *Kalendáři* nezveřejnila Battagliův dopis třetí, datovaný ve Lvově 27. března 1906, se můžeme jen dohadovat. Je nejkratší ze všech a Battaglia v něm spisovatelce sděluje, že jí posílá rukopis díla *Wieczor v zlaté Pradze*, který napsal roku 1884³³ a jenž obsahuje takřka originální znění Zdeňčiných dopisů. Jesenská, již s polštinou pomohla Pavla Maternová,³⁴ tak mohla získat další pramen pro svou práci. Rukopis tohoto jistě klíčového dílka se ale nedochoval, není v literární pozůstalosti Jesenské, ani Merhoutově, jemuž ještě před svou smrtí Battaglia opis rovněž poskytl.³⁵

Jesenská prošla rovněž další osobní prameny, které se k životu Havlíčkové vztahovaly. Zacházela s nimi obratně a tak vznikl na skutečnosti založený román, v němž Jesenská pojala příběh Zdeňky Havlíčkové jako tragédii střetů nadosobních imperativů s osobním štěstím. Navzdory exaktním informacím, které obsahuje, jde o dílo výrazně secesního rážení, obsahující znaky literární stylizace ženství časů *fin de siècle*: detail, ornamentálnost, neuchopitelný opar. Stylizována je Zdeňčina tvář, její vlasy, oblečení, její včlenění do dekorace prostoru, autorka pracuje s motivy světla... Jesenské Zdeňka je hrdinkou smutnou, zasněnou, bez přesných kontur a bez jasně načrtnuté individuality. V časopiseckém a prvním knižním vydání Jesenská ještě nepřiznala naplno identitu některých postav, třebaže čtenáři pomohla v orientaci prostřednictvím srozumitelných narážek (Václav Kounic se skrývá pod jménem hraběte Marcela, A. P. Trojan je zde profesorem Rubešem, Svoboda statkářem Lebedou, Hanuš profesorem Hlaváčkem, Braunerovi Reimanovými atd.; naproti tomu Quido Battaglia, pokládáný v době vzniku práce za mrtvého, figuruje v díle pod svým pravým jménem). Ani Karel Petr Kheil, který řadu Zdeňčiných dopisů Jesenské poskytl, si nepřál být v díle jmenován, a to z (jistě oprávněných) obav, že by ho česká veřejnost podezírala se snahy proslavit se. Pro svou osobu navrhl spisovatelce průhled-

32 „[...] M. Brauner ne la quittait pas, en l'insultant et la maltraitant de la façon vraiment féroce et indigne.“ LA PNP, Růžena Jesenská, Osobní fond, Korespondence přijatá, Q. Battaglia R. Jesenské, Lvov, 4. 3. 1906.

33 V dopise z 26. února 1906 nazývá sedmdesátistránkový *Wieczor* „*novelou*“, v dopise ze 4. března 1906 „*vzpomínkami*“. Podle jeho slov měly být v tomto rukopise zachovány Zdeňčiny listy přeložené do polštiny. LA PNP, Růžena Jesenská, Osobní fond, Korespondence přijatá, Q. Battaglia R. Jesenské, Lvov, 26. 3. 1906.

34 R. JESENSKÁ, *Prameny k Legendě*, s. 742.

35 Archiv hlavního města Prahy, Cyrill Merhout, Osobní pozůstalost; složka XXVI/7, "Dcera národa"; rukopis a korespondence k dílu, neinv.

nou šifru K. P. K.: měla být uvedena vysvětlením, že její nositel je stále mezi živými.³⁶ V románu ale vystupuje coby Karel Hron. Identitu přiznala autorka v době dokončení práce již zesnulému F. L. Riegrovi i spolužačkám a přítelkyním Havlíčkové.

Odlíšné vidění Novákové a Jesenské může být považováno za doklad posunu, k němuž došlo v české literární tvorbě na přelomu 19. a 20. století. Přesně to vystihl Vladimír Macura, který na sklonu minulého století napsal: „*Jestliže Teréza Nováková na základě osudů Zdenky Havlíčkové problém individua a jeho práv nastolených moderní dobou zkarikovala a odmítla, Jesenská využila téže předlohy k přímé polemice s asketickým nacionalismem 19. století. [...] Próza Růženy Jesenské mohla být totiž vnímána jako obrana Zdenky Havlíčkové jen tím, kdo byl ochoten odmítnout dosavadní axiologickou hierarchii, v níž práva 'národa' stála jednoznačně nad právy jedince...*“³⁷ A těch, kdo odmítali “asketický nacionalismus”, už nebylo na prahu nového století málo: polemika, kterou vyvolala *Legenda*, nebyla (až na jednu výjimku, jak uvidíme) dána tématem vztahu jedince a národa, ale nejednoznačným postojem k uměleckým prostředkům, jichž Jesenská využila.

Nevíme, jak román přijali řadoví čtenáři; projevy kritiků oscilovaly od ryze negativních k ryze pozitivním – jen část recenzentů zůstala zdrženlivá. Eliška Krásnohorská, výrazem jejíž umělecké vyprázdněnosti byla *Célinka* a *Svéhlavička*, zaplavující knižní trh od roku 1887, resp. 1901, zůstala “asketickou” vlastenkou. Především odmítla – v podstatě ve shodě s tím, co později napsala ve svých vzpomínkách, – myšlenku viny, které se národ podle Jesenské na Havlíčkové dopustil. Dílo, názory,³⁸ ale i sám život Růženy Jesenské, to vše odporovalo krédu Krásnohorské, že umělec je povinován především svému národu. Slova, jimiž román v *Osvětě*³⁹ odsoudila, byla tvrdá a svědčila o nepochopení díla. Krásnohorská neznala prameny, s nimiž Jesenská pracovala, takže její kritika vycházela jednak z její osobní zkušenosti s Havlíčkovou a lidmi kolem ní, jednak z osobní animozity jak vůči Jesenské, tak vůči umělecké moderně jako takové. Nevěděla – nebo nechtěla vědět – že v případě Havlíčkové nešlo jen o znásilňování její osobní svobody, ale o štvanici, kterou na dívku uspořádala česká společnost poté, když vyšel na světlo její vztah k Battagliovi. Krásnohorská považovala rovněž za nepřijatelné učinit hlavní hrdinkou “imaginárního” příběhu skutečnou postavu, kterou „*přemnozí její současníci, dosud žijící, znali v podobě její skutečné*“, a obvinila autorku, že se v líčení doby a známých skutečností od-

36 LA PNP, Karel Petr Kheil, Osobní fond, Korespondence, K. P. Kheila R. Jesenské, Praha, 14. 3. 1903 a 4. 8. 1906.

37 V. MACURA, *Sen o dceři*, s. 146.

38 V diskusi, která probíhala na přelomu 19. a 20. století, Jesenská odmítala celibát učitelek, který Krásnohorská považovala za nezbytný předpoklad kvalitního výkonu jedné z prvních kvalifikovaných ženských profesí.

39 Eliška KRÁSNOHORSKÁ, *Růžena Jesenská: Legenda ze smutné země*, *Osvěta* 38, 1908, s. 253–256.

chýlila od pravdy „*kvůli náladovému osvětlení prostředí...*“⁴⁰ Vyjádřila přesvědčení, že povaha, kterou Jesenská své hrdince dala, se v uvedené době vůbec nemohla vyskytovat, neboť „*živly, s kterých vybájená její duše je složena, vyskytly se u nás teprve s dekadentstvím a následujícími po něm směry moderními, hlavně s národním indiferentismem*“.⁴¹ Právě ten vadil Krásnohorské ze všeho nejvíc: v práci Růženy Jesenské jí chyběla „*láska k národu*“, jež byla nahrazena „*útrpným posměškem našemu vlastenčení*“.⁴² A dodala, že „*se s látkami tak vážnými a pro celý národ památnými nesmí zahrávati tak lehkomylně, jak si dovolila tato Legenda*“.⁴³ Podle Krásnohorské Jesenská vytvořila ze Zdeňky figurku, hodnou „*tomboly důstojnického kasina*“.⁴⁴ Pobouření Krásnohorské je pochopitelné – vždyť Zdeňka Havlíčková byla její vrstevnicí (Eliška byla o rok starší než Zdeňka), znaly se ze školy manželů Svobodových, Krásnohorská mohla sledovat, jak se z polozapomenutého a špatně oblečeného sirotka stává hýčkaná „*dcera národa*“. Do stejné generace jako Havlíčková a Krásnohorská patřily Klementina Hanušová (připomeňme oboustranné nepřijemné zážitky z pobytu Zdeňky v rodině Jana Ignáce Hanuše), Renáta Tyršová (která, na rozdíl od Krásnohorské, byla schopna tragiku „*dcery národa*“ pochopit – ostatně i ona se po smrti svého otce ocitla v podobné situaci⁴⁵), o málo mladší byla Marie Červinková-Riegrová či Teréza Nováková. Pro všechny tyto (a jistě i další) ženy zůstávaly rezignace na osobní štěstí a práce či dokonce oběť pro národ smyslem existence.

Arne Novák se nad románem zamyslel v *Ženském světě*, redigovaném jeho matkou.⁴⁶ Ocenil, že příběh, který srovnal s jiným dílem Jesenské, s *Románem dítěte*, je vyprávěn „*s dokonalou znalostí dobové atmosféry a společenské dekorace*“, nicméně viděl v něm především „*divoký kult milostné vášně, mystickou víru v absolutno lásky, tragický illusionism erotický*“, vytkl mu „*sentimentální patetičnost*“.⁴⁷ Postřehl to, co chtěla Jesenská sdělit především, že Havlíčková byla nesvobodným sirotkem národa, žijícím z jeho milosti a kontrolovaným „*národním areopagem o nekonečném počtu hlav*“, nicméně vyčetl autorce, že se jí „*nepodařilo zcela vytvořiti životnou povahu z těchto motivů*“, že „*nahromadila erotické avantýry, zalila je sentimentalitou často konvenční...*“⁴⁸ Přesto Novák nezatratil *Legen-*

40 Tamtéž, s. 253.

41 Tamtéž.

42 Tamtéž, s. 254.

43 Tamtéž, s. 256.

44 Tamtéž, s. 255.

45 Srov. Irena ŠTĚPÁNOVÁ, *Renáta Tyršová*, Praha – Litomyšl, 2005, s. 50–51.

46 A. N. (Arne NOVÁK), *Růžena Jesenská: Legenda ze smutné země*, *Ženský svět* 11, 1907, s. 250–251.

47 Tamtéž, s. 250.

48 Tamtéž, s. 251.

du docela, když žádal, aby na dílo „hledělo se s vyššího hlediska než jako na jímavý příběh mladého srdce, nad nímž čtenářky v sladké mdlobě mohou si zaplakati“.⁴⁹

Zato F. X. Šalda *Legendu* a její autorku nešetřil – jeho recenze vyšla bez podpisu v prvním ročníku časopisu *Novina* roku 1908. Román nazval „*trapnou četbou*“, především proto, že Jesenská neměla „určitého názoru o své rekyni, Zdence Havlíčkové; rozkolísán jest její soud o ní a rozkolísána tím celá komposice“. Šalda, nepochybující o existenci žen „s erotickým talentem“, které jsou schopny „učinit z lásky opravdové umění“, připustil, že na tragickém osudu Zdeňky se možná podepsala společnost. Spíš byla ale chyba na straně Havlíčkové, neboť patřila – alespoň v podání Jesenské – k „*individuím*“, která jsou „*prostě nepoučitelná, vzdorující samým svým organismem vši harmonisaci, individua předurčená k neštěstí, skonu, bědě, schnoucí od kořenů, rodící se už s duší rozvrácenou a zamořenou*...“.⁵⁰ Na jiném místě však odmítl „*osvětářskou střízlivost*“ Krásnohorské, již považoval za zhoubnou jak pro současnou ženu, tak pro literární kritiku.⁵¹

Mezi těmi, kdož *Legendu* přivítali, byl recenzent *Zvonu*, podepsaný šifrou „V. Kol.“⁵² Není divu, vždyť časopis dal Jesenské jak prostor k vydání románu, tak k tomu, aby popsala, jak dílo vznikalo. Pisatel, byť udiven vydatnou dávkou sentimentu, který byl Jesenské vlastní, respektoval právo autorky na vykreslení „*imaginárního obrazu duše*“.⁵³ Poukázal na nepochopení, s nímž přijala román část literárních kritiků: jejich odsudky, reagující už na časopisecké vydání díla, pramenily prý „z *nepochopení a malichernosti*“. Tatáž „*papírová kritika, šedivá jako theorie sama, hledá v nich zase už podněty a vlastnosti, jakých nemá*“.⁵⁴ Autor recenze postřehl to, co nedokázala pochopit Krásnohorská: „*hrdá duše*“, již Zdeňka nesporně byla, těžce nese „*trpký pocit povinnosti a odvislosti, vyplývající ze stálého a každou chvíli připomínaného vědomí, že je 'dcerou národa', že je mu 'zavázána vděčností' za své 'zaopatření'*“.⁵⁵

Jesenské *Legenda* vyšla knižně v roce padesátiletého jubilea Havlíčkovy smrti. Památka „mučedníka“ byla připomínána v Praze i v Kutné Hoře, kde k oslavě básníka vyšel pamět-

49 Tamtéž.

50 František Xaver ŠALDA, *Růžena Jesenská: Legenda ze smutné země*, in: týž, *Kritické projevy* 7, 1908–1909, Praha 1953, s. 61–63.

51 Srov. Libuše HECZKOVÁ, *Písníci Minervy. Vybrané kapitoly z dějin české literární kritiky*, Praha 2009, s. 136 an.

52 Pseudonym „V. Kol.“ Vopravilův *Slovník pseudonymů v české a slovenské literatuře* neuvádí, jde pravděpodobně o Vincence Červinku, který užíval šifry „Kol. V.“ (*Slovník pseudonymů v české a slovenské literatuře*, zpracoval J. Vopravil, Praha 1973, s. 173) a který do *Zvonu* přispíval divadelními recenzemi a literárními kritikami.

53 (V. Kol.), *Růžena Jesenská: Legenda ze smutné země*, *Zvon* 8, 1908, s. 188.

54 Tamtéž, s. 188.

55 Tamtéž.

ní list. Zdeněk Tobolka v něm věnoval pozornost Havlíčkově snoubence Fany Weidenhofferové,⁵⁶ osoby kolem Havlíčka přiblížil ve vzpomínkách pamětníků *Hlas národa*⁵⁷ a *Pražský ilustrovaný kurýr*;⁵⁸ jméno Zdeňky zde ale zůstávalo ve stínu jmen jiných. Přesto se objevily výjimky – především Zdeňčina obhajoba z pera manželky počáteckého továrníka, všestranně nadané Josefiny Brdlíkové,⁵⁹ u níž Zdeňka trávila na sklonku svého života celé týdny, či článek Ladislava Machače v *Pokrokové revui*,⁶⁰ které v jubilejním roce vyšly. Zdá se, že počátek století přinesl Havlíčkově odpuštění alespoň části národa.

V druhém vydání *Legendy* už nesou hrdinové svá skutečná jména. Sociální a kulturní kontext se od prvního knižního vydání diametrálně proměnil. Republikánská rétorika využila Havlíčkův odkaz bezezbytku. Nacionalismus nového státu zůstal sice nepřehlédnutelný, ve dvacátých letech vznikl jako jeho krajní forma český fašismus, účinně mu však čelil republikánský proud hlásící se k demokratickým tradicím 19. století. Havlíček do této rétoriky organicky patřil. Tradice Havlíčkových oslav, položená na prahu století, se mohla naplno rozvinout. První, rozsahem nevelká výstava o jeho životě a díle proběhla v roce 1931 v Praze. Připravil ji Spolek českých bibliofilů a osobu Zdeňky takřka pominul.⁶¹ Rozsáhlá výstava k životu Karla Havlíčka Borovského se pak odehrála v jubilejním roce 1936 v pražském Belvederu. Byl k ní vydán plakát⁶² i katalog,⁶³ z něhož je zřejmé, kolik pozornosti se dostalo Havlíčkovi “soukromému”. K takovému obrazu patřila logicky i jeho dcera. Výstava Zdeňce věnovala celý oddíl, autoři představili její osobní věci, písemnosti, fotografie, z větší části shromážděné díky úsilí nadšenců sdružených kolem muzea v Německém Brodě.

Připomeňme ještě, že ovzduší mladé republiky bylo nakloněno ženským právům, včetně práva na svobodnou volbu životního partnera. Kauza “dcery národa” tak měla naději na příznivé přijetí. Poučená čtenářská veřejnost znala nejen román Jesenské, ale také Mer-

56 Zdeněk V. TOBOLKA, *Známost Karla Havlíčka s F. Weidenhofferovou*, in: Památce Havlíčkově. Péči revue „Učitelství přehled“ vydal výbor pro oslavu Havlíčkovu na Horách Kutných ku dni 29. července 1906, s. 6–7.

57 Karel NOVOTNÝ, *Svědék smutných chvil*, *Hlas národa* 20, č. 210; 1. 8. 1906 (nestr.), s. 1–2.

58 Gustav TOUŽIL, *Karel Havlíček*, *Pražský ilustrovaný kurýr* 1906, č. 244, 246.

59 J. BRDLÍKOVÁ, *Zdeňka Havlíčková*, s. 691–697.

60 Ladislav MACHAČ, *Památky po Zdeňce Havlíčkové*, *Pokroková revue* 2, 1905/1906, s. 645–653.

61 *Seznam spisů a památek Havlíčkovy výstavy v Praze 1931*, z majetku sběratele Josefa Nováčka, vydal Josef Nováček u příležitosti Havlíčkovy výstavy pořádané Spolkem českých bibliofilů v Praze v jubilejním roce Karla Havlíčka Borovského 1931, Praha 1931.

62 Muzeum Vysočiny Havlíčkův Brod, KHB 2/1597. Plakát k výstavě památek a dokumentů na Karla Havlíčka Borovského a jeho dcery Zdeňky.

63 Muzeum Vysočiny Havlíčkův Brod, KHB 2/1597, *Výstava Karla Havlíčka Borovského*. Památky, dokumenty, literatura. Praha-Belveder, 18. duben 1936 – 31. červenec. Knihtiskárna dr. Ed. Grégr v Praze.

houtovu práci *O Havlíčkově dceři*, jejíž zkrácená verze vyšla v roce 1921.⁶⁴ V roce 1930, tedy rok před druhým vydáním *Legendy*, se objevil román učitelky a dnes zapomenuté spisovatelky Jiřiny Horské, vlastním jménem Filipiny Hoffmannové, nejstarší dcery Zdeňčiny poděbradské přítelkyně Filipky Hráské. Jeho titul *Když se květy rozvíjejí. Román ze života družky Zdeňky Havlíčkové, dcery našeho národního buditele*⁶⁵ napovídal, že hlavní postavou bude Filipka, přesto je zde part Havlíčkové, vyznívající tak trochu jako polemika s pojetím Jesenské, jejíž epigonkou ale autorka na první pohled byla, velmi věrohodný. Autorka, píšíci román za první světové války (dokončila ho v lednu 1917, přepracovala v květnu 1929), použila nejen vzpomínek své matky, pomocí kterých vykreslila poměrně věrně fyzický portrét Havlíčkové, ale také Zdeňčiných dopisů adresovaných Filipině, které tehdy byly v držení rodiny; teprve někdy ve dvacátých letech minulého století je rodina věnovala Národnímu muzeu. Na rozdíl od většiny ostatních postav zde Havlíčková vystupuje pod svým skutečným jménem. Autorka se ze Zdeňky snažila „sejmout [...] šat pseudoromantismu a pseudoheroismu, v němž po smrti nesprávně byla oděna, a ukázati ji takovou, jakou opravdu byla. Co v mém románu promluví, skutečně promluvila, a co napíše, také napsala“.⁶⁶ Nicméně Zdeňka je zde líčena tak, aby vynikla mravní a intelektuální supremacie hlavní hrdinky knihy, Filipky Hráské. Havlíčková je tak liknavá v korespondenci, nešikovná v ručních pracích, spíše lenivá, ráno dlouho vyspává... Kniha zachycující kolorit poděbradských tanečních besed, studentských merend a domácího života středních vrstev patrně nezbudila výraznější pozornost kritiky. Přesto je dalším dokladem skutečnosti, že postava dcery národního mučedníka začala být skutečně přitažlivá až ve zcela odlišném společenském a politickém kontextu, než představovala habsburská monarchie.

Druhé vydání *Legendy ze smutné země* recenzoval literární kritik, editor a bibliograf díla Viktora Dyka Josef Antonín (J. O.) Novotný.⁶⁷ Označil román za „básnickou interpretací nepochopeného a zmařeného života, života, který některými svými peripeťmi rozechvěl v autorčině srdci příbuzné struny v bolestný, sesterský dvojzvuk“.⁶⁸ Novotný – na rozdíl od Nováka i Krásnohorské – vyzdvihl představu Jesenské o rozpoložení dospívající dívky a mladé ženy, která si stále bolestněji uvědomuje, „že její život nenáleží jí a pouze jí, nýbrž že je za něj odpovědná národu“. Zdůraznil Zdenčin „ustavičný depri-

64 Cyrill MERHOUT, *O Havlíčkově dceři*, Praha 1921.

65 Jiřina HORSKÁ, *Když se květy rozvíjejí. Román ze života družky Zdeňky Havlíčkové, dcery našeho národního buditele*, Praha 1930.

66 Tamtéž, s. 5. Tyto věty nápadně připomínají předmluvu autorky k *Legendě*, srov. výše.

67 J. O. NOVOTNÝ, *Srdce Zdenky Havlíčkovy*, Národní listy, 18. 12. 1931.

68 Tamtéž.

jíci pocit naprosté samoty“.⁶⁹ Posun v interpretaci “dcery národa” byl zjevný: stala se obětí ambicí představitelů českého národa.

Interpretace Růženy Jesenské, přijatelná pro meziválečného čtenáře, tak přežije celé desetiletí, neboť Havlíčková přišla na čas do módy. Na divadelní prkna ji přivedl autor konverzačních komedií, dramaturg Městského divadla v Plzni a posléze dramaturg Zemského divadla v Brně (zde působil i jako režisér) Vilém Skoch. Jeho hra *Dcera národa. Panna ve skleněném domě*⁷⁰ měla premiéru v cyklu lidových her v brněnské Redutě, a to na scéně Zemského divadla dne 3. října 1933 v režii Karla Urbánka a ve výpravě Josefa Weniga. Zdeňku hrála a celému představení „*dala pravý smysl a umělecký profil*“⁷¹ jedenadvacitiletá Vlasta Fabiánová, v jejímž výkonu „*zaznělo absolutno lásky všemu navzdory, spolu s mocnou hrdostí, kterou zlomilo jen těžké zklamání, po němž následovala smrt*“.⁷²

Ve hře, již pozdější životopisec Vlasty Fabianové, neznalý historického kontextu vztahu Zdeňky a Battaglia, označí jako „*barvotiskovou*“⁷³ si Zdeňka uvědomuje své nelehké postavení a říká Battagliovi: „*Žiji v domě doktora Braunera, ve skleněném domě, jehož průhlednými stěnami je kontrolován každý můj krok. Dostala jsem titul ‘dcery národa’ . Dostala jsem věno z dobročinnosti vlastenců a dostala jsem železnou kouli na své nohy. Já nejsem volna, Battaglio. Jsem dcera Havlíčka Borovského, jsem bytost, jejíž kroky jsou předem určeny...*“⁷⁴ Tíživost závazku k národu přebírá Skoch od Jesenské a Zdeňce vkládá do úst poněkud kacířská slova: „*pro mne je vlast země, k níž je srdce připoutáno. Nic víc. Kolik lidí našlo vlast jinde, než kde se narodili... víte, kde jsem byla v životě nejšťastnější? ... V Brixenu. V místě, jež bylo vězením mého otce. Moje krásná a něžná matka chovala mne tam na svém klíně a otci jsem byla jedinou radostí.*“⁷⁵

Jen pamětníci vědí, jak přijalo hru, obsahující značnou dávku sentimentu a ne vždy odpovídající historické realitě, publikum. Ohlas na premiéru vyšel v *Českém slově*, ústředním orgánu Československé strany socialistické, v *Lidových novinách* a *Národním osvobození*. V *Českém slově* (kritik Jaroslav B. Svrček se skryl za šifru J. B. S.) i v *Lidových novinách* (šifrou Č. J. se zaštitil Čestmír Jeřábek) hru nezatratili, a to navzdory některým nedostatkům: operetní charakter zahajující scény, již byl právnícký ples, dramatická pri-

69 Tamtéž.

70 Vilém SKOCH, *Dcera národa (Panna ve skleněném domě)*. Hra o čtyřech obrazech. Nákladem vlastním, Brno 1933.

71 Čestmír JEŘÁBEK, *Z brněnské činohry. Drama o Zdeňce Havlíčkové*, *Lidové noviny* 41, č. 499, 5. 10. 1933, s. 9.

72 František GÖTZ, *Vlasta Fabianová*, Praha 1963, s. 26, Bohužel, sama Vlasta Fabianová si na roli Zdeňky Havlíčkové vzpomínala jen mlhavě; srov. Vlasta FABIANOVÁ, *Jsem to já?*, Praha 1993, s. 76. Žádná fotografie z inscenace se v jejím archivu patrně nedochovala.

73 F. GÖTZ, *Vlasta Fabianová*, s. 26.

74 V. SKOCH, *Dcera národa*, s. 16.

75 Tamtéž.

mitivita některých scén... Na rozdíl od dnešního čtenáře sentimentalitu nevnímali, naopak: oba recenzenti pochválili autora, že se jí dokázal vyhnout. Chápali Zdeňku jako oběť „svatého hněvu národa“⁷⁶ a postavili se jednoznačně za její právo rozhodovat svobodně o vlastním životě.⁷⁷

O měsíc později, 4. listopadu, uvedlo v režii Stanislava Langra *Dceru národa* Olomoucké divadlo s Natašou Gollovou v titulní roli. Recenze byla spíš rozpačitá – autor se tématu zmocnil údajně s „nevalným zdarem, neboť vypravování, odjinud nám známé, o výchově Zdeňčině, o nadějích, které k ní upínal český národ, a konečně o její vzpouře proti poručníkování a mistrování a jejím pomalém odumírání je toliko upraveno pro dialog“. Nelíbil se ani jazyk, až „úzkostlivě spisovný“, zato upoutala Gollová, jež „byla vybrána pro úlohu Zdeňky velmi šťastně, neboť dovedla, pokud jí k tomu dala hra příležitost, získat pro odbojnou dceru Havlíčkovu všechny sympatie; zvláště jímavě předvedla zlomený dívčí květ, který tolik sliboval a tak náhle zvařl“.⁷⁸

Skochova *Dcera národa* se stala podkladem pro přípravu filmového scénáře.⁷⁹ O autor- ská práva požádal významný filmový producent, německobrodský rodák Julius Schmitt, který roku 1931, v začátcích českého zvukového filmu, napsal scénář k úspěšnému filmu *Karel Havlíček Borovský* (vznikl v režii Svatopluka Innemana s Františkem Smolíkem v titulní úloze)⁸⁰ a roku 1934 byl producentem filmu Vladislava Vančury *Před maturitou*.⁸¹ Skoch souhlasil, a tak 10. listopadu 1933 uvedl *Filmový kurýř*, že Julius Schmitt získal filmovací práva k natočení *Dcery národa* a že film bude režisovat Karel Lamač. Točit se mělo v barrandovských ateliérech.⁸² K svému souhlasnému dopisu ze 17. listopadu 1933 přiložil Skoch novinové výstřižky s recenzemi představení a fotografií hlavní představitelky, Vlasty Fabiánové, již doprovodil jemným, leč jasným vybidnutím: „V Olomouci hrála úlo-

76 Č. JEŘÁBEK, *Z brněnské činohry*, s. 9.

77 Jaroslav B. SVRČEK, *Brněnská činohra*, *České slovo*, 25, č. 240; 12. 10. 1933, s. 8.

78 *Národní osvobození*, 11. 11. 1933, č. 264, s. 5.

79 Josef NEUBERG, *Dcera národa. Příběh lásky Zdeňky Havlíčkové*, napsal Josef Neuberger podle návrhu Julia Schmitta a dra O. Rádlu, s použitím divadelní hory *Dcera národa* od V. Skocha, scénář zvukového filmu, Praha 1937.

80 Luboš BARTOŠEK, *Náš film. Kapitoly z dějin 1896–1945*, Praha 1985, s. 131. Životopisný film o Havlíčkovi vznikl už za němečtých: natočen roku 1925 v Lamačově a Pištěčkově režii, s Janem Wenceslausem Speergerem v titulní roli. Bez zajímavosti není ani pokus zfilmovat Jahodův román o vztahu Havlíčka a Fany Wiedenhoferové, srov. Josef JAHODA, *Havlíčkův máj*, Vrchlábí 1945, podruhé vydáný v Havlíčkově Brodě roku 1958. Scénář, patrně během německé okupace, podle románu napsali Jan Kaplan a Julius Schmitt, autor scénáře o životě Zdeňky. Srov. *Havlíčkův máj*. S použitím románu Josefa Jahody napsali Jan Kaplan a Julius Schmitt, Státní výroba celovečerních filmů, výrobní skupina Zdeněk Reimann, (Praha) 1946. Film realizován nebyl.

81 Gernot HEISS – Ivan KLIMEŠ (eds./Hg.), *Obrazy času. Český a rakouský film 30. let. Bilder der Zeit. Tschechische und österreichische Film der 30er Jahre*, Praha – Brno 2003, s. 162.

82 *Filmový kurýř*, Ústřední orgán zemského svazu kinematografů v Čechách, 10. 11. 1933, s. 4.

*hu Zdenky slečna Hodačová-Gollová, která rovněž velmi dobře vypadala, arci výkon sl. Fabiánové (diskrétně řečeno) byl vybroušenější.*⁸³

Dne 18. května 1934 *Filmový kurýr* oznámil, že Schmitt „scenario“ dokončil.⁸⁴ Spolupracoval s ním Josef Neuberg a o tři roky později, za spolupráce Otakara Rádlu, ho opět přepracovali. Film ale nebyl realizován, a těžko tedy soudit, jaké místo by v československé filmové produkci třicátých let zaujal. Z jeho realizace sešlo údajně kvůli napjatým československo-polským vztahům: politické ohledy zde patrně rozhodly, byť se československý film kolem poloviny třicátých let těšil v Polsku nebývalé pozornosti.⁸⁵

To už Československé republice zvonila hrana. Za německé okupace se sice historické biografii vcelku dařilo, ale Havlíčkovu jméno se do protektorátní atmosféry nehodilo. Reálný socialismus přál tomuto žánru rovněž, ale předloha měla být důkladně prokádrována. V tomto ohledu trpěla Havlíčková za své “buržoazní” okolí a privilegium zazářit na filmovém plátně, které před ní opět v roce 1952 vytanulo, jí nakonec především z těchto důvodů uděleno nebylo. V uvedené době napsali režisér a scénárista Jiří Weiss, herec Zdeněk Štěpánek a novinář a publicista Stanislav Budín (ten, neboť napsal Havlíčkův životopis, Weiss se Zdeňčiným příběhem seznámil⁸⁶) scénář nazvaný – jak jinak – *Dcera národa*. Zatímco Štěpánek vnímal Zdeňčin osud jako tragédii jednotlivce, který se dostal do rozporu s celonárodními zájmy, Budín měl za to, že Havlíčková byla obětí konfliktu mezi reakcí, ztělesněnou staročechy a jejich rusofilstvím, a pokrokem, jež měl zcela mylně ztělesňovat Battaglia – revolucionář a pár českých polonofilů.⁸⁷ Barrandov byl už od roku 1945 státní a o osudech scénářů rozhodovala filmová rada, skládající se z prověřených odborníků (o *Dceři národa* rozhodovali např. Marie Pujmanová, A. M. Brousil, Otakar Vávra a generální ředitel ČFS Oldřich Macháček) a ze zástupců lidu, u nichž stranický průkaz suploval vzdělání a vkus. Scénář k dispozici nemáme, ale ze zapsané rozsáhlé debaty vyplývá, že se skládal ze dvou vzájemně nesouvisejících částí, kdy k příběhu Havlíčkové byl připojen příběh Nerudy a Světlé. To schvalovatelé rozhodně zamítli, navíc vytkli absenci marxistického přístupu a fakt, že autoři nedali scénář posoudit “vědcům” – za historickou věrohodnost scénáře odpovídal Budín.⁸⁸ Z pohledu hlasatelů diktatury proletariátu byli Palacký a Rieger jednoznačně reakcionáři, ale Palackého měl v oblibě soudruh Nejedlý... Marie Pujmanová se ho rovněž zastávala: „*Podívejte se na sovětský film, jak jsou ceněni velcí učenci, kteří byli reakcionáři, než byli přesvědčeni. Totéž by byl případ*

83 Národní filmový archiv, Julius Schmitt, Osobní fond, Korespondence, Vilém Skoch Juliu Schmittovi, 17. 11. 1933. Ve fondu se žádný ze zmíněných dokumentů nedochoval.

84 *Filmový kurýr*, 18. 5. 1934, s. 2.

85 *Filmový kurýr*, 19. 5. 1933, s. 1; *Filmový kurýr*, 9. 6. 1933, s. 3.

86 Stanislav BUDÍN, *Jak to vlastně bylo*, Praha 2007, s. 473.

87 Tamtéž, s. 474.

88 Tamtéž.

*Jiráska, kdybychom se na něj dívali jako na národně demokratického senátora...*⁸⁹ Při prvním schvalovacím řízení scénář neprošel: jeden ze zástupců lidu to vyjádřil jasně: „*Dnes, když přehodnocujeme hodnoty, kdy přehodnocujeme postavy našich dějin, dnes se literární kritika dívá na uplynulou dobu z hlediska marxistické kritiky! Tento scénář by se kromě filmové radě měl dát posoudit i marxistickým historikům a literárním kritikům. Měl by se ověřit na nejautoritativnějších místech, protože to není žádná fraška, my dnes vážíme ty lidi a jejich činy!* [podtrhla ML] *Vezměte jednotlivé postavy: postava Braunera je jasná, Rieger je tak na 98 %, Palacký je otazník. Jestliže my chceme vpašovat vedle Riegra a Braunera Palackého, za to by nám mohl někdo umýt hlavu. Palackého a Světlou bych vyndal. Jak se tam dostala ta Světlá? Palacký aspoň řekl, že chce Rakousko, ale Světlá ani to Rakousko nechtěla.*⁹⁰ Rozpaky schvalovatelů pak budil jeden z autorů scénáře, Stanislav Budín, paradoxně ten nejlevicovější, přesto *persona non grata*. Byl nařčen, že „*nemá žádný vnitřní cit*“, že „*to dělá vysloveně kosmopoliticky*“.⁹¹ A obvinění z kosmopolitismu bylo v roce 1952 nanejvýš nebezpečné. Scénář byl autorům vrácen k přepracování a současně předán k posouzení literárnímu historikovi Albertu Pražákovi, historikům Josefu Mackovi a Arnoštu Klímovi. Weiss se měl spolupráce s Budínem zřeknout. Budín, ač údajně jako autor schválen ministrem informací Václavem Kopeckým, byl od scénáře odstaven a Štěpánek s Weisssem provedli některé úpravy. Na svém zasedání 16. října 1952 filmová rada scénář schválila v naději, že film „*správně osvětlí skutečnou povahu české měšťácké společnosti politicky exponované v druhé polovině minulého století*“. Autory pochválila – podle jejího názoru dobře zachytili „*úzce třídní program našich tehdejších buržoasních politiků*“ – vždyť „*na osudu Zdeňky Havlíčkové se přímo otřesně projevuje jejich pokrytecká, ujařmená a téměř vražedná lidumilnost*“.⁹² Film nikdy natočen nebyl, stejně jako chystaný film o Zdenčině otci. Na Barrandově se zjevně báli, že by „*také mohli za to dostat po hubě*“, jak trefně už při prvním schvalovacím řízení vyjádřil A. M. Brousil.⁹³

Zdeňku Havlíčkovou vrátil do povědomí veřejnosti v osmdesátých letech minulého století dramatik a scénárista, televizní dokumentarista a první polistopadový ředitel Československé televize Jindřich Fairaizl. Příběh, jemuž dal jevištní podobu, musel na své uvedení pár let počkat. Fairaizlova *Dcera národa*, napsaná roku 1983, se dočkala české premiéry o pět let později. Nikoli v Praze, ale takřka současně ve Státním divadle F. X. Šaldy v Liberci (zdejší československá premiéra se odehrála v režii Petra Palouše, premi-

89 Národní filmový archiv, Filmová rada (list NAD č. 28), neiniv., Zápisy ze schůzí ze dne 25. 3. a 16. 10. 1952.

90 Tamtéž.

91 Tamtéž.

92 Tamtéž.

93 Tamtéž.

éra byla 6. února 1988) a v Západočeském divadle Chebu (v režii Karola Skladana ji poprvé uvedli 20. února téhož roku). Na libereckou premiéru upozornilo lokální periodikum *Vpřed* a pražská *Lidová demokracie*; ta v noticce více než stručně.⁹⁴ Letmou pozornost věnovala inscenaci *Tvorba*, kde Jan Votruba nazval Zdeňčin příběh „*trapným*“ (jistě v původním slova smyslu!), sbírkovou akci „*zištnou starostlivostí politiků a politikářů*“ a péči o Havlíčkovou „*necitlivou manipulací s jejím myšlením a city*“. K režijnímu pojetí Petra Palouše neměl podstatnějších námitek, pouze vytkl občasnou snahu o karikaturu a těžkopádnost a mnohomluvnost textu.⁹⁵ Fotografii z představení se stručnou popiskou upozornila na hru odborářská *Práce*. U libereckého publika se *Dcera národa* patrně setkala s úspěchem – divadlo ji uvádělo ještě v prvních měsících další sezony, derniéra proběhla 4. listopadu 1988. Program, který divadlok inscenaci vydalo, dokládá, že autoři si s Havlíčkovou nevěděli rady – je věnován jen Havlíčkovi.⁹⁶ Chebská inscenace vzbudila, zdá se, méně pozornosti – kladný ohlas na premiéru otiskla plzeňská *Pravda*. V tištěném programu divák našel informaci o autorovi, fotografii Zdeňky a jejích současníků, včetně Františka Josefa I., a vysvětlení, jakou roli hrála loterie ve prospěch Zdeňky); hru i protagonistku divadlo představilo ve svém *Divadelním zápisníku*.⁹⁷

Divadelní inscenace mají jepičí život – mizí s derniérou – a tak je kritika Marie Bokové, která analyzovala obě provedení v srpnu 1988 v časopise *Scéna*,⁹⁸ dnes jedinou rozsáhlejší a kvalifikovanou výpovědí o provedení hry a režijním pojetí jednotlivých postav. Historický kontext ponechala autorka stranou; ku prospěchu věci, neboť několik drobných poznámek dokládá, že historie skutečně nebyla jejím oborem. Přestože na obou inscenacích spolupracoval s režiséry jeden dramaturg, chebský Martin Urban, jenž byl v kontaktu s autorem, vznikly podle Bokové dvě zcela odlišné inscenace;⁹⁹ ani v jednom případě už ale nebylo třeba tragickou postavu „dcery národa“ obhajovat. Bylo zřejmé, že interpretace jejích osudů coby oběti vzepjatého a bezohledného nacionalismu se setkala s pochopením. Všimněme si, že žádný z recenzentů Fairaizlovky hry se nesnížil k tomu, aby neblahý osud Havlíčkové interpretoval jako následek „buržoazního nacionalismu“ –

94 *Vpřed*, Liberec, 10. 2. 1988; *Lidová demokracie*, Praha, 6. 2. 1988, srov. Divadelní ústav Praha, Fairazl Jindřich, *Dcera národa*. SDFXŠ Liberec, 18 406 P.

95 *Tvorba*, Praha, 10. 2. 1988, srov. Divadelní ústav Praha, Fairazl Jindřich, *Dcera národa*. SDFXŠ Liberec, 18 406 P.

96 *Práce*, Praha, 16. 3. 1988; *Průboj*, Ústí n. Labem, 4. 11. 1988; Státní divadlo F. X. Šaldy v Liberci, program ke hře *Dcera národa*, 1988; srov. Divadelní ústav Praha, Fairazl Jindřich, *Dcera národa*. SDFXŠ Liberec, 18 406 P.

97 *Pravda*, Plzeň, 18. 3. 1988; Západočeské divadlo Cheb, *Divadelní zápisník*, 2/88, srov. Divadelní ústav Praha, Fairazl Jindřich, *Dcera národa*. ZD Cheb, 18 407P.

98 Marie BOKOVÁ, *Dcera národa v Liberci a Chebu*, *Scéna*. Čtrnáctideník Svazu českých dramatických umělců pro otázky divadla, filmu, rozhlasu a televize 13, č. 16; 8. 8. 1988, s. 4.

99 Tamtéž.

ostatně doba špěla k Listopadu... Přesto se *Dcera národa* dávala jen na “oblasti” – nikoli v Praze.

Text, jež v roce uvedení hry vydalo nakladatelství Dilia,¹⁰⁰ máme k dispozici. Fairaizl se přiklonil k pojetí Růženy Jesenské (znal nepochybně rovněž rukopisnou verzi *Paměti rodu* Vladimíra Hellmutha-Braunera¹⁰¹) a hru koncipoval jako ničivý střet “svatých” národních zájmů s právem jedince na osobní život. Ve srovnání s Jesenskou byl k loutkohercům osudu Havlíčkové velmi kritický. Prezentace hypertrofovaného národovectví, národnostní nesnášenlivosti, včetně staročeské polonofobie, mu sloužila k odsouzení některých rysů “národní povahy”. Vyjadřovat se k negativním rysům “národní povahy” (ať už s touto kategorií souhlasíme, či nikoli) bylo před Listopadem 89 zajisté obtížnější než na samém začátku devadesátých let, nikoli ale nemožné: tento postoj je velmi blízký diskursivní formalizaci českých dějin, k níž došlo v české exulantské historiografii a v disentu. Dějovou linii hry tvoří skutečné události provázející Zdeňčin život od úmrtí rodičů do vlastní smrti. Autor zdůraznil skutečnost, že pro politické představitele národa (poměrně odpudivě je zde konstruována postava F. L. Riegra) neměla samotná dívka Zdeňka žádnou cenu: hodila se jen jako prostředek národní agitace. Rieger říká: „*Žije mezi námi v chatrném oděvu osiřelá dcera národního mučedníka, spojme se k jejímu prospěchu! Navíc je významně připojen i prvek citový! Nadchne se každý! Vznikne široké propojení rozumu a srdcí celé české společnosti! Vznikne, a to je nejpodstatnější, vznikne sám základ pro další a významná vítězství!*“¹⁰² Nevhodnost známosti s Battagliou (Polákem) je hlavními postavami interpretována také jako ohrožení českých zájmů v očích Ruska (chystala se “moskevská pouť”!): „*Polský mazur!*“, křičí Rieger, „*Ten váš poručík rakouské armády při polském povstání před čtyřmi lety, jako dobrovolník, střílel do carových kozáků! ... je to fanatický polský šovinista!*“¹⁰³ A o něco později, po skandalizované promenádě Zdeňky s poručíkem po Příkopech, říká Battagliovi: „*Ovšem, hazardérství a nezodpovědnost! Naprosto příznačné rysy vaší národní povahy! Ale my smeteme každého, kdo by chtěl náš boj mařit!*“¹⁰⁴ Fairaizlova hrdinka se pohybuje ve světě nacionální zařatosti, lidské lhostejnosti, zloby až hyenismu, a jen několik málo postav z této charakteristiky vymyká. Pochmurné vyznění hry umocňuje motiv smrti: smrt manželů Havlíčkových, Boženy Němcové, Milady Trojanové a konečně smrt Zdeňčina...

Dne 8. ledna 1991, už ve zcela jiné společenské a politické atmosféře, *Dceru národa* jako televizní inscenaci se stopáží 88 minut vysílala Československá televize v režii autora,

100 Jindřich FAIRAIZL, *Dcera národa*, Praha 1988.

101 Vladimír HELLMUTH-BRAUNER, *Paměti rodu*, ed. Milena Lenderová, Praha 2001.

102 Tamtéž, s. 11.

103 Tamtéž, s. 40.

104 Tamtéž, s. 49.

s Miriam Chytilovou (hrála Zdeňku už v liberecké inscenaci) v hlavní roli. Téma jako „*demytizaci halasného vlastenectví*“ přivítala Mirka Spáčilová v *Lidových novinách*,¹⁰⁵ postřehla, do jaké míry vyjadřovala hra nově koncipovaný kritický postoj k nekritickému „češství“, jež ve stejném roce přiblížilo čtenářské veřejnosti první legální vydání knihy *Češi v dějinách nové doby (1848–1939)*¹⁰⁶ a který prostupoval stále výrazněji i vysílání Československé televize – záznam *Zprávy o pohřbívání v Čechách* z bytového divadla Vlasty Chramostové či Císařovského dokument *Obrazy z Čech* jsou toho nejvýmluvnějším dokladem. V těchto televizních počinech byla předestřena „*hořká variace na téma velkoho-
běho demonstrativního češství ve chvíli, kdy už o nic nejde*“.¹⁰⁷ Spáčilová však inscenační pojetí *Dcery národa* z mnoha důvodů označila za „*diskutabilní paradox umělecký*“.¹⁰⁸

Na podobnost se *Zprávou o pohřbívání v Čechách* upozornil rovněž recenzent efemérně vycházejícího *Občanského deníku* dne 19. ledna; také on měl výhrady k provedení hry.¹⁰⁹ Na rozdíl od Spáčilové poněkud tápal v historické realitě,¹¹⁰ o to více se soustředil na aktuální vyznění Fairaizlovy inscenace: „*do Evropy nevstupujeme poprvé, zato v duchu tradice se znovu pohybujeme v extrémních polohách*“,¹¹¹ napsal a jako první zdůraznil fakt, že hra tematizuje manipulaci s člověkem. Nelze ovšem souhlasit s tvrzením, jehož reálné kořeny navíc ve hře marně hledáme, že se Havlíčková svým vztahem k Battagliovi provi- nila „*urážkou domácích vlastenců a dokonce čelných politických předáků*“.¹¹² Nic takového – ve hře i skutečnosti to bylo nenávistné veřejné mínění, tedy onen „*vox populi*“, snadno manipulovatelný v 19. století stejně jako kdykoli jindy, jež nemohl Zdeňce nevděk za dar národa zapomenout, dal jí to nevybíravým způsobem pocítit a přinutil její okolí proti ní tvrdě zakročit.

Další recenze s titulem *O češství mluvíme* vyšla v *Rudém právu* – Josef Holý pochválil „*působivou dramatickou mozaiku, sled dialogů, výstupů a promluv, z nichž se skládal nejen obecně vlastně neznámý životní osud dcery Karla Havlíčka Borovského Zdeňky, ale také vý-
mluvný obraz českého národa ve druhé polovině minulého století*“. V čem ovšem tento ob- raz „*přesně vyjadřoval i dnešní naše pocity a zkušenosti*“, autor nepověděl.¹¹³ Polistopado-

105 Mirka SPÁČILOVÁ, *Pohřební slavnosti z Čech*, *Lidové noviny* 4, č. 7; 9. 1. 1991, s. 8.

106 Petr PITHART – Milan OTÁHAL – Petr PŘÍHODA, *Češi v dějinách nové doby (1848–1939)*, Praha 1991.

107 M. SPÁČILOVÁ, *Pohřební slavnosti*, s. 8.

108 Tamtéž.

109 (dj.), *Dcera národa*, *Občanský deník* 2, č. 16; 19. 1. 1991, s. 9.

110 Podle pisatele byla smrt rodičů Zdeňce tajena „*z rozhodnutí spolku vlastenců*“; Jaroš, v Praze známá osobnost, získal ve zprávě označení „*jakýsi pokrývač Jaroš*“ aj.; zdůrazněme, že těchto lapsů se nedo- pustil autor hry, byly „*přidanou hodnotou*“ recenzenta.

111 (dj.), *Dcera národa*, s. 9.

112 Tamtéž.

113 Josef HOLÝ, *O češství mluvíme*, *Rudé právo*. Levicový list 1, č. 9; 11. 1. 1991, s. 4.

vá periodika zaměřená na divadlo (*Scéna, Divadelní revue*) či kulturu a umění (*Literární noviny, Tvorba*) ponechaly inscenaci bez povšimnutí.

Má-li Fairaizlova *Dcera národa* jednoznačně kritické vyznění, kritické především k české sebestřednosti a idealizaci minulosti spojené s “velikány”, je román Miloše Smetany *Zakázaná láska*¹¹⁴ spíše zábavnou četbou určenou pro volný čas. Podobně jako Fairaizl vyšel faktograficky z tehdy ještě rukopisných *Pamětí rodu* Vladimíra Hellmutha Braunera; přesto je v románě několik věcných pochybení.¹¹⁵ Odchylky od reality jistě nevadí: román není vědeckým dílem a beznaděj Havlíčkové působí ve čtivém Smetanově podání věrohodně.

Téma *dcery národa* budí stále pozornost. Intepretace jejího osudu je pokaždé poznamenána jak osobností autora, který se tématu *dcery národa* chopil, tak celkovým společenským kontextem. Je možné, že Smetanův román, věrný pojetí Zdeňky coby oběti národních zájmů, nebude poslední.

Zusammenfassung

Zdeňka Havlíčková: *Tochter der Nation fabulosa*

Zdeňka Havlíčková, die Tochter von Karel Havlíček Borovský, wurde bis zur Wende zum 20. Jahrhundert als Figur des patriotischen Milieus thematisiert, die ihre nationale Ehre veruntreut und das Andenken an ihren Vater beschmutzt hatte. So wurde sie von Teréza Nováková in einer ihrer Erstlingswerke, im Kleinstadtroman von 1890 dargestellt. Bevor die erste 1913 von Cyrill Merhout herausgegebene Fachbiographie über Havlíčková herauskam, hatte Růžena Jesenská eine Rehabilitation versucht. Sie fasste Havlíčkovás Schicksal als Konflikt nationaler Interessen und des Rechts des Menschen auf ein persönliches Leben auf; sie gab Havlíčková Recht. Der gleichen Meinung war auch Jesenskás Epigone Filipina Hoffmannová in einem 1930 herausgegebenen Roman zugeneigt. So verstanden die Tochter der Nation auch der Dramatiker Vilém Skoch (sein Schauspiel wurde 1933 in Brno und Olomouc auf-

geführt) und die Filmemacher Julius Schmitt und Josef Neuberger, die Autoren eines nicht realisierten Drehbuchs aus der Mitte der dreißiger Jahre des 20. Jahrhunderts. Auch ein weiterer Versuch, die Schicksale Z. Havlíčkovás zu verfilmen (J. Weiss, Z. Štěpánek und S. Budín, 1952) war erfolglos, nichtsdestoweniger hängt er mit einer weiteren Interpretierung dieser Figur zusammen: als Opfer des Konflikts zwischen Fortschritt und Konservatismus. Zum Blickwinkel Růžena Jesenskás kehrte – in einer entschiedeneren und ausgeprägteren Konzeption – Jindřich Fairaizl am Ende der achtziger Jahre des vorigen Jahrhunderts zurück. Sein Schauspiel wurde in Cheb und Liberec und 1991 als Fernsehinszenierung aufgeführt. Das bisher letzte literarische Werk ist ein biographischer Roman von Miloš Smetana aus dem Jahr 2008.

114 Miloš SMETANA, *Zakázaná láska*, Praha 2008.

115 Francouzský historik Ernest Denis, studující v Praze, byl o několik měsíců mladší než Zdeňka, publikačně činný začal být až koncem sedmdesátých let. První české feministky nemohly mít ještě o výroku Anny Bourgesové, rozené Braunerové, přirovnávající manželku ke „klíči od špajzu“, ani potuchy, Marii Riegrové bylo v roce 1867 jen třicet čtyři let, nikoli padesát, s Josefinou Brdlíkovou si Zdeňka – navzdory malému věkovému rozdílu, který mezi nimi panoval – vykala, vesnice, kde žil Antonín Svoboda, se jmenuje Šnakov, nikoli Šmakov atd.

Šárka BUBÍKOVÁ

Dětství v otroctví pohledem dobových ego-dokumentů

Abstract: *The article introduces the specific kind of American ego-documents – the so-called slave narratives – and uses them to discuss the experience of childhood spent in slavery. It further contrasts the reality of slave childhood with the period's idealization of childhood as a fragile state of innocence, purity and joyfulness and mentions how this contrast was used by the abolitionist movement.*

Key words: *American slavery; slave narratives; slave childhood; childhood innocence; abolitionism*

Životopisy (uprchlých) otroků¹ jsou samy o sobě nesmírně zajímavým druhem literatury. Ve Spojených státech se objevovaly již od konce osmnáctého století, k jejich výraznému rozšíření došlo především ve třicátých letech století devatenáctého. Literární historici je řadí k počátkům afro-amerického písemnictví, někteří se dokonce domnívají, že jsou jediným původním americkým literárním žánrem. Například teolog a publicista Theodore Parker (1810-1860) ve svém známém proslovu *Americký učenec* říká: „*Existuje část naší trvalé literatury, pokud tomu můžeme říkat literatura, jež je zcela originální a domorodá... Máme proud literární produkce, který nemohl být napsán nikým jiným než Američany, a pouze zde; mám na mysli životopisy uprchlých otroků.*“²

Oxfordský slovník literárních pojmů definuje tento žánr jako písemně zachycené vyprávění uprchlého nebo osvobozeného otroka o jeho zkušenostech z otroctví a rovněž jej pokládá za specifický druh americké literární autobiografie, která se objevila jako důležitá součást protitrokařského (aboliconistického³) hnutí hlavně v desetiletích předcházejících americké občanské válce.⁴ V amerických knihovnách se však podle centrální katalogizace Kongresové knihovny nacházejí životopisy otroků obvykle v sekci historie, nikoliv literatura. Důvodem tohoto zařazení je vysoká míra autenticity těchto textů, která vy-

1 V angličtině *slave narratives*.

2 Theodore PARKER, *The American Scholar*, Boston 1907, s. 38. Není-li uvedeno jinak, z angličtiny přeložila autorka článku.

3 Aboliconismus neboli hnutí za zrušení otroctví existovalo v koloniích již v 17. století, především v řadách amerických kvakerů.

4 Chris BALDICK, *The Concise Oxford Dictionary of Literary Terms*, Oxford – New York 1990, s. 260.

plývala z jejich role. Životopisy uprchlých otroků byly psány ve snaze ukázat zlo otroctví, vzbudit emotivní reakci čtenářů a podpořit jejich protitrokářský postoj. Bylo proto nadmíru důležité, aby se jim nedala vytknout nepravdivost – sebemenší odklon od historicky ověřitelných faktů by totiž vrhl špatné světlo na pravdivost ostatních částí textů, především těch, které svědčily o krutosti zacházení s otroky, a tím o špatnosti otroctví jako instituce.

Mnohé životopisy nebyly psány samotným osvobozeným otrokem, protože byl často ngramotný. Legislativa otrokářských států výslovně zakazovala učit otroky psát, později i číst.⁵ Po dosažení svobody proto bývali otroci příběh svého života diktovali nebo přinejmenším úzce spolupracovali s někým, kdo jejich text editoval. Čtenáři těchto životopisů byli nejčastěji sami abolicionisté, tedy lidé, kteří již vlastně stáli na stejné názorové pozici a souhlasili s tím, že otroctví je špatné a mělo by být zrušeno, a četbou se v tomto názoru jen utvrzovali, případně získávali další argumenty podporující jejich názor. Autoři životopisů však samozřejmě doufali, že se jim podaří oslovit i lidi dosud nepřesvědčené. Životopisy uprchlých otroků nabízely, na rozdíl od politických spisů a pamfletů, potěšení z četby příběhu podobně jako romány, zároveň však měly jasný politický cíl. Pro své spojení historie a individuální paměti jsou tak zajímavé jak pro literární vědce, tak pro historiky.

Z hlediska literárního mají životopisy otroků některé společné rysy typické pro celý žánr – jsou uspořádány čistě chronologicky, začínají narozením autora (obvyklá je úvodní formulace typu „*narodil jsem se jako otrok na plantáži pana X. ve státě S. někdy kolem roku r.*“), pokračují od útržků vzpomínek na dětství přes první uvědomění si vlastního postavení jakožto otroka, dospívání, případně partnerský svazek, kulminují líčením traumat a trápení vedoucích k úmyslu utéct a končí „happy endem“, tedy úspěšným útekem, ustavením nového života ve svobodě a chválou tohoto stavu, zkalenou však vědomím, kolik dalších podobně postižených lidských bytostí na území Spojených států ještě žije.

Na čtenáře měly životopisy jistě hluboký dopad, protože v době, která oficiálně obhajovala otroctví jako ekonomický systém (koneckonců založený na starozákonních tradicích⁶), v němž se svědomitý hospodář / otrokář stará o obživu, ošacení, ubytování a pra-

5 První zákon zapovídající učit otroky psát přijala Jižní Karolína již v roce 1740. Čtení bylo dovoleno, protože četba náboženských textů byla základem křesťanské výchovy. K výraznému zpřísnění zákonů, včetně zákazu učit otroky číst, došlo v důsledku paniky otrokářů po povstání otroků vedeném Natem Turnerem.

6 Obhájci otroctví se obvykle odvolávali na Gen 9:25–27. Starý zákon na mnoha místech stanovuje pravidla zacházení s otroky, ale existenci otroctví nezpochybňuje. Například prezident Konfederace Jefferson Davis tvrdil: „*Otroctví bylo ustaveno z vůle Všemohoucího. Bible jej legitimizuje ve Starém i Novém zákoně, od Geneze až po Zjevení.*“ Dunbar ROWLAND, *Jefferson Davis, Constitutionalist: His Letters, Papers and Speeches*, New York 1924, s. 286. Reverend Alexander Campbell podobně kázal: „*V Bibli není jediný verš zakazující otroctví, avšak mnoho takových, které mu dávají pravidla. Proto se*

covní příležitosti svých otroků, a je proto zcela spravedlivé, že mu za to svou práci odvádějí, to byl jeden z mála autentických zdrojů informací o skutečné tváři této instituce. Pro současníka je překvapivé porovnat čistě fyzický vzhled dobových výtisků životopisů otroků a abolicionistických spisů, hubených brožurek tištěných na špatném papíře s lacinou nebo žádnou vazbou s výpravnými, v kůži vázanými a bohatě zdobenými spisy jižanských právníků, teologů, politiků a dalších myslitelů obhajujících otroctví.

Avšak i přes svůj skromný zjev zasáhly tyto auto/biografie velký okruh čtenářů. Již v roce 1840 existovalo dvanáct abolicionistických časopisů, které životopisy pravidelně otiskovaly a šířily.⁷ Jejich obliba u široké veřejnosti hlavně amerického Severu musela být značná, protože se jich brzy chopila i drobná komerční nakladatelství. Například životopisu Salomona Northupa se za dva roky od prvního vydání prodalo asi 27 000 výtisků.⁸ Životopis Josiah Hensona, jehož popularitě jistě napomohl i fakt, že sloužil jako jeden z inspiračních zdrojů Harrietě Beecherové Stoweové při psaní proslulého protitrokářského románu *Chaloupka strýčka Toma* (jehož se „za rok ve Spojených státech prodalo přes 300 000 výtisků a ve zbytku světa dokonce jeden a půl miliónu, což z něj udělalo jeden z největších mezinárodních bestsellerů všech dob“⁹), byl dokonce záhy přeložen do holandštiny a francouzštiny. Existuje tak přibližně šest tisíc životopisů bývalých otroků ze Severní Ameriky a karibské oblasti, asi 150 z nich vyšlo jako samostatné knižní publikace, případně v knižní edici s dalšími životopisy.¹⁰

Po zrušení otroctví zájem o životopisy pomalu upadal, vrací se zčásti až ve druhé polovině dvacátého století v souvislosti s hnutím za lidská a občanská práva, ale až poslední dvě desetiletí je jim věnována opravdu systematická odborná pozornost a zároveň jsou v digitalizované podobě zpřístupňovány pomocí internetu široké veřejnosti.¹¹ Přibližně od šedesátých let minulého století se také v americké literární historii objevuje fenomén tzv. neo-životopisů,¹² tedy beletristických děl, která se formou fiktivní autobiografie věnují otroctví v přesně zmapovaném historickém kontextu.

Ačkoliv byly životopisy velmi často součástí abolicionistické propagandy, uchovaly si velkou dávku autenticity a objektivitu. I proto se historikové shodují, že se jedná o „úpl-

oprávněně domníváme, že otroctví není nemorální.“ Srovnej William Lee MILLER, *Arguing About Slavery: The Great Battle in the United States Congress*, New York 1996.

7 Charles H. NICHOLS, *Who Read the Slave Narratives?* in: *Phylon Quarterly* 20, č. 2, 1959, s. 149.

8 Sterling A. BROWN – Artur P. DAVIS – Ulysses LEE, *The Negro Caravan*, New York 1931, s. 217.

9 Richard RULAND – Malcolm BRADBURY, *Od puritanismu k postmodernismu*, Praha 1997 (přel. Marcel Arbeit), s. 176.

10 Marion Wilson STARLING, *The Slave Narrative: Its Place in American History*. 2. vyd., Washington, D.C. 1988, s. 140.

11 Systematická a obšírná odborná publikace o nich vyšla teprve nedávno – viz Audrey FISCH, *The Cambridge Companion to the African American Slave Narrative*, Cambridge 2007.

12 V originále *neo-slave narratives*, nebo *contemporary slave narratives*.

*ná a z největší části spolehlivá fakta o otroctví*¹³. Jejich zprostředkování formou osobního příběhu je působivé, jak ostatně výstižně uvádí jeden z editorů abolicionistického tisku *Chronotype*: „*Argument provokuje k protiargumentu, rozumu se staví do cesty chytračení, ale osobní příběh otroka zasáhne [čtenáře] přímo do srdce.*“¹⁴

Zdá se, že jednou z nejpůsobivějších kapitol životopisů otroků bylo vyprávění o dětství prožitém v otroctví, které se tak drasticky lišilo od ideálu šťastného, chráněného dětství, který se v té době v Americe začínal prosazovat spolu s představou dítěte jako bytosti křehké, čisté a nevinné, kterou je třeba chránit před realitou dospělého světa co nejdéle. Snad nejradikálněji tuto představu dítěte formulovala bostonská unitářka Maria Lydia Childová:¹⁵ „*Děti k nám přicházejí z nebes s dušemi plnými nevinností a pokoje. Jsou pod vlivem andělů.*“¹⁶ Ideálem té doby proto bylo dětství plné radostných her, volného pohybu na čerstvém vzduchu a vzdělávání. Snad ani nepřekvapí, že Childová, která se intenzivně zabývala dětmi a jejich právy, byla také velmi aktivní abolicionistka.

Jak takové dětství v otroctví vypadalo, je námětem následujících stran, které vycházejí z životopisů Henryho Bibba, Johna Browna, Williama W. Browna, Frederika Douglassa, Josiah Hensona, Harriety Ann Jacobsové, Thomase Jonese, Lunsforda Lana, Allena Parkera, Mosese Ropera, Jakoba Stroyera, Johna Thompsona, Sojourner Truth(ové) a Bookera T. Washingtona, které byly publikovány v devatenáctém století především v době před občanskou válkou. Životopisy, které vznikly později, například v rámci federálního projektu zaznamenání výpovědí pamětníků otroctví ve 30. letech dvacátého století, jsou zohledněny jen výjimečně.

Josiah Henson (1789–1883) uprchl z otroctví na farmě v Marylandu do Kanady. Jeho životopis vydaný v roce 1849 se stal velmi populárním, mnozí Hensona pokládali za vzor křesťanských ctností, za člověka „*s velkým srdcem, tolerantního, klidného, laskavého a moudrého muže.*“¹⁷ Spisovatelka H. B. Stoweová podle něj vytvořila postavu otroka „strýčka“ Toma, který byl, na svou dobu velmi odvážně, pojat v podstatě jako černý Kristus.¹⁸

13 Ch. NICHOLS, *Who Read the Slave Narratives?*, s. 155.

14 Citováno dle tamtéž, s. 153.

15 Maria Lydia Childová (1802–1880) byla novoanglická spisovatelka a redaktorka prvního významného časopisu pro děti *The Juvenile Miscellany*, známá svými protitrokařskými postoji a kritikou toho, jak se v novodobé historii Ameriky zacházelo s Indiány.

16 Cit. v Steven MINTZ, *Huck's Raft: A History of American Childhood*, Cambridge, Massachusetts – London, England 2004, s. 81.

17 Tamtéž, s. 151.

18 Paradoxně však celá řada černošských spisovatelů a myslitelů především dvacátého století (např. James Baldwin, Richard Wright, Ishamael Reed ad.) měla potřebu se vůči této literární postavě vymezit, odmítnout ji jako neadekvátní bělošský konstrukt submisivního a pasivního černocho. Domnívám se však, že postavu nahlíželi prizmatem jiné doby a zčásti jim uniklo, že zobrazením černocho jako Spasitele mu Stoweová přiznala tu nejvyšší možnou ontologickou dignitu, o to radikálnější, že i mezi abolicionisty byla řada zastánců teorie nadřazenosti bělochů nad černochoy.

Sojourner Truth (pseudonym, který znamená Poutnice pravdy) se narodila v roce 1797 jako otrokyně Isabella Baumfree, z otroctví uprchla, zákonem státu New York z roku 1827 byla osvobozena a stala se kazatelkou, aktivní abolitionistkou a bojovnicí za ženská práva. Životopis diktovala svému příteli Oliveru Gilbertovi.

Thomas H. Jones se narodil v roce 1806 jako otrok na plantáži v Severní Karolíně, později byl prodán a pracoval jako domácí otrok a také pomáhal v obchodě, kde získal základy gramotnosti. Podařilo se mu z otroctví vyplatit svou manželku a svůj životopis zveřejnil také zčásti proto, aby získal peníze k vykoupení syna.

John Thompson (1812–1860) byl otrokem na plantáži v Marylandu, po smrti své majitelky byl prodáván v řadě dražeb sem a tam, až se mu nakonec podařilo uprchnout. Ze strachu před zatčením se dal najmout na velrybářskou loď a léta se plavil po moři. Životopis vydal po návratu, jen několik let před svou smrtí.

Lunsford Lane (1803 – asi 1870) byl domácím otrokem, měl tedy více příležitostí než otroci na velkých plantážích. Byl velmi podnikavý, po nocích vyráběl speciální tabák, dýmky, košíky a podobné zboží a za vydělané peníze během osmnácti let získal svobodu pro sebe a svou rodinu. Několikrát byl už jako svobodný člověk unesen, případně zatčen a obviněn z uprchlictví, naštěstí se mu vždy podařilo svou těžce nabytou svobodu uhájit.

John Brown (asi 1810–1876) se o útěk z otroctví pokoušel několikrát, nakonec se mu podařilo dostat se do Anglie a prožít zde zbytek života jako truhlář a bylinkář. Svůj životopis diktoval jednomu z členů Britské protitrokářské společnosti¹⁹, poprvé vyšel v Londýně v roce 1855.

Harriet Ann Jacobsová (1813–1897), jedna z mála žen, která napsala svůj životopis, je také první autorkou, která poukazuje na specifické problémy zotročených žen, na míru a všudypřítomnost sexuálního zneužívání a obtěžování, jimž byly vystaveny. Z otroctví uprchla, ale aby zůstala na blízku svým dvěma dětem, ukryvala se dlouhých sedm let v přísném utajení na půdě v chýši své babičky, která v té době děti opatrovala. Tak je mohla alespoň slyšet a chvílemi je i škvírami mezi prkny podlahy zahlédnout. Nakonec je jejich bílý otec z otroctví vykoupil a Harriet mohla uprchnout na sever. Z obavy před odhalením svou identitu skrývala pod pseudonymem Linda Brent, pod nímž svůj životopis také v roce 1861 vydala.

William Wells Brown (asi 1814–1884) uprchl po dvaceti letech života v otroctví na americko-kanadské pomezí, kde pak pomáhal dalším uprchlíkům dosáhnout svobody v Kanadě a stal se výraznou postavou abolitionistického hnutí. Kromě vlastního životopisu napsal mimo jiné i román *Clotel*, který vedle tragických příběhů míšenců také veřejně hovořil o údajné existenci nemanželských dětí Thomase Jeffersona a jeho otrokyně. „*Tato*

19 V orig. *British and Foreign Anti-Slavery Society*.

*pozoruhodná kniha [...] pojednává o sexuálním vykořisťování, mísení ras a ponižování, které přináší dražba otroků.*²⁰

Henry W. Bibb (1815–1854) uprchl z otroctví v Kentucky do Kanady, kde chtěl shromáždit dostatek financí, aby mohl vyplatit z otroctví svou ženu, avšak ta byla mezitím prodána jinému otrokáři jako konkubína. Bibb se stal aktivním bojovníkem proti otroctví a založil první černošské noviny *Hlas uprchlých*.²¹

Moses Roper (1815 – ?) byl synem otrokyně, afro-indiánské míšenky, a plantážníka, který však svého syna i jeho matku brzy odprodal. Roperovi se podařilo uprchnout, když při plavbě lodí do New Yorku v přístavu skočil přes palubu. Ze strachu před dopadením odplul do Anglie, kde s pomocí místních abolitionistů získal vzdělání (dokonce nějakou dobu studoval i na University College v Londýně) a přednášel na protitrokářských shromážděních.

V roce 1818 se v Marylandu narodil Frederik Douglass. Měl štěstí v tom, že jedna z jeho majitelek byla osvícená paní, která ho (proti literě zákona) naučila číst a otevřela tak tomuto bystrému a vnímavému chlapci nový svět. Po několika neúspěšných pokusech Douglass nakonec uprchl z otroctví v roce 1838 a stal se důležitým představitelem abolitionistického hnutí a významným černošským myslitelem (čímž vyvrátil jeden z oblíbených otrokářských argumentů o intelektuální nedostatečnosti černochů, kvůli níž by ani nezvládli stát se svobodnými občany). Jeden z Douglassových současníků, novinář a odpůrce otroctví jakožto nemorálního a ekonomicky neefektivního systému, o něm s úctou prohlásil: „*Veškeré státnictví i laskavost některých pánů Jihu neudělala za padesát let pro povznesení a hrdost africké rasy tolik, jako on za deset let.*“²² Jeho životopis je jazykově vysoce kultivovaný a ve svých reflexích hluboký, je to „*nesmírně působivé a procítěné dílo, které zvrátilo všechny konvenční představy o způsobu života a senzitivitě černochů*“.²³

Na plantážích Severní Karolíny se narodil autor životopisu Jakob Stroyer (asi 1846 – asi 1908), který se dožil zrušení otroctví, stejně jako Allen Parker (narozen mezi lety 1835 a 1840) či významný zakladatel černošské průmyslové školy Tuskegee Institutu Booker T. Washington (1856–1915).

Otrokářský systém, tedy systém nejen nucené práce, ale i sociální organizace, v Americe existoval již v předkolumbovské době, avšak zdaleka nebyl tak významným ekonomickým a společenským faktorem jako po příchodu Evropanů. Zpočátku bylo zotroč-

20 R. RULAND – M. BRADBURY, *Od puritanismu k postmodernismu*, s. 178 (přel. M. Arbeit).

21 V originále *Voice of the Fugitive*.

22 Frederick Law OLMSTED, *A Journey in the Seaboard Slave States*, London – New York 1856, s. 133. Digitální verze dostupná na: <http://docsouth.unc.edu/nc/olmsted/olmsted.html>.

23 R. RULAND – M. BRADBURY, *Od puritanismu k postmodernismu*, s. 178 (přel. M. Arbeit).

váno původní obyvatelstvo, ale když to španělská koruna zakázala, začal se radikálně zvyšovat počet otroků dovezených z Afriky.²⁴ Na území dnešních Spojených států se otrokářský systém udržoval, na rozdíl od otrokářských systémů řady jiných kolonií a zemí, nikoliv díky neustálému masivnímu dovozu otroků z Afriky, ale reprodukcí. Než byl transatlantický obchod s otroky postaven mimo zákon v roce 1808,²⁵ bylo do USA dovezeno asi milion otroků, avšak na počátku občanské války byly v USA otroků skoro čtyři miliony.²⁶ Každá čtvrtá jižanská rodina v polovině devatenáctého století vlastnila alespoň jednoho otroka, většina z oněch čtyř milionů otroků nicméně patřila plantážníkům, kteří jich vlastnili dvacet i více.²⁷ Téměř polovinu otroků v roce 1860 přitom tvořily děti do šestnácti let věku.²⁸ Význam reprodukce pro zachování systému a jako zdroje zisku chápal i Thomas Jefferson: „Dítě porozené každé dva roky přináší větší zisk než úroda sklizená jedním tvrdě pracujícím mužem“ a svému správci plantáže kladl na srdce, že „naším prvotním zájmem je růst jejich počtu, nikoliv jejich práce“.²⁹

Je proto zjevné, že velká většina amerických otroků se v otroctví již narodila a své dětství od počátku prožívala pod vlivem této neblahé instituce.

Jak dokládá většina životopisů otroků, dětství bývalo velmi krátké a často plné nouze, hladu, strachu a ponížení. Nebylo v něm místa pro řádné formování osobní identity ani pro formální vzdělávání. Thomas Jones napsal, že jeho vzpomínky na dětství byly spojeny s „bídou, utrpením a hanbou“.³⁰ Sojourner Truth popisuje, jak trávila dětství v „pokoji pro otroky“ ve sklepení otrokářova hotelu: „Všichni otroci a otrokyně, které vlastnil, spali v jediné odpudivé místnosti. [...] Světlo se do ní prodíralo jen díky několika skleněným tabulkám; sluneční svit však jimi nikdy nepronikl. Sklep byl často plný bahna a vody, jejíž nepřijemné šplíchnání bylo stejně protivné jako otravné mrazivé výpary musely být škodlivé pro zdraví.“³¹ Pro děti v otroctví byl hlad často každodenní zkušeností, a z něj mnohdy vyplývala silná podvýživa. Například jeden otrokář dovozoval svým 130 dětským otrokům

24 Josef OPATRŇY, *Amerika v proměnách staletí*, Praha 1998, s. 410.

25 Mnozí historikové dokazují, že i poté existoval nelegální dovoz otroků z Afriky. Viz např. Wilma KING, *Stolen Childhood: Slave Youth in Nineteenth-Century America*, Bloomington – Indianapolis 1995, s. 99. Nejznámější je asi případ lodi *Amistad*, který se dočkal i filmového zpracování v režii Stevena Spielberga.

26 W. KING, *Stolen Childhood*, s. xvii.

27 Thomas L. PURVIS, *Encyklopedie dějin USA*, Praha 2004 (přel. Vladimír Marek), s. 343.

28 S. MINTZ, *Huck's Raft*, s. 94.

29 Citováno v W. KING, *Stolen Childhood*, s. 2.

30 Thomas H. JONES, *The Experience Of Thomas H. Jones, Who Was A Slave For Forty-Three Years. Narrative of a Refugee Slave*, in: *North Carolina Slave Narratives*, Chapel Hill – London 2003, s. 211.

31 Oliver GILBERT, *Narrative Of Sojourner Truth, A Northern Slave, Emancipated From Bodily Servitude by the State of New York, in 1828*, Florence, Massachusetts 2010, s. 3.

pouze 15 kg masa na týden, tedy asi 16 gramů denně na jednotlivce.³² Jiný jim „dopřával“ asi „6 kg obilí per capita za týden a nic dalšího“.³³ Někteří snad byli méně krutí, jak uvádí ve svém životopise John Thompson: „Provize pro jednoho otroka na týden bylo 6 kg obilí, dva tucty sledů a necelé dva kilogramy masa.“ Nicméně Thompson dále dodává, že „děti mladší osmi let nedostávaly nic“.³⁴ Podobné údaje máme i z druhé strany, tedy vyplývají z výpovědi otrokářů, které z rozhovorů, dopisů a veřejných proslovů posbírala Americká protitrokářská společnost. Tak například floridský otrokář William Ladd uvádí, že běžným „přídělem jídla pro otroky pracující na polích či plantážích je obilí³⁵ a během vánočních svátků dostanou i nějaké to maso, někteří otrokáři přidělují i sůl, jiní nechávají otroky, aby si vařili v mořské vodě“.³⁶ Alexander Telfair, majitel plantáže na Thorn Island, zpracoval pro své dozorce pravidla, v nichž uvedl, že příděl jídla pro otroky pracující na plantáži má být „obilí [v běžné míře přibližně 6 kg na týden] a na měsíc pinta soli a kus masa ne větší než čtrnáct liber, pro ostatní otroky polovic“.³⁷ Z výzkumu růstových křivek dětí v otroctví vyplývá, že byly menší oproti běžné populaci (ale překvapivě až o 5 cm vyšší než děti pracující v anglických textilkách) a že v období dospívání se u nich objevoval náhlý skokový růst, o němž historici předpokládají, že byl způsobený zlepšením přídělu jídla, jakmile byl otrok schopný celodenní práce na poli.³⁸

Otrokyním po porodu bývalo dopřáno pouze několik dnů až týdnů „mateřské“, než se zase vracely k celodenní práci. Tak byla řada otroků těžce podvyživena již jako kojenci, buď proto, že jejich matky pracovaly na plantážích a nemohly se k nim vracet na patřičně častá kojení, nebo proto, že pracovaly jako kojné³⁹ a musely nejprve uspokojit potře-

32 Cit. v S. MINTZ, *Huck's Raft*, s. 101.

33 T. H. JONES, *The Experience Of Thomas H. Jones*, s. 212.

34 John THOMPSON, *The Life of John Thompson, a Fugitive Slave*, in: B. Eugene McCarthy – Thomas L. Doughton (ed.), *From Bondage to Belonging: the Worcester Slave Narratives*, Amherst 2007, s. 45.

35 Obvyklá míra byla „a peck of corn“. Peck je objemová jednotka užívaná pro sypké materiály, odpovídá asi 9 litrům, americké převodní tabulky udávají váhu jednoho „peck“ obilí necelých 14 liber, tedy asi 6 kg.

36 *American Slavery as It Is: Testimony of Thousand Witnesses*, New York 1839. Digitalizováno, dostupné na: <http://books.google.cz>.

37 Alexander TELFAIR, *Plantation Rules*, in: *Plantation and Frontier*, sv. 1, New York 1910.

38 Richard H. STECKEL, *A Peculiar Population: The Nutrition, Health, and Mortality of American Slaves from Childhood to Maturity*, in: *The Journal of Economic History*, 1986, č. 46, s. 721–741.

39 Jak uvádí Milena Lenderová, „v průběhu raného novověku se v Evropě rozmohl zvyk svěřovat dítě nájemné kojné“. Srov. Milena LENDEROVÁ, *Nájemná kojná – „skvrna“ kulturních dějin*, in: *Od početí ke školní brašně*, Pardubice 2008, s. 127. Ačkoliv puritánští myslitelé Nové Anglie s odvoláním na Pismo a také na přirozené přírodní zákony praxi nájemných kojných odmítali, bohatí majitelé plantáží na Jihu, který byl víceméně aristokratický a hluboce ovlivněný francouzskou kulturou, „šokovali cizince běžným využíváním černošek otrokyň jako kojných pro své potomstvo“, jak uvádí Colin HEYWOOD, *A History of Childhood: Children and Childhood in the West from Medieval to Modern Times*, Cambridge 2001, s. 67.

by kojence otrokáře.⁴⁰ Děti otroků v menších domácnostech na tom někdy díky těsnějším a osobnějším vztahům byly lépe, ačkoliv i tady nebylo pochyb o jejich pozici: „Bez ohledu na to, jak velký hlad jsme my [zotročené] děti měly, nesměly jsme si nic vzít, dokud se všichni bílí nenajedli dosytosti, a pak jsme mohly dojíst zbytky.“⁴¹ Kromě úspor v přídělech jídla byl tímto způsobem vědomě pěstován pocit méněcennosti u otroků již od nejtěššího věku, aby je bylo možné co nejsnadněji v nesvobodě udržet.

Překvapivě však nebylo neobvyklé, aby si v raném dětství otroci a děti otrokářů hráli pospolu v nevinné nevědomosti rasových a společenských rozdílů. Lunsford Lane zaznamenal: „Nevěděl jsem o žádném rozdílu mezi sebou a bílými dětmi a nezdálo se ani, že ony by si ho uvědomovaly.“⁴² Podobně Allen Parker v životopise zachytil, jak si „hrál s ostatními dětmi“, protože „bílí děti nedělaly žádný rozdíl, když jim bylo dovoleno hrát si s otroky.“⁴³ Henry Bibb si hrál s bílou holčičkou, která „údajně byla legitimní majitelkou mé matky a všech jejích dětí“.⁴⁴

Nicméně v určitém věku vždy docházelo k nevyhnutelnému a bolestnému prozření, že jejich vztah není rovnocenný a že dětské kamarádství se navždy promění ve vztah majetnický. Při jedné hře se například chlapec ohradil proti tomu, aby jej druhý nazýval „negrem“. „Ale ty seš! Můj táta za tebe dal 200 dolarů. Koupil tě, aby sis se mnou hrál“, zněla odpověď.⁴⁵ A když byl Henry Bibb poprvé pronajat jinému otrokáři, uvědomil si, že je „jen ubohý otrok, nucený pracovat pod bičem bez nároku na mzdu, často i bez dostatečného oblečení, které by zakrylo moji nahotu“.⁴⁶ Penězi, které pronajímáním Bibba otrokář vydělal, platil školu právě té holčičce, se kterou si malý Henry hrával.

Pokud zotročené děti prožívaly alespoň nějaké spokojené dětství, pak to bylo v prvních letech života, kdy se ještě mohlo jejich matkám či opatrovatelkám dařit ochránit je před realitou. Harriet Jacobsová uvádí, že se narodila jako otrokyně, ale nevěděla o tom, dokud neuplynulo šest šťastných let dětství.⁴⁷ V menších domácnostech otrokyně často dokázaly svůj pracovní život přizpůsobit tak, aby mohly své děti kojit a mít při sobě. Zříd-

40 To například uvádí o své matce v životopise *Incidents in the Life of a Slave Girl* uprchlá otrokyně Harriet Jacobs.

41 Allen PARKER, *Recollections of Slavery Times*, in: B. E. McCarthy – T. L. Doughton (ed.), *From Bondage to Belonging*, s. 300.

42 Lunsford LANE, *The Narrative of Lunsford Lane*, in: B. E. McCarthy – T. L. Doughton (ed.), *From Bondage to Belonging*, s. 7.

43 A. PARKER, *Recollections of Slavery Times*, s. 301.

44 Henry BIBB, *Narrative of the Life and Adventures of Henry Bibb, an American Slave, Written by Himself*, in: *Puttin' On Ole Massa. The Slave Narratives of Henry Bibb, William Wells Brown, and Solomon Northup*, New York 1969, s. 64–65.

45 Cit. dle S. MINTZ, *Huck's Raft*, s. 104.

46 H. BIBB, *Narrative of the Life and Adventures of Henry Bibb*, s. 65.

47 Harriet JACOBS, *Incidents in the Life of a Slave Girl*, New York 2001, s. 11.

ka byli majitelé vstřícní a umožnili svým otrokům alespoň určitou míru autonomního rodinného života, jak vzpomínal Josiah Henson: „*Moje maminka a její mladá rodina šesti dětí sídlila na pozemku pana dr. McPhersona; většinou jsme byli velmi šťastní.*“⁴⁸ Bohužel však toto spokojené období mělo jen krátkého trvání, protože po majitelově smrti byla rodina v dražbě rozprodána různým kupcům.

Na velkých plantážích byly rodinné svazky přervány často ještě dříve. Děti byly obvykle již velmi brzy předány do jakýchsi jeslí, aby jejich matky mohly zpět do práce, a o všechny pak pečovala některá otrokyně, která byla na práci buď příliš mladá, stará nebo nemožná.⁴⁹ Jinde se zase o jednotlivá batolata staraly děti jen o trochu větší, které měly za úkol dohlédnout, aby si jejich mladší svěřenci neublížili například u ohniště.⁵⁰ Ne vždy se jim to však dařilo, protože na tak zodpovědný úkol neměly dost zkušeností a schopností. John Brown přiznává, že když měl hlídat svého maličkého bratra, položil jej pod strom a šel si zdřímnout nebo hrát. Z toho jej většinou nakonec vytrhl bratrův nářek, protože „*jej spálilo slunce, nebo po něm lezli mravenci nebo ho poštípali komáři.*“⁵¹

Je zarážející, jak málo společného času mohly děti sotva pár týdnů po narození trávit se svými biologickými matkami.⁵² Tak děti v otroctví vyrůstaly ve skupinách, jen zřídka v rodinném prostředí. Měly jen minimum kontaktu s matkou a často žádný s otcem. Mnohdy otce ani neznaly, ať už proto, že muži otroci byli běžně najímáni na práce v širokém okolí, či prodáni jinam, nebo proto, že matky nedobrovolně počaly s otrokáři a neměly důvod je jako otce před svými dětmi vůbec zmiňovat. Frederick Douglass tuto stránku otroctví později shrnul slovy: „*V otroctví není žádného místa pro otce či rodiny.*“⁵³

Zatímco mladší děti byly často z důvodů bezpečnosti omezovány ve volném pohybu mimo jesle nebo příbytky otroků, starší děti mívaly většinou možnost trávit volný čas venku na polích a v lesích patřících k plantáži.⁵⁴ Měly tak možnost obohatit rodinný jídelníček sběrem divokých plodů, vybíráním hnízd, chytáním ryb či kladením ok a pastí na zvěř. Mohly se i stýkat s dětmi ze sousedních plantáží a hrát si s nimi, musely se však vždy

48 Josiah HENSON, *The Life of Josiah Henson, Formerly a Slave, Now an Inhabitant of Canada, as Narrated by Himself*, in: *Black Slave Narratives*, London 1970, s. 105.

49 W. KING, *Stolen Childhood*, s. 13.

50 S. MINTZ, *Huck's Raft*, s. 100.

51 John BROWN, *Slave Life in Georgia. A Narrative of the Life, Sufferings, and Escape of John Brown, A Fugitive Slave*, Savannah 1972, s. 7.

52 Lester ALSTON, *Children as Chattel*, in: *Small World: Children and Adolescents in America, 1850-1950*, Lawrence, Kansas 1992, s. 210.

53 Cit. dle Joseph E. ILLICK, *American Childhoods*, Philadelphia 2002, s. 36.

54 David K. WIGGINS, *The Play of Slave Children in the Plantation Communities of the Old South, 1820-1860*, in: *Growing Up in America: Children in Historical Perspective*, Urbana – Chicago 1985, s. 175.

vrátit před setměním.⁵⁵ Hrály si podobně jako ostatní děti, tedy jak tradiční hry předávané z generace na generaci, třeba kuličky a jednoduché míčové hry, tak také hry vymyšlené podle okamžité inspirace. Napodobovaly i situace dospělého světa, včetně těch děsivých a nepříjemných – hrály si na aukce a trhy s otroky či na bití.⁵⁶ Zdá se, že nebylo příliš rozdílů mezi hrami dívek a chlapců. Není jisté bez zajímavosti, že většina her dětí v otroctví nebyla soutěživá. „*Děti, stejně jako dospělí otroci, chápaly potřebu držet při sobě jako velká rodina bez ohledu na okolnosti.*“⁵⁷ Protože hrozba odloučení dětí od rodičů byla trvalá a nekontrolovatelná, rodiče učili své děti oslovovat ostatní otroky jako tety a strejdy a děti jako bratry a sestry, aby v nich posílili pocit sounáležitosti se širším společenstvím, suplujícím v případě potřeby nukleární rodinu. Dětství v otroctví tak bylo utvářeno i velmi specifickou afro-americkou subkulturou, která v době vypuknutí občanské války trvala již nějakých šest generací.⁵⁸

Úmrtnost otroků byla výrazně vyšší než u zbytku tehdejší populace a také střední délka života byla velmi nízká. To vše jen svědčí o tom, že ačkoliv společnost začínala chránit dětství svých potomků, tuto snahu na děti otroků nepřenašela. Jak už bylo zmíněno, na rozdíl od svých svobodných vrstevníků otroci prožívali dětství krátké, plné chudoby, těžké práce, častých fyzických trestů a všudypřítomného strachu. Strach měl mnoho podob – od obav z tvrdého trestu za sebemenší přestupek až k té největší hrůze, odloučení od rodiny či společenství matky a dalších otroků, které rodinu suplovalo. Velkým šokem bylo rovněž zažít, jak jsou rodiče bití nebo jinak týráni, a tak nejtraumatičtějším aspektem dětství otroků bylo vědomí, že jejich rodiče jsou zcela bezmocní a nemohou ochránit sebe ani své děti. Josiah Henson detailně popisuje, jak jeho otec zachránil jeho matku před znásilněním tím, že bílého útočníka srazil k zemi. To však byl v otrokářské společnosti neprominutelný zločin a „*odplata ihned následovala: sto ran bičem na holá záda, přibití pravého ucha k lynčovacímu kůlu a poté jeho odříznutí od těla.*“⁵⁹ Tento krutý trest proměnil Hensonova otce v „*zasmušilého, mrzutého, umíněného*“ člověka, kterého otrokář raději brzy prodal. William Wells Brown barvitě vylíčil hrůznou vzpomínku na to, jak byla jeho matka potrestána za patnáctiminutové zpoždění: „*Slyšel jsem každé prásknutí biče a každičkový sten a výkřik mé ubohé matky. Mrazilo mne a hlasitě jsem nařikal.*“⁶⁰ Thomas Jones zase bolestně vzpomínal na zbičování své sestry.⁶¹ Nicméně i když se krutost

55 Tamtéž, s. 176.

56 Tamtéž, s. 178.

57 D. K. WIGGINS, *The Play of Slave Children*, s. 181.

58 L. ALSTON, *Children as Chattel*, s. 208.

59 J. HENSON, *The Life of Josiah Henson*, s. 36.

60 William BROWN, *Narrative of William Brown, A Fugitive Slave, written by Himself*, Boston 1847, s. 15–16.

61 T. H. JONES, *The Experience Of Thomas H. Jones*, s. 214.

netýkala příbuzného, měla na děti podobný účinek: „*Na tu noc nikdy nezapomenu. Nikdy předtím v celém svém dosavadním životě jsem neslyšel stovky ran dopadat jednu po druhé na lidskou bytost. Zoufalý nářek a sténání, ne, ach, prosím, pane, ne, mi znělo v uších ještě po celé dlouhé měsíce.*“⁶² Důvody k takovému trestu mohly být vážné, ale i zcela malicherné či absurdní: „*Mého otce zbičovali, protože se podíval na otroka, kterého zabili, a plakal nad ním.*“⁶³

Zotročení rodiče byli bezmocní a nemohli chránit ani své vlastní děti před krutostí majitele: „*Často po návratu z celodenní práce na poli našla moje maminka zádička svých dětí rozsekaná bičem Johna Wagara [otrokářova syna] ... ale na její bolest a smutek nebyl žádný lék, protože kdyby si postěžovala, dopadla by její záda úplně stejně.*“⁶⁴

Někdy bývaly děti s relativně světlou pleťí týrány manželkami otrokářů, protože jejich samotná existence byla trvalou připomínkou manželových záletů. I proto se Harriet Jacobsová ve svém životopise snaží nepřímou apelovat na čtenářky, aby bojovaly proti otroctví, protože jeho zrušením tak ubude jejich mužům snadná a beztrestná příležitost k nevěře, a oni se stanou lepšími a ctnostnějšími manžely.

V dětech v otroctví se nejspíše utvářel poměrně složitý pojem rodičovské autority, protože to nebyli rodiče, ale otrokáři, kdo měl konečné právo děti trestat či odměňovat a rozhodovat o všech aspektech jejich životů. Thomas Jones zaznamenal, jak zoufale plakala jeho matka: „*Nemohu tě zachránit, Tome, pán tě prodal a ty musíš jít.*“⁶⁵ Jacob Stroyer si jednou stěžoval svému otci, že ho otrokář často bije bez důvodu, ale otec mu mohl pouze říci: „*Nemohu udělat nic víc, než se modlit k našemu Pánu, aby uspíšil čas, kdy tohle všechno skončí, to je jediné, co mohu udělat.*“⁶⁶ Allen Parker píše: „*Otec otrok má velmi málo kontroly nad svými dětmi, když jsou malé, a vůbec žádnou, když jsou dost velké na to, aby začaly pracovat na poli.*“⁶⁷ Takto nad situací otců v otroctví lamentoval Henry Bibb: „*Kdo si vůbec dokáže představit pocity otce a matky, když se dívají, jak je jejich malé dítě bičováno a beztrestně týráno, zatímco oni jsou postaveni do situace, kdy mu nemůžou poskytnout žádnou ochranu. Ale všichni jsme byli prohlášeni za majetek a jako takoví drženi; otec a matka otroci!*“⁶⁸

Někteří otrokáři vědomě zatloukali klín mezi děti otroků a jejich biologické rodiče častým vměšováním do výchovy, například pokud se jim zdálo, že si děti zaslouží trest, do-

62 H. JACOBS, *Incidents in the Life of a Slave Girl*, s. 15.

63 Roberta MANSON in: Julius LESTER, *To Be a Slave*, New York 1968, s. 33.

64 J. THOMPSON, *The Life of John Thompson*, s. 46–47.

65 T. H. JONES, *The Experience Of Thomas H. Jones*, s. 213.

66 Jacob STROYER, *Sketches of My Life in the South*, pův. vydání 1879, in: B. E. McCarthy – T. L. Doughton (ed.), *From Bondage to Belonging*, s. 186.

67 A. PARKER, *Recollections of Slavery Times*, s. 299.

68 H. BIBB, *Narrative of the Life and Adventures of Henry Bibb*, s. 81.

hlédli, aby je jejich rodiče potrestali, ale pokud usoudili, že si děti zaslouží odměnu, odměňovali je sami; někteří si zase dávali záležet, aby se přišli na dítě podívat, bylo-li nemocné.⁶⁹ Zatímco někteří otrokáři alespoň uznávali svazky spontánně vzniklé mezi otroky a podporovali monogamní vztahy, byť jen proto, že doufali, že takto „spokojení“ otroci se budou množit lépe, jiní se naopak záměrně snažili jakékoli vazby mezi svými otroky narušit, jak zaznamenává například Thompson: „*Pan W. byl velmi krutý plantážník. Někdy nutil jednoho otroka, aby bil jiné, nebo aby manžel zbil svou ženu, matka svou dceru, otec syna.*“⁷⁰ Tak otrokářský systém beztrestně dovoloval narušovat nejen přirozené vazby v rodině, ale i samotné fungování rodičovské výchovy a základních mezilidských vztahů.

Do světa nesvobody a práce byly děti uváděny postupně. Malé děti mohly pomáhat například s hlídáním mladších sourozenců nebo v drobných domácích činnostech svých soukmenovců, otrokáři od nich obvykle do šesti let věku práci nevyžadovali.⁷¹ Mezi šestým a desátým rokem věku děti dostaly různé menší povinnosti, například zametat, nosit vodu nebo dříví, sbírat roští, plít, plašit ptáky z čerstvě osetých polí, sbírat škůdce z rostlin tabáku, ale někdy i česat bavlnu, a tuto práci děti musely vykonávat po celý den. Mohly také pomáhat v domácnostech otrokářů jako služebníci. Dětská práce není samozřejmě v dějinách ničím neobvyklým, děti se od útlého věku postupně zapojovaly do domácích činností, pečovaly o mladší sourozence, podílely se na běžných domácích pracích a příkládaly ruce k dílu také na poli, v péči o hospodářská zvířata či v řemesle rodičů, a to nejen ve Spojených státech. Jak uvádějí Milena Lenderová a Karel Rýdl, zabývající se dětstvím v českých zemích, „*k vydatné pomoci doma byla vedena většina chlapců a dívek, ještě než odrostli dětským střevíčkům*“.⁷² Tady však hovoříme o práci otrocké, práci svou povahou námezdní, avšak bez mzdy, kdy děti nepracovaly v domácím prostředí společně se svými rodiči, ale trávily každý den od rána do večera na polích a plantážích, případně v domech otrokářů pod přísným dozorem odloučeny od rodinného prostředí a svých blízkých. Většina otroků byla využívána k práci na plantážích, proto zapojení dětí do pracovního života dospělých otroků záleželo hlavně na tělesné konstituci a schopnosti vykonávat těžkou manuální práci od úsvitu do západu slunce.⁷³ Konečné rozhodnutí o tom, kdy se které dítě musí plně zapojit do práce, bylo na jeho majiteli.

69 L. ALSTON, *Children as Chattel*, s. 212–213.

70 J. THOMPSON, *The Life of John Thompson*, s. 46.

71 Tamtéž, s. 226.

72 Milena LENDEROVÁ – Karel RÝDL, *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století*, Praha – Litomyšl 2006, s. 293.

73 J. THOMPSON, *The Life of John Thompson*, s. 227.

Tak pro většinu otroků nebyl přechod z dětství do dospělosti ve znamení zapojení se do práce, byl jen postupným a plynulým nárůstem míry pracovních povinností. V podobném duchu vzpomíná na svá dětská léta v otroctví Frederick Douglass: „*Pracovali jsme na poli za každého počasí. Nikdy nebylo příliš horko nebo příliš zima; žádný déšť, kroupy ani chumelenice nebyly dost silné, abychom mohli ustat v práci.*“⁷⁴ Booker T. Washington dodává: „*Co jen moje paměť sahá, každý den mého života byl naplněn nějakou prací.*“⁷⁵ A další otrok vzpomínal: „*Začali jsme pracovat, jakmile jsem se dokázali batolit. Nejdříve jsme sbírali suché klestí. Ať bylo horko nebo mrzlo až praštělo, museli jsme jít, prý abychom se otužili.*“⁷⁶

Se zrušením otroctví se bohužel situace nezlepšila okamžitě, protože po samotném právním aktu osvobození otroků následoval dlouhý boj o definici svobody, v němž se děti rychle staly „bitevním polem“.⁷⁷ Bývalí otrokáři a plantážníci viděli v osvobozených dětech zdroj levné pracovní síly a využívali zákonů o učednictví⁷⁸ k tomu, aby přinutili děti – bývalé otroky – pracovat pro ně bez nároku na mzdu. Z čistě statistických údajů je zjevné, jak veliký podíl na ekonomickém růstu země padl na drobná bedra zotročených dětí.⁷⁹

Ačkoliv z mnohých studií vyplývá, že otroci si dokázali vytvořit vlastní subkulturu a mechanismy, které jim pomáhaly přežít a alespoň trochu zmírňovat dopady otrokářského systému, není sporu o tom, že jejich život byl plný traumat a tragédií, jejichž dopad býval celoživotní. Zacházení s otroky se lišilo podle povahy jejich majitelů, a to od relativně vlídného k vyloženě tyranskému. Tak se v záznamech dochovala svědectví typu: „*Majitel mé maminky bičoval otroky pro zábavu*“ či „*otrokář zbil svého otroka, protože si nemohl vzpomenout, jestli ho už vůbec někdy zbil*“.⁸⁰ Někteří otrokáři vymýšleli speciální formy trestů a týrání, jako bylo „*táhnout kočku za ocas přes nahá záda otroka*“ nebo jej zavřít do „*díry*“.⁸¹ Ale ať byl majitel sebekrutější, neměli otroci žádného zastání, ačkoliv v zákonodárství jižanských států se objevovaly zákony proti zbytečně tvrdému zacházení s nimi. Naopak ani vlídnost a laskavost otrokáře nemohla systém obhájit, protože ani tak nebyli otroci uchráněni prodeje, pokud majitel zchudnul, a když zemřel, stali se prostě součástí dědictví a byli rozděleni či rozprodáni stejně jako ostatní majetek.

74 Cit. v W. KING, *Stolen Childhood*, s. 21.

75 Booker T. WASHINGTON, *Up from Slavery, An Autobiography*, New York 1967, s. 4.

76 Cit. v W. KING, *Stolen Childhood*, s. 23.

77 S. MINTZ, *Huck's Raft*, s. 113.

78 V orig. *Apprenticeship laws*. Viz S. MINTZ, *Huck's Raft*, s. 113–114; W. KING, *Stolen Childhood*, s. 151–154.

79 W. KING, *Stolen Childhood*, s. 41.

80 Tamtéž, s. 92.

81 Tamtéž, s. 99.

Nejtěžší část údělu otroka tak byla pravděpodobně hrozba toho, že může být kdykoliv prodán jinému majiteli a jeho citové a rodinné vazby přitom nebudou vůbec zohledněny. „*Byli jsme jen majetek – ne matka a děti, které jí Bůh daroval.*“⁸² Prodáváni byli nejen dospělí otroci, ale i děti téměř všech věkových kategorií, buď jako společníci pro děti otrokářů, nebo jako sloužící, obvykle z čistě ekonomických důvodů. Pohledná děvčátka se záhy stávala obětí sexuálního zneužívání, neboť byla prodávána k prostituci či jako „společnice“. Za konkubíny byly obvykle vybírány dívky s velmi světlou pletí a jejich „tržní“ cena byla vysoká. John Brown zapsal svědectví o mladičké pohledné otrokyni, která byla ukradena své staré majitelce obchodníkem s otroky. Ten ji „*ihned zatáhl do vozu, brutálně ji zneužil a dovolil svým společníkům zacházet s ní stejně, dokud ji později neprodal.*“⁸³ John Thompson popsál problémy, které měla jeho sestra s „lascivními choutkami“ manžela své majitelky a jak často „*byla bičována, až se jí dělaly kaluže krve u nohou*“, když mu odmítala vyhovět.⁸⁴ Jak poznamenala bývalá otrokyně Harriet Jacobsová, „*ať byla zotročená dívka černá jako eben, nebo světlá jako její majitelka*“, byla vždy sexuálně zranitelná. Tak bohužel platilo, že „*puberta byla velmi smutným obdobím v životě zotročených děvčat*“.⁸⁵

Otrokyně měly ještě menší právní a společenskou ochranu, mohly být beztrestně zneužívány jak svými pány (nebo jakýmkoli jiným bělochem), tak i ostatními otroky. Přezírat četnost a beztrestnost případů zneužívání otrokyň bělochy jistě umožnil i tehdy hojně rozšířený pohodlný rasový stereotyp, podle něž byly černošky bytosti přirozeně promiskuitní.⁸⁶ Wilma King uvádí případ, který se v roce 1859 dostal před soud ve státě Mississippi. Otrok George byl obžalován ze znásilnění ani ne desetileté otrokyně, ale žaloba byla zamítnuta, protože neexistoval žádný zákon, který by kvalifikoval znásilnění či pokus o znásilnění otrokyně otrokem jako zločin.⁸⁷

V otrokářském systému nebyly neobvyklé rozprodeje rodin, a protože se otrokáři chtěli vyhnout problémům s odebíráním dětí matkám, často jim je vzali nečekaně a potají, takže se rodič s dítětem nemohli ani rozloučit. Šance, že by se jednou prodané dítě znovu setkalo se svou matkou či že by se alespoň rodič dozvěděl něco o osudu svého dítěte, byla nulová. William W. Brown uvedl, že v dětství se „*udála situace, která mi způsobila*

82 J. HENSON, *The Life of Josiah Henson*, s. 105.

83 J. BROWN, *Slave Life in Georgia*, s. 11.

84 J. THOMPSON, *The Life of John Thompson*, s. 53.

85 H. JACOBS, *Incidents in the Life of a Slave Girl*, s. 306.

86 Rasově motivované předsudky vůči černoškám přetrvávaly dlouho po zrušení otroctví, ať už šlo o zmíněný stereotyp promiskuity, nebo o poměrování černošek bělošským ideálem krásy. Jak temné dozvuky otroctví a s ním souvisejícího rasismu kalily dětství a dospívání Afro-Američanek, popisuje i řada současných ego-dokumentů. Podrobněji viz např. Karla KOVALOVÁ, *B(e)aring the Naked Truth: The Black Female Body Revisited*, in: *Ostrava Journal of English Philology*, 2009, vol. 1, s. 145–156.

87 W. KING, *Stolen Childhood*, s. 109.

mnoho zármutku. *Můj pán prodal moji matku i všechny její děti, kromě mne, různým lidem po celém St. Louis*“.⁸⁸ Později byl svědkem zoufalství matky, již prodali kojenec: „*Když jsem viděl tu ženu tak zoufale nařikat pro své dítě, třásl jsem se po celém těle pocitem ne nepodobným hrůze*“.⁸⁹ Sojourner Truth vzpomínala, jak často nalezla svou matku v slzách, a když se jí dotazovala na příčinu, matka odpovídala: „*Myslím na tvé bratry a sestry, kteří byli prodáni*“.⁹⁰ Také Sojourner byla v devíti letech prodána od matky pryč. Mosesi Roperovi bylo asi šest let, když jej „*prodali několik set mil daleko od matky*“.⁹¹ Harriet Jacobsová vzpomíná na dražbu, kde bylo sedm sourozenců rozprodáno každému jinému majiteli a zdrcená matka si nepřála než umřít: „*Ubohá žena lomila rukama a vykřikovala, ‚Ztraceny!‘, ‚Všechny jsou ztraceny! Proč mě Bůh raději nezabije?‘*“ A smutně dodává: „*Neměla jsem žádná slova, jimiž bych mohla tu matku utěšit. A takové události se děly denně, ano, dokonce každou hodinu*“.⁹² Otec Sojourner Truth rovněž opakoval přání zemřít, když mu byly vzaty všechny děti a neměl nikoho, kdo by se o něj ve stáří postaral. Nancy Williamsová uvedla, že když její tetě Cissy zemřelo jedno ze sedmi dětí, nebyla příliš zarmoucená, naopak vítězně vmetla do tváře svému pánovi: „*Sláva Hospodinu! Sláva Hospodinu! Moje děťátko odešlo k Ježíši. To jediné mi nikdy neprodáte*“.⁹³ A nejen dospělí otroci, i samy zotročené děti často toužily nežít: „*S naprostou vážností jsem přemýšlel o smrti a přál jsem si, abych si mohl lehnout po bok své matky a zemřít s ní v milujícím objetí*“.⁹⁴

Zdá se, že právě tento aspekt otroctví nejsilněji oslovil současníky a výrazně napomohl abolicionistickým snahám. Řada životopisů otroků přímo nebo nepřímo poukazovala na rozpor mezi dobovým ideálem šťastného a bezstarostného dětství a skutečností, jakou prožívaly děti v otroctví. Tak bylo mistrně nastaveno zrcadlo společnosti, která na jedné straně idealizovala dětství jako křehký věk nevinnosti a radosti a pokládala rodinné vztahy za posvátné, na druhé straně však vědomě a bezostyšně profitovala z ukradeného dětství čtyřmiliónového segmentu své populace. Frederick Douglass hned v úvodu svého životopisu ukazuje, jak jej otroctví zbavilo všech stránek spokojeného dětství – vůbec neznal svého otce, sotva kdy se vídal s matkou, byl vystaven hladu, týrání a tvrdé práci a bylo mu odepřeno vzdělání.

88 W. BROWN, *Narrative of William Brown*, s. 26.

89 Tamtéž, s. 50.

90 O. GILBERT, *Narrative Of Sojourner Truth*, s. 5.

91 Moses ROPER, *Narrative of the Adventures and Escape of Moses Roper, from American Slavery*, in: *North Carolina Slave Narratives*, s. 41.

92 H. JACOBS, *Incidents in the Life of a Slave Girl*, s. 17.

93 Nancy WILLIAMS in: J. LESTER, *To Be a Slave*, s. 42.

94 T. H. JONES, *The Experience Of Thomas H. Jones*, s. 214.

Dětem otrokům tak byl vzat jakýkoli pocit jedinečnosti a bezpečí. William Brown připomíná, že „*dokonce vlastní jméno, jímž bych byl mezi lidmi znám, mi otroctví upřelo*“⁹⁵ protože na plantážích bývalo běžným zvykem děti otroků číslovat nebo je pojmenovávat podle dnů v týdnu či měsíců, kdy se narodily, a jako příjmení sloužilo jméno majitele. Sallie Craneová v této souvislosti vzpomínala: „*Vlastní jména jsme sotva znali. Plantážník nám neustále nadával do tolika zatracených čubek, černých děvek a potvor, že když se mě na rande můj kluk zeptal, jaké jsou moje iniciály, nevěděla jsem, co odpovědět.*“⁹⁶

Autoři životopisů proto často psali pod pseudonymem, který si sami zvolili jednak proto, aby konečně ustavili vlastní svobodnou identitu, jednak pro lepší ochranu před „lovci lidí“, kteří brázdili území neotrokářských států a pátrali po uprchlých otrocích, které pak s finančním profitem vraceli původním majitelům.

Úděl zotročených dětí se stal citově mocným nástrojem protitrokářské argumentace a byl často a úspěšně využíván v projevech, traktátech a pamfletech, ale i v uměleckých dílech bojujících proti této instituci. Abolicionisté poukazovali na to, že otrokářský systém je jednak nekřesťanský, jednak ne-americký. Ač by se na první pohled mohlo zdát, že dokazovat nemorálnost a nekřesťanskost otrokářství je snadné, opak byl pravdou. Zastánci otrokářství totiž argumentovali mnoha pasážemi Starého zákona, v nichž je existence otroků chápána jako běžná součást společnosti, kdežto abolicionisté se mohli dovolávat pouze obecnějších novozákonních formulací o mezilidských vztazích. Takto například argumentovala *Protitrokářská abeceda*, slabikář oblíbený v abolicionistických kruzích a často dávaný jako vánoční dárek:

„*B je bratr pleti
Trochu tmavšího odstínu
Ale v očích našeho nebeského Otce
Je stejně drahý jako ty.*“⁹⁷

Neamerickost systému se naproti tomu dokazovala snadněji, protože svoboda jedince a jeho individuální práva byla vždy vnímána jako neodmyslitelná součást americtví. Tak i slabikář poukazuje na rozpor mezi ideálem svobody symbolizovaným americkým orlem a realitou otroctví:

95 W. BROWN, *Narrative of William Brown*, s. 5.

96 Sallie CRANE in: J. LESTER, *To Be a Slave*, s. 30.

97 *The Anti-Slavery Alphabet*, Philadelphia 1847, s. 4. V originále: “*B is a Brother with a skin / of somewhat darker hue / but in our Heavenly Father’s sight / he is as dear as you.*”

„*O je Orel, kroužící ve výškách;
Emblém svobody;
Ale dokud své bratry spoutáváme okovy,
Naším symbolem nemůže být.*“⁹⁸

A dokonce dodává u písmene U (Upper Canada), že v Kanadě, která je pod britskou vládou, je na tom uprchlý otrok konečně mnohem lépe, protože po dlouhém putování je v bezpečí svobody,⁹⁹ tvrzení o to paradoxnější, že ještě o století dříve argumentovali zastánci samostatnosti tehdejších kolonií poukazováním na nesvobodu britského systému, na nutnost odtrhnout se od tohoto zkorumpovaného a tyranského anglického rodiče.

K údělu dítěte se slabikář obrací u celé řady písmen. Písmeno I (infant, v češtině tedy N jako nemluvně) uvádí:

„*N je nemluvně z náručí
své milující matky vyrvané
a spolu s koňmi, kravami a obilím
na veřejné dražbě prodané.*“¹⁰⁰

Právě obraz dítěte nabízeného v dražbě jako zboží (to byl koneckonců i jeho právní status) a natrvalo tak odloučeného od své milující matky se opakuje jako stálice ve většině protitrokařské argumentace. Mistrně jej využila i již zmiňovaná *Chaloupka strýčka Toma* H. B. Stoweové, kde se motiv rozporu mezi ideálem šťastného chráněného dětství a realitou dětství v otroctví objevuje v řadě variací.

Ačkoliv Henry Bibb napsal, že „*žádný jazyk ani pero dosud nevyjádřily a ani vyjádřit nemohou všechny hrůzy amerického otroctví*“¹⁰¹ životopisy otroků nicméně poskytly cenný zdroj faktických informací o podobě otroctví, vyvracely mnohé dobové předsudky jak o instituci otroctví, tak i o povaze či přirozenosti černochů, zasáhly poměrně širokou čtenářskou obec a inspirovaly vznik dalších literárních děl. Definitivně tak prolomily pohodlnou clonu lhostejnosti a nevědomosti, která ještě na počátku devatenáctého století mezi obyvateli amerického Severu existovala. Ačkoliv je jejich podíl na konečném zrušení otroctví nezměřitelný, je zároveň také nepopiratelný. I z dnešního hlediska zůstávají živo-

98 Tamtéž, s. 9. V originále pod písmenem E: “*E is the Eagle, soaring high; / An emblem of the free; / But while we chain our brother man, / Our type he cannot be.*”

99 V originále: “*U is for the Upper Canada / where the poor slave has found / rest after all his wanderings / for it is British ground.*” Tamtéž, s. 14.

100 Tamtéž, s. 9.

101 H. BIBB, *Narrative of the Life and Adventures of Henry Bibb*, s. 65.

topisy cenným dokladem nejen o individuálním životě a o konkrétní instituci, ale i o fungování člověka a lidského společenství v nesvobodě, o způsobech vyrovnávání se s extrémními životními situacemi, o neutuchající lidské touze po svobodě a o potřebě důstojnosti.

Summary

Slave Childhood as Depicted in Slave Narratives

Long gone is the time when studying childhood was seen as a marginal subject for serious scholarly research; on the contrary, recent decades have witnessed an unprecedented flourishing of the discourse on childhood and childhood studies evolve as an interdisciplinary site of inquiry. Drawing on a variety of slave narratives, the article discusses the situation of slave children particularly during the first half of the nineteenth-century in American South. Slave narratives as a genre of its own, a specific kind of American autobiography, has, apart from its literary qualities and despite its central position in abolitionist propaganda, maintained a high level of historical authenticity and accuracy, accuracy so high that they are, in fact, considered more as historical documents than literary texts. The article engages the nineteenth-century narratives of Henry Bibb, John Brown, William Wells Brown, Frederick Douglass, Josiah Henson, Harriet Ann Jacobs, Thomas Jones, Lunsford Lane, Allen Parker, Moses Roper, Jacob Stroyer, John Thompson, Sojourner Truth and Booker T. Washington with only occasional reference to narratives collected during the 1930s as part of the Federal Writers Project. After a brief introduction of each of the autobiographer, the article then discusses some aspects of childhood in slavery, such as the early separation of infants from their biological mothers on large plantations, the often inadequate nutrition they received

at least until they were fully involved in field work, their gradual introduction into the world of work, their initial ignorance of their status and the painful and inevitable moment of realization of the implications of being a slave, the traumatic experiences of being beaten or witnessing a parent or a relative whipped, the tragedies of family separation due to sale, but also the play and games of slave children, and the coping mechanisms of the slave subculture.

The article tries to show that slave children (a large segment of population of about two million children and youth up to the age of sixteen at the onset of the Civil War) were in fact important historical agents. It also contrasts the situation of the slave child and the realities of slave childhood with the period's idealization of childhood as a state of innocence, purity, happiness, a state that must be protected from harsh realities of the adult world both by creating a safe and loving family environment and by providing education and keeping children away from workforce longer than in the previous centuries. This contrast did not of course go unnoticed by contemporaries but was successfully used as a powerful emotive tool in combating that *peculiar institution* of slavery by abolitionists in their speeches and pamphlets as well as by writers such as Harriet Beecher Stowe in her famous anti-slavery novel *Uncle Tom's Cabin*.

Maroš MELICHÁREK

Vuk S. Karadžić: Srbi všetci a všade. Od juhoslovanstva k myšlienke “Velkého Srbska”

Abstract: *The main aim of the study is to present various interpretations of the controversial treatise by Vuk S. Karadžić “Kovčezič za istoriju, jezik iobičaje Srba sva tri zakona” and also to demonstrate the cultural, linguistic and social conditions of its origin. An important factor of the analysis is the problem of national historiographies, more specifically of the Serbian and Croatian historiographies. This document is considered from defensive or hegemonistic and aggressive or even Great-Serbian positions. One of the main motifs of the treatise is the question of why Vuk Karadžić created the postulate on stocav definition of the Serbian nationality. There are four interpretation variants at our disposal. The first possibility is that Vuk Karadžić consciously increased the number of Serbs to the detriment of Croats and Bosnian Muslims or Slav Muslims in the Ottoman Empire. We may also consider the fact that Vuk Karadžić to some extent adopted the ideas of prominent European Slavacists (Kopitar, Šafárik, Dobrovský and others). The ethnic diversity within the military borders could also have influenced him. His document could also have been a sort of defence against the growing Croatian nationalism and efforts to acquire the cultural legacy of Dubrovnik on the part of the Croats. However, at the same time an equivalent process was taking place with the Serbs in the region of Dalmatia.*

Key words: *nationality, nationalism, stocav dialect, Serbia, language*

Rok 1849 zrejme neznamenal v živote Vuka Karadžića (v cyrilike Вук Стефановић Караџић, 1787-1864)¹ nejaký významný medzník, no v histórii Srbsko-chorvátskych, či Srbsko-bosnianskych vzťahov je to rok mimoriadne dôležitý a kľúčový

1 Vuk Stefanović Karadžić sa narodil v dedinke Tršić, neďaleko Loznice na území vtedajšej Osmanskej ríše 6. novembra v roku 1787. Miesto jeho narodenia je v kontexte srbského národného obrodzenia pomerne vzácné, keďže bol jedným z mála významných srbských národovcov, ktorý sa nenarodil na území Vojvodiny. Od narodenia bol veľmi chorľavý a tak mu rodičia dali meno Vuk, čo je v preklade vlk, aby sa mu všetky zlé sily vyhýbali, no veľmi mu toto meno nebolo nápomocné, keďže už v mladom veku prišiel o nohu. Aj napriek jeho hendikepovanej dolnej končatine sa zapojil do Karadžordje povstania pod velením Juraja Čurčija. Základné vzdelanie získal doma v Loznici, potom pokračoval v štúdiu v kláštore Tronoši, neskôr na gymnáziu v Srijemských Karlovciah a tzv. Veľkej škole v Belehrade. Po pobyte v Zemune odišiel do Viedne, kde spoznal svoju budúcu manželku Annu Krausovú i priateľa a radcu Jerneja Kopitara. Vuk Karadžić zomrel 26. januára roku 1864 vo Viedni, kde bol i pochovaný, no jeho telesné pozostatky boli 30. septembra roku 1897 s veľkou poctou prenesené do Belehradu. Na prenose telesných pozostatkov sa priamo podieľal i vtedajší srbský panovník Alexander I., keďže k prenosu došlo i na základe jeho dekrétu z 2. mája 1897. Dnes sa jeho hrob nachádza pred vstupom do tzv. Sabornej crkvi. Andra GAVRILOVIĆ, *Znameniti Srbi 19. veka 1800–1900 God I.*, Záhreb 1901, s. 16. Dostupné na internete: <<http://digital.nb.rs/eng/direct.php?sign=A-387-I>> [cit. 2010-04-19]; TÝŽ, *Spomenica o prenosu praha Vuka Stefanovica Karadzica iz Beca u Beograd 1897. godine*, Beograd 1898, s. 4, 12.

a to hlavne z hľadiska interpretácie tzv. “veľkosrbskej” myšlienky. V roku 1849 totižto vychádza Karadžičovo zrejme najdiskutovanejšie a najkontroverznejšie dielo – teoretický spis s názvom *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* (v slovenskom preklade *Kufřík histórie, jazyka a zvykov Srbov všetkých troch náboženstiev*). Zvyčajne sa ne správne udáva ako názov iba prvá a z hľadiska nacionalistických ideí najhodnotnejšia časť práce s názvom *Srbi svi i svuda*,³ no tá je iba súčasťou celého diela, kde sa nachádzajú ešte ďalšie kapitoly *Boka Kotorska, Risanski običaji a Srpske Zdravice*.⁴ Karadžić, dovoľm si tvrdiť, netušil, čo už samotný názov jeho práce spôsobí – Srba sva tri zakona, Srbi troch vierovyznaní, a to pravoslávneho, moslimského a rímskokatolíckeho, z čoho samozrejme možno odvodiť postulát o Bosniakoch ako moslimských Srboch a Chorvátoch ako rímskokatolíckych Srboch. Po svojom vydaní spôsobil tento postulát množstvo problémov a nezhôd vo vzťahoch Chorvátov a Srbov (k jeho dezinterpretáciám dochádzalo hlavne počas občianskej vojny na začiatku deväťdesiatych rokov 20. storočia).

Hlavným cieľom tejto štúdie je poukázať na možné interpretácie Karadžičovho spisu v kontexte myšlienky vytvárania “Veľkého Srbska” a zodpovedať pálčivú otázku, či je možné *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* nazývať jazykovednou platformou tejto idey a taktiež, čo vlastne viedlo Vuka Karadžića k sformulovaniu takejto na prvý pohľad hegemonistickej myšlienky. V slovenskej a českej historiografii nebol tomuto problému venovaný dostatočný priestor, hoci Vuk Karadžić je známou postavou aj v súvislosti s našimi dejinami (avšak skôr z literárneho hľadiska).⁵

2 Pri preklade sa možno stretnúť i alternatívou truhlica, truhlička resp. archa – v nemčine Vuk nazval túto prácu ako *Kästlein für Geschichte, Sprache, Sittem und Gebräuche der Serben aller drei Religionen*. Archív Srbskej Akadémie Vied a Umení (Архив САНУ) Belehrad, inv. č. 8469/1, krabica 297, заоставштине Вука Караџића, Vuk Karadžić – Francu Jozefu, Viedeň 18. 7. 1851.

3 V slovenskom preklade – *Srbi všeti a všade*, no podľa najnovších teórií je možné tento názov z anglického jazyka prekladať i ako *All the Serbs whenever they are*, čo by znamenalo *Všetci Srbi všade*, kde sa nachádzajú (tradičný anglický ekvivalent je *Serbs all and everywhere*). Radoš LJUSIĆ, *Serbian, Great-Serbian and Yugoslav State Policies of Serbia (1804–1918)*, in: *Great Serbia (Truth, Misconceptions, Abuses)*, Belehrad 2004, s. 162.

4 Pozri: Vuk Stefanović KARADŽIĆ, *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona*, Wien 1849, s. 1–27. Dostupné na internete: <<http://digital.nb.rs/eng/direct.php?sign=S-II-0470>> [cit. 2010-05-07].

5 Výskumu diel Vuka Karadžića sa na Slovensku venoval napr. Emil Horák, ktorý je však literárnym vedcom, nie historikom, no jeho práce sú značným prínosom i historickej obci – Emil HORÁK, *Vuk Karadžić a Ludovít Štúr*, in: *Studia Academica Slovaca* 16, Prednášky XXIII. letného seminára slovenského jazyka a kultúry, red. J. Mistrík, Bratislava 1987, s. 127–137; TÝŽ, *Vuk Stefanović Karadžić a Ludovít Štúr*, *Zápisník slovenského jazykovedca* 6, 1987, č. 4, s. 14–16 (tézy prednášky konanej dňa 10. 11. 1987 v Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV v Bratislave); TÝŽ, *Srbský a chorvátsky spisovný jazyk (vztahy a súvislosti)*, in: *Slavica Slovaca* 34, 1999, č. 1, 13 s. Dostupné na internete: <<http://www.cceol.com>>; k úlohe Vuka Karadžića v rámci vytvárania srbského nacionalizmu Maroš MELICHÁREK, *Myšlienka „Veľkého Srbska“ v 19. storočí*, in: *Zborník príspevkov z vedeckej konferencie Forum Slavica 2009 (usporiadanej v Nitre 2. júla 2009)*, zost. Rastislav Lukáč, Nitra 2010, s. 3–7. Dostupné na internete: <http://www.slavica.sk/index.php?option=com_content&view=article&i

Vuk Stefanović Karadžić predstavil Srbom novú dimenziu vo vnímaní vlastnej identity. Jeho práca prezentovala sekulárnu víziu srbského národa, nezaloženú na náboženskom presvedčení, ale na otázke jazykovej príslušnosti (môžeme sa stretnúť i s pojmom jazykovedný nacionalizmus). Z tohto dôvodu sa dostal do konfliktu so srbskou pravoslávnu cirkvou. Karadžić predstavil kritériá určujúce srbskú národnú identitu, samotný koncept národa a národnosti. Do roku 1836 boli Srbi z národného hľadiska vnímaní ako balkánska komunita pravoslávnej viery, používajúca cyriliku a zachovávajúca národnú legendu kosovskej tragédie z roku 1389 a legend o nej.⁶ Karadžić je označovaný za tvorca tzv. nacionalizmu na jazykovom základe, resp. jazykovo ponímaného nacionalizmu, keďže srbskú národnú identitu spojil s tzv. štokávskym nárečím.⁷

Okrem spomínaného diela sa Vuk Karadžić preslávil i ako reformátor srbského jazyka, keď ho upravil pre potreby bežného obyvateľstva, no od vydania jeho slovníka (*Srpski Riječnik*) v roku 1818⁸ však ešte prebehlo v srbskom jazyku mnoho zmien, kým sa ustálil po formu, akú poznáme dnes. Mimoriadne dôležitú úlohu zohral Karadžić i pri zbiehaní a zaznamenávaní jednotlivých hrdinských piesní (tzv. junačke pesme) srbského národa a s tým veľmi úzko súvisel proces uvedomovania svojej vlastnej minulosti a taktiež vo formovaní ich národnej identity. Tieto národné piesne boli prezentované potulnými

d=52&Itemid=59>; odraz Karadžićovej tvorby na českú literatúru počas jeho života mapuje štúdia Milada ČERNA, *Vukovo delo u češkoj književnosti njegovog doba*, in: Viktor Novak (ed.), *Vukov Zbornik*, Belehrad 1966, s. 339–355; problematiku vzťahu Vuka Karadžića k českému prostrediu a spoločných vzťahov sa zaoberá zborník – Zdeněk MATĚJKA (red.), *Vztahy České republiky se Srbskem a Černou Horou*, Praha 2004 a taktiež zborník Ladislav HLADKÝ – Bronislav CHOCHOLÁČ – Libor JAN – Václav ŠTĚPÁNEK, *Od Moravy k Moravě. Z historie česko-srbských vztahů v 19. a 20. století*, Brno 2005. Dôležitú súčasť výskumu predstavujú práce Václava Žáčka ako napr.: Václav ŽÁČEK, *Češi a Jihoslované v minulosti: od nejstarších dob do roku 1918*, Praha 1975; TÝŽ, *Dějiny Jugoslávie*, Praha 1970; TÝŽ, *František A. Zach: Život a činnost čes. vlastence, pol. emigranta, slov. dobrovolníka a srbského generála F. A. Zacha (1. 5. 1807 – 14. 1. 1892)*, Praha 1977. Parciálne sa možno s problematikou spisu *Srbi svi i svuda* stretnúť v prácach Jan RYCHLÍK a kol., *Mezi Vídní a Cařihradem – 1. Utváření balkánských národů*, Praha 2009, s. 114; Ladislav HLADKÝ, *Bosenská otázka v 19. a 20. století*, Brno 2006, s. 63–64; Jan PELIKÁN a kol., *Dějiny Srbska*, Praha 2006, s. 208–209; Miroslav ŠESTÁK a kol., *Dějiny jihoslovanských zemí*, Praha 2009, s. 226.

6 Vladislav SOTIROVIĆ, *Balcanica, Serbica, Yugoslavica*, Vilnius 2007, s. 48. Dostupné na internete: <<http://www.freewebs.com/oplenac/Sotirovic%20Balcanica%20Serbica%20Yugoslavica%20printed%20version%20as%20a%20book.pdf>> [cit. 2010-04-14].

7 V pôvodnom srbochorvátskom jazyku boli obsiahnuté tri nárečia, pomenované podľa zvrätneho zámena čo. Kajkávské nárečie (kaj) – v danom historickom období sa ním hovorilo prevažne v severozápadnej časti Chorvátska a v okolí Záhrebu, Čakávské (ča) bolo používané na severe jadranského pobrežia a na ostrovoch v Jadranskom mori a Štokávské (što), ktoré je typické pre oblasť Srbska, Čiernej Hory, Bosny a Hercegoviny a časti východného územia dnešného Chorvátska.

8 Prvé vydanie srbského slovníka – Vuk Stefanović KARADŽIĆ, *Srpski riječnik: istolkovan njemačkim i latinskim riječima*, Wien 1818. Dostupné na internete: <<http://digital.nb.rs/eng/direct.php?sign=S-II-0458>>; Vuk Karadžić však v neskoršom období svoj slovník ešte prepracoval a taktiež napísal viacero filologických spisov a traktátov ako napr. *Pismenica serbskoga jezika* (1814), *Srpska gramatika* (1824), *Primjeri srpsko-slavenskoga jezika* (1857) a *Prvi Srpski Bukvar* (1857).

speváckmi v srbčine nazývanými i guslari, ktorí používali jednoduchý jedno alebo dvojsstrunný hudobný nástroj nazývaný gusle.⁹ Zbierku národných piesní Vuka Karadžića možno rozdeliť do niekoľkých okruhov, a to: Piesne “pred dejinami” ako napr. *Bratia a ich sestra*, alebo *Svadba žiariaceho mesiaca*, Piesne spred bitky na Kosovom poli ako napríklad *Svadba princa Lazara*, *Stavba v Skadare*, Bitka na Kosovom poli – ide tu napr. o piesne ako *Pád srbskej riše*, *Kosovské dievča*, Piesne o Markovi Kraljevićovi – *Marko a víla*, či *Smrť Marka Kraljevića*, ďalšiu časť predstavujú piesne s názvom Pod Turkami ako napr. *Žena Hasana Agu*,¹⁰ či *Janko Jurišić*, Zbojnícke piesne a piesne o Srbskom povstaní predstavujú posledné okruhy národných piesní.¹¹ Práve kolekcia srbských ľudových piesní vyvolala medzi spisovateľmi západnej Európy veľký záujem a to napríklad u J. W. Goetheho, Jakoba Grimma alebo Angličana Johna Lockharta.¹² Jeho prínos pre vývoj srbskej kultúry je neopísateľný. Za jeho životné dielo sa mu dostalo ocenenia od mnohých vedeckých spoločností a taktiež sa stal i členom viacerých z nich – napríklad Kráľovskej akadémie v Lipsku,¹³ no rovnako jeho prácu ocenili i panovníci – ruský cár, pruský cisár a rakúsky cisár František Jozef I.¹⁴ Počas svojho života sa stretol, priatelil a spolupracoval

9 Nástroj typický pre Balkán, používal sa v okrem Srbska i v Bulharsku, Albánsku, Čiernej Hore a Osmanskej ríši. Guslar na ňom hrá podobne ako na violončele. Obrázok tradičného *guslara* v čiernohorskom kroji (v srbských národných farbách) – pozri obrázok 2 na stránke <<http://www.njegos.org/heritage/gusle.htm>> a audiovizuálna ukážka predstavenia novodobého srbského guslara Miloša Segra – pozri: <<http://www.youtube.com/watch?v=liuPkIxGrRg>>; Pozri: Meredith OWEN, *Srbski peme; or National songs of Servia*, London 1861, s. 11. Dostupné na internete: <<http://www.archive.org/details/srbskipesmeorn00lyttgoog>> [cit. 2010-04-14].

10 Táto sentimentálna balada, ktorá vznikla v rokoch 1646–1649 na území Bosny, je jednou z najznámejších a najprekladanejších ľudových juhoslovanských balád. Prvýkrát sa objavila v tlačenej forme v práci Alberta Fortisa pod názvom *Hasanaginica* v roku 1774. Bola preložená do mnohých európskych jazykov – napríklad do nemčiny Goethem, do angličtiny Walterom Scottom, do ruštiny Puškinom atď. Vuk si nebol istý, kam zaradiť tento príbeh, keďže to nebola klasická hrdinská pieseň, a tak ju nezahrnul do tzv. „lipskej“ edície, no až neskôr ju umiestnil medzi balady. Význam tejto balady sa prejavil aj na fakte, že sa dvakrát dočkala televízneho spracovania juhoslovanskej televízie a to roku 1976 a 1983. Pozri bližšie Thomas BUTLER, *On Hasanaginica*, in: *The Spirit of Bosnia 2*, 2007, č. 3, s. 1. Dostupné na internete: <<http://www.spiritofbosnia.org/index.php/duhbosne/article/view/105/103>> [cit. 2010-04-15], resp. Larry WOLFF, *Venice and the Slavs*, Stanford 2001, s. 191–192.

11 Milne HOLTON – Vasa MIHAILOVIĆ, *Songs of the Serbian People from the Collections of Vuk Karadžić*, Pittsburgh 1997, s. 13–298.

12 Yves TOMIĆ, *The ideology of a Greater Serbia in the nineteenth and twentieth centuries /expert report/*, Paris 2008, s. 7. Dostupné na internete: <<http://www.helsinki.org.rs/doc/expert%20report%20-%20yves%20tomic.pdf>> [cit. 2010-04-14].

13 V liste z 18. júla z roku 1851 ďakuje spomínanej inštitúcii za prijatie do funkcie korešpondenčného člena a ako symbol vďaky zaslal niekoľko výtlačkov svojich diel – Tri zväzky srbských piesní, preklad Nového Zákona do srbčiny a taktiež Pokladnicu dejín, jazyka a zvykov Srbov všetkých troch vyznaní. Archív Srbskej Akadémie Vied a Umení (Архив САНУ) Belehrad, inv. č. 8470, krabica 161, заоставшине Вука Караџића, Vuk Karadžić – Kraljevskej Akademiji Nauka, Viedeň 18. 7. 1851.

14 V liste adresovanom panovníkovi z roku 1851, ďakuje Vuk jeho veličenstvu za prijatie a ocenenie rytierskeho kríža a ako výraz svojej vďaky mu zasiela diela: Tri zväzky srbských piesní, preklad Nového Zákona do srbčiny a taktiež Pokladnicu dejín, jazyka a zvykov Srbov všetkých troch vyznaní. Archív

s nespočetným množstvom osobností svojej doby, ako ukážku možno spomenúť Dositeja Obradovića, Jerneja Kopitara, Ludovita Štúra (na ktorého urobil tak veľký dojem, že ho nazval „*literárnym patriarchom Srbska*“),¹⁵ Pavla Jozefa Šafárika, Josefa Dobrovského, Leopolda von Rankeho, Jakoba Grimma, Františka Jozefa I., Miloša Obrenovića, Petara II. Njegoša či Ljudevita Gaja.¹⁶

Ako už bolo v úvode naznačené, Karadžić podľa príslušnosti k štokávskemu nárečiu priradil i veľký počet Chorvátov a slovanských moslimov v Osmanskej ríši, ktorých považoval za „*Srbov moslimskej viery*“. Toto rozdelenie, ak by bolo upravené v štátoprávnej forme a bol by podobný štátny celok vytvorený, zahŕňal by v podstate územie takmer celej bývalej Juhoslávie okrem Macedónska. Je jasné, že takéto usporiadanie nemohlo uspokojiť Chorvátov a Bosniakov, a tak proti tejto teórii ostro vystupovali a vystupujú,¹⁷ taktiež je jednoznačne považovaná za „*velkosrbskú*“. Na základe týchto faktov je Vuk Karadžić v odborných kruhoch dodnes považovaný za srbského nacionalistu.¹⁸ Táto idea ja často krát nekriticky prijímaná, ako napr. v práci Michaela Weithmanna: „*Roku 1849 vyšiel Karadžićov spis s nápadným názvom Všetko a všade Srbi* [už tento preklad nie je celkom adekvátny, pozn. aut.]. *V ňom vyjadril nebezpečnú politicko-ideologickú myšlienku vo vedeckom šate – všetci južní Slovania sú Srbi! Chorváti sú teda katolicizovaní Srbi a mali by sa hlásiť k všeobjímajúcemu srbstvu.*“¹⁹ Tu je treba poukázať ešte na jeden závažný fakt, že medzi južných Slovanov patria i Bulhari, Macedónci a Slovinci, no to však autor už ďalej nerozvádza. Známý český historik Jan Rychlík o tejto Karadžićovej práci napísal: „*Karadžić sa zároveň stal i hlásateľom veľkosrbskej myšlienky. V tomto spise [Kovčežić ..., pozn. aut.] vyslovil teóriu, podľa ktorej sú Srbmi všetci Juhoslovania hovoriaci štokávskym dialektom, nech žijú kdekoľvek a sú akéhokolvek náboženského vyznania. Za Chorvátov, národ odlišný od Srbov považoval len kajkavcov a čakavcov.*“²⁰ Je faktom, že spomínaný spis dýcha nacionalizmom, no Rychlík nevysvetľuje okolnosti jeho vzniku, a tak je mož-

Srbskej Akadémie Vied a Umení (Архив САНУ) Belehrad, inv. č. 8469/1, krabica 297, заоставштине Вука Караџића, Vuk Karadžić – Francu Jozefu, Viedeň 18. 7. 1851.

15 Označil ho takto v liste z 22. júla 1842: „*Nezabudnutelny je pre mňa okamih, keď som mal tú česť, rozprávať sa s Vami, literárnym patriarchom Srbska.*“ Archív Srbskej Akadémie Vied a Umení (Архив САНУ) Belehrad, inv. č. 8469/1, krabica 297, Ljudevit Štur – Vuku Karadžiću, Zay Ugrócz 22. júla 1842. Štúr sa o Karadžićovi vyjadril obdivne i v liste Ctiborovi Zochovi z 26. decembra 1837: „*Bol u nás navrátilví sa Mušicki, vnuk slávneho spisovateľa, a slávny Vuk Stefanović – znamenité a zapálené duše slovanské.*“ Jozef AMBRUŠ (zost.), *Ludovít Štúr – Hlas k rodákovi*, Bratislava 1971, s. 8–9.

16 Miogradg POPOVIĆ, *Ljudevit Gaj i Vuk St. Karadžić*, in: Radovi 3, Záhreb 1973, s. 93–109.

17 Pozri napríklad Ivo BANAC, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, New York 1984, s. 81–83.

18 S. Ana TRBOVICH, *Nation building under the Austro-Hungarian Spectre. Croato-Serb Antagonism and Cooperation*, Balcanica 37, 2006, č. 1, s. 200.

19 W. Michael WEITHMANN, *Balkán: 2000 let mezi Východem a Západem*, Praha 1996, s. 177.

20 J. RYCHLÍK a kol., *Mezi Vídni a Cařihradem*, s. 114.

no jeho myšlienku interpretovať ako srbský nacionalistický nárok na susedné územia. Podobný názor prezentoval i Ladislav Hladký.²¹ Karadžićove názory sú často krát správne chápané ako iba ideológia resp. ideologická platforma, nie politický či štátoprávny program, napr. ako „...intelektuálna chrbtica srbského alebo viac presnejšie veľkosrbského nacionalizmu“, ako to prezentoval Tim Judah, no opäť zaznievajú tóny veľkosrbského hegemónizmu.²² Z radov chorvátskych historikov bol odporcom Karadžićovej myšlienky známy chorvátsky historik Ivo Banac,²³ ktorý napísal: „*Naproti vŕetkým tradičným štandardom, rozŕiril definíciu „srbstva“ na vŕetkých hovoriacich ŕtokávskym dialektom, nehľadiac na náboženstvo. Uŕ v roku 1814 napríklad Karadžić napísal o jednom zo ŕtokávskych nárečí, ŕe je charakteristické pre „rímŕkokatolíckych Srbov“. Karadžić priniesol modernú srbskú národnú ideológiu, ktorej cieľom bolo asimilovať veľkú väčŕšinu katolíckych Chorvátov a vŕetkých moslimských Bosniakov.*“²⁴ Eŕte radikálnejŕí názor predstavil Dragutin Pavličević, ktorý Karadžićov spis zaradil do druhej fázy veľkosrbskej agresie, tzv. “*planska faza*”, teda fáza plánovania (1844–1875).²⁵ Je samozrejmé, ŕe chorvátski historici s touto definíciou nemohli a nemôžu súhlasiť, ŕlo by o zásadné zmenŕenie chorvátskeho národa. No pravdou a faktom, ktorý v ŕiadnom prípade nemoŕno poprieť, sú myŕlienky “veľkého Chorvátska”, kde je podobná teória prezentovaná, avŕak opačným smerom. Karadžićovým prvým verejným oponentom z chorvátskej strany bol Ante Starčević, v Chorvátsku známy aj ako “*Otac domovine*” (1823-1896).²⁶ Starčević vo svojich viacerých článkoch

21 L. HLADKÝ, *Bosenská otázka*, s. 64.

22 Karadžićov postulát, ŕe dialekt, nie náboženstvo predstavuje základ národnosti, zohral dôleŕžitú úlohu aj o 150 rokov neskôr a to pri rozpade bývalej Juhoslávie v rokoch 1991–1992. Väčŕšina srbských nacionalistov bola pripravená pripustiť, ŕe západná Hercegovina (*Hrvatska Republika Herceg-Bosna* existujúca v rokoch 1991–1994 s hlavným mestom Mostar) s chorvátskou populáciou nebol región, na ktorý by si uplatňovali nárok, našli sa vŕak aj zástancovia tvrdej línie, ktorí na druhej strane uplatňovali srbský nárok na jazykovom a historickom základe. Tim JUDAH, *The Serbs: History, Myth & the Destruction of Yugoslavia*, New Heaven 2000, s. 61–62. K problematike chorvátskej republiky Herceg Bosna pozri bliŕšie: Krunoslav DRAGANOVIĆ – Dominik MANDIĆ, *Herceg-Bosna i Hrvatska*, Split 1991, s. 87–146.

23 Chorvátsky historik a liberálny politik ŕijúci v USA, no narodil sa v Dubrovniku roku 1947. ŕtudoval na univerzite v Stanforde a momentálne pôsobí na univerzite v Yale. Medzi jeho kľúčové práce patria napríklad *The Break-up of Yugoslavia* z roku 2001, *With Stalin against Tito: Cominformist splits in Yugoslav communism* z roku 1988 či *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* z roku 1984. Banac patril k veľkým kritikom politiky prvého chorvátskeho prezidenta Franja Tuđmana, hlavne smerom k Bosne a Hercegovine.

24 Ivo BANAC, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics*, New York 1984, s. 80.

25 Pavličević napísal: „...práca už svojim samotným názvom [Srbi svi i svuda, pozn. autora] hovorí o čom je reč, tj. Negáciu práva na národné sebaurčenie Chorvátov (Slavóncov i Dalmatíncov), Bosniakov (Moslimov), Hercegovinčanov, Čiernohorcov a to v zhode s názormi slovanskej jazykovej školy, a Karadžić na zdanlivo vedeckej báze určil ŕtokávsky jazyk za kritérium národného sebaurčenia“. Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Dva stoljeća velikosrpskih težnji prema Hrvatskoj 1793–1993*, in: Druŕtvena Istraŕivanja 2, 1993, č. 2–3, s. 245. Dostupné na internete: <http://hrcaak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=51755> [cit. 2010-05-07].

26 I. BANAC, *The National Question in Yugoslavia*, s. 85.

negoval Srbov ako národ a taktiež ich kultúru, jazyk a históriu.²⁷ Jeho ideály radikálneho nacionalizmu skompletizoval Eugen Kvaternik (1825–1871).²⁸ Ďalšími odporcami Karadžića boli i Mihovil Pavlinović (1831–1887), ktorý považoval za základný rys chorvátskej národnej príslušnosti katolícku vieru a taktiež vyhlasoval, že samotní Srbi sa cítia byť Chorvátmi, a Ivo Prodan (1852–1933), ktorý bol horlivým prívržencom ideálov tzv. "pravašstva".²⁹ Tzv. "pravašstvo" (resp. Pravaški pokret) vychádza z programu Strany práva (po r. 1990 Chorvátska strana práva) založenej v roku 1861, ktorej zakladateľmi a hlavnými predstaviteľmi boli spomínaní Ante Starčević a Eugen Kvaternik. Historická HSP³⁰ prišla do vtedajšej chorvátskej politiky tzv. veľko-chorvátsku koncepciu, založenú na chorvátskom historickom štátnom práve a národnej integrácii. Predpokladala vytvorenie samostatného Chorvátska, ku ktorému mali byť postupne pripojené všetky územia, ktoré chorvátsky štát v minulosti kedy mal.³¹

Juhoslovanskú platformu³² prezentujú hlavne názory slavistov 19. storočia, ako boli Kopitar, Dobrovský, Kollár, Mikošič či Šafárik, no už medzivojnová juhoslovanská historiografia ich považovala za zastarané (napr. Viktor Novak, Ivo Šišić). Vzhľadom na okolnosti a fakty v žiadnom prípade nemožno Vuka Karadžića považovať za tvorca "pan-juhoslovanskej myšlienky", ako to vo svojich prácach prezentoval srbský filológ Aleksandar Belić (1876–1960).³³

27 Dokazujú to i jeho tvrdenia v práci *Pasmina Slavoserbska* (Plemená Slávoserbské): „U Stefanu Dušanu ugasi se poslednji trak prejasne hervatske dinastie Nemanjićah, koji kroz vekove i kao kralji vladahu istočno – severnih pokrajinah hervatske.“ Týmto tvrdením o Stefanovi Dušanovi ako o poslednom záblesku chorvátskej dynastie Nemanjićovcov vládnuvich v severno východných oblastiach Chorvátska jasne dokazuje fakt, že jeho hlavným cieľom negovať srbskú kultúru a históriu, keďže Stefan IV. bol najslávnejším stredovekým srbským kráľom. Pozri bližšie: Ante STARČEVIĆ, *Pasmina Slavoserbska po Hrvatskoj*, Záhreb 1876, s. 29.

28 K myšlienke tzv. „veľkého Chorvátska“ či ideológii chorvátskeho nacionalizmu pozri bližšie: Maroš SOVÁK, *Ideológia extrémnej pravice v Chorvátsku a Srbsku*, in: *Stredoevropské politické studie* 10, 2008, č. 2–3, s. 3–9. Dostupné na internete: <<http://www.cepsr.com/clanek.php?ID=339>> [cit. 2010-05-07]; Vasilije KRESTIĆ, *Great-Croatian ideas*, in: *Great Serbia*, s. 129–145.

29 Nikola ŽUTIĆ, *Srbi svi i svuda – Hrvatske zemlje bez Hrvata*, in: *Časopis Instituta za savremenu istoriju Istorija 20. veka* 2, 2005, č. 2, s. 39. Dostupné na internete: <<http://www.ceeol.com/aspx/author-details.aspx?authorid=8ab0d16d-1be5-4d91-93df-f5c0ce66ac42>> [cit. 2010-05-10].

30 Pozri bližšie: *Hrvatska stranka prava*. Dostupné na internete: <<http://hsp.hr/content/view/16/31/>> [cit. 2011-07-10].

31 Jan RYCHLÍK a kol., *Dějiny Chorvatska*, Praha 2007, s. 178–179; M. SOVÁK, *Ideológia extrémnej pravice*, s. 192; Mirjana GROSS, *Starčević i Kvaternik – Spoznaje i nadahnuća*, in: *Politička misao* 37, 2000, č. 1, s. 20.

32 Juhoslovanská platforma predstavuje kultúrnu resp. politickú spoluprácu juhoslovanských národov. Vyvrcholením spoločných snáh by mohla byť federácia jednotlivých juhoslovanských národov.

33 Branislav SOTIROVIĆ, *Kritika interpretacije filoških stavova Vuka Karadžića od strane jugoslovenske integralističke filologije*, *Zbornik Matice srpske za slavistiku* 68, 2005, s. 64. Dostupné na internete: <http://www.maticasrpska.org.rs/casopisi/slavistiku_68.pdf> [cit. 2010-05-10].

Dôležitou otázkou však je, či Karadžić svoje názory na národ a "srbstvo" prezentoval vedome so zreteľom na veľkosrbské hegemonistické postavenie, alebo nie. Ako už bolo viackrát napísané, tento spis mal veľký ohlas, keďže už svojím názvom priťahoval pozornosť nesrbských intelektuálov a spisovateľov. Samotný Vuk sa však proti zle interpretovaným myšlienkam a nepochopeniu jeho myšlienok bránil, dokazuje to i list záhrebským novinám *Pozor*, v ktorom reaguje na článok Josipa Miškatovića³⁴ zo 4. marca roku 1861 slovami: „V 51. čísle Vašich novin zo 4. o.m. som videl, že pán Josip Miškatović zle pochopil moje slová v Kovčežici – „Srbi svi i svuda“. On si mislel, že som tým chcel povedať, že sú všetci všade iba Srbi a to nie je pravda. Tie slová (Srbi svi i svuda) sú nadpisom nad článkom a ja som nimi chcel povedať, že tu bude reč o Srboch všetkých kde žijú, a ako by mohlo byť v nemčine povedané: „Von den Serben überhaupt“ (O Srboch obzvlášť). A ako aj moje vlastné slová v tomto článku dokazujú, že pán G. J. Miškatović nesprávne rozumie a zle interpretuje nadpis môjho článku, pretože ja som povedal, že Srbi sú iba tí, ktorí hovoria srbským jazykom bez rozdielu vierovyznania a miesta života. Na kajkávcov a čakávcov som nepovedal, že sú Srbmi. Prosím Vás pane, ak by ste týchto pár slov vytlačili vo Vašom Pozore.“³⁵ Karadžić v tomto prípade hovorí o srbskom jazyku, nie o štokávskom nárečí a taktiež hovorí o Srboch všetkých kde žijú, teda o miestach obývaných Srbmi, čo bol historický fakt a nešlo o umelé rozširovanie srbského územia: „Zaiste vieme, že teraz Srbi žijú v dnešnom Srbsku (medzi Drinou a Timokom a medzi Dunajom a Starou Planinou), v Metochiji (Od Kosova cez Staru Planinu – pohorie na hraniciach Srbska a Bulharska), kde je Dušanovo sídlo Prizren, srbský patriarchát Peć a kláštor Dečani) v Bosne, Hercegovine, Zete v Čiernej Hore, Banáte, Bačke, Srieme v pravo cez Podunajsko od Osijeku po Sentandrije [Szentendre v Maďarsku, pozn. aut.], vo Slavónsku, Chorvátsku (aj rakúskej aj tureckej časti), v Dalmácii, a takmer na celom jadranskom pobreží až po Terst a Bojanu [Bojana alebo Buna, rieka ústiaca na hraniciach Čiernej Hory a Albánska, pozn. aut.]. Na začiatku som povedal tie, o ktorých viem určite, no nie som si istý, ako ďaleko žijú Srbi v Macedónsku a Arnautsku [turecké pomenovanie pre Albáncov, pozn. aut.].³⁶ V Cetinje, Čiernej Hore, som sa rozprával s dvomi mužmi z Dibra [ide o mesto Debar v Macedónsku, po albánsky Dibra, pozn. aut.], ktorí vraveli, že existuje veľa srbských dedín, kde sa hovorí

34 Josip Miškatović (1836–1890) bol chorvátsky politik a publicista. Bol predstaviteľom tzv. Národnej strany (*Narodna Stranka*) a redigoval časopisy *Novi Pozor*, *Zatočnik* a *Obzor*. Pozri bližšie Vera CILIGA, *Enciklopedija Jugoslavije*, sv. 6, Záhreb 1965, s. 138–139.

35 Tento list bol uverejnený v práci Viktor NOVAK, *Vuk i Hrvati*, Belehrad 1967, s. 464.

36 Arnautsko ako termín použil vo svojich prácach i Šafárik. Viz Pavol Jozef ŠAFÁRIK, *Slovanský národopis*, Praha 1955. Digitalizované pre Zlatý fond denníka SME 2010, s. 41. Dostupné na internete: <http://zlatyfond.sme.sk/dielo/1246/Safarik_Slovansky-narodopis/> [cit. 2010-05-10].

srbsky, medzi srbčinou a bulharštinou, ale bližšie k srbčine ako pravej bulharštine.³⁷ Samozrejme nemožno chápať tieto územia ako myšlienku pre vytvorenie umelého pseudo-štátu, ako tomu bolo napríklad pri memorande Stevana Stratimirovića (1757–1836),³⁸ ide o súpis miest, ktoré sú obývané Srbmi, či už ide na obývanom území o väčšinu alebo menšinu. Je nemožné uvažovať o zlúčení týchto miest, keďže napr. Szentendre je mesto v Maďarsku neďaleko Budapešti, kde srbská komunita síce žila, no Karadžić zaiste nemal na mysli, aby tzv. "veľké Srbsko" siahalo až po Budapešť.

Ako už bolo v úvode naznačené, základným problémom, prečo je tento Karadžićov spis označovaný za nacionalistický, je otázka nárečí srbochorvátskeho jazyka. Otázka nárečí v rámci bývalej Juhoslávie je veľmi komplikovaná, keďže v jej rámci existovalo množstvo miestnych dialektov typických len pre jeden región, napr. zetsko-sandžacki, kosovsko-resanski, slavónski a i.³⁹ Základná klasifikácia nárečí srbochorvátskeho jazyka je založená na rozdielnom používaní slova „čo“ a staroslovienskej samohlásky „jat“ (Ѣ). V srbochorváčtine sa možno stretnúť s prekladom što, ča a kaj, z ktorých sú odvodené názvy nárečí a to štokávské, čakávské a kajkávské (toto rozdelenie sa vo vizuálnej podobe nachádza na obr. 3, ktorý predstavuje mapa dialektov srbochorváčtiny). Za čisto chorvátske možno považovať kajkávské, ktorým sa hovorí v okolí Záhrebu a severovýchodného Chorvátska, a čakávské – používané v oblasti Istrie a Dalmácie (okrem Dubrovníka, kde sa používa štokávské). Štokávsky variant však používajú i Chorváti, taktiež všetky etnické skupiny v Bosne a Hercegovine, Srbi a Čiernohorci (pozri obrázok 1). Výslovnosť jat-u má rovnako tri alternatívy: **a**) -i je *ikavské* (používané v častiach Dalmácie a Hercegoviny), **b**) -(i) je *jekavské* a používa sa vo veľkej časti Chorvátska, Bosny a Hercegoviny, Čiernej Hory a tzv. dubrovníckej oblasti), **c**) -e je *ekavské* (používané hlavne na území vlastného Srbska). Rozdiel možno vidieť napríklad

37 V. S. KARADŽIĆ, *Kovčežić za istoriju*, s. 1.

38 Tento program vznikol v roku 1804 a predstavuje jeden z najstarších politických programov pojednávajúcich o oslobodení Srbov a ich zjednotení v spoločnom štáte v dejinách srbského politického myslenia. Základnou myšlienkou bolo zjednotenie Srbov žijúcich v Osmanskej ríši i Habsburskej monarchii v jednom štáte, ktorý Stratimirović nazval Slavónsko-Srbské veľkovojevodstvo. Jeho územie malo byť pomerne rozsiahle a malo zahŕňať: záliv Boka Kotorska s mestom Kotor, časti Chorvátska a Dalmácie východne od riek Una a Krka, mesto Šibenik, časť Slavónie, belehradský pašalik, Bosnu a Hercegovinu, Čiernu Horu, Kosovo a Metohiju, severozápadnú časť Bulharska v okolí mesta Vidin. Do srbského priestoru zaradil aj časti západného Valašska, dnešné južné Srbsko s mestami Niš, Leskovac, Kruševac a taktiež severnú časť dnešného Albánska v okolí mesta Skadar. Vladislav SOTIROVIĆ, *The memorandum about creation of the autonomous religion-language-based orthodox štokavian Slavonic – Serbian grand duchy*, in: Slavistica Vilnensis, Vilnius 2001, s. 10–11. Dostupné na internete: <<http://ovsiste.webs.com/articlesinenglish.htm>> [cit. 2010-03-11]; Slavko GAVRILOVIĆ, *Srbi u Habsburškoj Monarhii (1792–1849)*, Novi Sad 1994, s. 7–9; Mihajlo MLINAR, *Rodoljubivi arhijereji*, in: Glas javnosti, odp. red. Petar Pašić, 28. október 2000, Belehrad 2000. Dostupné na internete: <<http://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2000/10/29/srpski/F00102801.shtm>> [cit. 2010-03-11].

39 Pozri Pavle IVIĆ, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Novi Sad 1985, s. 68–210.

na slove mlieko (v slovenskom jazyku), ktoré v jednotlivých dialektoch srbochorvátčiny vyslovujeme ako mljeko, mlije, mliko alebo mleko. Kombináciou týchto charakteristík vznikajú názvy jednotlivých dialektov ako napr. ekávsko-štokávsky, ikavsko-čakávsky a i.⁴⁰

Karadžić v podstate prezentoval rovnaké rozdelenie, i keď s istými odchýlkami,⁴¹ o čom svedčí úryvok z Kovčežicu: „*Zo všetkého, čo bolo zatiaľ uvedené, je zrejme, že sa južní Slovania okrem Bulharov na základe jazyka delia na tri skupiny: prví sú Srbi, ktorí hovoria što alebo šta (a tak sa podľa čakávcov /čakavcima/ a kajkávcov /kekavcima – Vukov výraz pre kajkávcov/ môžu nazývať štokávami) a na konci slabík majú o namiesto l, druhí sú Chorváti, ktorí miesto što alebo šta hovoria ča (podľa čoho sa volajú čakavci) a na konci slabiky nemenia l na o, vo zvyšku sa veľmi málo líšia od Srbov, tretí sú Slovinci, ktorých voláme aj Krajnci,*⁴² ktorí namiesto što hovoria kaj (podľa čoho ich voláme kajkávcami), oni sa od Srbov a Chorvátov viac líšia ako Chorváti od Srbov. Medzi Slovincov patria i dnešní Chorváti v kraji záhrebskom, varaždínskom a križevackom, ktorých jazyk je ako prechod medzi krajnským (slovinským) a srbským, ale je zvláštne, odkiaľ prišli tam, kde sú teraz....Čo sa týka čísel týchto južných Slovanov, ja by som povedal, že štokávcov je najmenej tri krát toľko ako kajkávcov a čakávcov dokopy, a kajkávcov je omnoho viac ako čakávcov.“⁴³ Z tohto textu je jasné, že Karadžić zaradil medzi Srbov na základe štokávského nárečia aj časť existujúceho chorvátskeho národa. Otázkou však je, čo ho k tomu viedlo, keďže Karadžić bol vzdelaným človekom, ktorý pomery na Balkáne veľmi dobre poznal – absolvoval množstvo ciest, kde sa zoznámil so zvykmi a jazykom ľudí, ako napríklad v rokoch 1834–1835 po Dalmácii a Čiernej Hore.⁴⁴

Existuje pre to viacero možných vysvetlení a alternatív. Prvou možnosťou je, že Karadžić vedome zvýšil počet Srbov na úkor Chorvátov a bosnianských moslimov

40 Geoff HUSIĆ, *Is there/will be a „Bosnian“ language? Aspects of the Language Question in post-war Bosnia*, in: *The South Slav Journal* 20, 1999, č. 3–4, s. 9–13; Alexander RONELLE, *Bosnian, Croatian, Serbian – a Grammar with Sociolinguistic commentary*, Madison 2006, s. 4–5. Dostupné na internete: <<http://books.google.sk/books>> [cit. 2010-05-06]; Dalibor BROZOVIĆ, *Jezik srpskohrvatski / hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Zagreb 1988.

41 Zaradil sem i slovinský jazyk, ktorý už v modernej jazykovede nezaraďujeme ku srbochorvátčine.

42 Podľa Šafárika boli Krajnci chorvátskeho pôvodu: „*Chorvati čili Chrovati slovou obyvatelé Dalmat a ostrovuv príležitích od Istrie až do Neretvy, jakož již za časuv Konstantina Porfyrogenety, tak též i jejich osadníci v Cernomili a Metlice v Krajne (tito jinak i Bílí Krajnci).*“ P. J. ŠAFÁRIK, *Slovanský národopis*, s. 46.

43 V. S. KARADŽIĆ, *Kovčežić za istoriju*, s. 23–24.

44 Pozri bližšie Milenko PEKIĆ, *Vuk i slovenstvo Dalmacije*, in: *Zbornik Matice srpske za istoriju* 25, 2008, č. 77–78, s. 7–49. Dostupné na internete: <<http://scindeks.nb.rs/issue.aspx?issue=7626>> [cit. 2010-05-10].

resp. slovanských moslimov v Osmanskej ríši, hoci v ich prípade je otázka národnej príslušnosti veľmi neprehľadná a v podstate dodnes nevyhranená, tým, že všetkých tzv. „štokávco“ považoval za Srbov. Čo je do istej miery možné považovať za prejav nacionalizmu s ohľadom na nárast srbského národného povedomia a taktiku budovania silného Srbska v budúcnosti. Druhou alternatívou môže byť fakt, že svoje závery prispôbil vtedajším znalostiam o juhoslovanských dialektoch a nadviazal na prácu popredných jazykovedcov a slavistov⁴⁵ svojej doby, akými boli Kopitar, Dobrovský, Kollár, Miklošič⁴⁶ či Šafárik.⁴⁷ Pavol Jozef Šafárik vo svojej práci *Slovanský národopis* určil počet Srbov k roku 1842 na 5 294 000 a ich počet ďalej rozdelil podľa miesta obývania: „V Uhřích a banátském pomezí 542.000, v Slavonii a slavonském pomezí 738.000, v Chorvatech, t. v částce Záhřebské stolice a v chorvatském pomezí 629.000, v jižní částce Krajny 40.000, v Istrii a uherském Přímoří 254.000, v Dalmatech 391.000, dohromady v Rakousku 2,594.000; v knížectví srbském 950.000, v Bosně, Hercegovině, ve dřevní Rase a krajištěch Arnautska 1,552.000, v Černochoře 100.000, dohromady v Turecku 2,600.000; v Rusku 100.000. Podle náboženství počítáme řecké víry v Rakousku, Turecku i Rusku 2,880.000, římskokatolické v Rakousku i Turecku (v Bosně a Hercegovině) 1,864.000; mohamedánův v Bosně, Hercegovině a dřevní Rase 550.000, kteřížto ač od víry odpadše, nicméně při jazyku přirozeném pořád setrvávají.“⁴⁸ Jednoznačne to svedčí o tom, že medzi Srbov radil i štokávskych Chorvátov. Jeho teóriu kritizoval prívrženec ilýrskeho hnutia Vjekoslav Babukić, ktorý jazyk obyvateľov Chorvátska a Dalmácie označil pojmom „horvatski“.⁴⁹ Podobnú teóriu ako prezentoval Karadžić naznačil už nemecký historik August L. von Schläzer (1735–1809).⁵⁰ Schläzer rozlišoval medzi chorvátčinou, ktorú predstavuje kajkávске nárečie, a bosnianskym, dalmatínskym a ilýrskym dialektom, z čoho je posledný jasne štokávsky (Schläzer ho nazval „*Illyrisch oder Serbisch*“). Známy český filológ a historik Josef Dobrovský považoval všetky územia, kde sa hovorilo štokávsky, za srbské. Západnú variantu juhoslovanského jazyka s latinskými písmenami považoval za polo-srbskú, pokiaľ cyrilickú variantu určil za autentickú pre Srbov (na jeho myšlienky nadviazal i Kopitar). Na vysvetlenie uviedol príklad Dalmatíncov, ktorí používajú latinskú abecedu a sú považovaní za polovičných Srbov (tzv. glagoljaši), a tí, ktorí používajú cyriliku,

45 B. SOTIROVIĆ, *Kritika interpretacije*, s. 48.

46 Rozdelenie Srbov na Štokávco vychádza z jeho práce – *Vergleichende Grammatik der slaw. Sprachen*. Pozri bližšie Velimir DEŽELIĆ, *Miklošič i Hrvati: odgovor gosp. Matiji Murku*, Záhreb 1883.

47 Túto alternatívu presadzoval i chorvátsky lingvista Vatroslav Jagić. Vatroslav JAGIĆ, *Zasluge Vuka Štefanovića Karadžića za naš narodni jezik*, Záhreb 1864, s. 39.

48 P. J. ŠAFÁRIK, *Slovanský národopis*, s. 46–47.

49 B. SOTIROVIĆ, *Kritika interpretacije*, s. 48.

50 I. BANAC, *The National Question*, s. 80.

sú „pravi Srbi“.⁵¹ O tom, že na týchto slavistov (konkrétne na Dobrovského a Šafárika) Vuk Karadžić priamo vo svojej práci nadviazal, svedčia aj jeho slová: „*Dobrovský a Šafárik dokázali, že Srbmi sa volali všetky slovanské národy, že je meno Srb staršie ako Slovania.*“⁵² Preberanie týchto tradičných a v danej dobe (približne do roku 1849) akceptovaných názorov mohlo vo výraznej miere ovplyvniť myslenie Vuka Karadžića pri vytváraní jeho vlastnej koncepcie a v tom prípade by nebolo spravodlivé označiť jeho za pôvodcu veľkosrbskej idej, keďže táto teória bola všeobecne akceptovaná vtedajšími vedeckými špičkami.

Ďalším možným vysvetlením by mohla byť existencia tzv. vojenskej hranice,⁵³ ktorá sa postupne vytvárala od 16. storočia na základe vojenských oblastí existujúcich už v 15. storočí a tvorila obrannú stenu proti prenikaniu islamu do Európy. K pôvodnému územiu, teda západnému Uhorsku, chorvátskych hraníc s Bosnou, ktoré siahali od jadranského mora až k Belehradu, sa k nej po roku 1699 (rok uzatvorenia karlovackého mieru) pričlenili i časti Sedmohradska, bola vytvorená hranica v Slavónsku a v Srijeme, neskôr pribudli aj oblasti Banátu. Vojenská hranica bola vyňatá z právomoci i vlastníctva chorvátskej, resp. uhorskej šľachty, mala vlastnú správu podriadenú Viedni. Pôda bola prideľovaná roľníkom, ktorých povinnosťou bolo bojovať pod rakúskym vedením a to nie len proti osmanskému nebezpečenstvu. Keďže obyvateľstvo nebolo dosť početné, resp. často krát boli časti tohto územia úplne vyludnené, boli na toto územie pozývaní aj obyvatelia iných národov, ktorých úlohou bolo opustené územia kolonizovať. V prípade vojenskej hranice šlo hlavne o Srbov, ktorí sa stali postupne etnickou väčšinou. Svoj reálny význam stratila po roku 1880.⁵⁴ Existencia vojenskej hranice spôsobila rozdelenie historického územia Chorvátska a taktiež do značnej miery rozhádzala etnické zloženie v danej oblasti, kde existovala (obrázok 4 predstavuje rozšírenie dialektov na chorvátskom území roku 1991, kde možno badať fakt, že aj po dlhej dobe od jej zrušenia /roku 1873 bola zrušená a roku 1881 zjedno-

51 Milorad EKMEČIĆ, *Stvaranje Jugoslavije 1790–1918, d. 1*, Beograd 1989, s. 423.

52 V. S. KARADŽIĆ, *Kovčezić za istoriju*, s. 9.

53 Pozri bližšie: Krátky dokument chorvátskej televízie o vojenskej hranici v chorváčtine. Dostupné na internete: <<http://www.mojnet.com/video-vojna-krajina/4b2525493c9922149cee>>.

54 J. RYCHLÍK a kol., *Dějiny Chorvatska*, s. 105–109; Josef DOLEJŠÍ (et al.), *Pod císařským praporem. Historie habsburské armády 1526–1918*, Praha 2003, s. 102; Dragutin PAVLIČEVIĆ, *Vojna krajina: povijesni pregled-historiografija-rasprave*, Záhreb 1984; Walter BERGER, *Baut dem Reich einen Wall. Das Buch vom Entstehen der Militärgrenze wider die Türken*, Graz 1979. Dokumenty k dejinám vojenskej hranice, pozri: Slavko GAVRILOVIĆ, *Gradja za istoriju Vojne granice u XVIII. Veku, knj. I*, Beograd 1989, s. 3–679; J. Dušan POPOVIĆ, *Srbi u Vojvodini II. Od Karlovačkog mira 1699 do Temišvarskog sabora 1790*, Novi Sad 1990, s. 87–164.

tená s Chorvátskom/⁵⁵ štokávské nárečie do istej miery splýva s územím hranice).⁵⁶ Pôvodné chorvátske obyvateľstvo vojenskej hranice nebolo natoľko početné, a tak na jeho územie prichádzali utečenci z osmanského územia, šlo prevažne o Srbov. V polovici 19. storočia tvorili Srbi pravoslávneho vierovyznania okolo 54 % obyvateľstva vojenskej hranice. Karadžića teda pri vytváraní jeho idey všetkých štokávčacov ako Srbov mohla ovplyvniť aj existencia vojenskej hranice, keďže obyvateľstvo na tomto území bolo silne zmiešané so srbskou väčšinou a hovorilo hlavne štokávskym dialektom, hoci nešlo len o Srbov, ale i Chorvátov (v menšom počte i Rumuni, Maďari a Nemci).

V celom spektre možných alternatív, prečo sa Karadžić rozhodol zaradiť medzi Srbov na jazykom základe i Chorvátov a bosnianských moslimov, treba zvažovať kombináciu všetkých rôznych faktorov, ktoré na neho počas jeho života vplývali. Ďalšou z alternatív je i výklad Branislava Sotirovića,⁵⁷ že Karadžićov spis je v podstate obranou proti nastupujúcemu silnejúcemu chorvátskemu nacionalizmu (ktorý vrcholí v druhej polovici 19. storočia) prezentovaného napr. Ante Starčevićom a i., ktorí mali za cieľ dosiahnuť "pochorvátštenie" všetkých štokávskych Srbov, ako tomu bolo napríklad v oblasti Dubrovníka.⁵⁸ V tomto období dochádza k importu "chorvátstva" do oblastí s výrazným percentom srbského obyvateľstva, ako tomu bolo už v spomínanom Dubrovniku,⁵⁹ resp. v celej Dalmácii, Hercegovine, Srijeme. Dochádza k šíreniu chorvátskych národných idejí v mytologickej forme zo strany politikov, biskupov, kanonikov a historikov, ktorí prezentovali ideu bieleho a červeného Chorvátska.⁶⁰

55 J. RYCHLÍK a kol., *Dějiny Chorvatska*, s. 420.

56 V dnešnej dobe je už etnická skladba týchto území iná, keďže množstvo Srbov opustilo chorvátske územie počas občianskej vojny v rokoch 1991–1995. Roku 1991 tvorili Srbi 12,2 % obyvateľstva Chorvátska, no roku 2001 už len 4,5 %. Zaujímavým je aj fakt, že úplne zmizla tzv. juhoslovenská národnosť, ku ktorej sa roku 1981 hlásilo 379,057 ľudí. Katrina PAYNE, *Minorities in Croatia*, London 2003, s. 4, 14. Dostupné na internete: <<http://www.minorityrights.org/1005/reports/minorities-in-croatia.html>> [cit. 2010-05-10]. Mapa území obývanej srbskou minoritou v Chorvátsku na základe cenzu z roku 2001 – <http://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/f/f8/Croatia2001_Serbs.png>

57 Branislav B. Sotirović je srbským historikom žijúcim a pôsobiacim v Litve na troch pracoviskách – Mykolas Romeris University vo Vilniuse, Vytauti Magni Universitas v Kaunase a European Humanities University vo Vilniuse. Pozri bližšie: Branislav B. Sotirović official website, All Rights Reserved by Vladislav B. Sotirovic 2005-2015. Dostupné na internete: <<http://ovsiste.webs.com/>>.

58 Branislav SOTIROVIĆ, *The Croatian national („Illyrian“) revival movement and the question of language, 1830–1847*, *Наслеђе* 3, 2006, č. 4, s. 101–116; TÝŽ, *Nineteenth-century Ideas of Serbian „Linguistic“ Nationhood and Statehood*, *Slavistica Vilnensis* 49, 2000, č. 2, s. 7–24; TÝŽ, *Pitanje jezika i pisma u Dalmaciji 1903. g. i početak politike „novog kursa“*, in: *Zbornik Matice srpske za slavistiku* č. 70, 2006, s. 183–194.

59 K problematike Srbov v oblasti Dubrovníka pozri bližšie D. Jeremija MITROVIĆ, *Srpsstvo Dubrovnika*, Belehrad 1992.

60 N. ŽUTIĆ, *Srbi svi i svuda*, s. 2.

Myšlienky ilýrskeho hnutia pomaly prestávali byť aktuálne, hoci spomínané hnutie ešte malo svojich priaznivcov na čele s Ljudevitom Gajom,⁶¹ ktorý bol Karadžićovým prívržencom, no odpor voči nemu z chorvátskej strany silnel. Ilýrske hnutie (resp. Ilirski pokret) či tzv. ilyrizmus vychádzal z jazykovej a kultúrnej jednoty južných Slovanov. Nemohol však plniť v rovnakú integračnú funkciu v srbskom alebo slovinskom prostredí, ako tomu bolo u konštituujujúceho sa chorvátskeho národa. Istou výnimkou boli napr. komunity srbskej inteligencie a obchodníkov v Chorvátsku a Slavónsku (Mojsije Georgijević, Justin Mihailović), resp. časť intelektuálov združených okolo časopisu *Bačka Vila* v Novom Sade, či časť Slovincov prevažne v Kraňsku a Korutánsku – najvýznamnejšou osobnosťou bol Stanko Vraz. Väčšina Srbov považovala snahu predstaviteľov Ilýrskeho hnutia za proces, ktorého výsledkom malo byť odnárodnenie Srbov pod neutrálnym názvom Ilýrskym, dokumentuje to aj výrok Teodora Pavlovića (1804–1854), jedného z najvýraznejších odporcov Ilyrizmu: „*Nikdy nemôžeme prijať termín ilýrsky, ilýrsky jazyk, ilýrsky ľud, kde zahrňa historické meno, jazyk a národnosť obyvateľov našej rodiny žijúcej v Uhorsku, Srbsku, Bosne, Čiernej Hore, Hercegovine, Slavónsku a Chorvátsku. Pretože títo ľudia pôvodom, menom a jazykom sú pravými Srbmi, ktorí sa nazývajú Bosniaci, Čiernohorci, Slavónci, Dalmatínci atď.*“⁶² Odporcom ilyrizmu bol i Jevstatija Mihajlović, ktorý vo svojej knihe *Iliri i Srbi ili pregled narodnosti starosedeoča Ilirika i imena pismena i načina pisanja današnjih Srbalja* z roku 1843 ostro vystúpil proti myšlienke ilyrizmu a spochybňuje pôvod južných Slovanom od starých Ilýrov.⁶³ Ilyrizmus sa značne odlišoval od myšlienok Strany práva, ktorej cieľom bolo vytvorenie nezávislého chorvátskeho štátu.⁶³

61 Ljudevit Gaj (1814–1872) bol chorvátskym politikom, historikom, literátom a významným predstaviteľom národného hnutia. Jeho myšlienky mali ďalekosiahly vplyv na chorvátsky a juhoslovanský nacionalizmus. Množstvo zo svojich myšlienok prebral od iných vplyvných ľudí a taktiež nebol spisovateľom vysokej kvality no jeho energia, ktorou slúžil národnému hnutiu tieto nedostatky nahradila. Narodil sa v multikultúrnom prostredí a jeho otcom bol Slovák. V rokoch 1826–1831 študoval vo Viedni, kde sa venoval hlavne chorvátskej histórii, a tu sa stretol s Jánom Kollárom, od ktorého prebral delenie Slovanov, ktoré vyšlo v Danici Ilýrskej roku 1835. Do spomínaného časopisu, ktorý redigoval Gaj, prispievali i slovenskí národovci ako napr. Ľudovít Štúr, Juraj Palkovič či Pavol Jozef Šafárik. V roku 1831 napísal slávnu báseň *Još Hrvatska nije propala*, ktorá hoci do istej miery pripomína poľskú hymnu *Jeszcze Polska nie zginęła*, no i napriek tomu sa stala symbolom národného obrodenia. Zapojil sa aj do revolúcie 1848/49, no paradoxne jeho politická kariéra sa práve v tomto období skončila. Podieľal sa na zatknutí Miloša Obrenovića v Záhrebe, ktorý ho však podplatil a on ho nechal odísť, po prepuknutí škandálu sa nikdy nevrátil do spoločenského života. Marcus TANNER, *Croatia – A Nation Forged in War*. London 1997, s. 67–81; Stjepan ORTNER, *Dr. Ljudevit Gaj – Prvi hrvatski bibliofil*, Záhreb 1902; Ľudovít ŠTÚR – Juraj PALKOVIČ, *Tatránka, časopis slovački*, in: Danica Ilirska (uredník i izdatelj Ljudevit Gaj) 7, 1841, č. 17, s. 68; Ján KOLLÁR, *O literárnej vzájomnosti*, Bratislava 1954, s. 16–18. Dostupné na internete: <file:///C:/DOCUME~1/Maros/LOCALS~1/Temp/kollar-jan_o-literarnej-vzajomnosti_txt.html> [cit.2010-05-10].

62 M. POPOVIĆ, *Ljudevit Gaj*, s. 94–102; I. BANAC, *The National Question*, s. 81; Ranko BARIŠIĆ, *Vuk i ilirski pokret*, Etnološke Sveske 8, 1987, s. 10–19.

63 M. GROSS, *Starčević i Kvaternik*, s. 3–23.

Vuk Karadžić mal však v radoch Chorvátov i naďalej viacero prívržencov – tzv. "hrvatski Vukovci" ako napr. Vatroslav Jagić,⁶⁴ Tomislav Maretić, Franjo Iveković a Ivan Broz.⁶⁵ Je však dôležité poznamenať, že i v intenciách ilyrizmu mal Dubrovnik veľmi dôležité postavenie v chorvátskom národnom hnutí. Dubrovnik bol vzhľadom na svoju bohatú kultúrnu a literárnu tradíciu vnímaný ako kľúčový rovnako ako pre Srbov tak i Chorvátov. Preto dochádza k snahe o národné uvedomenie (u Srbov napr. Djordje Nikolajević a i.) u oboch národností.⁶⁶ Je však rovnako dôležité poznamenať, že srbská prítomnosť v Dubrovniku a celej Dalmácii bola neodškriepiteľná a trvajúca storočia, o čom svedčí aj napr. založenie dvoch srbských kláštorov v Krupe v roku 1317 a Krke 1350, no taktiež tu bola na ostrove Ston založená eparchia samotným sv. Sávom roku 1219. Medzi významných dubrovničkih Srbov patrili napríklad Ivan Gundulić, známy spisovateľ či filozof Rudjer Bošković.⁶⁷ Faktom však je, že o etnicite Ivana Gundulića možno polemizovať.⁶⁸ Podľa chorvátskeho historika Natka Nodila⁶⁹ pôsobiaceho v druhej polovici 19. storočia bola jazykom v Dubrovniku primárne srbčina, o čom svedčia i jeho slová: „*V Dubrovniku sa ako od prvopočiatku tak od nepamäti hovorilo srbsky, ako od Dušana, tak od šľachty, tak od domu a rovnako i v bežnom živote – srbský, bol hovorový jazyk.*“⁷⁰ Nodilo hovorí o jednoznačnej srbskej prítomnosti v Dubrovniku a iných oblastiach Dalmácie, no ako príslušník tzv. Národnej strany (Narodna stranka) bol zástancom rovnoprávnosti oboch národností, o čom svedčí aj fakt, že v spomínanej strane pôsobili aj Srbi, hoci potom dochádza k istému rozkolu. To, že Nodilo hovoril o srbskom jazyku, bolo spôsobené tým, že akceptácia srbského jazyka na základe Vukovej reformy stále prebiehala a rovnako tomu bolo i v prípade chorvátskeho jazyka. Názor, že Dalmatínci a Dubrovničania sú Srbi, pred-

64 Jazykovedec a slavista Vatroslav Jagić (1838–1923), ktorý vo svojej práci venovanej Karadžićovi napísal: „...putoval rôznymi krajinami nášho chorvátskeho a srbského národa a zhromažďoval ľudovú slovesnosť ktorou ohromoval celú Európu, napísal i prvý slovník tohto jazyka, dielo, ktoré bude dlho slúžiť ako príklad a vzor nie iba pre nás Chorvátov a Srbov, ale i pre celé Slovanstvo.“ Hlavné formulácie „*nás Chorvátov a Srbov*“ naznačuje istú jednotu, a to nie iba na poli jazykovom. V. JAGIĆ, *Zasluge Vuka Stefanovića Karadžića*, s. 14.

65 Antun BARAC, *O Hrvatskim Vukovima*, Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika 53, 2006, č. 2, s. 60–63. Dostupné na internete: <http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=25196> [cit. 2010-05-10].

66 Ivo BANAC, *The Confessional "Rule" and the Dubrovnik Exception: The Origins of the "Serb-Catholic" Circle in Nineteenth-Century Dalmatia*, *Slavic Review* Vol. 42, No. 3, 1983, s. 450–454.

67 S. Ana TRBOVICH, *A Legal Geography of Yugoslavia's Disintegration*, New York 2008, s. 84–85.

68 Chorváti razantne odmietajú teóriu prezentovanú srbskými historikmi a považujú Gundulića jednoznačne za Chorváta: viz „*Ivan Gundulić (1589–1638) – hrvatski barokni pjesnik...*“ in: Josip BRATULIĆ, Alberto Fortis – *Put po Dalmaciji*, Záhreb 1984, s. 59.

69 ?prázdna poznámka?

70 D. Jeremija MITROVIĆ, *Srpstvo Dubrovnika i velikohvatski pohod do Drine i Crne Gore*, in: Predrag DRAGIĆ (ed.), *Catena Mundi II.*, Belehrad 1992, s. 316.

stavil slávny český slavista Josef Dobrovský, ktorý tvrdil: „*Dalmatínci sú jazykom a pôvodom hlavne Srbi.*“⁷¹ Odporcom týchto myšlienok bol Ante Starčević, ktorý považoval v duchu spomenutých myšlienok o šírení chorvátskej identity medzi Srbov Dubrovnik a jeho obyvateľov za chorvátsky, o tom svedčia i jeho tvrdenia: „*Preto Dubrovničania, viacerými spôsobmi a perspektívami, môžu a musia spoznať srbstvo, ale oni vo svojom čase patrili medzi najosvietenejších Chorvátov.*“⁷² resp. „*My na tieto otázky nemôžeme odpovedať, ale môžeme ukázať, že sa Dubrovničania nepovažujú za Srbov.*“⁷³ V podstate sa Chorvátom postupom času podarilo doceliť odnárrodnenie Srbov v regióne Dubrovniku a nie len tam, hoci ešte na prelome storočí mali Srbi silné postavenie,⁷⁴ no v dnešnej dobe sa podľa chorvátskeho cenzu z roku 2001 pohybuje percento srbského obyvateľstva v Dubrovniku okolo 4,01 % z celkového počtu obyvateľov, pred občianskou vojnou to bolo okolo 7 %.⁷⁵ Vuk Karadžić prezentoval nárok na Dubrovnik na jazykovom základe, kvôli rovnakým tendenciám v chorvátskom národnom hnutí. Snaha o prisvojenie tradícií tohto mesta neustala v polemikách srbských a chorvátskych historikov ani v 20. storočí.⁷⁶

Pri objektívnom hodnotení práce Vuka Karadžića je nutné zdôrazniť, že nie je presadzovaním politickej ideológie myšlienky veľkého Srbska. Jeho práce zásadne neriešia politické usporiadanie štátu a spoločnosti, v podstate ide hlavne o kultúrne a jazykové dimenzie. Nemecký historik W. D. Behschnitt počas štúdia chorvátskych a srbských národných ideológií 19. storočia označil názory Vuka Karadžića za „*jazykovednú a kultúrnu ideológiu Veľkého Srbska*“.⁷⁷ Treba však poznamenať, že Karadžićove názory do istej miery implikujú redukciu územia dnešného Chorvátska, kde sa v 19. storočí konštituoval chorvátsky národ. No v tomto bode je treba povedať, že Karadžić nikdy priamo nenegoval chorvátsky národ ako taký, v jeho podstate, ako sa to často krát nesprávne interpretuje. Možno však tvrdiť, že pripúšťal jazykovú blízkosť a za potomkov starých Chorvátov považoval obyvateľov jadranských ostrovov a pobrežia, no

71 N. ŽUTIĆ, *Srbi svi i svuda*, s. 34.

72 Ante STARČEVIĆ, *Ime Serb*, Záhreb 1868, s. 39.

73 Tamtiež, s. 43.

74 Pre porovnanie – v roku 1910 predstavovali Srbi v Slavónii 24,6 % oproti 64,5 % Chorvátov. Barbara JELAVICH – Charles JELAVICH, *The establishment of the Balkan national states, 1804–1920*, Seattle 1986, s. 248.

75 *Postotak Srba po gradovima/općinama u odnosu na postotak u županiji (Splitsko-dalmatinska županija)*, popis stanovništva 2001, DZS, Republika Hrvatska, Záhreb. Dostupné na internete: <<http://www.dzs.hr/hrv/censuses/census2001/Popis/Graphs/SRBpostojupbody.html#mbz19>> [cit. 2010-05-10].

76 Kosta MILUTINOVIĆ, *O pokretu Srba katolika u Dalmaciji, Dubrovniku i Boki Kotorske 1848-1914*, in: Vasilije Kraestić (ed.), *Zbornik o Srbima u Hrvatskoj*, Belehrad 1989, s. 33–91.

77 Wolf Dietrich BEHSCHNITT, *Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914? Analyse und typologie der nationalen ideologie*, München 1980, s. 71. Dostupné na internete: <http://books.google.com/books?id=A8jqdB0MnIC&hl=sk&source=gbs_ViewAPI> [cit. 2010-05-10].

Chorvátov považoval za národ aj z historického hľadiska, o čom svedčia jeho slová: „Chorváti dnes nemajú ľudí, ktorí by sa jazykom líšili od Srbov, ale na ostrovoch a prírodných miestach, kde sa ľudia málo miešali s pevninskými obyvateľmi /ako napr. v Trogire či Omiši/, hovoria jazykom o niečo odlišným od srbského a ja si myslím, že títo ostrovania a „primorci“ zostali potomkami starých Chorvátov...“⁷⁸ Hoci pravdou je i to, že v danej dobe boli medzi Chorvátmi rozšírené viac lokálne a regionálne väzby ako národné. Rovnaký vzorec platil aj pre Bosnu, kde bolo v 19. storočí len veľmi ťažko definovať bosniansku národnú identitu.⁷⁹

Na záver je dôležité povedať, že Vuk Karadžić si bol vedomý svojho rozdelenia – všetci Štokávci sú Srbi (bez ohľadu na náboženstvo, ktoré vyznávajú, alebo kde žijú), Čakávci sú Chorváti, Kajkávci sú Slovinci, no taktiež si uvedomoval aj negatívne dopady tohto rozdelenia: „Je pravdou, že sa cudzinci môžu smiať na rozdelení nášho národa v tomto čase, ale čo budeme môcť urobiť my nešťastní ľudia, ak sa nebude dať inak.“⁸⁰ Do istej miery možno jeho slová brať ako snahu ochrániť srbský národ v budúcnosti, otázne je však, či myslel iba na otázku postupného odnárodnenia v hore uvedených oblastiach, alebo šlo o víziu straty území, ktoré boli v jeho období Srbmi obývané (napr. oblasť Krajiny)⁸¹ a v dnešnej dobe sú tam Srbi iba minoritou, alebo je to náznak pre politikov a predstaviteľov štátu hľadať schodné alternatívy k vytvoreniu silného srbského štátu združujúceho všetkých etnických Srbov. Pri zodpovedaní otázky, či možno Vuka Karadžića považovať za srbského nacionalistu, treba zvážiť množstvo faktorov vplývajúcich na jeho tvorbu ako napr. podmienky vzniku, spoločenská situácia, slavistický výskum v 19. storočí a taktiež len postupný vývoj konštituovania

78 V. S. KARADŽIĆ, *Kovčežić za istoriju*, s. 23–24.

79 Pozri bližšie Lily HAMOURTZIADOU, *The Bosniaks: from nation to threat*, in: *Journal of Southern Europe and the Balkans* 4, 2002, č. 2, s. 141–156. Dostupné na internete: <<http://www.ingentaconnect.com/content/routledg/cjsb/2002/00000004/00000002>>; resp. Dino ABRAZOVIĆ (ed.), *Ethno-Mobilization and the Organized Production of Violence in BiH*, Bolzano 2007, s. 6–36; v komplexnosti mapuje otázku národnej identity v Bosne práca Dominik MANDIĆ, *Bosna i Hercegovina /etnička povijest/, svezak III*, Toronto – Roma – Zürich – Chicago 1982.

80 Radoš LJUSIĆ, *Serbian, Great-Serbian and Yugoslav State Policies of Serbia (1804–1918)*, in: *Great Serbia*, s. 164.

81 Otázka označenia geografického názvu „krajina“ môže do istej miery vyvolávať nepresnú interpretáciu v konfrontácii chorvátčiny a srbčiny, keďže „krajina“ v chorvátčine označuje celé územie bývalej vojenskej hranice (pozri J. RYCHLÍK a kol., *Dějiny Chorvatska*, s. 10) a pre Srbov vyjadruje názov „krajina“ územie bývalej tzv. *Republiky Srbskej (Knínskej) Krajiny* v cyrilike Република Српска Крајина z rokov 1991–1995, v okolí miest Knin, Gračac a Plitvice, ktoré bolo len súčasťou bývalej vojenskej hranice. V dnešnej dobe sa počet srbských obyvateľov tohto územia podstatne znížil, čo spôsobila bezohľadná operácia chorvátskej armády *Oluja*, v slovenčine *Búrka*, pod vedením vojnového zločincina Ante Gotovinu (napr. v meste Gračac žilo roku 1991 8371 Srbov, čo tvorilo 80 % z obyvateľov mesta, v roku 2001 to bolo už iba 1523 teda necelých 39 %). Pozri bližšie: K. PAYNE, *Minorities in Croatia*, s. 9–10.

chorvátskeho a srbského národa. Určite nemožno Vuka S. Karadžića považovať za nacionalistu v ponímaní ideológie 20. a 21. storočia.

Zusammenfassung

Vuk S. Karadžić: Serben – alle und überall. Von Südslawentum zur Idee eines „Großen Serbiens“

Die vorliegende Studie bietet eine Analyse der meistdiskutierten und kontroversesten theoretischen Schrift des serbischen Sprachwissenschaftlers Vuk S. Karadžić unter dem Titel *Kovčežić za istoriju, jezik i običaje Srba sva tri zakona* in der slowakischen Übersetzung „*Kufrík histórie, jazyka a zvykov Srbov všetkých troch náboženstiev*“. In der Geschichte der serbisch-kroatischen oder serbisch-bosnischen Beziehungen bedeutete die Ausgabe dieser Schrift einen außerordentlich wichtigen Meilenstein, und zwar vor allem in Bezug auf die Interpretation der sog. „großserbischen Idee“. Die einleitenden Artikel bringen Vuk S. Karadžić als Reformator der serbischen Sprache und einen der größten Gelehrten seiner Zeit näher. Das heikelste Problem bei der Interpretation seiner Ideen, die im Traktat *Srbi svi i svuda* („Serben alle und überall“, der nur einen Teil der genannten Schrift bildet)

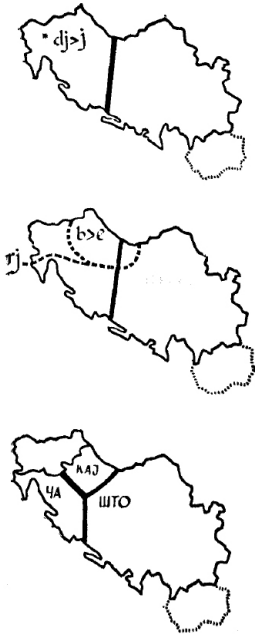
zusammengefasst sind, ist die Tatsache, dass Vuk Karadžić das „Serbentum“ aufgrund einer Sprache definierte, was mit Hinsicht auf die damalige slawistische Forschung (Šafárik, Dobrovský) sowie auf die philosophischen Konzepte der deutschen Romantik (Herder) in wissenschaftlichen Kreisen akzeptiert wurde. Das Problem war jedoch, dass er den stokavischen Dialekt, den ein erheblicher Teil von Kroaten und bosnischen Muslimen sprach, als Grundlage der serbischen Sprache betrachtete. In der Studie sind die Bedingungen der Entstehung des erwähnten Traktats sowie dessen Interpretation aus drei verschiedenen Perspektiven präsentiert, deren Absicht es war, die Ziele von Vuk S. Karadžić unter Ziehung der in der oben angeführten Schrift zusammengefassten Schlussfolgerungen zu verstehen.

Obrazová příloha:

Obr. 1: Spomenik Vuka Karadžića (1787–1864) v Belehrade, park Cyrila a Metoda. (Zdroj: <<http://www.panoramio.com/photo/50670006>>.).

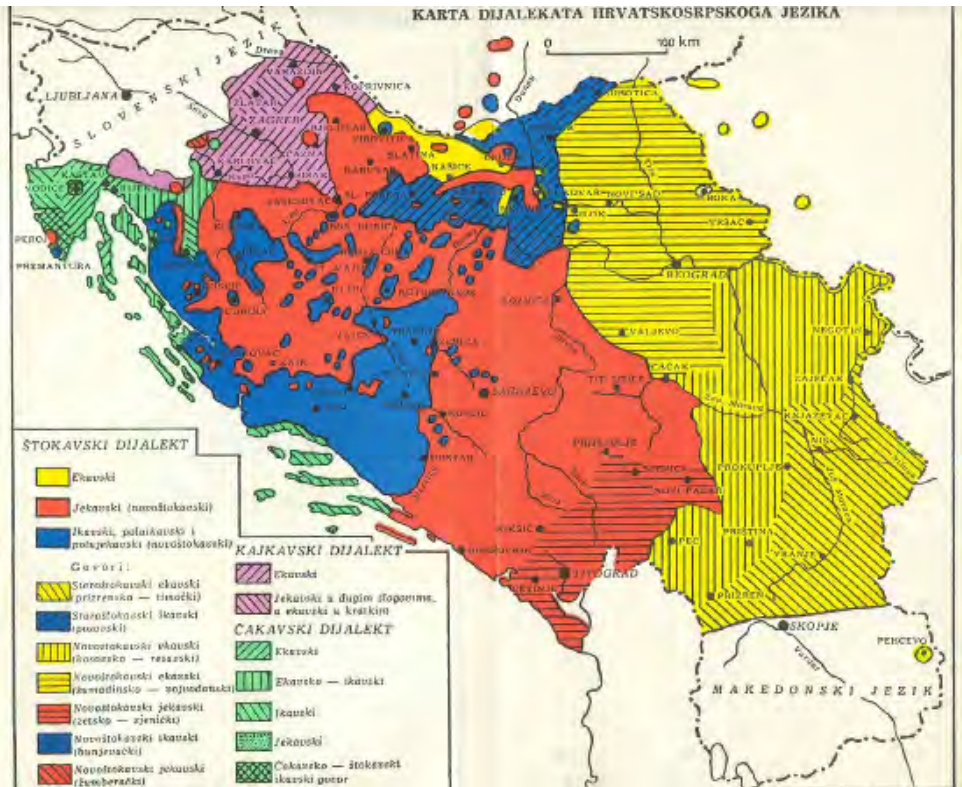

Obr. 2: Vuk Karadžić (v cirilike Вук Стефановић Караџић, 1787–1864), litografija 1865. (Zdroj: <<http://www.vreme.com/cms/view.php?id=991480>>.).

Obr. 3: Mapa zobrazujúca rozdelenie troch hlavných dialektov srbochorvátčiny. (Zdroj: IVIĆ, Pavle, *Dijalektologija Srpskohrvatskog jezika. Uvod i štokavsko narečje*, Novi Sad 1985.)

Obr. 4: Mapa zobrazujúca rozšírenie štokávkeho nárečia na chorvátskom území splyvajúcim s územím bývalej vojenskej hranice. (Zdroj: BRABEC, Ivan – KRASTE, Mate - ŽIVKOVIĆ, Sreten, *Gramatika Hrvatskoga ili Srpskog Jezika*, Zagreb 1954.)

Tomáš JIRÁNEK

Československá vojenská mise v Kanadě: Činnost a výsledky¹

Abstract: *The Czechoslovak military mission in Canada (1941–1943) aimed to secure the enlistment of local Czechs to Czechoslovak units in Great Britain. The original expectations regarding the number of men who could be enlisted were overoptimistic; in just under 2 years only 147 men were sent to Europe. There were various reasons for this: overreliance on the patriotism of the emigrants, the younger generation of which no longer had strong links with the mother country and who often enlisted in the Canadian army; the late launch of the recruitment drive; enemy propaganda from the Slovak Hlinka Guard and the Nazis; and the fact that Czech settlements were spread all over Canada. Similar problems were also faced by representatives of other European nations that had come to Canada for the same purpose.*

Key words: *Second World War; Czechoslovak overseas resistance; Czechoslovak military mission in Canada; enlistment of soldiers into overseas forces*

Kanada před válkou a ve válce

Pro první světové válce se Kanada spolu s dalšími dominii začala více vymezovat vůči Velké Británii jakožto “mateřské zemi”. Podmínky vzájemného soužití se ale podařilo postupně upravit tak, že byly přijatelné pro obě strany. V roce 1925 zřídila Británie zvláštní ministerstvo pro dominia (dosud zámořská území spravovalo ministerstvo kolonií), na konferenci v roce 1926 pak formálně uznala autonomii a statutární rovnost členských zemí a na tomto základě vznikl Commonwealth, Britské společenství národů. Jeho členové na oplátku uznali svrchovaná práva britské Koruny a potvrdili, že zůstanou příslušníky Britské říše. Westminsterský statut z prosince 1931 šel ještě dál, přiznal dominii *de facto* právo na samostatnou vnitřní i zahraniční politiku a z Británie a dominii učinil volné sdružení států. Možnost vést samostatnou zahraniční politiku měla

1 Tato studie navazuje na edici kroniky mise, viz Tomáš JIRÁNEK, *Kronika československé vojenské mise v Kanadě (1941–1943)*, Scientific Papers of the University of Pardubice, Series C, Faculty of Humanities 9 (2003), s. 205–238, a na studii představující důvody pro vyslání mise a její přípravu na britské půdě, viz Tomáš JIRÁNEK, *Československá vojenská mise v Kanadě za 2. světové války – předhistorie*, *Theatrum historiae* 6, 2010, s. 163–176. K otázce čs. vojenských misí za druhé světové války viz též Zlatica ZUDOVÁ – LEŠKOVÁ, *Československá vojenská zahraniční služba 1939–1945. Úvod do problematiky*, in: *Československá vojenská zahraniční služba v letech 1939–1945*, Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR 43, 2008, s. 10–91; Julius BALÁŽ, *Československá vojenská mise v Kanadě (1941–1943) a v Brazílii (1943–1945)*, in: *Československá vojenská zahraniční služba*, s. 234–245.

velký význam, na druhou stranu ale je patrné, že kanadské zájmy se od britských příliš nelišily, trvaly úzké hospodářské vazby a Kanada se navíc necítila být ohrožena. V rámci Společnosti národů nevystupovala nijak aktivně a v druhé polovině třicátých let, kdy se vyostřovaly vztahy v Evropě, do poslední chvíle podporovala britský appeasement.² Ale jen ve vztahu ke střední Evropě. V době, kdy vrcholila mnichovská krize, kanadská vláda tajně rozhodla, že bude nutno vyhlásit válku Německu, pokud tak učiní i Velká Británie.³

V září 1939, několik dnů po vyhlášení války Británií Německu, kanadští poslanci – ostatní dominia se ještě nějaký čas držela spíše zpět – jednomyslně odhlasovali „*podporu britskému válečnému úsilí*“.⁴ Do války vstoupila Kanada již 10. září. Zpočátku se jednalo hlavně o podporu hmotnou, kanadská armáda byla slabá a na válku nepřipravená, mnoho dobrovolníků muselo být odmítáno, protože pro ně nebyl prostor, výstroj a výzbroj,⁵ ale první kanadská pěší divize byla vyslána do Británie už v prosinci 1939. Kanadské válečné loďstvo se podílelo na ochraně konvojů mezi Evropou a Amerikou, letectvo se mimo vlastní účast v bojích zaměřovalo na výcvik letců nejen ze zemí Commonwealthu, ale i z jiných států. Kanada podpořila Velkou Británii také finančně. Současně docházelo k stále většímu sblížení Kanady s USA.⁶

Válka, zejména díky rostoucím dodávkám do Británie, podpořila hospodářský rozvoj Kanady, nezaměstnanost, která v době světové hospodářské krize dosáhla až 25 % práce-schopného obyvatelstva,⁷ vymizela, naopak se začal projevovat nedostatek pracovních sil. Do výroby se ve velkém množství zapojovaly ženy a vláda navíc založila National Selective Service, výbor, bez jehož svolení nesměl nikdo změnit pracoviště.⁸

Důležitou otázkou byla ochota jednotlivých Kanadánů vstoupit do armády a jít bojovat, a to zejména mimo americký kontinent. V době, kdy do Kanady přijela československá vojenská mise s cílem získávat krajanů pro vstup do československých jednotek v Británii, se řešila otázka povinných odvodů. Ty byly sporným bodem a vyvolávaly řadu emocí. Na bojiště mimo Kanadu proto vláda posílala pouze dobrovolníky. Dne 27. dubna 1942 se o této věci konalo referendum, v němž se projevila rozpolcenost Kanady: anglofonní Kanadáné se vyslovili pro, zatímco většina obyvatel Québeku se postavila proti – ostatně

2 Lenka ROVNÁ – Miroslav JINDRA, *Dějiny Kanady*, Praha 2000, s. 201, 210. Viz též Jaroslav CĚSAR, *Britská říše v období imperialismu 1870-1945*, Praha 1970, s. 237 an.

3 David J. BERCUSON, *Maple Leaf against the Axis. Canada's Second World War*, Toronto 1995, s. 5.

4 L. ROVNÁ – M. JINDRA, *Dějiny Kanady*, s. 210.

5 Jeffrey A. KESHEN, *Saints, Sinners, and Soldiers. Canada's Second World War*, Vancouver 2004, s. 13.

6 L. ROVNÁ – M. JINDRA, *Dějiny Kanady*, s. 211–214. Viz též J. CĚSAR, *Britská říše*, s. 282; D. J. BERCUSON, *Maple Leaf against the Axis*, s. 20.

7 Tamtéž, s. 3.

8 L. ROVNÁ – M. JINDRA, *Dějiny Kanady*, s. 214.

už v září 1939 Quebečané hromadně podepisovali petice proti účasti Kanady v “extraterritoriální” válce.⁹ Výsledkem byl nakonec kompromisní zákon č. 80, který umožňoval povinné odvody jen v případě naléhavé nutnosti.¹⁰ Přesto vojenský stejnokroj během druhé světové války obléklo přes 40 % kanadských mužů ve věku od 18 do 45 let.¹¹

Českoslovenští vystěhovalci v Kanadě

Na konci třicátých let čítala Kanada něco málo přes 11 milionů obyvatel, z nichž téměř polovina žila na venkovských farmách a v malých městech nebo vesnicích. Zhruba 5,7 milionu Kanadánů se hlásilo k britskému původu, asi 3,5 milionu k původu francouzskému, ze zbývajících 20 % měla velká část své kořeny také v Evropě. Většina Kanadánů, asi 9,4 milionu, se narodila již v Kanadě.¹²

Československá krajanská kolonie v Kanadě nebyla zdaleka tak početná jako v USA. Je možno říci, že vystěhovalci z Československa volili Kanadu spíše jako náhradní řešení. Většina jich totiž měla původně namířeno do USA, ale tam se mezi stávajícím obyvatelstvem již od přelomu století začala projevovat nespokojenost s nově přichozími imigranty. Válka přistěholectví dočasně utlumila, ale velmi brzy po skončení bojů se nové tisíce Evropanů vydaly na cestu přes Atlantik. Americká vláda proto připravila omezující opatření a dne 19. května 1921 vstoupil v platnost tzv. tříprocentní zákon, jenž přistěholectví určil hranice a povoloval napříště pro každý stát určitou kvótu. Pro Československo činila tato kvóta, odvozená od počtu lidí daného původu žijících v USA dříve, nejprve 14 282 osob ročně, od roku 1924 pak byla snížena na 3 073 osob.¹³ Proto se vystěhovalci z ČSR zaměřili více na jiné americké státy, jež zprvu považovali jen za přestupnou stanici, z níž bude přesun do USA snazší. Vedle některých latinskoamerických zemí, zejména Argentiny a v menší míře Brazílie, se jednalo především o Kanadu, která nabízela dobré podmínky hlavně zemědělcům. Vzhledem k dopadům světové hospodářské krize ale i Kanada roku 1930 přistěholectví téměř zcela zastavila, přesněji řečeno stanovila

9 J. A. KESHEN, *Saints, Sinners, and Soldiers*, s. 13.

10 L. ROVNÁ – M. JINDRA, *Dějiny Kanady*, s. 213, 217.

11 J. A. KESHEN, *Saints, Sinners, and Soldiers*, s. 256.

12 D. J. BERCUSON, *Maple Leaf against the Axis*, s. 2–3.

13 Alfred M. MAYER, *Československé vystěholectví a jeho příčiny*, in: *Československé vystěholectví s hlediska potřeb naší doby*, Praha 1934, s. 3–11, zde s. 7. Ona tři procenta znamenala, že nově mohli v určitém roce přijít přistěhovalci určitého původu v takovém počtu, jenž odpovídal 3 % imigrantů z dané země, žijících v USA na začátku 20. století. Jak je patrné, tato podmínka se postupně zpříšňovala.

přísné podmínky, jimž málokdo vyhověl. Mohli přicházet pouze zemědělci s rodinami a určitým kapitálem, kteří museli od vlády dostat zvláštní povolení.¹⁴

Počet krajanů v Kanadě v době, kdy mise dorazila, se nedal určit přesně, sami členové mise jej odhadovali na asi 16 000 Čechů a 19 000 Slováků. Československé národní sdružení (dále ČSNS) mělo kolem 8 000 členů.¹⁵

O krajanském hnutí v Severní Americe těsně před druhou světovou válkou a na jejím začátku podali zajímavá svědectví dva muži, kteří mezi krajany pracovali a snažili se jich co nejvíce získat pro československou věc. Oba se sice soustředili na USA, kde mělo krajanské hnutí trochu jinou a delší tradici než v Kanadě, ale určité společné prvky s poměry mezi krajany v Kanadě, jak dokládá pozdější práce kanadské mise, existovaly. Jednalo se o senátora Vojtu Beneše¹⁶ a tehdejšího plk. gšt. Oldřicha Španiela.¹⁷

Vojta Beneš cestoval po USA na pozvání krajanských organizací od konce září do prosince 1938 a své postřehy, týkající se pohledu jak Američanů, tak československých vystěhovalců a jejich předáků, amerických Poláků, Němců, Maďarů a dalších na události ve střední Evropě, zachytil ve vzpomínkové knize.¹⁸ Beneš zaznamenal, že krajanské organizace v USA, v nichž doufal najít silnou podporu, živoří,¹⁹ a přičítal to výměně generací a asimilaci potomků přistěhovalců, zejména těch žijících ve městech, kteří již měli svo-

14 V. TLAPÁK, *Vyhličky vystěhovalectví do ciziny*, in: *Československé vystěhovalectví*, s. 23–35, zde s. 25.

15 Rudolf NEKOLA, *Čtení o Kanadě*, Praha 1947, s. 109, 185. Tato Nekolova práce vznikla sloučením článků, které napsal ještě v době působení v kanadské misi na přelomu let 1942 a 1943. Téměř všechny byly zařazeny do kanadského čísla časopisu *Čechoslovák* 5, č. 13, 26. 3. 1943. Podle jiného zdroje žilo v druhé polovině třicátých let v Kanadě 30 401 lidí českého a slovenského původu, z toho 2/3 tvořili Slováci. Československou státní příslušnost tehdy mělo 18 492 krajanů. Necelá polovina krajanské kolonie se zabývala zemědělstvím. Římských katolíků bylo 24 266, evangelíků 1 696. Viz *Průvodce po československém zahraničí*, Praha 1938, s. 107. Cit. dle Jaroslava VACULÍKA, *Češi v cizině 1850–1938*, Brno 2009, s. 143.

16 Vojta Beneš (1878–1951), starší bratr prezidenta Edvarda Beneše. V USA působil již za 1. světové války a podílel se na rozvoji krajanského hnutí, viz například jeho knihu *České národní sdružení: vznik a historie revolučního hnutí osvobozenkého mezi svobodomyšlnými a evangelickými Čechy ve Spojených Státech Amerických*. Stručně načrtl a do rámce osvobozenkého zápasu za svobodu vlasti upravil Vojta Beneš, Chicago 1925; TÝŽ, *Československá Amerika v odboji. 1. Od června 1914 do srpna 1915*, Praha 1931; *Druhá čítanka pro české děti v Americe*. Do věnce rodinného a dětského života z písní, povídek, pohádek, veršů a říkadel uvil Vojta Beneš, New York 1916; TÝŽ, *Jak žije a trpí naše domovina pod ranami války*, Chicago [1917?]; *Vojáci zapomenuté fronty: Hlas krve a svědomí*. Vzpomínky i dojmy, touhy i pochyby, výzvy i prosby k lidu z české krve ve Spojených státech, napsal v bouři světové války Vojta Beneš, Praha 1923.

17 Oldřich Španiel (1894–1963), bratr sochaře Otakara Španiela. V USA s podobným cílem pobýval již v době 1. světové války, viz například Oldřich ŠPANIEL, *K cestě čs. vojenské mise do Spojených států v r. 1918. (Několik vzpomínek.)*, in: *Československá legie ve Francii*. I., Praha 1928, s. 266–270.

18 Vojta BENEŠ, *První vojáci nejzápadnější fronty*, Praha 1946.

19 Tamtéž, s. 70 a porůznu.

ji vlast v Americe, a naproti tomu vztah k rodišti svých předků ztráceli.²⁰ Podobný vývoj se dal očekávat i v Kanadě.

Oldřich Španiel odešel do zahraničí v červenci 1939 a jeho kniha, napsaná v roce 1941,²¹ si kladla za cíl shrnout dosavadní průběh československého zahraničního odboje a popsat krajanské zázemí, o něž se exilové vedení mohlo v Americe opřít. Okrajově se věnoval i Kanadě. Podle jeho údajů čítala krajanská kolonie v Kanadě na začátku druhé světové války kolem 30 000 osob, z nichž zhruba polovina již přijala kanadské státní občanství. Většinu tvořili Slováci, hojně zastoupeni byli také židé, z hlediska sociálního se jednalo z hlavně o příslušníky nižších vrstev, dělníky a zemědělce.²² Hned po výzvě bývalého prezidenta Beneše k boji založili krajané v Torontu Sdružení Slováků, Čechů a Podkarpatorusů, v Montréalu pak Československé národní sdružení. Po nějaké době se oba spolky spojily pod hlavičkou ČSNS, které na jaře 1940 čítalo již kolem 80 poboček rozložených až k pobřeží Tichého oceánu. Jednu z těchto filiálek, a to v Tupper Creek v Britské Kolumbii, založili i českoslovenští Němci.²³ V čele celého sdružení stál bývalý ruský legionář Slovák Štefan Rudinský. Kanadští krajané se v letech 1940 a 1941 snažili podporovat československý zahraniční odboj alespoň finančně, a vzhledem k tomu, jak skromně většina z nich žila, byly výsledky sbírek úctyhodné. Vedle skromných sociálních podmínek znepříjemňoval krajanům v Kanadě život i postup vlády, která sice uznala československou exilovou vládu 12. října 1940, ale podle zákona ze září 1939 (Defense of Canada Regulations, § 26A) byli občané bývalé ČSR pokládáni za nepřátelské cizince a museli se každý měsíc hlásit u úřadů. Zákon se podařilo změnit po vytrvalé snaze československého generálního konzulátu v Montréalu až 7. dubna 1941, do té doby ovšem tohoto nedopatření hojně využívala nepřátelská propaganda.²⁴

Výběr sídla mise a začátek práce

Byl to právě zmíněný plk. gšt. Oldřich Španiel, kdo na rozkaz ministra národní obrany gen. Ingra připravoval pro nově příchozí v Kanadě již od ledna 1941 půdu.²⁵ Členové mise

20 Tamtéž, s. 109.

21 Oldřich ŠPANIEL, *Československá armáda druhého odboje*, Praha 1945. Autorův úvod je datován v Montréalu 31. 5. 1941.

22 Tamtéž, s. 162.

23 Tamtéž, s. 163.

24 Tamtéž, s. 163–164.

25 Vojenský ústřední archiv (dále VÚA) Praha, f. Ministerstvo národní obrany (dále MNO) Londýn, inv. č. 28, kart. 20, fasc. 20, č.j. 2 482-I/2. odd. 1941, Španiel Ingrovi 18. 8. 1941.

sami hned v prvních dnech po příjezdu vykonali návštěvy u kanadských vládních činitelů, v zastoupení nepřítomného premiéra je přijal ministr spravedlnosti Ernest Lapointe, jednali s ministrem národní obrany Ralstonem a britským vysokým komisařem v Kanadě Malcolmem MacDonalodem. Tato setkání zprostředkoval čs. generální konzul v Montréalu František Pavlásek.

Krajanská otázka hrála důležitou – ale ne hlavní – úlohu v úvahách, kde by se mise měla usídlit. Zvítězil právě Montréal, v němž a v jeho bezprostředním okolí žilo tehdy asi 4 000 krajanů.²⁶ Montréal byl sice až druhým největším krajanským střediskem v Kanadě (po Torontu, kde sídlilo ústředí Čs. národního sdružení), ale nabízel jiné výhody. Nacházel se tam čs. generální konzulát, který v Montréalu zůstal i poté, co bylo v červenci 1942 v Ottawě zřízeno čs. vyslanectví, a město mělo také dobré dopravní spojení na všechny strany. Ve stejné budově jako konzulát, v Keefer Building v St. Catherine Street č. 1440, si mise pronajala kanceláře. A ve stejné budově mise také prvně veřejně vystoupila: 19. července 1941 tam měli proslov plk. Kudláček a pplk. Ambruš na veliké manifestační schůzi v prostorách Čs. národního sdružení. K této schůzi vyšlo rozsáhlejší číslo týdeníku *Nová vlast*, v němž bylo uveřejněno první náborové provolání.

Při náboru se vycházelo z již dříve sjednaných podmínek: do čs. armády nesměli být přijímáni kanadští ani britští občané, ti, jež kanadské úřady označily za nepostradatelné, nábor měl být veden na základě naprosté dobrovolnosti. Kanada nepřijala žádné závazky, ani finanční, ani materiální, ani léčebné či jiné. Kanadské úřady slíbily pomoc, ale všechen potřebný materiál, jako například stejnokroje aj., bude muset mise zaplatit, a to hned při předložení účtu. Ubytování pro čs. dobrovolníky nemohla kanadská vláda zajistit, a to ani za finanční náhradu, pouze lékařské prohlídky měli provádět kanadští lékaři podle kanadských předpisů. Kanadané pak lékařské prohlídky zajišťovali nejen na vlastním území, ale také v sousedních USA. To misi značně zjednodušilo práci.²⁷ Podmínky tedy byly tvrdé, ale jasně stanovené.

Mise se spoléhala hlavně na krajanské organizace v Kanadě, ale kanadské úřady mohly vypomoci i při vyhledávání krajanů. S pomocí Státního statistického úřadu se začalo pracovat na evidenci čs. občanů v Kanadě.

Jak už bylo řečeno, odvody do čs. vojska byly vyhlášeny na první veřejné schůzi 19. července. O čtyři dny později odvody na konzulátu v Montréalu začaly. Jedna schůze ale nestačila k tomu, aby zajistila dostatek zájemců o vstup do čs. armády na několik měsíců dopředu. Bylo nezbytné pracovat neustále přímo mezi krajany, dopisovat si s jednotlivými pobočkami jejich sdružení, domlouvat návštěvy a pak je také konat, to vždy s pečlivě

26 R. NEKOLA, *Čtení o Kanadě*, s. 42.

27 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 35, fasc. 5, č.j. 419-I/2. odd., Inspektorát čs. letectva ministerstvu národní obrany 31. 1. 1942.

připraveným itinerářem, aby mise postihla co nejvíce míst, kde se krajané usadili, současně ale aby bylo jejího času co nejlépe využito a její působení aby přineslo žádoucí odezvu.

Nábor v Kanadě rychlých výsledků nedosáhl, přinejmenším ne tak rychlých, jak si představoval Londýn. Exilová vláda v Londýně od počátku vykazovala značnou netrpělivost. Již na konci července 1941, tedy necelý měsíc poté, co mise dorazila do Kanady, psal Brejcha Nekolovi: „[...] *Jsmo stále dotazováni z Londýna, kde jsou vojáci.*“²⁸ Zájem projevovali i Britové. Plk. Carlisle z War Office se v druhé polovině srpna dotazoval čs. vojenského a leteckého atašé plk. J. Kally, kdy je asi možno počítat s prvním transportem československých dobrovolníků z Kanady, a naznačoval, že „*100, 50 i 25 dobrovolníků, odeslaných prvním transportem, by bylo dobrých.*“²⁹ Gen. Ingr, jehož se Kalla na stav věci dotazoval, musel v té chvíli přiznat, že stav náboru v Kanadě nezná, protože ještě nepřišla žádná zpráva.³⁰

Součinnost s krajauskými organizacemi

Díky poměrně značnému počtu krajanů v Kanadě a v USA působila na území těchto států dosti hustá síť krajauských organizací a jejich poboček. Hned v počátečních úvahách o náboru v zámoří se proto počítalo se jejich součinností, která pak opravdu probíhala k oboustranné spokojenosti. V USA, které až do prosince 1941 stály stranou války, měly krajauské organizace významnější úlohu, protože tam nebylo možno dělat nábor tak veřejně, jako tomu bylo v Kanadě.³¹

Krajané se snažili prospět čs. vojenskému odboji různými cestami. Jak už bylo uvedeno, příspěvek na financování náboru dobrovolníků v USA a v Kanadě byl politickými místy v Británii ze zásadních důvodů odmítnut, ale další možnosti nezůstaly nevyužity. Jednalo se o různé peněžité dary čs. vojákům v Británii,³² prapory³³ či

28 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, č.j. 4 109, Brejcha Nekolovi 28. 7. 1941.

29 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 19, fasc. 17, č.j. 2 237-I/1941, Plk. J. Kalla gen. S. Ingrovi 21. 8. 1941.

30 Tamtéž, gen. Ingr, plk. Kallovi 26. 8. 1941.

31 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 21, fasc. 24, č.j. 3 012-I/2 odd. 1941, Španiel Ingrovi 2. 10. 1941.

32 Například Čs. národní jednota v Torontu zaslala v prosinci 1940 celkem 125 £. VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 12, fasc. 23, č.j. 4 554-I-2/1940.

33 Svaz čs. katolíků (jinde uváděn jak Národní svaz českých katolíků v Chicagu) a Sdružení Českoslovků v Texasu darovaly prapor pro 2. pěší pluk na podzim 1942. To mělo ohlas u těch krajanů, kteří

sanitky.³⁴

Spolupráce s krajankami a jejich organizacemi

První pokus o spolupráci s ženskou krajanskou organizací nevyšel. Mise s sebou přivezla značné množství propagačního materiálu a potřebovala pomoci s jeho rozšiřováním. Požádala proto právě ženskou organizaci (zřejmě montréalskou), ale její představitelky se obávaly, že by jim tím příliš narostla práce, kterou by nemusely zvládnout. Proto odmítly, a mise byla nucena zajistit věc sama. Tato zkušenost naštěstí byla ojedinělá, protože v pozdější době právě ženy – krajanky odvedly při náboru obrovský kus práce a měly na jeho výsledcích, i když celkově poměrně skromných, velkou zásluhu.³⁵

Značný význam z tohoto hlediska měla přítomnost, ale hlavně práce manželky velitele mise paní Milady Kudláčkové, která se jako neoficiální spolupracovnice mise obracela na čs. ženy v Kanadě a v USA. Ženské spolky v krajanském hnutí v Kanadě představovaly dosti vzácný prvek. Ženy většinou pracovaly v krajanském hnutí společně s muži, pouze čtyři pobočky Čs. národního sdružení měly ženské odbory: Toronto, Chatham, Montréal a Winnipeg. Tyto odbory do té doby neprojevovaly větší aktivitu, povětšinou se věnovaly pořádání dobročinných bazarů a koncertů. Zdá se, že mise velmi brzy vystihla možnosti využití ženských organizací, potažmo jednotlivých žen, které podněcovaly muže k plnění občanské povinnosti ve zbraní. Právě paní Kudláčková se ujala organizování ženských odborů v dalších pobočkách, takže brzy z původních čtyř vzniklo několik desítek ženských organizací. Milada Kudláčková sama vstoupila do Čs. národního sdružení v Kanadě,³⁶ dalším podnětem, kterého využila, bylo napojení na Čs. Červený kříž v Londýně,

nesmýšleli katolicky: „... České národní sdružení poněkud demonstračně z popudu některých radikálů jako odpověď na věnování praporu 2. pěšímu pluku rozhodlo se věnovat všem jednotkám tzv. husitské prapory. MNO sděluje však, že všechny naše vojenské útvary své prapory již mají a budu musit nyní vhodnou formou Českému národnímu sdružení sdělit tuto věc. ...“ VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 45, fasc. 34, č.j. 4 739-I/2. odd. 1942, Plk. Španiel ministerstvu národní obrany 28. 11. 1942. Viz též tamtéž, inv. č. 28, kart. 20, fasc. 22, č.j. 2 855-I/2. odd. 1941, Plk. Španiel ministerstvu národní obrany 23. 9. 1941.

34 Čs. pomocný výbor v Americe za pomoci krajanských spolků zakoupil dvě ambulance, úplně zařízení pro vojenské potřeby, které byly 20. 5. 1941 naloděny na anglickou nákladní loď Empire Springbuck pro čs. armádu v Anglii. VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 32, fasc. 60, č.j. 13 571-I/2, MZV ministerstvu národní obrany 3. 10. 1941.

35 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 12.

36 Učinila tak 2. 4. 1942 v Montréalu. Ústředí Čs. národního sdružení v Kanadě se nacházelo v 45 Richmond Street West v Torontu. VÚA Praha, f. Pozůstalost Č. Kudláčka, členská legitimace M. Kudláčkové.

jehož byla členkou stejně jako její manžel. Významným prvkem ve vztahu k čs. krajanům v Americe byla také manželka prezidenta, paní Hana Benešová, i když ta mohla působit jen zprostředkovaně. Dělalá to například prostřednictvím pozdravných adres, jež pak velitel mise plk. Kudláček s průvodním dopisem rozesílal ženským spolkům.³⁷ Krajaneky nezůstaly pozadu za velkým množstvím kanadských žen, které se zapojily do válečného úsilí prostřednictvím svých organizací.³⁸

Zapojení známých osobností a další metody

Mezi známé postavy, jichž mise při své práci využila, patřil již zmíněný Vojta Beneš, ministr zahraničí čs. exilové vlády Jan Masaryk, který na konci listopadu 1941 navštívil Kanadu, na počátku prosince téhož roku následoval ministr Ján Lichner, jenž se snažil působit především na Slováky. J. Lichner promluvil na celé řadě schůzí poboček Čs. národního sdružení i při jiných příležitostech (5. prosince v Montréalu, 9. t. m. v Sudbury, 12. ve Franfordu, 13. v Torontu, 14. pak v Hamiltonu a Chathamu).

Jistý význam mělo také osobní kouzlo některých členů mise, jmenovitě por. Brejchy, navíc letce s bojovou zkušeností z Británie. „[...] *Youngstown Vindicator přinese celou stránku Tvých fotografií. Je tu po nich strašná poptávka. [...] Děvčata v New Yorku, v Pittsburgu i v Chicagu hovoří jen o Tobě. Ptají se po Tobě a já zařídil file s heslem Brejcha. Potřebuji různé příběhy z Tvého života. Takové drobnůstky. Mužští o Tebe nestojí, ale na ženské působí sex appealem, a to se musí využít*“, psal Brejchovi Nekola z Chicaga již měsíc po příjezdu mise.³⁹ Škoda, že na ženy a dívky se nábor nevztahoval ...

Propagace

Mise dále využívala různých výročí a dat významných pro československé dějiny, mimo jiné narozeniny T. G. Masaryka, narozeniny E. Beneše, data spojená s M. R. Štefánikem,

37 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, č.j. 4 249/41, Čs. vojenská mise v Kanadě Čs. národní radě v Chicagu 10. 9. 1941. Součástí adresy z konce léta 1941 byl barevný obrázek Charlotte Masarykové, další známé ženy z novodobých československých dějin, jež měla zřejmě působit také svým americkým původem.

38 Kromě Červeného kříže a jeho mládežnické odnože se jednalo hlavně o National Council of Women of Canada, Women's Christian Temperance Union, Catholic Women's League of Canada, National Council of Jewish Women a Federated Women's Institutes. Viz J. A. KESHEN, *Saints, Sinners, and Soldiers*, s. 25.

39 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, č.j. 4 121, Nekola Brejchovi 9. 8. 1941.

28. říjen, 17. listopad, kongresy Čs. národního sdružení (IV. kongres se konal 28. – 29. listopadu 1941 v Torontu), stranou nezůstala filatelie, byly vydány poštovní známky s E. Benešem, M. R. Štefánikem či s tématem známé koledy *Good King Wenceslaus*.

K náborovým účelům sloužilo i vydávání a rozšiřování různých tiskovin. Některé dal velitel mise natisknout ještě v Británii, jednalo se o 1 000 výtisků sborníku *Czechoslovakia Fights for Freedom* a 1 000 kusů propagačního letáku o Československu.⁴⁰ Většinou v Kanadě potom byly tištěny náborové informace, různé letáčky, plakáty, knihy a další, které mise jednak rozesílala, jednak vozila s sebou na cesty, jednak nabízela při různých příležitostech, například při bazarech pořádaných ženskými odbory apod. Využívalo se poznatků o životě dobrovolníků, kteří se již zařadili do čs. jednotek v Británii. Mise zaslala ČTK v New Yorku například text s názvem *Dopisy, které mi píše můj syn*, dále rozhovor s velitelem mise plk. Č. Kudláčkem a článek plk. Kudláčka k Novému roku 1942.

V létě 1942 založila mise tiskovou službu s názvem *Československé zpravodajství, Montréal*, která vydávala bulletiny. Od 6. července 1942 až do odjezdu mise z Kanady vyšlo 72 čísel. Tato tisková kancelář měla usnadnit spojení se všemi složkami krajanského života a zajistit jim spolehlivé informace. Část podkladů získávali členové mise sami, část jim zasílalo vojenské oddělení propagandy při MZV v Londýně, jako například různé texty týkající se prezidenta Beneše, čs. jednotky v Tobruku, fotografie, zprávy pro tisk, výňatky z britského tisku a podobně.

Během ledna 1943 připravili členové mise podklady pro vydání "kanadského" čísla *Čechoslováka*, který byl vydáván ministerstvem zahraničí v Londýně. Do čísla přispěl kanadský premiér Mackenzie King, ministr národní obrany Ralston, kanadský vyslanec v SSSR Wilgres a další. Toto zvláště číslo vyšlo až na konci března 1943,⁴¹ tedy poté, co byla mise rozpuštěna.

Nebylo možno pominout ani takový fenomén, jakým byla a je česká hudba. Dne 27. listopadu 1941 se v Ottawě konal koncert, na němž byla provedena díla B. Smetany a A. Dvořáka. Koncert se konal pod záštitou nejvyššího komisaře pro Kanadu a jeho ženy princezny Alice hraběnky z Athlone. Zúčastnilo se asi 2 000 posluchačů, mezi nimi zastupci Kanady, USA, Belgie, Nizozemí, Irska, Brazílie, Chile, Svobodných Francouzů

40 Zakázka zadaná soukromé firmě (Bonner & Co. Ltd. v Londýně) stála 452 £, což znamenalo překročení částky určené na propagaci. Proto MNO poskytlo misi půjčku, která měla být uhrazena z výtěžku za prodané sborníky. „*Pokud by pak bylo třeba část materiálu rozdati zdarma na propagaci, je třeba úhradu získati zvýšením prodejní ceny.* [...]“ VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 11, fasc. 20, č.j. 10 210-IV/ 2. odd. 1941, MNO čs. vojenské misi v Kanadě (t. č. ještě v Londýně) 7. 6. 1941. Jak je zřejmé, finanční základna mise nebyla příliš silná, což mohlo působit i škodlivě. Obecně platí, že propagační materiál by se měl rozdávat zdarma, ne prodávat.

41 Čechoslovák 5, č. 13, 26. 3. 1943.

a Polska a také delegace čs. letců, která dorazila do Montréalu o dva dny dříve. O přestávce promluvil k přítomným čs. ministr zahraničí Jan Masaryk.

Využití krajanového tisku

Sdělovací prostředky obecně hrály při náboru významnou úlohu a jednalo se hlavně o krajanový tisk jednak proto, že byl krajanům nejprístupnější, jednak se v dané době vzhledem k neutralitě USA americký tisk do protiněmecké kampaně příliš zapojovat nechtěl. Během první cesty za krajany v létě 1941 se podařilo dohodnout spolupráci s krajanovým tiskem, npor. Nekola psal již 29. července do Kanady: „[...] Já tu [v New Yorku] zůstanu, [...] dělám pro všech sedm českoamerických deníků vojenskou stránku.“⁴² Jednalo se například o *New Yorkský deník*, *New Yorkské listy* či *Svornost* v Chicagu, jež přislíbily uveřejňovat texty dodávané misí na zvláštních vojenských stránkách, další (*Denní hlasatel*, *Národ* a jiné) ochotně přistoupily na spolupráci v potřebném rozsahu stejně jako montréalský týdeník *Nová vlast* (v té době jediný český týdeník v Kanadě), který zavedl zvláštní stránku s názvem Československé vojsko.⁴³

Ne se všemi redakcemi krajanových novin, zejména ve Spojených státech, byla spolupráce bezvadná. Zpočátku se na ně plk. Kudláček obracel písemně, ale zdálo se mu, že „příliš malý okruh čs. novin v USA nás tiskne. Je snad třeba navštívit redakce? Každé jsme psali. [...]“⁴⁴ *New Yorkský deník* například začal jevit větší ochotu tisknout texty dodávané misí až po osobních změnách v redakci na konci léta 1941.⁴⁵ Přesto se do 18. září 1941 podařilo uplatnit v tisku 170 původních článků a zpráv.⁴⁶ V dalších týdnech a měsících se úsilí mise v tomto směru nezmenšovalo: „Od 11. července do 16. prosince 1941 jsme rozšířili 297 dlouhých článků, povídek, delších zpráv a pod. Každá zpráva byla otištěna nejméně jednou, ... jiné až sedmkrát a vícekrát. Z Našich novin jsme v téže době rozšířili 110 výstřížků, jednak prostě je otiskli, jindy jsme [je] upravili pro náborové účely. V Bostonu vysíláme své věci stanicí WRUL na vlnách 30,9 m a 25,6 m každou středu a každou sobotu v 6 hodin odpoledne. Potřebovali bychom krátké články o sokolstvu, hlavně různá fakta. [...] Tiskové zprávy, které od vás dostáváme, přicházejí pozdě a jsou zastaralé. Chtěli bychom,

42 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, č.j. 4 109, Nekola Brejchovi 29. 7. 1941.

43 Tamtéž, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 14.

44 Tamtéž, č.j. 4 260, Plk. Kudláček čs. vyslanci v USA Papánkovi 20. 9. 1941.

45 Tamtéž, č.j. 4 204, Plk. Kudláček Papánkovi 4. 9. 1941.

46 Tamtéž.

aby Čechoslovák vydal zvláštní kanadské číslo,“ psal plk. Kudláček ve vánočním čase roku 1941 do Londýna.⁴⁷

Plk. Kudláček si již na začátku září stěžoval, že koordinace propagační činnosti s Londýnem pokulhává. Zjistil například, že tiskoviny, které dostala mise ještě v Londýně ze skladu redakce *Čechoslováka*, aby jich za oceánem využila, se již v Kanadě i v USA prodávají, a to za nižší ceny, než musela mise za uvedený materiál zaplatit. To její finanční situaci nijak neprospívalo, nemluvě o tom, že dělala zbytečnou práci.⁴⁸ Jak je zřejmé, spolupráce s Londýnem neměla vždy žádoucí úroveň. Ono výše zmiňované kanadské číslo *Čechoslováka* spatřilo světlo světa až v březnu 1943, tedy tři týdny poté, co byla mise zrušena.

Rozhlas, tehdy poměrně nové médium, dokázala mise do svého programu zapojit také. Krajané rádi poslouchali vysílání v mateřském jazyce, proto se jejich oblibě těšila bostonská krátkovlnná rozhlasová stanice *Československá Amerika*. Členové mise pro ni natočili několik desek mluveného slova, jejichž obsah byl zařazován do rubriky *Vojenské okénko*.

Cesty za krajany

Velký význam byl přikládán osobnímu styku s krajany, který se odehrával většinou během cest příslušníků mise, v jejichž průběhu se snažili navštívit co nejvíce krajanských kolonií. Pro každou cestu byl předem pečlivě vypracován cestovní plán, připraveny styčné adresy krajanských předáků na místech určení, zajištěno ubytování a nastíněny programy jednotlivých schůzí. Důležité bylo, že setkání s krajany se netočila jen kolem náboru, ale mívala i další nosné téma, například uctění významného Čecha či Slováka (Štefánik, Masaryk, Komenský), nebyly opomíjeny církevní svátky (například Velikonoce) či významná data československých dějin (15. březen 1939 aj.), promítaly se filmy, přednášelo se o československých jednotkách v Británii, v Rusku či na Předním východě. Program jednotlivých setkání s krajany nebyl stanoven předem do poslední podrobnosti,

47 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 2, kart. 1, č.j. 4 603, Plk. gšt. Kudláček pplk. V. Vlčekovi, oddělení vojenské osvěty při čs. MZV v Londýně 23. 12. 1941. Pplk. Vlček plk. Kudláčkovi počátkem listopadu t. r. oznámil, že převzal od mjr. Koutníka vojenskou propagandu, a chtěl znát požadavky mise. Tamtéž, Vlček Kudláčkovi 5. 11. 1941.

48 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, č.j. 4 207, Plk. Kudláček redakci *Čechoslováka*, MZV Londýn 2. 9. 1941. Onen cenový rozdíl byl dán tím, že komisionář, který se prodejem tiskovin *Čechoslováka* zabýval, dostával 40 % slevu na jejich nákup.

většinou se podle okolností dotvářel ještě během cesty.⁴⁹ Cestovní náklady včetně ubytování a dalších výdajů si cestující členové mise vždy platili, aby hostitelským krajanským organizacím nevznikaly žádné náklady.⁵⁰

Delších cest za krajany podnikli členové mise celkem sedm a navštívili při nich americká města New York, Washington, Pittsburgh, Youngstown, Chicago, v Kanadě Winnipeg, Fort William, Sudbury, Batawu, Oshawu, Hamilton, Niagara Falls, Port Colborne, Windsor, Welland a Chatham, různá místa v západních kanadských provinciích Manitobě, Saskatchewanu, Albertě a Britské Kolumbii (cesta na západ byla spojena s přednáškovým turné Vojty Beneše), na západním pobřeží například Vancouver a New Westminster.⁵¹

Národnostní složení dobrovolníků

„Pokud jde o nábor dobrovolníků dle národnosti, bude lépe věnovat pozornost hlavně Čechům a Slovákům, a ostatní pokud možno omezit“, psal ministr národní obrany gen. Ingr plk. Španielovi do USA na podzim 1940.⁵² Totéž později platilo i pro čs. misi v Kanadě, i když se nedá říci, že by byli příslušníci jiných národností odmítáni. Přijímáni byli jak čs. státní příslušníci, tak lidé, kteří byli československého původu. Z českých Němců mohli nastoupit ti, kteří uměli česky a proti nimž nebylo v jiných ohledech žádných námitek. Je zřejmé, že nedocházelo k žádné segregaci. Jednalo se pouze o pragmatický přístup, vycházející ze zkušeností zejména s českými Němci v čs. jednotkách v Británii. Například v rámci třetího transportu do Británie v dubnu 1942 odcestoval jeden Němec, ale původně se jich v daném období přihlásilo více. Plk. Kudláček psal, že několik dalších odmítl s tím, že neumějí česky, a doporučil jim vstoupit do kanadské armády. Jeho důvody prý uznali a řídili se podle jeho rady. Na Kudláčkův dotaz, jak má přistupovat k německým

49 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 2, kart. 1, č.j. 4 614, 4 615 a j., Dopisy krajanům během cesty na západní pobřeží v prosinci 1941.

50 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 38, fasc. 14, č.j. 1 802 dův. I/2. odd. 1942, Zpráva Č. Kudláčka z 15. 4. 1942.

51 Podrobněji o jednotlivých cestách viz VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 12 an.

52 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 26, kart. 11, fasc. 20, č.j. 3 834/40, Rukopisné odpovědi gen. Ingra plk. Španielovi na dopisy z 15. 10., 24. 10. 1940 aj.

dobrovolníkům, MNO odpovědělo, že je má přijímat, ale přísně prověřovat. Z politických důvodů je nebylo možno odmítat.⁵³

Stranou pozornosti nezůstali vystěhovalci z Podkarpatské Rusi. Představitelé mise se mezi ně pokoušeli proniknout od prosince 1941, ale nebylo to snadné, protože Rusíni sami ještě neměli jasno v tom, zda jejich budoucnost bude spojena s Československem. Osobní sympatie jednotlivců z jejich řad k Čechům byly nepochybné, ale hlavní vliv měl *Karpatoruský národní výbor v New Yorku*, který byl poněkud zdrženlivější.⁵⁴ Jednotliví Rusíni se ovšem na výzvu mise přihlásili a odjeli do Británie k čs. jednotkám. Nezanebatelnou skupinu tvořili také židé z Podkarpatské Rusi.

Československé jednotky v zahraničí měly z hlediska národnostního poměrně pestré složení, i když Češi a Slováci jednoznačně převažovali.

Tabulka 1: Národnostní složení čs. zahraničních jednotek 1940–1941⁵⁵

	Ceši	Slováci	Němci	Madaři	Rusíni	jiné nár.
Francie červen 1940	5 422	4 641	647	294	137	264
Velká Británie 1. 1. 1941 (bez RAF)	2 301	423	179	32	26	49

Z těchto vojáků (v Británii) se 604 hlásili k židovské víře, což činilo 20,1 %, z toho 86 důstojníků, to jest 12,3 %. Nejvíce židů pocházelo z Podkarpatské Rusi.⁵⁶

Stoupenci Slovenského štátu, německá protiagitace a Otto Habsburg

Již během přípravných prací v Británii braly československé vojenské úřady v úvahu, že velkou část krajanů v Kanadě tvoří Slováci. Proto měli zastoupení i v misi, se slovenskými krajaný a s jejich organizacemi si velitel mise plk. gšt. Kudláček psal slovensky. Uká-

53 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 38, fasc. 13, č.j. 1 526-I/2. odd. důc., Plk. Kudláček ministerstvu národní obrany 6. 4. 1942 a koncept odpovědi MNO.

54 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 25–26.

55 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 16, fasc. 9, č.j. 1 108/II/1 dův./1941.

56 Tamtéž.

zalo se, že to bylo prozíravé řešení: „[...] Nemohu se nezmínit, že zájezd pplk. Ambruše má zde veliký význam a neobyčejný ohlas mezi Slováky“, psal brzy po příjezdu mise do Kanady plk. Španiel ministru Ingrovi do Británie.⁵⁷ Brzy ale vyšlo najevo, že přes dobrý dojem, jímž mise hned od počátku působila, a přes obrovskou snahu, již vyvíjela, rozhodně nebude jednoduché naplnit původní předpoklady, totiž že mezi kanadskými a americkými krajany se podaří snadno získat značný počet dobrovolníků pro vstup do vojska. Proti se stavěli jednak stoupenci Slovenského štátu, jednak se snažila rušivě působit také německá propaganda. Pod vlivem prohlášení Kominterny ze září 1939 odsuzovali nábor i příznivci krajní levice.

R. Nekola o poměrech mezi krajany v Kanadě napsal: „Krajané v tomto městě [Montréal] rozdělují se na Čechoslováky a Slováky. [...] Na počátku války byla většina Slováků v Katolické lize, která učila, že Masaryk, a snad i Štefánik byli nevládnými cizinci na starém Slovensku, kdežto Hitler, Tuka, Tiso a jejich spolupracovníci nejuvěrnějšími slovenskými vlastenci. [...] všechno, co bylo československé, bylo označováno jako ničivé, mizerné, bídné, co nemělo jiného účelu než bráti Slovensku jazyk, víru, školy, průmysl, obchod. [...] Autonomistická propaganda pracovala v Kanadě od roku 1938 velmi úspěšně.“⁵⁸ Již samo složení mise ale usvědčovalo hlinkovce ze zkrslování skutečnosti. Tvrdili, že v ČSR nebylo možno, aby se Slováci stali v armádě důstojníky, že mohli zastávat jen nejnižší místa. A nyní před kanadskými Slováky vystupovali dva členové mise ze Slovenska, jeden podplukovník, jeden kapitán. Hlinkovci se ale nevzdávali, i když mise jejich “práci” hatila. V kronice mise se o tom píše: „Příjezd čs. vojáků do Kanady zneklidnil všechny stoupence fašistické vlády Tukovy, Tisovy a Machovy. Vliv autonomistické propagandy v Kanadě byl velmi silný a neinformovaní krajané podléhali jejím nepravdám. Záhy po příjezdu mise neznámí pachatelé posílali anonymní dopisy, v nichž psali, že jsou Slováci, že nechtějí míti nic s Čechy společného a že se nedají naverbovat do českého vojska. Zvláště pak se vyznamenala Katolická Slovenská liga, která s chutí rozšiřovala sprostý článek „Slováka v Americe“ z 12. srpna, kde byly nízké invektivy proti misi pod nápisem “Benešovci přišli verbovat Slováky do české armády”.“⁵⁹

57 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 19, fasc. 18, č.j. 2 481 IV/2. odd. 1941, Španiel Ingrovi 18. 8. 1941.

58 R. NEKOLA, *Čtení o Kanadě*, s. 42–43, 45–46. To lze doložit citacemi z kanadského slovenského tisku. Například 2. 6 1939 napsal Kanadský Slovák toto: „[...] nemáme nič spoločného s tunajšiou akciou, ktorú vedú komunisti a Čechoslováci za vydobytie ČSR pod vedením dr. Beneša. Preto slávnostne prehlasujeme, že stojíme pevne pri slovenskom národe pod Tatrami a sme ochotní ísť do boja ako Slováci, ale nikdy ako Čechoslováci.“ Cit. dle I. M. POLJAK, *Krajanía v Kanade a ich pomoc starej vlasti v období 2. svetovej vojny*, *Češi v cizině* 1, 1986, s. 23–28, zde s. 24–25. Je ovšem pravda, že se Slováci zapojili do finančních sbírek na podporu československých jednotek. Viz tamtéž.

59 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 14.

Zachovaly se četné dokumenty odkazující na potíže, které působili náboru hlinkovci, zaměřeni mnohdy navíc antisemitsky. Například v kanadské Oshawě si místní slovenští autonomisté dali do stanov, že v jejich spolkové síni „*nesmí přednášeti žádný Čechoslovák a žid*“.⁶⁰ Nepřátelsky naladěni Slováci využívali všech způsobů, jak náboru uškodit: “šep-tandy”, nepřímých narážek i otevřených pomluv zejména ve slovenském opozičním tisku. Silnou zbraní jim bylo heslo *Vše pro Kanadu, nic pro benešovce*.⁶¹

Určitou změnu do chování autonomistů přinesl japonský útok na Pearl Harbor a následný vstup USA do války. Hlinkovci se obávali, že USA a Kanada by mohly poslat ty, kteří se staví na stranu Osy, do internačních táborů. Proto se objevily určité náznaky vůle ke sblížení se Katolické ligy s Čs. národním sdružením. Zástupci obou stran se sešli 21. prosince 1941 v divadle v St. Denis Street v Montréalu, přítomni byli také generální konsul dr. Pavlásek, ministr Ján Lichner a velitel mise plk. Kudláček. Ani tato schůzka ale nepřinesla žádný výsledek.⁶²

Na podzim 1941 došlo v Katolické lize k roztržce, jež se projevila mimo jiné vznikem nového tiskového orgánu. Vedle dosavadního *Slovenského bratstva* (v létě 1942 přejmenováno na *Slovenský priekopník*) začal v březnu 1942 vycházet *Kanadský Slovák*, zprvu po 14 dnech, později jako týdeník. Vůči československým orgánům ovšem vstřícnější nebyl.⁶³

Nebezpečí hrozilo ještě z jedné strany. Hned na začátku působení mise v Kanadě, v létě 1941, jí byly doručeny dva dopisy, jejichž pisatelé se vyslovovali proti náboru a proti spolupráci s Poláky (tu už dříve dojednal čs. vojenský přidělenec v USA plk. gšt. O. Španiel). Dopisy byly psány špatnou slovenštinou, jeden podepsán *Svaz Slovaku v Kanade* (neexistující), druhý *Slovaci v Kanade*. Vedení mise považovalo tyto listy za německou provokaci,⁶⁴ což nelze vyloučit, i když špatná jazyková úroveň mohla vyplývat také z nižšího vzdělání slovenského pisatele či z jeho delšího pobytu v Americe. Pokud se skutečně jednalo o německou protiagitaci, znamená to, že nacisté byli dobře zpraveni o poměrech v krajanském hnutí, zejména slovenském. Využít těchto sporů bylo samozřejmě v jejich zájmu.

Jisté potíže působilo také nedorozumění vyplývající z příkrého vyznění některých dokumentů. Například 3. kongres Československého národního sdružení přijal vojenskou rezoluci, v níž se mimo jiné pravilo, že ti z krajanů, kteří se nepřihlásí do vojenské služby,

60 Tamtéž, s. 15. Viz též R. NEKOLA, *Čtení o Kanadě*, s. 57.

61 VÚA, f. MNO Londýn, inv. č. 33, kart. 53, fasc. 7, č.j. 735 dův.-I/2. odd., Kudláček ministerstvu národní obrany v Londýně 31. 1. 1943.

62 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 22–23.

63 Tamtéž, s. 26.

64 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 19, fasc. 17, č.j. 2 386-I/1941, Pplk. gšt. Hron v zastoupení velitele mise ministerstvu národní obrany v Londýně 11. 8. 1941.

se nebudou moci vrátit domů.⁶⁵ Takovýmto způsobem mise nábor neprováděla, zmíněná poznámka vznikla zřejmě z podnětu některého přísnějšího člena ČSNS. Řada krajanů se pochopitelně proti takovému nátlaku postavila a upozornila na to misi.

Členové mise s určitým znepokojením sledovali také činnost Otty Habsburského, který v Americe vystupoval proti nacistickému Německu a hájil zájmy Rakouska a střední Evropy. „[...] pokládám ho za velmi nebezpečného pro naši věc, jelikož mluví vždy o demokracii, sociálních reformách a o uspořádání střední Evropy tak, aby byly uspokojeny všechny malé národy. O sobě nikdy nemluví, omlouvá však Maďary a tvrdí, že 90 % Rakušanů a Maďarů je proti této válce a proti Hitlerovi. Ovládá dokonale angličtinu a jeho přednes je bezvadný a vystupování vzorné, čímž si získává snadno Kanadany“, psal pplk. Ambruš plk. Kudláčkovi z Winnipegu v říjnu 1941.⁶⁶ Z tohoto směru ale pravděpodobně velké nebezpečí pro nábor nehrozilo.

Zkušenosti z náboru

Začátkem prosince 1941 se podmínky pro nábor zlepšily díky tomu, že kanadská vláda vydala výnos, na jehož základě mohli být přijímáni i kanadští občané československého původu. Na druhou stranu v té době již bylo patrné, že náborové možnosti obecně v Kanadě nebudou tak velké, jak se původně předpokládalo. Důvodů bylo více, mezi jinými jednak zdlouhavé řešení otázky podpor rodinám ženatých branců, kteří proto nebyli přijímáni, jednak obecně dosti špatný zdravotní stav hlásících se krajanů. Někdy bylo i více než 50 % dobrovolníků odmítnuto pro špatný zdravotní stav, podvýživu, upracovanost či jiné tělesné nedostatky.⁶⁷

Mezi krajaný se také projevovaly rozdíly z hlediska jejich postoje k otázce vstupu do armády jejich bývalé vlasti. Na jedné straně stála skupina těch, kteří s misí ochotně spolupracovali a podporovali ji všemi způsoby, na straně druhé byli jiní, jež raději ustupovali do pozadí. Mezi těmi aktivnějšími bylo možno najít řadu žen, které by mohly jít mnoha mužům příkladem. „[...] zde je všechno tak obrácené, že ti lidé, kteří opravdu demokraticky smýšlejí, uhýbají těm, kteří mají vlastenectví plná ústa, a přitom se schovávají, i svoje

65 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, č.j. 4 361, J. Ambruš Č. Kudláčkovi 1. 10. 1941.

66 Tamtéž.

67 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 24.

synky, abyste na ně dobře neviděli. [...]“, psala jedna z torontských krajanek plk. Ambrušovi v prosinci 1941.⁶⁸ Její syn, který již narukoval do československé armády a byl údajně velmi spokojen, pracoval předtím v ústředí Čs. národního sdružení v Torontě, byl díky tomu mezi krajany znám a oblíben, a tak jeho matka navrhovala využít jeho dopisy, jež by mohly dodat odvahy dalším krajanům. Jiná krajanka, jejíž syn byl rovněž mezi dobrovolníky, psala: „[...] *Jaká je to ostuda nechati se takto nutiti, vždyť bych se své matce a bratrovi ani do očí podívat nemohla. [...] Pomsta volá každého, ale co my, padesátnice báby, máme dělati? Kdybych byla mužem, už jsem mezi vámi byla [...], co se více může v životě státi, nežli za vlast zemřítí?“*⁶⁹

V některých případech dokázali členové mise mezi krajany na určitém místě vzbudit zájem, který ovšem s jejich odjezdem zeslábl. Takové svědectví podala další krajanka, jež patřila k zajímavému společenství potomků českých pobělohorských exulantů z Polska, žijících tehdy v počtu asi 200 osob v Minitonas v provincii Manitoba. Měli sice polskou státní příslušnost, ale chtěli – alespoň někteří – vstoupit do československé armády. „*Byla jsem překvapena jejich nadšením, které pomalu zase zchladlo vaším odjezdem. [...] většina z nich v Československu nebyla, nemohli tedy poznat svoji vlast a své vztahy k ní. Jejich jediným cílem je práce a kostel. Ostatní je vedlejší. [...] Zájem o politiku a válku je veliký, ale práce [pro vlast] nikde.*“⁷⁰ Zde jistě hrála svoji úlohu skutečnost, že tito lidé nebyli nuceni zabývat se tím, co se děje v jejich okolí, tím méně v Evropě. Jen málokdo z nich pravděpodobně cítil potřebu rozšiřovat svůj obzor, omezený, jak bylo řečeno, prací a kostelem.

Tři dezertéři

Zvláštní případ musela mise řešit v létě roku 1942. Začátkem července přijela do Kanady skupina čs. vojáků, kteří se zúčastnili bojů ve Francii a nestačili se při evakuaci včas nalodit. Po zotavení měli být odesláni do Británie, ale tři z nich (svobodník W., vojín H. a S.), všichni vysokoškoláci, odmítli po skončení dovolené nastoupit. K odjezdu do Británie se čtvrtým transportem 20. srpna 1942 se nedostavili. V Kanadě se tito vojáci, kteří za sebou měli bezpochyby nepříjemné zkušenosti, snažili dovolat podpory krajanů. Některé krajanky se za ně přimlouvaly, jiní je ale za jejich postup odsuzovali.⁷¹ Čas trávi-

68 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 2, kart. 1, č.j. 4 605, M. Nováková J. Ambrušovi 20. 12. 1941.

69 Tamtéž, č.j. 4 518, Štefka Jandová z Nanaimo na ostrově Vancouver misi 1. 12. 1941.

70 Tamtéž, č.j. 4 418, Anna Marková R. Nekolovi 27. 10. 1941.

71 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 34.

li na farmě u strýce jednoho z nich a všemožně se snažili další vojenské službě vyhnout. Jejich jednání bylo velmi sporné. Do Kanady se dostali v rámci evakuace, na niž finančně přispěl chicagský krajanský pomocný výbor, ale chtěli v zemi zůstat, protože se domnívali, že tam na ně čs. úřady nemohou. Jejich postoj ohrožoval i možnost dostat do Ameriky další čs. příslušníky z Francie nebo Afriky, ale na to se neohlíželi. Zkoušeli všechny možné cesty, ale nakonec neúspěšně. Neměli povolení k pobytu ani pracovní povolení, proto se kanadské úřady dotazovaly, co se s nimi děje. Hledala je vojenská policie, nakonec byli nalezeni a velitel mise jim v rozhovoru nabídl, že pokud dobrovolně nastoupí službu, bude jim vše prominuto. Odmítli, a kanadské úřady je proto samy dopravily k armádě ve Velké Británii. Podle plk. Kudláčka se provinili dezercí, zcizením uniformy a nedovoleným pobyt v Kanadě, kde po zatčení nemohli zůstat, protože v Kanadě nebyl čs. polní soud.⁷² Plk. Kudláček byl jejich jednáním krajně znechucen: *„Lidé, o nichž vím, že prakticky zběhli nebo jinak se vyhnuli své povinnosti, jsou doslova hýčkáni a zařizuje se z nich chov naší budoucí inteligence, chloubá národa a p. Oni ovšem jsou právem zatrpklí a cyničtí, jim naivní dobrosrdečnost krajanů věří a popřává sluchu často hnusným pomluvám, kterými své jednání opravňují. A co jsou pak ti, kteří přes bouře a utrpení zůstali stát na svých místech, věrni těm mučedníkům doma až do konce? Ten prezident Beneš se svými spolupracovníky doma v ČSR i za hranicemi je tedy asi na špatné cestě a letci a vojáci s ním, vždyť to dělají špatně, vždyť teprve zde nám vyrosté z mravního bahna, špinavého sobectví a babské zbabělosti ta nová, „špatnou minulostí“ nezatížená inteligence? [...] Chtěl jsem kdysi napsat článek, proč to Hitler vyhrává. Odpověď je dána tímto dopisem. [...]“⁷³*

Postup mise vůči zmíněným třem vojákům byl možná tvrdý, ale pravděpodobně nutný pro to, aby se podobné případy neopakovaly.

Potíže s dobrovolníky

Nábor i přes dokonalou přípravu neprobíhal vždy zcela hladce, několikrát se projevíly rozpory, zejména ve věci zařazení k různým jednotkám v Británii, v otázkách platových a podobně. Úředníci britského War Office již v době příprav na počátku roku 1941 upozorňovali plk. Kudláčka, že nebude možno dorovnávat rozdíly mezi služným v britské

72 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 41, fasc. 23, č.j. 3 364-I/2. odd. 1942, Plk. Kudláček ministerstvu národní obrany Londýn 19. 8. 1942.

73 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 45, fasc. 35, č.j. 4 728-I/3 odd., Plk. Kudláček reverendu H. C. Václavíkovi 11. 9. 1942.

a kanadské armádě. Přesto se někteří dobrovolníci na tuto otázku dotazovali až po příjezdu do Británie. Jinou potíž mohlo představovat zařazení. Již bylo řečeno, že řada dobrovolníků dávala přednost službě u letectva, a pokud jim z různých důvodů nebylo vyhověno, protestovali, například i tím, že odmítli československou vojenskou přísahu.⁷⁴ V několika případech dobrovolníci nedosáhli určené věkové hranice, a proto byla mise upozorněna, aby se držela při náboru směrnice č. 1 779 dův.-I/ 2. odd. 1941, nedávala neuvážené sliby a věkovou hranici hlídala.⁷⁵

Objevovaly se také nepravdivé zvěsti, které se k dobrovolníkům dostávaly jak už na americkém kontinentu, tak po příjezdu v Británii. Někteří vojáci například tvrdili, že jim bylo slíbeno utvoření samostatné kanadské jednotky, jiní se dovídali, že poměry v čs. jednotkách nejsou nijak příjemné. Kde takové pověsti vznikaly a jak a proč se šířily, se nepodařilo věrohodně zjistit, ovšem rozumně uvažující vojáci si dokázali udělat správný obrázek sami.⁷⁶

Je pochopitelné, že dobrovolníkům dělaly starosti vyživovací příspěvky rodinám a další finanční záležitosti. Tato otázka patřila k těm důležitým, protože výše příspěvků se v různých armádách lišila. Kupodivu se nepodařilo vyřešit ji rychle. Ještě koncem ledna 1943 psal plk. Kudláček ministerstvu národní obrany, že tyto příspěvky musejí být stanoveny na úrovni kanadské nebo vyšší, jinak půjdou Čechoslováci raději do kanadské armády.⁷⁷ V té době ale už vzhledem k vývoji války a dalším okolnostem mohla změna těžko zásadněji zapůsobit na zvýšení počtu dobrovolníků.

Letectvo

Jedinou bojující složkou armády, v jejímž rámci mohli v dané době Čechoslováci Britům (nepočítáme-li působení menší pěší a později protiletadlové jednotky v severní Africe) činně prospět, bylo letectvo. Brig. gen. K. Janoušek, inspektor čs. letectva, zdůrazňoval význam své zbraně natolik, že doporučoval vyslání zvláštní čtyřčlenné komise pro nábor letců v Kanadě a USA. Dokonce zjišťoval možnosti takového postupu a psal gen. Ingrovi, že dominiální úřad sdělil vysokému komisaři Velké Británie v Kanadě, že „nábor

74 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 37, fasc. 10, č.j. 423 dův.-I/2. odd. z 19. 2. 1942.

75 Tamtéž.

76 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 44, fasc. 32, č.j. 4 537-I/2. odd., Plk. Kudláček ministerstvu národní obrany 30. 10. 1942.

77 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 33, kart. 53, fasc. 7, č.j. 735 dův.-I/2. odd., Plk. Kudláček ministerstvu národní obrany 31. 1. 1943.

Čechů je omezen na 115 vhodných nováčků každé 3 měsíce pro létající personál na doplňování ztrát⁷⁸. Ministr národní obrany ale nesouhlasil. Byl toho názoru, že je zbytečné vysílat kvůli tak malému počtu mužů zvláštní komisi a že práci zvládne Kudláčková kanadská mise a letecký přidělenec vojenského attaché v USA s pomocí zástupců britského letectva.⁷⁹

Zájem o vstup do leteckých jednotek mezi krajany bezpochyby nechyběl, svědčí o tom i předběžné zprávy zastupitelských úřadů. Například představitel amerického Sokola sdělili na počátku léta 1941 vyslanci Hurbanovi, že může počítat asi se 150 dobrovolníky pro letectvo. Mělo to však háček, zřejmě vzhledem k občanství dobrovolníků a tehdejšímu postavení USA ve vztahu k válce: „[...] *Dobrovolníci by nemohli skládati přísahu ani Velké Británii, ani Československu. Dali by jen slib, že zůstanou poslušni rozkazů.*“⁸⁰ Kromě toho záležitost velmi spěchala, poněvadž část přihlášených dobrovolníků vstoupila do americké armády.⁸¹

V průběhu času se ukázalo, že získávat v zámorí dostatečný počet dobrovolníků k letectvu nebude jednoduché. K této zbrani, většinou ke stíhačům, se pod dojmem romantických představ o tom, jak se stanou slavnými válečnými letci, hlásilo mnoho dobrovolníků, jež nechtěli sloužit nikde jinde. Řada z nich však nevyhovovala buď po zdravotní stránce, nebo kvůli nedostatečnému vzdělání. Již na podzim 1941 bylo zřejmé, že s Kanadou nelze v tomto ohledu počítat a nezbyvá nic jiného, než čs. letectvo doplňovat z místních, tedy britských zdrojů. I tam se ale množily potíže: „[...] *Poslední branci jsou většinou méně schopní, neovládají státní jazyk, mnozí jsou Němci, tedy živel nespolehlivý. Takoví k letectvu přijít nesmí. Zde mají spoustu příležitostí k sabotážím, které mohou mít za následek smrt celých posádek. České mužstvo je nechce mít mezi sebou, nevěří jim.*“⁸² Šéf kanadské mise plk. Kudláček sice věřil, že alespoň nějaké muže pro letectvo v Kanadě získá, ale jeho odhad, jakkoliv poměrně střízlivý, se v budoucnu ukázal být nadsazeným.⁸³

Na dotaz britského Air Ministry z 19. března 1942 ohledně počtu dobrovolníků pro letectvo získaných misí v Kanadě a v USA odpověděl plk. Kudláček: „*V Kanadě je dnes 14 mužů odvedených pro letecký výcvik, z toho z Kanady 8, z USA 6. Pro pozemní službu 2, z toho z Kanady 1 a z USA 1. Pro pozemní armádu bude odesláno 25 mužů, z toho*

78 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 19, fasc. 17, č.j. 2 265-I/2. odd. 1941, Janoušek Ingrovi 21. 8. 1941.

79 Tamtéž, Ingr Janouškovi 29. 8. 1941.

80 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 18, fasc. 13, č.j. 1 718-I/2. odd. 1941, Ministerstvo zahraničních věcí (dále MZV) ministerstvu národní obrany 3. 7. 1941.

81 Tamtéž.

82 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 21, fasc. 25, č.j. 3 180 dův. III/1. odd. 12. 11. 1941.

83 „*V lednu odešli 15 přihlášených k letectvu. Do konce května počítám z Kanady maximum 50 pro letectvo. ...*“ VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 22, fasc. 31, č.j. 3 772-I/2. odd. 1941, Telegram plk. Kudláčka z 22. 12. 1941.

20 z Kanady a 5 z USA. *Letečtí telegrafisté - střelci a střelci budou cvičeni v Anglii.*“ Plk. Španiel v téže věci odpověděl: „*Pro letectvo odvedeni 4, přihlášeno 14. Pro pozemní službu nikdo. Do Kanady pro příští transport odesláno ze Spojených států 6 a z Mexika 1.*“⁸⁴

Letectvo mělo v dané době na rozdíl od pozemních sil bojové ztráty, a proto naléhalo na doplnění svých sil. Brig. gen. K. Janoušek požádal na začátku jara 1942 MNO o přidělení 120 mužů pro zajištění výcviku pro operační činnost v roce 1943.⁸⁵ Gen. Janoušek se domníval, že by zmíněné posily mohl získat převedením mužů od pozemních jednotek, ale MNO rozhodlo, že letectvu budou přidělovány pouze osoby, které budou odvedeny v roce 1942 a samy se přihlásí o službu u této zbraně. Předpokládalo se, že bude k letectvu přidělena rovněž část dobrovolníků z Kanady.⁸⁶

V tomto ohledu ale existovala nepřehlednutelná překážka. Vzhledem k nárokům kladeným na válečné letce se od zájemců o službu u této zbraně požadovala určitá úroveň vzdělání, a to krajanům v Kanadě, pocházejícím převážně z chudších vrstev, chybělo. Proto těm dobrovolníkům, kteří vyhověli zdravotním požadavkům, bylo umožněno navštěvovat přípravné kurzy (*pro-training course*) z matematiky a angličtiny. Speciální letecké lékařské prohlídky a zkoušky inteligence probíhaly v RCAF Recruiting Centre v Montréalu, kde byli prohlíženi i dobrovolníci z USA. Ti, kteří všemi zkouškami prošli úspěšně, zamířili (kromě telegrafistů a střelců) do školy I. T. S. RCAF ve Victoriaville v Quebecu, kde se jim – od jara 1942 – dostalo odpovídajícího výcviku. Až poté byli odesláni do Británie.⁸⁷ Od poloviny května 1942 přijímala – po dohodě s RAF – dobrovolníky k výcviku rovněž pilotní a pozorovatelská škola v Texasu.⁸⁸ Mise působila také jako zprostředkovatel mezi skupinou československých pilotů, jež byli vysláni k výcviku do Kanady z Británie, a čs. úřady. Postavení těchto letců bylo poněkud složitější: ve vojenských a výcvikových záležitostech podléhali RAF, ve věcech osobních právě čs. úřadům.⁸⁹

I mezi dobrovolníky u letectva se probírala finanční otázka. Výše zmiňovaný rozdíl ve služném mezi britskou a kanadskou armádou nebyl zanedbatelný: zatímco příslušníci RAF (Royal Air Force) dostávali v přepočtu 0,80 kanadského dolaru, RCAF (Royal Cana-

84 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 37, fasc. 10, č.j. 1 146 dův.-I/2. odd., MNO Inspektorátu čs. letectva 9. 4. 1942.

85 Podrobný rozklad viz tamtéž, č.j. 1 175-III/1. odd., Gen. K. Janoušek ministerstvu národní obrany 26. 3. 1942.

86 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 37, fasc. 12, č.j. 1 483 dův./III/1. odd., MNO Náhradnímu tělesu čs. vojska 27. 4. 1942.

87 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 41, fasc. 23, č.j. 3 464-dův. I/2. odd., Pplk. J. Ambruš ministerstvu národní obrany 10. 8. 1942.

88 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 38, fasc. 13, č.j. 1 526-I/2. odd. dův., Pplk. J. Ambruš ministerstvu národní obrany 6. 4. 1942.

89 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 38, fasc. 15, č.j. 1 937-I/2. odd., Gen. K. Janoušek ministerstvu národní obrany 23. 5. 1942.

dian Air Force) bylo podstatně štedřejší – 1,30 dolaru. Tento rozdíl se podařilo vyrovnat, ale někteří z dobrovolníků proto zprvu chtěli přejít do RCAF.⁹⁰

Vyskytly se i potíže jiného druhu, které vycházely z povahových vlastností některých dobrovolníků: „Mám dojem, že dobrovolníci z Ameriky, kteří tam vyrostli, nejsou na žádoucí výši zejména po stránce morální. Podobné pozorování učinili i příslušníci jiných letectev a Air Vice Marshall McKean mě také upozornil, že s Američany nejsou plně spokojeni“, psal pplk Ambruš.⁹¹ Dobrovolníci z USA také při náboru žádali, aby byli pojištěni podobně, jako je tomu v americké armádě. Tento požadavek nábor poněkud zbrzdil. RAF přijímalo americké dobrovolníky prostřednictvím Canadian Aviation Bureau, s kterým spolupracovali právníci, již pojistky, podepisované také rodiči dobrovolníků, uzavírali. Jednalo se ale o spornou otázku, a než se ji podařilo vyřešit, pplk. Ambruš pozastavil zařazování těchto dobrovolníků k letectvu. Nábor probíhal sice dál, stejně jako lékařské prohlídky a psychotechnické zkoušky, ale poté byli dobrovolníci odesíláni domů, kde měli čekat na povolání.⁹²

Výcvik vojenských pilotů probíhal různě. Některé z bojujících národů měly vlastní letecké školy, a pro ty byla v Ottawě 18. května 1942 uspořádána konference o sjednocení leteckého výcviku. Čechoslováků se to netýkalo, ale kanadská vláda je přesto pozvala alespoň jako pozorovatele. Konference se zúčastnili pplk. J. Ambruš a pplk. A. Hess.⁹³

Vstřícný postup kanadských civilních i vojenských úřadů ve věci náboru a výcviku letců vůči čs. misi byl hoden nějakého ocenění, ale plk. Kudláček sám o sobě neměl v tomto ohledu žádnou pravomoc. Příležitost mu poskytl až v dubnu 1942 výše zmíněný pplk. let. Hess, který cestou z Británie do Washingtonu projížděl Montréalem a při té příležitosti předal plk. Kudláčkovi osm čs. čestných pilotních odznaků a osm legitimací k nim, podepsaných vlastnoručně ministrem národní obrany gen. Ingrem *in bianco*. Velitel mise odznaky velmi uvítal, vždyť jimi mohl vyjádřit vděčnost osobám, jež misi pomáhaly, protože příslušníci jiných národů, zejména Poláci, podobnými projevy uznání nešetřili. Do října 1942 bylo uděleno šest zmíněných odznaků. Obdrželi je S/Ldr. L. P. Gellinas a F/L F. W. McCrea z RCAF Recruiting Centre v Montréalu, kde se prováděly veškeré prohlídky a zkoušky do čs. letectva, dále Air Vice Marshall McKean, šéf britské letecké mise,

90 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 41, fasc. 23, č.j. 3 464-dův. I/2. odd., Pplk. J. Ambruš ministerstvu národní obrany 10. 8. 1942.

91 Tamtéž.

92 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 38, fasc. 13, č.j. 1 526-I/2. odd. dův., Pplk. J. Ambruš ministerstvu národní obrany 6. 4. 1942.

93 Tamtéž, č.j. 1 682-III/2. odd. z 5. 5. 1942. Tehdejší pplk. Alexander Hess (1898–1981) byl jedním z československých účastníků letecké bitvy o Británii, v níž velel 310. čs. stíhací peruti. Jeho kniha *Byli jsme v bitvě o Anglii* vyšla prvně roku 1943 v New Yorku a pak v řadě dalších vydání, poslední zřejmě v nakladatelství Naše vojsko v roce 2001.

Air Commodor Middleton z RCAF Headquarters, G. Cpt. Ellis, velitel stanice Medicine Hat, a G. Cpt. Morrison, velitel stanice Moose Jaw.⁹⁴

Postoj kanadské vlády

Pohled kanadské i americké vlády na nábor do československých jednotek na americkém kontinentu se vyvíjel. Zpočátku se jednalo pouze o muže, kteří se přihlásili dobrovolně, později kanadská vláda jednala o možnosti povolit nucenou mobilizaci československých státních příslušníků. Dne 27. dubna 1942 se v Kanadě konal plebiscit, jenž mohl rozhodnout o uvolnění vlády ze slibu, že vojenská služba v zámoří nebude povinná.⁹⁵ Výsledek ale nebyl jednoznačný, a proto vláda přijala kompromisní řešení (viz výše).

Na počátku roku 1943, tedy krátce před ukončením činnosti mise, dostal plk. Kudláček text dohodnutých směrnic pro povolávání čs. státních příslušníků do C. T. (Compulsory Training, tj. povinný výcvik) s tím, že mohou volit mezi kanadskou nebo čs. armádou. To by znamenalo, že by mise dostala přesný přehled všech svobodných čs. občanů ve vojenském věku s tím, do které armády se který rozhodl vstoupit, což by usnadnilo navázání styků s těmito lidmi, pokud se tak již nestalo.⁹⁶ Vzhledem k tomu, že o podobné evidenci čs. státních příslušníků jednala mise s kanadskými úřady od začátku svého působení, šlo o poměrně pozdní krok k usnadnění náboru. Chyba tentokrát zřejmě spočívala na kanadské straně.

Výsledky náboru

Původní slibné zprávy o nadšení zámořských krajanů pro vojenskou službu ve prospěch staré vlasti se ukázaly být značně nadsazenými. Již před příjezdem mise se přihlá-

94 Inspektorát čs. letectva v Británii se pozastavil nad tím, že odznaky byly uděleny bez jeho návrhu, ale MNO Kudláčkův výběr osob uznalo jako účelný a schválilo jeho žádost o zaslání dalších 20 odznaků. VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 44, fasc. 32, č.j. 4 538-I/1. odd. z 26. 11. 1942, Plk. Kudláček ministerstvu národní obrany 30. 10. 1942.

95 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 38, fasc. 14, č.j. 1 802 dův.-I/2. odd., Pplk. J. Ambruš ministerstvu národní obrany 15. 4. 1942.

96 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 33, kart. 53, fasc. 7, č.j. 735 dův.-I/2. odd., Plk. Kudláček ministerstvu národní obrany 31. 1. 1943.

silo celkem 95 dobrovolníků, z toho 30 Němců, 25 ženatých a ze zbývajících 40, kteří vyhovovali podmínkám náboru, jen šest vyhovělo první výzvě k nástupu vojenské služby. Do 8. prosince 1941 se misi přihlásilo celkem 375 mužů, z toho vyhovovalo náborovým podmínkám a bylo pozváno k odvodu 190 mužů, odvedeno 95, neodvedeno 36, u 59 nedošly včas lékařské podklady. Na nábor reagovali i někteří krajané, již sloužili v kanadských jednotkách. Těm mise zasílala vzor žádosti o přemístění k československé armádě. Při náboru bylo v této době rozesláno kolem 5 000 individuálních lístků s výzvou, aby se muži hlásili do čs. vojska.⁹⁷ Tato akce se nesetkala s velkým ohlasem. Ukázalo se, že nejdůležitější je osobní styk, který při rozloze Kanady a roztroušenosti krajanským kolonií nebyl jednoduchý.

V polovině dubna 1942 byl následující stav: přihlásilo se 490 mužů, povoláno k odvodu bylo 252, odvedeno (dosud) 142, odesláno do Británie 116 (z toho 18 z USA, 98 pro pozemní armádu, 18 pro letectvo). V depot v Monctonu se nacházelo sedm letců, jeden byl propuštěn pro nemoc a jeden pro nepříznivou zprávu policie.⁹⁸

Do konce roku 1942 se stav o mnoho nezlepšil: Celkem se přihlásilo 611 mužů (z toho 41 z USA), stav vhodných k vojenské službě není z textu přesně určitelný.⁹⁹ Nicméně se čteme-li počet mužů ve všech pěti transportech do Evropy, dojdeme k číslu 147, a to bylo velmi málo, daleko to zaostávalo za původními předpoklady, vyplývajícími z povědomí o celkovém počtu krajanů žijících v Severní Americe. Uvědomoval si to i plk. Kudláček, který v srpnu 1942 psal do Británie kolegovi: „[...] *Lituji, že Ti nemohu posílat místo čet aspoň roty. I ty čty jsou výsledkem neuvěřitelně obtížné práce! [...] Povolte nás brzo zpět, lepší v Anglii dělat skutečnou vojnu než v Kanadě nábor! [...]*“¹⁰⁰ Náčelník mise původně předpokládal, že transport do Evropy bude odesílat přibližně každých šest týdnů, přepravní prostor byl zajištěn, jak psal počátkem září 1941 vyslanci Papánkovi.¹⁰¹ Skutečnost ale byla nakonec jiná a celkový počet transportů i jejich klesající obsazení svědčí o velmi nadsazených plánech.

97 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 19.

98 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 38, fasc. 14, č.j. 1 802 dův.-I/2, odd., Pplk. J. Ambruš ministerstvu národní obrany 15. 4. 1942.

99 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 39-40.

100 VÚA Praha, f. Evidence čs. vojenských osob v zahraničí za 2. světové války, č.j. 24-9-5/221, dopis Č. Kudláčka z Montréalu 19. 8. 1942.

101 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, č.j. 4 204, Plk. Kudláček čs. vyslanci v USA Papánkovi 4. 9. 1941.

Tabulka 2: Přehled transportů čs. dobrovolníků z Kanady do Velké Británie

Číslo transportu	Datum odjezdu	Počet vojáků
1	4. 10. 1941	42 ¹⁰²
2	8. 1. 1942	47 ¹⁰³
3	6. 4. 1942	27 ¹⁰⁴
4	20. 8. 1942	23 ¹⁰⁵
5	2. 2. 1943	8 ¹⁰⁶
Celkem		147

Již na podzim 1942 bylo stále více zřejmé, že náborové možnosti v Kanadě a v USA jsou velmi malé. „V Kanadě se však docílí povinného nástupu služby, ale v tom případě odeslání branců do Anglie mohou obstarat naše zastupitelské úřady a stačí, když v Kanadě bude jeden důstojník, snad nanejvýše s mladším důstojníkem jako pomocníkem, který na věc bude dohlížet z vojenské stránky,“ psal plk. Španiel do Londýna.¹⁰⁷ Španiel navrhoval, aby se pozornost obrátila na státy Latinské Ameriky. Podle jeho názoru měla být zřízena vojenská mise v Uruguayi s pravomocí pro celé území Střední a Jižní Ameriky, jež by se mohla spolehnout na spolupráci osob v jednotlivých zemích, které se již dříve na náboru podílely, to jest pplk. Beneše v Ecuadoru a tří čs. důstojníků v Brazílii, kteří tam dříve odcestovali jako vojenští poradci. Největší lidské zdroje mohla teoreticky poskytnout Argentina, kde žila největší československá krajanská kolonie v rámci celé Latinské Ameriky (některé odhady pro danou dobu uváděly až 50 000 osob). Na druhé straně argen-

102 41 z Kanady, 1 z USA. VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 17.

103 Tamtéž, s. 23.

104 Z toho 20 k pozemní armádě (včetně pěti z USA a jednoho z Kuby) a sedm k letectvu. Ve skupině se nacházelo pět Rusínů, jež plk. Kudláček hodnotil jako velmi dobré, a jeden Němec. VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 38, fasc. 13, č.j. 1 526-I/2. odd. dův., Plk. Kudláček ministerstvu národní obrany 6. 4. 1942. Podle kroniky mise ovšem čítal třetí transport jen 26 mužů. Viz VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 29.)

105 Jednalo se o 19 mužů z Kanady, z toho šest přišlo z kanadské armády, dále dva z USA a dva z Maroka, ti byli příslušníci československých jednotek ve Francii na počátku války. V transportu byli čtyři Němci, čtyři muži starší 41 let (třem bylo 42, jednomu 43). VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 41, fasc. 23, č.j. 3 364-I/2. odd. 1942, Plk. Kudláček ministerstvu národní obrany Londýn 19. 8. 1942.

106 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 40.

107 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 44, fasc. 32, č.j. 4 517-I/2.odd., Plk. Španiel ministerstvu národní obrany 11. 11. 1942.

tinská vláda chovala značné sympatie k evropským fašistickým režimům, a proto se nevědělo, jak se v této otázce zachová.¹⁰⁸

Ministr národní obrany gen. Ingr se na věc díval podobně jako plk. Španiel a již na podzim 1942 promýšlel reorganizaci náborové činnosti v Kanadě s tím, že přebytečné důstojníky by poslal do Jižní Ameriky.¹⁰⁹ V prosinci dostalo jeho rozhodnutí konečnou podobu. Vojenská mise v Kanadě bude zrušena, místo ní bude u kanadské vlády zřízen úřad vojenského atašé. Převezme jej pplk. Ján Ambruš, přidělení mu budou kpt. Ludevít Sozanský a rtm. Augustin Korotvička. Vojenský atašé bude kromě běžných prací pokračovat v náborové činnosti a bude pověřen také dozorem nad čs. letci, kteří jsou v Kanadě v leteckých školách. Gen. Ingr zaslal zprávu tohoto znění ministerstvu zahraničí s žádostí, aby věc co nejdříve projednalo s kanadskou vládou.¹¹⁰

Výsledky působení kanadské mise a jejich hodnocení

Je zřejmé, že čs. vojenská mise v Kanadě zdaleka nedosáhla výsledků, které londýnské exilové MNO očekávalo. Otázkou je, proč se tak stalo. Na jedné straně je nezpochybnitelná dlouhodobá a pečlivá příprava ještě před odjezdem za Atlantik, zodpovědná a mnohostranná činnost v Kanadě, jejímž cílem mělo být zaujmout kanadské (a zčásti i americké) krajanů a získat je pro věc společného boje za osvobození staré vlasti. Proč se ale – vzhledem k celkovému počtu krajanů v Kanadě a ještě několikanásobně vyššímu v USA – přihlásilo tak málo dobrovolníků? Pouhých 147 do Evropy odeslaných mužů během necelých dvou let v jistém smyslu znamenalo zbytečné vynaložení peněz na práci mise v Kanadě.

Příčin se najde více: Už v přípravě zřejmě byly možnosti nadhodnoceny. Z jakého důvodu? Spojení bylo navazováno se staršími činiteli krajanského života v Americe, mnohdy narozenými ještě v Evropě, kteří svůj vztah k staré vlasti cítili jinak než další generace. Ti starší by měli vůli přihlásit se do čs. armády, ale nevyhovovali především věkem.¹¹¹ Ti

108 K tomu viz např. *Der deutsche Faschismus in Lateinamerika*, Berlin 1966; Tomáš JIRÁNEK, *Německé vojenské přípravy v Argentině*, *Historie a vojenství* 4, 2000, s. 874–884.

109 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 44, fasc. 32, č.j. 4 600-I/2. odd., Plk. Španiel pplk. Benešovi do Ecuadoru 16. 11. 1942.

110 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 30, kart. 45, fasc. 35, č.j. 4 914 dův.-I/2. odd., MNO ministerstvu zahraničí 29. 12. 1942.

111 Odhady možných výsledků se lišily opravdu výrazně. J. Jelínek, přední osobnost v Ústředí amerického sokolstva, se v létě 1941 domníval, že bude možno získat jen mezi americkými krajanů 1 200 až 1 300 dobrovolníků pro pozemní armádu a asi 100 pro letectvo. Naproti tomu Vojta Beneš a další zů-

mladší, jimž ostatně krajanské hnutí v dané době nevěnovalo patričníou pozornost, již smýšleli jinak. Měli novou vlast, zapomínali jazyk předků, kanadská armáda jim byla bližší. Krajané měli špatné zkušenosti s prací čs. konzulátu v Montréalu před válkou, nedůvěřovali komukoliv, kdo s ním byl spojen. Kromě toho se s nábořem začalo pozdě, ti, kteří chtěli do války, již vstoupili do kanadských jednotek před příjezdem mise, nepříznivě působila propaganda části Slováků (a Slováci tvořili mezi krajany v Kanadě většinu), nacistů, kteří měli v zámoří dost svých stoupenců, a komunistů. Opomenout není možno ani poměrně rozšířenou – alespoň zpočátku – nechuť Kanadčanů k válčení mimo vlastní území, jež zřejmě ovlivnila kanadské Čechy a Slováky. I velikost Kanady a roztroušenost krajanských osad byla nepříznivou okolností: „[...] je lidsky neproveditelné každého osobně informovat a přesvědčit. Tisk zdaleka nestačí a mluvené slovo zasáhne jen malou část našich lidí, a to ještě ty, kteří to vlastně nepotřebují“, psal plk. Kudláček svým nadřízeným do Londýna.¹¹²

Na vlastní práci mise zřejmě vinu svalovat nelze. Plk. Španiel, který nakonec vzhledem k výsledkům navrhl Londýnu misi zrušit, její členy hodnotil velmi dobře a psal gen. Ingrovi již v srpnu 1941: „*Také pokud jde o ostatní členy misse v Kanadě, jsem nucen Ti sdělit, že řešení a výběr osob byl nanejvýš šťastný. [členové misse] všeobecně zanechali v naší krajanské veřejnosti ten nejlepší dojem.*“¹¹³

Nelze se odvolávat ani na jakékoli „špatné české národní vlastnosti“, jak by možná někdo s chutí učinil. Na americkém kontinentu totiž nábor prováděly také mise jiných evropských národů (Belgičané, Francouzi, Nizozemci, Norové, Poláci a Jihoslované) a jejich výsledky byly ještě horší. „*Na př. Poláků je v Kanadě asi pětkrát tolik, kolik je nás, a přihlásilo se pouze 140 mužů do polské armády. Holanďané, Norové a Belgičani, kteří měli povinnou mobilisaci v Kanadě, jsou nejvíce zaměstnaní desercenti. U Holanďanů z počtu 1 200 mužů 350 mužů nenastoupilo. Svobodní Francouzi pak mají výsledky obzvláště slabé,*“ uvádí *Kronika mise*.¹¹⁴ Kronikář to zřejmě neuváděl jen na obranu, zmíněné výsledky byly ověřitelné.¹¹⁵

stávali více při zemi. Viz VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 20, fasc. 20, č.j. 2 482-I/2. odd. 1941, Španiel Ingrovi 18. 8. 1941.

112 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 33, kart. 53, fasc. 7, č.j. 735 dův.-I/2. odd., Kudláček ministerstvu národní obrany v Londýně 31. 1. 1943.

113 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 28, kart. 19, fasc. 18, č.j. 2 481 IV/2. odd. 1941, Španiel Ingrovi 18. 8. 1941.

114 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, hl. 34.

115 Například polská náborová mise byla podstatně silnější než československá, čítala kolem 90 lidí v čele s gen. Duchem a na nábor vynaložila zhruba 2 000 000 dolarů, ale Poláci stejně jako ostatní Evropané přecenili možnosti. Počítali s tím, že ze zhruba 4 000 000 lidí polské národnosti v Americe se jim podaří získat nejméně 25 000 dobrovolníků, ale výsledek byl proti tomu mizivý. Proto také na jaře 1942 svoji misi výrazně zestihlili, nábor víceméně zastavili a zrušili výcvikové středisko v Owen

Nelze pominout, že šéf mise plk. Kudláček nepřemýšlel jen v rámci vojenských věcí, ale bral v úvahu širší a dlouhodobější okolnosti československo – kanadských vztahů. Vymykalo se to sice jeho pravomoci velitele vojenské mise, ale přesto upozornil gen. Ingra: „*Jiná věc, která se mě netýká sice, ale leží mi na srdci, je toto: Zdá se mi, že jsme jediní, kteří se zde v Kanadě nestarají o hospodářské přípravy pro konec války (rychlé obstarání potravin, surovin atd. atd., dopravu, kredity), studium zdejších poměrů a možností, navazování styků s rozhodujícími osobami, institucemi apod.*“¹¹⁶ Tyto podněty nezapadly, gen. Ingr je předal ministerstvu zahraničí a ministerstvu hospodářské obnovy.

Rozloučení s misí

Mise svoji práci ukončila na začátku března 1943. Plk. Kudláček ohlásil předání úřadu dnem 3. března a následně byl při čs. vyslanectví v Ottawě zřízen úřad čs. vojenského a leteckého ataše, jež 6. března převzal pplk. Ján Ambruš, který od poloviny února jako zástupce velitele misi vedl, s ním zůstali kpt. L. Sozanský, por. A. Brejcha a prap. A. Korotvička. Pplk. Ambruš dostal rozkaz, aby se řídil všemi dosud vydanými pokyny, které dostala mise, a pracoval stejným způsobem jako jeho předchůdce plk. Kudláček.¹¹⁷ I to dotvrzuje skutečnost, že Londýn nevinil z neúspěchu náboru misi, ale výše uvedené nepříznivé okolnosti.

Plk. gšt. Čeněk Kudláček byl dnem 15. února 1943 jmenován do úřadu čs. vojenského a leteckého ataše v Brazílii,¹¹⁸ kam jej doprovodil npor. Rudolf Nekola a samozřejmě také paní Milada Kudláčková. Výběr osob, které zůstaly v Montréalu, byl dán pravděpodobně převahou Slováků mezi krajany v Kanadě. Kudláček naproti tomu mohl v Brazílii uplatnit své latinskoamerické zkušenosti z meziválečného období, jazykové dovednosti a možná i staré osobní vazby.

Sound. I oni nakonec došli k závěru, že nová generace Poláků v Americe se už amerikanizovala a ztratila vztah ke staré vlasti. Viz VÚA Praha, f. MNO Londýn, 20-6/22, č.j. 415/42, Plk. O. Španiel gen. S. Ingrovi 29. 4. 1942.

116 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 33, kart. 53, fasc. 7, č.j. 735 dův.-I/2. odd., Plk. Kudláček soukromě gen. Ingrovi 31. 1. 1943.

117 Tamtéž, č.j. 737 dův.-I/2. odd. z 19. 2. 1943. Dále viz tamtéž, inv. č. 33, kart. 54, fasc. 10, č.j. 1 162 dův.-II/2. odd. z 13. 3. 1943.

118 VÚA Praha, f. MNO Londýn, inv. č. 33, kart. 54, fasc. 10, č.j. 1 162 dův.-II/2. odd. z 13. 3. 1943. Kudláčkovu jmenování obsahoval výnos č.j. 689 dův.-I/2. odd.

Krajané uspořádali 28. března pro plk. Kudláčka banket na rozloučenou v československé národní hale a Čs. národní sdružení v Kanadě jej jmenovalo svým čestným členem.¹¹⁹ Ani mezi krajaný tedy nezanechal špatný dojem.

119 VÚA Praha, f. Čs. vojenská mise v Kanadě, inv. č. 1, kart. 1, Kronika čs. vojenské mise v Kanadě, s. 41.

Příloha:**Prohlášení vojáka, který se přihlásil do čs. armády v zahraničí**

(Zdroj: VÚA Praha, f. Evidence čs. vojenských osob v zahraničí za 2. světové války, 24-9-5/221.)

Československá Vojenská Misie v Kanadě.

Czechoslovak Military Mission in Canada.

Ev. číslo

Prehlásenie

Meno

Bydlište

Prehlasujem a potvrdzujem svojím podpisom, že sa dobrovolne a bez výhrad dávám k dispozícii vláde československej v zahraničí. Prehlasujem, že súhlasím se zaradením do československého vojska a to podľa zistenia fyzickej schopnosti buď ku službe vo zbrani alebo k službám pomocným.

Týmto prehlasujem, že vzhľadom k prebytku dôstojníkov a poddostojníkov v čsl. armáde v zahraničí som ochotný slúžiť ako voják, so všetkými právami a povinnosťmi vojína. Súhlasím s týmto, že akýkoľvek príspevok, na ňom moja rodina bude mať nárok, bude vo výši stanovenej pre vojakov. Na vedomie berem, že moja terajšia hodnota dosiahnutá v čsl. armáde platí naďalej čo do postupu a poradia.

Beru na vedomí, že v Anglii budu plateni podľa anglických noriem a v prípade zařazení k letectvu bude moje umístění provedeno podle kvalifikace. Možnost leteckého výcviku bude mi dána podle toho, jak budou volná místa.

Prehlasujem, že k službe, ktorá mi bude vykázaná, nastúpim ihneď, ako náhle k tomu budem vyzvaný, a že nemám žiadnych výhrad čo do času, miesta alebo zvláštneho materiálneho zaopatrenia.

Prehlasujem ďalej, že oznámim /pred povolaním do akt. služby/ svojmu evidenčnému úradu ihneď každú zmenu svojho trvalého bývania spolu s novou presnou adresou.

V Montréal dňa 1942

Podpisy svedkov

Podpis

Zusammenfassung

Die Tschechoslowakische Militärmission in Kanada: Tätigkeit und Ergebnisse

Die Studie ist der Tätigkeit der tschechoslowakischen Militärmission in Kanada 1941–1943 gewidmet. Kanada trat als Mitglied des Britischen Staatenbunds bereits am 10. September 1939 in den Krieg ein, darum nahm die tschechoslowakische Exilregierung berechtigterweise an, dass sie auf kanadischem Gebiet ein mehr oder weniger freies Betätigungsfeld bei der Anwerbung von Soldaten für ihre Auslandseinheiten haben würde. Aus diesem Grund wurde eine Militärmission gerade nach Kanada entsendet und nicht in die benachbarten USA, auf deren Gebiet zwar um ein Vielfaches mehr Landsleute lebten, die jedoch erst im Dezember 1941 in den Krieg eintraten.

Die tschechoslowakische Militärmission kam mit großen Hoffnungen nach Kanada. Sie sollte Soldaten nicht nur unter den Zigtausenden Landsleuten in Kanada gewinnen, sondern indirekt und eher unauffällig auch Freiwillige aus den USA einziehen. Die ursprünglichen Prämissen gingen von Vorstellungen über das patriotische Denken der Landsleute aus, sie erwiesen sich jedoch als erheblich übertrieben. Die zahlenmäßig relativ bescheiden besetzte Mission entwickelte während ihrer ganzen Tätigkeitsperiode in Kanada beträchtliche Anstrengungen, ihre Mitglieder knüpften Kontakte zu landsmannschaftlichen Organisationen, veröffentlichten in der landsmannschaftlichen Presse, traten im Rundfunk auf, veranstalteten Vorträge, führten eine umfangreiche Korrespondenz und reisten zu Landsleuten auch in relativ entfernte Gebiete. Sie mussten eine Reihe von Hindernisse überwinden, zu denen hauptsächlich die feindliche Einstellung der Anhänger des Slowakischen Staates (und die Slowaken waren unter den kanadischen Landsleuten in der

Überzahl), Nazipropaganda und Fehlinformationen, Einwände gegen Eduard Beneš, in geringerem Maß verschiedene, unter den Landsleuten und Freiwilligen kursierende Gerüchte, Unterschiede in der Besoldung für Soldaten der kanadischen Armee und der tschechoslowakischen Armee, die Frage der Absicherung der Familien der Freiwilligen usw. gehörten.

Die Mission mit Generalstabsobster Čeňek Kudláček an der Spitze konnte gute Beziehungen zu den Landsleuten knüpfen, die Ergebnisse der Anwerbung blieben letztendlich freilich weit hinter den Erwartungen zurück. In nicht ganz zwei Jahren gelang es lediglich, 147 Männer nach Europa zu entsenden. Gründe dafür gab es offenbar mehrere: zu großes Verlassen auf den Patriotismus der Emigranten, deren jüngere Generation zur alten Heimat keine enge Beziehung mehr hatte und oft in die kanadische Armee eintrat, den späten Beginn der Anwerbung, feindliche Propaganda der slowakischen Demagogen und Nazis und die Verstreutheit der landsmannschaftlichen Ansiedlungen in ganz Kanada. Eine ähnliche Erfahrung wie die Tschechoslowaken haben freilich auch die Vertreter weiterer europäischer Staaten gemacht, die mit dem gleichen Ziel nach Kanada gekommen waren.

Die tschechoslowakische Militärmission beendete als Einheit ihre Tätigkeit auf kanadischem Gebiet Anfang 1943. Nur ein Teil davon machte unter der Leitung von Oberstleutnant Ján Ambruš als tschechoslowakischer Militärattaché in Kanada weiter, Oberst Kudláček reiste als Militärattaché nach Brasilien, wo er ähnliche Aufgaben ausführen sollte.

Jiří URBAN

Projevy odporu proti nastupující kolektivizaci na Novobydžovsku

Abstract: *The rural resistance to subjugation in the form of violent collectivization is the main theme of the contribution. Through a micro-historic view of the sixty-year-old events, which took place in the then Nový Bydžov district, the author tries to highlight the vitality and variety of the forms of resistance to the establishment of unified agricultural cooperatives and thus to contribute to the discussion on anti-communist resistance and opposition. The author also puts forward a detailed analysis of the State Security (StB) provocation action, for which the setting up of informers among anti-communist leaning members of the population became a primary task. It also tries to answer the question of what role the StB and its methods played in the collectivization process.*

Key words: *Nový Bydžov district; countryside; collectivization; resistance; StB provocation*

Česká společnost prošla po komunistickém převratu v únoru 1948 velmi obtížným obdobím. Rozsáhlé sociální změny, totální přestavba hospodářství a instalace tuhé diktatury jedné strany vyvolávaly ve společnosti vlny nesouhlasu, podněcovaly ohniska odporu a vytvářely prostor pro aktivní odboj a odpor proti politice Komunistické strany Československa (dále KSČ). Zatímco existence prvního, protihabsburského, či druhého, protinacistického, odboje je dnes všeobecně uznávána, třetí, protikomunistický odboj na tom byl až donedávna mnohem hůř. Téma odboje a odporu proti komunistické moci v Československu na konci čtyřicátých a počátku padesátých let minulého století je v literatuře i na stránkách odborných periodik dnes už poměrně hojně reflektované,¹ předmětem diskusí se stále častěji stává i na veřejných odborných fórech. V dubnu 2009 proběhla v Lichtenštejnském paláci v Praze mezinárodní konference *Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a ve střední Evropě*. Následně, v květnu 2010, byla na půdě pražské Metropolitní univerzity uspořádána konference *Třetí odboj*, věnovaná památce dr. Milady Horákové. Mezinárodní vědeckou konferenci s názvem *Protikomunistický odboj ve střední a východní Evropě* připravuje pro letošní listopad

1 Bibliografii titulů reflektujících problematiku protikomunistického odboje a odporu zpracovala Marie BOČKOVÁ, *Komentovaná bibliografie k dějinám III. odboje (1945) 1948–1960 (1967)*, URL: <<http://www.ustrcr.cz/cs/komentovana-bibliografie-k-dejinam-3odboje>> [cit. 2011-03-25].

slovenský Ústav paměti národa ve spolupráci s partnerskými institucemi z Polska, Maďarska i Česka. Obě již proběhnuvší akce spolupořádal Ústav pro studium totalitních režimů a přednesené referáty byly vydány knižně.² Jednotlivé příspěvky ukázaly, že protikomunistické aktivity měly celou řadu forem, které dodnes nejsou prozkoumány v dostatečné míře.³ Jedním z nejprůkaznějších projevů existence třetího odboje se přitom ukazuje být činnost kurýrů, dobově označovaných za “agenty chodce”, v níž je kontinuita protikomunistického odboje s oběma předchozími zatím nejlépe patrná.⁴

Diskuse o protikomunistických aktivitách československých občanů probíhá v posledních letech nejen mezi historiky, ale se střídavou intenzitou také v českých médiích. Nejnověji byla oživena v červenci 2010 v souvislosti s úmrtím Milana Paumera, “toho třetího” ze skupiny bratří Mašínů, a o její sumarizaci se úspěšně pokusil historik Martin Tichý.⁵ Značnou pozornost vyvolal také senátní návrh zákona o protikomunistickém odboji, jehož předkladatelem byla skupina osmnácti senátorů v čele se senátorem Jiřím Liškou.⁶ Nepromyšlené znění návrhu zákona vyvolalo vlnu nesouhlasu v řadách odborné veřejnosti, a to především kvůli způsobu vymezení účastníků protikomunistického odboje, těžko přijatelné klasifikaci jejich aktivit a nedostatečné formě navržené satisfakce.⁷

Nepoměrně menší prostor je věnován specifictější, tematicky užší oblasti protikomunistických aktivit – odporu proti násilně prosazované kolektivizaci československého venkova. Dosavadní historiografická produkce se povětšinou zaměřuje na tempo postupu kolektivizace a na popis perzekuce “kulacky” ocejchovaných hospodářů, aktivní či pasiv-

2 Václav VEBER (ed.), *Odboj a odpor proti komunistickému režimu v Československu a ve střední Evropě*, Praha 2010; Jan BUREŠ – Václav VEBER et al., *Třetí odboj: kapitoly z dějin protikomunistické resistance v Československu v padesátých letech 20. století*, Plzeň 2011.

3 Na pestrost protikomunistické činnosti se snaží upozorňovat čtvrtletní revue *Paměť a dějiny* ve své pravidelné rubrice Třetí odboj, prezentující výstupy skupiny výzkumu protikomunistického odboje a odporu Ústavu pro studium totalitních režimů.

4 Viz např. Ivo PEJČOCH – Prokop TOMEK, *Agenti – chodci na popravě: kurýři západních zpravodajských služeb, popravení v letech 1949–1958*, Cheb 2010; Ota RAMBOUSEK, *Paměti lichoběžníka: paměti agenta – chodce*, Praha 1999; Jaroslav ROKOSKÝ, *Bratři František a Josef Bogatajovi. Protikomunistický odboj na jižní Moravě*, in: *Securitas Imperii* 16, 2010, s. 88–133.

5 Martin TICHÝ, *Česká společnost ve světle mašínovské diskuse. Co zaznělo po smrti Milana Paumera o skupině bratří Mašínů*, in: *Paměť a dějiny* 3, 2010, s. 120–124.

6 Tisk návrhu zákona o účastnících protikomunistického odboje a účastnících odporu proti komunismu a o změně zákona o válečných veteránech a zákona o správních poplatcích (zákon o protikomunistickém odboji) byl Senátu předložen 8. 6. 2010. Po senátních volbách v říjnu 2010, kdy převahu v horní komoře Parlamentu získala levice, byl návrh zákona 9. 12. 2010 z projednávání stažen. Pozměněný návrh zákona nakonec Poslanecká sněmovna schválila 15. 6. 2011, během následujících dvou měsíců byl legislativní proces završen schválením v Senátu a podpisem prezidenta. Zákon má začít platit symbolicky 17. 11. 2011, příslušné osvědčení člena protikomunistického odboje bude vydávat ministerstvo obrany na základě odborného stanoviska Archivu bezpečnostních složek.

7 Blíže viz *Stanovisko historiků nejnovějších dějin k senátnímu návrhu zákona o účastnících protikomunistického odboje a účastnících odporu proti komunismu*, URL: < <http://www.zakonotretimodboji.cz/> > [cit. 2011-03-25].

ní odpor proti kolektivizaci však zůstává stranou hlavní pozornosti. Množství letáků, rozbitých oken, podpálených stohů a stodol či dalších rozmanitých forem zastrašování aktivních stoupenců kolektivizace dle sovětského vzoru přitom dokládá závažnou míru odporu venkovského obyvatelstva vůči zemědělské politice KSČ, vůči proklamovaným “lepšími zítřkům”, k nimž měli být vesničané dovedeni násilím, doslova pod knutou. Početné formy pasivního odporu (jako odmítání dodávkových předpisů, ale i případy vybíjení dobytka či dokonce sebevraždy zoufalých hospodářů) nám přibližují hluboké dimenze lidských tragédií, s nimiž bylo prosazování kolektivizace venkova nerozlučně spojeno.⁸ Na kolektivizační kontext protirežimních aktivit upozorňuje ve svých popularizačních historických pracích autorská dvojice Navara a Kasáček,⁹ existují i některé dílčí, regionální odborné studie, i když i těch je zatím poskrovnu.¹⁰ Syntetické zpracování odporu proti nevybíravě prosazované přeměně československého venkova, jež by se inspirovalo reprezentativními zahraničními pracemi,¹¹ zatím ovšem postrádáme. Předkládaný text si proto klade za cíl přispět ke zmapování pestrosti forem odporu proti zakládání jednotných zemědělských družstev (dále JZD) na českém venkově a přispět tak do diskuse o zásadních otázkách kolektivizace zemědělství, o její násilné povaze i důsledcích. Regionálně mikrohistorickým pohledem na více než šedesát let staré události, jež se odehrály na území někdejšího okresu Nový Bydžov v královéhradeckém kraji, bude snad možné tento dílčí cíl naplnit.

V kolářské dílně u Ladislava Brože ve Žlunicích¹² se scházelo dost lidí. Počty vozů na gumových kolech v poválečných letech sice narůstaly, ale kolářské řemeslo zůstávalo na venkově nepostradatelné a dál patřilo mezi nejfrekventovanější. Brožova dílna měla poměrně širokou spádovou oblast zákazníků. Scházeli se zde stejně smýšlející hospodáři, často nadávali na zemědělskou politiku, na JZD, na odnímání hospodářských strojů i na

8 Viz osudy Františky Kurkové ze Svatojanského Újezdu a Viléma Dreslera z Valdova na Novopacku. Jiří URBAN, *Venkov pod kolektivizační knutou: okolnosti exemplárního "kulackého" procesu*, Praha 2010, s. 120–121 a 212–213.

9 Nejnověji Luděk NAVARA – Miroslav KASÁČEK, *Příběhy třetího odboje*, Brno 2010, s. 57–109. TITÍŽ, *Mlynáři od Babic: nová fakta o osudovém dramatu padesátých let*, Brno 2008.

10 Viz Jiří URBAN, *Rolnická manifestace: motivace, manipulace, existenční důsledky*, in: *Securitas Imperii* 15, 2009, s. 98–136; TÝŽ, *Barvou a štětcem proti režimu a jím prosazované kolektivizaci*, in: Jan BUREŠ – Václav VEŠBERG et al., *Třetí odboj: kapitoly z dějin protikomunistické rezistence v Československu v padesátých letech 20. století*, Plzeň 2011, s. 192–221.

11 Mám zde na mysli především Lynne VIOLA, *Peasant Rebels under Stalin: Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, New York 1996.

12 Žlunice – obec s výměrou katastru téměř 800 ha v nadmořské výšce 263 m, podle sčítání obyvatel zde v roce 1950 žilo 403 lidí ve 125 domech. Václav DAVÍDEK – Marcela JIRSOVÁ – Václav SEKERÁ et al., *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850–1970*. I. díl, sv. 1. Praha 1978, s. 592–593; Vladimír BALCAR – Jiřina RŮŽKOVÁ – Josef ŠKRABAL et al., *Historický lexikon obcí České republiky 1869–2005*. I. díl, Praha 2006, s. 478–479.

místní funkcionáře KSČ. Přesvědčení, jež vyjádřil žlunický kronikář Josef Horák¹³ v květnu 1948, tedy že komunistická vláda bude jednat ve prospěch všech občanů bez ohledu na politickou příslušnost, že „*pro všechny občany bude spravedlivý metr*“,¹⁴ zůstalo jen zbožným přáním. Někteří z obyvatel Žlunic i okolních obcí byli proto přesvědčeni, že by se mělo „něco dělat“, zkrátka jen nepřihlížet komunistickému zastrasování a násilné přestavbě společnosti. Dohodli se, že nejaktivnějším funkcionářům a členům KSČ postaví pro výstrahu šibenici. Konstrukci šibenice ve skutečné velikosti připravil ve své dílně Ladislav Brož. Oné květnové noci roku 1949 ji na dohodnutém místě vztyčili František Volejník spolu s Jaroslavem Odvárkou.¹⁵

Ladislav Brož (1913) byl majitelem 5 ha polí a kolářské dílny ve Žlunicích čp. 22. Kolářskou živnost provozoval už jeho otec, u kterého se Ladislav po vychození pěti tříd obecné a dvou tříd měšťanské školy řemeslu vyučil. Své řemeslo ovládal dokonale, kronikář jej tituloval „*mistrem kolářským*“. V roce 1943 se oženil a otec mu hospodářství i živnost předal. S manželkou Marií, rozenou Baldovou, měl dceru Marii (1944) a syna Ladislava (1946). V době první republiky byl členem republikánského dorostu, v Protektorátu byl řadovým členem Národního souručenství. Během okupace se choval jako řádný Čech, svůj postoj proti okupantům dával zjevně najevo. Po válce do žádné politické strany nevstoupil. S politikou komunistů nesouhlasil a po únoru 1948, když byl vyzván, aby jako živnostník vstoupil do komunálního podniku, zcela vůči novému režimu zatrpkl. Krom hudebního kroužku v obci nikam nechodil, žil spíše v soukromí a všechnen čas věnoval práci v dílně.¹⁶ „*Jmenovaný nemá naprosto kladný poměr k dnešnímu zřízení, což dává při různých příležitostech najevo. Proti našemu zřízení je ostře zahrocen a pracuje za spoluúčasti několika osob protistátně*“, charakterizoval Brože na jaře 1952 velitel novobydžovského oddílu StB štábní strážmistr Ladislav Růkr.¹⁷ „*Jde o člověka, který se neštítí žádného činu, kterým by poškodil dnešní cestu k socialisaci vesnice*“, soudil o Brožovi ppor. Josef Martínek z královéhradeckého KV StB.¹⁸ Žlunický tajemník,¹⁹ jenž Brožovi záviděl zave-

13 Josef Horák (1873–1963) byl žlunickým rodákem z čp. 54, v letech 1913–1923 zastával funkci starosty obce.

14 Obecní úřad Žlunice, Pamětní kniha obce Žlunice (1938–1966), s. 23.

15 Archiv bezpečnostních složek (dále ABS) Praha, fond (dále f.) Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, arch. č. V-448 HK, Zápisy o výpovědích, Krajská správa Státní bezpečnosti (dále KS StB) Hradec Králové 29. 12. 1952 a 15. 1. 1953. Trestní oznámení, KS StB Hradec Králové 21. 1. 1953.

16 ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, arch. č. V-448 HK, Životopis, 16. 1. 1953; tamtéž, f. Historický fond ministerstva vnitra (dále MV), arch. č. H-242 MV, Ustanovka č. j. A-153/52, Oddíl StB Nový Bydžov 11. 4. 1952.

17 ABS Praha, f. Historický fond MV, arch. č. H-242 MV, Souhrnná zpráva pro Krajské velitelství (dále KV) StB v Hradci Králové, Nový Bydžov 24. 4. 1952.

18 Tamtéž, Souhrn poznatků "illeg. skupiny Brož a spol.", Hradec Králové 2. 10. 1952.

19 Dle kronikářova zápisu byl tajemníkem žlunického MNV počátkem roku 1952 jmenován František Mrňák, bývalý vedoucí místní prodejny Batovy obuvi. Jeho měsíční plat činil 6 200 Kčs. Již v létě si

denou živnost, malé hospodářství i zařízenou domácnost, jej pro potřeby novobydžovského ONV charakterizoval následovně: „*Tento lump měl toho málo, [...] punktoval úklady proti republice. Než byl zajištěn, choval se drze, kdykoliv přišel na MNV. Dělal ze sebe nábožného občana, aby zakryl pravou tvář.*“²⁰

František Volejník (1922) pracoval na 6,5 ha hospodářství svého otce, který provozoval také hostinec a obchod s potravinami ve Žlunicích čp. 48. Rodina se sem přestěhovala v roce 1925, kdy otec koupil hostinec. Obecnou školu vychodil malý František ve Žlunicích, měšťanskou ve Vysokém Veselí, poté se u otce vyučil obchodním příručím. V roce 1946 odešel do Liberce, aby zde rok pracoval jako obchodní příručí v železničním konzumu. Předtím i potom pracoval u otce, jiné pracovníky rodina nezaměstnávala. Ve svém okolí byl vnímán jako velice pracovitý a šikovný člověk, dokázal se postavit k jakékoliv práci, ať už v obchodě, hostinci, nebo na hospodářství. V poválečném nadšení vstoupil do KSČ, na stranické práci se však nijak nepodílel a těsně před únorovým převratem podal odhlášku.²¹

Jaroslav Odvárko (1928) pocházel z rodiny malozemědělce. Jeho otec Josef byl vlastníkem 4 ha pozemků ve Žlunicích čp. 51. Jaroslav absolvoval osm tříd obecné školy ve Žlunicích a v obci poté po dvě zimy navštěvoval zemědělsky orientovaný hospodářský kurz. Až do roku 1946 pracoval u otce, poté vstoupil do zaměstnání jako traktorista strojní stanice. V sezóně pracoval na pobočce přímo v obci, přes zimu pak v Novém Bydžově. V těchto letech byl mladý Jaroslav také členem KSČ. Po sklizni roku 1949 na přání otce z pozice traktoristy odešel a do následujícího podzimu, kdy byl odveden na vojnu, pracoval na domácím hospodářství. Bratr Josef i sestra Marie už měli vlastní rodiny a žili poměrně vzdáleni od Žlunic, stárnoucí rodiče proto potřebovali nejmladšího syna na pomoc s obděláváním půdy a plněním dodávek.²²

V noci na 27. května 1949 postavil „*dosud neznámý pachatel*“ na poli v katastru obce Kozojedy v okrese Nový Bydžov asi 3 m vysokou kulatinu nahoře s přibitou asi 1 m dlouhou příčkou. Na konci příčného ramene byl přivázán provaz s kličkou. Stojka byla z vyschlého smrkového dřeva o průměru 5-8 cm. Uprostřed ní byl přibitý čtverec světlého le-

však vyměnil působiště s kozojedským tajemníkem Václavem Ferdou, který se ujal funkce ve Žlunicích. „*Povoláním truhlář, o zemědělství nemá žádných vědomostí*“, glosoval výměnu kronikář. Obecní úřad Žlunice, Pamětní kniha obce Žlunice (1938–1966), s. 71 a 77.

20 Státní okresní archiv (dále SOKA) Hradec Králové, f. Okresní národní výbor (dále ONV) Nový Bydžov, kart. 385, inv. č. 1179, sign. IV/VI/93, Žlunice. Seznam vesnických boháčů, b. d.

21 ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, arch. č. V-448 HK, Životopis, 14. 1. 1953; tamtéž, f. Historický fond MV, arch. č. H-242 MV, Ustanovka č. j. A-153/52, Oddíl StB Nový Bydžov 11. 4. 1952; SOKA Hradec Králové, f. ONV Nový Bydžov, kart. 385, inv. č. 1179, sign. IV/VI/93, Žádost Františka Volejníka st. o vyškrtnutí ze seznamu "vesnických boháčů", Žlunice 3. 12. 1953.

22 ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, arch. č. V-448 HK, Životopis, 29. 12. 1952.

penkového papíru o rozměru 15×15 cm a na něm bylo hůlkovým písmem napsáno „*Bratřím Linkovým a spol.*“.²³ Šlo o šibenici ve skutečné velikosti. Stála na pozemku rolníka Oldřicha Lemberka z Kozojed čp. 49, na vyvýšeném břehu u rozcestí dvou polních cest nedaleko dřevěného kostela sv. Václava. Bylo to asi 100 m od domu na jižním okraji obecní zástavby.²⁴ Oldřich Lemberk, který toho květnového dne přijel na pole společně se svým tchánem Aloisem Zábrahou, šibenici ze svého pozemku odstranil. Do té doby si však nevšední šibeniční instalace povšimli někteří další lidé a po vesnici se o tom už zákonitě muselo povídat. Františka Čapková, manželka rolníka z čp. 6, šla toho rána po sedmé hodině se svojí matkou na pole okopávat řepu. Už z povzdálí si na břehu u rozcestí povšimla nějaké „*tyče*“, ale zprvu tomu vůbec nevěnovala pozornost. Předešlou noc před ránem prý pršelo. Na poli se tedy obě ženy jen přesvědčily, že půda je příliš mokrá, aby se na ní dalo pracovat, a jaly se vracet. Teprve nyní, na cestě zpátky zjistily, „*že postavená tyč znázorňuje šibenici*“. Na cestě, která vedla z obce do polí a vyústovala na silnici vedoucí z Kozojed do Žlunic, byly v tuto dobu prý ještě patrné stopy jednoho člověka, zřetelně vedoucí k šibenici a zpět.²⁵

Událost byla Bezpečnosti oznámena teprve následující den, tedy 28. května 1949, stopa proto už nemohla být zdokumentována, neboli „*zajištěna*“. Oldřich Lemberk považoval celou věc za jakousi nerozvážnou klukovskou provokaci, pohled Bezpečnosti byl však jiný – případ měl být „*bezodkladně na příslušném místě oznámen*“.²⁶ Bezpečnostní složky byly totiž ve dnech 25. až 29. května 1949, kdy probíhal IX. sjezd KSČ, ve stavu pohotovosti. Při kontrolách v různých koutech republiky se však v organizaci pohotovostního stavu zjistilo velké množství nedostatků, leckde prý příslušníci konali službu „*bez vnitřního přesvědčení o její nutnosti a bez potřebné třídní nenávisti*“.²⁷ Obavy přitom panovaly především ze soboty 28. května, dne narozenin v září zesnulého prezidenta Beneše.²⁸ Ať

23 ABS Praha, f. Historický fond MV, arch. č. H-242 MV, Hlášení adresované královéhradeckému KV StB, Velitelství stanice Sboru národní bezpečnosti (dále SNB) ve Vysokém Veselí 30. 5. 1949.

24 Kozojedská kronika tuto nezvyklou příhodu bohužel nezaznamenává, neboť v letech 1937–1956 nebyly vedeny žádné průběžné zápisy. Po 20 letech knihu převzal kronikář Alois Hemek, který pokrýl léta 1937–1949 jen velmi stručnými záznamy, poté již pokračoval rokem aktuálním, tedy rokem 1956. Obecní úřad Kozojedy, Pamětní kniha obce Kozojed (1929–1936, 1956–2008), s. 90–98.

25 ABS Praha, f. Historický fond MV, arch. č. H-242 MV, Hlášení adresované královéhradeckému KV StB, Velitelství stanice SNB ve Vysokém Veselí 30. 5. 1949.

26 Tamtéž.

27 ABS Praha, f. Různé bezpečnostní spisy po r. 1945, sign. 304-55-11, Zkušenosti z mimořádných opatření v době IX. sjezdu KSČ ve dnech 16. – 30. 5. 1949, MV odd. BP/5, Praha 11. 7. 1949. Z konečného hodnocení vyplývá, že při velmi pohotovém reagování všech složek bylo provedení rozkazu o pohotovosti venkovskými stanicemi Bezpečnosti docíleno po čtyřech hodinách od jeho vydání, v odlehlejších okresech se provedení protáhlo na šest až osm hodin.

28 Bezpečnostní orgány dostaly pokyn nebránit pokládání květin k památníkům, mělo však být zamezeno shlukování, „*aby nebylo velkých shromáždění lidu využito živly nepřátelskými lidově demokratickému režimu*“. SOKa Hradec Králové, f. ONV Nový Bydžov, kart. 310, inv. č. 329, sign. IV/II/4, Pří-

už členové stanice SNB ve Vysokém Veselí přistupovali k vyhlášené pohotovosti jakkoli, musel vrchní strážmistr Petr s povzdechem konstatovat, že „*přes usilovné pátrání, které bylo ihned nato zavedeno, nepodařilo se pachatele tohoto činu dosud dopadnouti*“.²⁹ Bez úspěchu zůstalo i vyšetřování ze strany královéhradeckého KV StB.³⁰ „*Toto nám dodalo chuť k další práci*“, přiznal později Ladislav Brož.³¹

K výběru jména bratrů Linkových aktéři posléze uvedli, že „*o nich bylo známo na novobydžovském okrese, že jsou zásadovými komunisty*“, krom toho prý oba zastávali veřejné funkce.³² Zajímavé je, že oba bratři byli žlunickými rodáky. Jaroslav Linek (1906) se živil jako obchodní cestující, prodával kaučuková razítka. Bydlel ve Vysokém Veselí a rodinnému rozpočtu přilepšoval tím, čemu komunistický tisk říkal „šmelina“. Na rozdíl od jiných jej však chránila rudá stranická knížka. O jeho stranických či veřejných funkcích se autorovi nepodařilo dohledat relevantní informace.³³ Václav Linek (1899) žil v sousedních Kozojedech jako malorolník a po únoru 1948 především jako předseda místní organizace KSČ. Za 1. republiky byl sociálním demokratem, po válce pak vstoupil do KSČ. „*Nyní jsem pochopil, že mé místo je mezi dělníky a že jediné strana KSČ je stranou, která dovede náš národ k blahobytu*“, uvedl před prověřkovou komisí.³⁴ V obci zastával funkci předsedy rolnické komise a zemědělského referenta, běžně také navštěvoval zemědělské schůze v okolních obcích jako agitátor. Na jaře 1949 se účastnil zemědělské schůze ve Žlunicích a správně postřehl odpor zdejších obyvatel vůči politice KSČ. „*Během schůze došlo ze stran sedláků Hnáta ze Sekeřic a Brože ze Žlunic k výrokům, kterými umlčovali referenta a rozvraceli schůzi. Za několik dnů po této schůzi jsem se dozvěděl, že na mě a s. Steklého byli sedláci uchystáni a při zhasnutém světle nás měli v úmyslu stlouct. To se jim však nepovedlo, protože hostinský Volejník, který měl zhasnouti světla, toto neučinil*“, uvedl Linek s odstupem.³⁵ Právě díky Linkově a Steklého³⁶ aktivitě byl v Kozojedech tou dobou,

pis bezpečnostního referenta krajského národního výboru (dále KNV) k zabezpečení klidu a pořádku o sjezdových dnech, č. j. V-522-1949, Hradec Králové b. d.

29 ABS Praha, f. Historický fond MV, arch. č. H-242 MV, Hlášení adresované královéhradeckému KV StB, Velitelství stanice SNB ve Vysokém Veselí 30. 5. 1949.

30 Tamtéž, Souhrn poznatků "illeg. skupiny Brož a spol.", Hradec Králové 2. 10. 1952.

31 ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, arch. č. V-448 HK, Zápis o výpovědi Ladislava Brože, KS StB Hradec Králové 14. 1. 1953.

32 Tamtéž.

33 SOKA Hradec Králové, f. ONV Nový Bydžov, kart. 308, inv.č. 929, sign. IV/II/4, Udání pro přestupek živnostenského řádu, Velitelství stanice SNB ve Vysokém Veselí 14. 4. 1949.

34 SOKA Hradec Králové, f. Okresní výbor Komunistické strany Československa (dále OV KSČ) Nový Bydžov, kart. 6, inv. č. 73, Prověrky 1949-50, Linek Václav.

35 ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, arch. č. V-448 HK, Skupinový spis, Zápis o výpovědi, KS StB Hradec Králové 8. 1. 1953.

36 Jan Steklý (1909) byl v Kozojedech místním agronomem, vedle toho zastával funkce v okresním výboru JSCZ a v hospodářském družstvu, byl členem výboru místní organizace (dále MO) KSČ i JZD.

pouhé dva měsíce po odstartování kolektivizace, utvořen přípravný výbor JZD.³⁷ Oni byli těmi, kdo v obci prosazoval rozorání mezí a zahájení provozu JZD.

Když na počátku června 1949 soudruzi v novobydžovském OV KSČ debatovali o podmínkách zakládání JZD, konstatovali, že se situace na území okresu mírně zlepšila, což připisovali tomu, že „nejvyšší autorita ve státě prohlásila, že se nikomu nic nebude brát“. Ve schůzi přítomný úředník ministerstva zemědělství Tajmr zdůraznil, že „JZD je věc taktiky“ a stálého přesvědčování, a upozornil přítomné „na příkaz strany nemluvit o kolchozech“.³⁸ Referent Kalina následně tlumočil pokyn založit v rámci okresu tři „vzorná“ JZD, která „musí být příkladem dobrého hospodaření“.³⁹ Avšak prvotní domněnka, že se venkovské obyvatelstvo přikloní k projektu budování JZD s nadšením, byla lichá. Bezpečnostní zprávy z regionu potvrzují, že obavy před kolektivizací se šířily ještě před jejím oficiálním odstartováním. „Rolníci nyní po skončení polních prací debatují o převodu zemědělství ze soukromého podnikání malovýroby na kolektivní velkovýrobu. Převážná část jich nemá kladný poměr pro zavádění kolektivního obhospodařování za pomoci družstev a jen málo jedinců jest nakloněno tomuto hospodaření“, stálo v pravidelném hlášení okresního velitele SNB Marka z prosince 1948.⁴⁰ Ačkoli na počátku roku 1950 bylo na území kraje ustaveno 124 JZD, jen malé procento z nich vyvíjelo nějakou činnost. Devět JZD neslo přívlastek „vzorné“. „Máme zde i taková JZD, která byla před rokem ustavena a tím jejich činnost končila“, přiznávali soudruzi.⁴¹

Není náhodou, že se příslušníci velitelství StB v královéhradeckém kraji, který byl považován za region „reakční“, zavázali při příležitosti IX. sjezdu KSČ k vypracování kartoték protikomunisticky smýšlejících hospodářů, kterým se začalo říkat „vesniční boháči“.⁴² Ostatně „ochrana budovatelského úsilí pracujících lidu“ vyžadovala podle důvěrné směr-

Do KSČ vstoupil v roce 1948 a jako přesvědčený straník a agilní funkcionář navštěvoval svědomitě mnoho schůzí. Od roku 1952 zastával rovněž funkci pomocné strážce Veřejné bezpečnosti (dále VB). SOKA Hradec Králové, f. OV KSČ Nový Bydžov, kart. 8, inv. č. 73, Prověrky 1949-50, Posudek; tamtéž, kniha (dále kn.) 35, inv. č. 35, Zápis ze schůze předsednictva dne 21. 10. 1952.

37 Národní archiv (dále NA) Praha, f. Ministerstvo zemědělství – JZD, kart. 37, inv. č. 184, JZD Kozojedy – Změny při družstvu již zapsaném, Okresní soud v Hradci Králové 16. 3. 1951; SOKA Hradec Králové, f. ONV Nový Bydžov, kart. 467, inv. č. 1218, sign. IV/IV/132, složka JZD Kozojedy.

38 SOKA Hradec Králové, f. OV KSČ Nový Bydžov, kn. 32, inv. č. 32, Zápis ze schůze předsednictva dne 1. 6. 1949.

39 Tamtéž, Zápis ze schůze předsednictva dne 15. 6. 1949.

40 ABS Praha, f. Různé bezpečnostní spisy po r. 1945, sign. 304-181-7, Zpravodajské hlášení Okresního velitelství SNB Nový Bydžov z 3. 12. 1948.

41 ABS Praha, f. Velitelství StB, sign. 310-14-6, Otázka JZD v kraji Hradec Králové – referát z porady velitelů oddílů StB a přednostů oddělení u KV StB v Hradci Králové 15. 2. 1950.

42 „Naše organizace splní tehdy svůj úkol, bude-li každý komunista ve Sboru straně oddaným, politicky uvědoměným, odborně připraveným, fyzicky zdatným, bolševicky ukázněným a odpovědným soudruhům, bude-li každý komunista v bezpečnosti úderníkem“, zaznělo v rezoluci. ABS Praha, f. Velitelství StB, sign. 310-14-5, Všeobecná směrnice KV StB Hradec Králové, část speciálně-služební, b. d.

nice královéhradeckého krajského velitele Národní bezpečnosti špkt. Luňáčka zcela nové zaměření v praktickém výkonu bezpečnostní služby. Vedle pokynu k vytváření evidence nepřátel komunistického režimu a pozorování cizích osob v obvodech jednotlivých stanic SNB byla značná pozornost věnována sledování nálad na venkově.⁴³ „*Úkolem StB na vesnici jest odhalovati organizátory reakčních piklů a tyto stíhati*“, zněl pokyn přednosta II. oddělení královéhradeckého KV StB Josefa Urbana.⁴⁴ V kontextu výše uvedených směrnic a závazků bylo ústředí StB v závěru roku 1949 ubezpečeno, že v královéhradeckém kraji „*soudruzi po zkušenostech z okresu Dobruška⁴⁵ rozpracovávají vesnice*“.⁴⁶ V soustředění pozornosti směrem k nepoddajnému venkovu je utvrzovaly také zprávy z vesnických organizací KSČ, do nichž strana vysílala své instruktory. V jejich hlášeních zaznívalo, že „*reakce*“ pracuje velmi silně, že předpoklady pro založení JZD jsou mizivé, že „*téměř ve všech organizacích není jasný smysl JZD*“.⁴⁷

Na podzim 1949 pořádala místní organizace KSČ ve Žlunicích v obecním domě členskou schůzi, na kterou měl coby referent přijmout pozvání rovněž okresní tajemník Svoboda.⁴⁸ Při této příležitosti František Volejník a Jaroslav Odvárko propíchlali dlouhými kovanými hřeby pneumatiky u osobního auta, kterým na schůzi přijel. Když chtěl Svoboda ze schůze odjet, měl všechna kola prázdná.⁴⁹ Zápis v obecní kronice se ovšem od verze StB poněkud liší. Žlunický kronikář zaznamenal totiž tuto událost jako incident spojený s návštěvou soudruha Beneše, správce chotělického chorobince. „*Odjížděje domů upozoroval, že jedna pneumatika⁵⁰ jest poškozena vraženým hřebíkem*“, věc proto oznámil

43 ABS Praha, f. Různé bezpečnostní spisy po r. 1945, sign. 304-90-5, Směrnice pro výkon služby č. j. 231/50-2-1949-III, KV Národní bezpečnosti (dále NB) Hradec Králové 13. 4. 1949.

44 ABS Praha, f. Velitelství StB, sign. 310-14-6, Zápis z porady velitelů oddílů StB a přednostů oddělení u KV StB v Hradci Králové, 4. 11. 1949. Josef Urban (1909) z Týniště nad Orlicí byl původním povoláním truhlář. Na podzim 1936 nastoupil k četnictvu, hned po válce vstoupil do KSČ a jako uvědomělý komunist byl od 1. 6. 1946 přiřazen ke StB, referátu Z. Byl hodnocen jako „*politicky velmi vyspělý, straně úplně oddán, pracovně obětavý*“, pracoval přesně a systematicky. Tamtéž, sign. 310-14-5, Návrh na jmenování přednostů oddělení KV StB v Hradci Králové, b. d. (počátek r. 1949).

45 V Dobrušce se dne 9. 12. 1949 shromáždily zhruba tři stovky rolníků před budovou ONV, aby vyjádřili svou nespokojenost s vymáháním zemědělských dodávek. Blíže viz J. URBAN, *Rolnická manifestace*, s. 98–136.

46 ABS Praha, f. Velitelství StB, sign. 310-14-6, Zpráva z velitelského shromáždění v Hradci Králové, Praha 30. 12. 1949.

47 SOKA Hradec Králové, f. OV KSČ Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 44, Zápis ze schůze sekretariátu dne 22. 9. 1949.

48 Jan Svoboda (1908) z Chlumce nad Cidlinou byl vedoucím politickým tajemníkem OV KSČ v Novém Bydžově. SOKA Hradec Králové, f. OV KSČ Nový Bydžov, kart. 2, inv. č. 67, Návrh na schválení 5 členů okresního štábu Lidových milic adresovaný předsednictvu Krajského výboru KSČ (dále KV KSČ), Nový Bydžov 5. 7. 1952.

49 ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, arch. č. V-448 HK, Trestní oznámení, KS StB Hradec Králové 21. 1. 1953.

50 Ve výpovědi jednoho z přímých aktérů události stojí, že pod každé kolo nastražil nejméně dva hřebíky. ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, arch. č. V-448 HK, Zápis o výpovědi Jaroslava

stanici SNB ve Vysokém Veselí s konstatováním, že šlo o připravený atentát. Příslušníci Bezpečnosti druhý den časně ráno zahájili pátrání, a to nejen v obchodech, kde se prodávaly podobné hřebíky. „*Několik mladíků, kteří tento večer byli kdesi u kamaráda, bylo podrobena přísnému výslechu a dva z nich, sice Jaroslav Odvárko a František Volejník jako nejvíce podezřelí byli zatčeni a odvezeni tak, jak byli na poli, bez rozloučení v rodině dopraveni k soudu v Novém Bydžově a zde jeden každý zvlášť zajištěni.*“⁵¹ Ani jeden z nich se však k ničemu nedoznal a po třech týdnech byli z vazby pro nedostatek důkazů propuštěni. „*Byl jsem v obci znám jako nepřítel dnešního zřízení, a tím jsem padl v podezření*“, stojí v pozdějším protokolu s Volejníkem na vysvětlenou.⁵²

Ať už byl toho večera ve Žlunicích napaden politický tajemník, nebo vedoucí ozdravovny, je jisté, že se straničtí soudruzi ve venkovských oblastech královéhradeckého kraje nemohli cítit a evidentně necítili zcela jistě a bezpečně. V polovině října 1949 totiž novobydžovský OV KSČ projednal otázku bezpečnosti funkcionářů a rozhodl, že napříště bude referenty na schůze doprovázet stráž tvořená příslušníky Lidové milice.⁵³ Zároveň se množily žádosti okresních i obecních komunistů o povolení k nákupu zbraně, o čemž výmluvně vypovídá agenda III. (bezpečnostního) referátu ONV. O „*osvědčení k nákupu automat. bambitky ráže 6.35 mm*“ žádal například politický tajemník KSČ v Chlumci nad Cidlinou, potřebu být ozbrojen odůvodňoval častými nočními návraty ze schůzí kupříkladu i tajemník okresního akčního výboru Národní fronty (dále AV NF) Antonín Novotný či zástupce MNV Václav Steklý z Choťovic.⁵⁴ Také v diskusích členů KV KSČ přetrvávaly poznámky o tom, že okresním funkcionářům chybí sebevědomí, že postrádají výhledy a propadají v řešení obtíží.⁵⁵ Námitka, že se funkcionáři „*neodvažují do vesnic za-*

va Odvárky, KS StB Hradec Králové 29. 12. 1952.

51 Obecní úřad Žlunice, Pamětní kniha obce Žlunice (1938–1966), s. 30–31. Líčení žlunického kronikáře Josefa Horáka se jeví jako pravděpodobnější. Kronikář jistě neměl důvod událost nějak zkreslovat, naproti tomu vyšetřovatelům StB jistě připadalo vhodnější popsat situaci jako ohrožení nejvyššího okresního funkcionáře. Fabulaci vyšetřovacích protokolů napovídá i skutečnost, že se událost nijak neodrazilá v zápisech ze schůzí OV KSČ, jak by se dalo předpokládat v případě ohrožení vedoucího tajemníka. V této souvislosti je třeba si postesknout nad tím, že se nedochovaly zápisy ze schůzí novobydžovské okresní bezpečnostní trojky, ty by totiž ohrožení vedoucího okresního tajemníka mohly bezesporu vyvrátit, nebo naopak potvrdit.

52 ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, arch. č. V-448 HK, Zápis o výpovědi, KS StB Hradec Králové 15. 1. 1953.

53 SOKA Hradec Králové, f. OV KSČ Nový Bydžov, kn. 32, inv. č. 32, Zápisy ze schůzí předsednictva dne 13. a 20. 10. 1949.

54 SOKA Hradec Králové, f. ONV Nový Bydžov, kart. 308 a 309, inv. č. 929, sign. IV/II/4, Žádosti o vydání nákupního osvědčení z 28. 2., 26. 3. a 18. 5. 1949.

55 NA Praha, f. Ústřední výbor KSČ – Jindřich Uher, sv. 2, arch. j. 27, Zpráva o zasedání KV KSČ v Hradci Králové, Praha 12. 11. 1951.

jišťovat úkoly“, zazněla ještě v listopadu 1952 na poradě zemědělských referentů KNV na ministerstvu zemědělství.⁵⁶

V lednu 1950, kdy se mrazivé počasí stále střídalo s oblohou,⁵⁷ uspořádali žluničtí komunisté taneční zábavu. Ladislav Brož spolu s Františkem Volejníkem a Jaroslavem Odvárkou při té příležitosti naplánovali, že přestříhnou dráty elektrického vedení, aby komunistům jejich tancovačku překazili. Daného večera se všichni sešli na zábavě, kterou KSČ pořádala v hostinci u Volejníků, aby na nikoho z nich nepadlo podezření. Volejník si tentokrát nechával za nápoje platit hned, aby, až zhasnou světla, nepřišel o peníze. Později se ve vhodný moment vytratil Jaroslav Odvárko, v Brožově dílně se převlékl, přezul a popadl dlouhé gumové rukavice. U sloupu hlavního elektrického vedení utrl zámek, zajišťující přístup, ale záhy zjistil, že poškodil zajištění hlavní páky. Dodávku elektrického proudu se mu tak přerušit nepodařilo.⁵⁸

Aktivita žlunické trojice Brož, Volejník a Odvárko zůstávaly pro Bezpečnost nadále dílem “neznámého pachatele”. Jejich činnost se sice na podzim 1950 utlumila v důsledku Odvarkova odvodu na vojnu a Volejníkovy nehody,⁵⁹ nutno ovšem přiznat, že místní příslušníci Bezpečnosti a komunistické předáky zdaleka netrápilo pouze objasnění žlunických provokací. Na přelomu čtyřicátých a padesátých let minulého století totiž tvořily pouhý zlomek z mozaiky protikomunistických aktivit v regionu. Záhy po odstartování kolektivizace se v Lužci nad Cidlinou začaly objevovat letáky s textem „*Nevstupujte do Jednotných družstev*“.⁶⁰ Další letáky zaměřené proti JZD se objevily v červenci 1949 v obci

56 Tamtéž, arch. j. 25, Zpráva z porady předsedů a zemědělských referentů KNV v Praze dne 13. 11. 1952.

57 Obecní úřad Žlunice, Pamětní kniha obce Žlunice (1938–1966), s. 32.

58 ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, arch. č. V-448 HK, Zápis o výpovědi J. Odvárky, KS StB Hradec Králové 29. 12. 1952.

59 František Volejník byl v roce 1951 Okresním soudem v Novém Bydžově odsouzen k ročnímu vězení za to, že v podnapilém stavu srazil autem rolníka Matyáše z Kozojídek. Podle žlunického kronikáře nebyla nehoda způsobena podnapilostí za volantem (i když je nutno uvést, že František Volejník jel ze svatby, kde jistě neabstinoval), nýbrž neopatrností Matyášovou, který v obavě před splašením koní seskočil do silnice a byl předjíždějícím autem zachycen. Obecní úřad Žlunice, Pamětní kniha obce Žlunice (1938–1966), s. 45. Trest si odpykával v jednom z jáchymovských pracovních táborů, propuštěn byl 3. 5. 1952. V písemnostech bezpečnostního referátu ONV se z této doby dochovala žádost o jeho propuštění na sezónní zemědělské práce. S poukazem na Volejníkovu dosavadní bezvadné chování, pracovitost i charakterové vlastnosti se za žádost postavili představitelé MNV, MAV NF i MO KSČ ve Žlunících. SOkA Hradec Králové, f. ONV Nový Bydžov, kart. 160, inv. č. 544, sign. II/I/17, Žádost o propuštění na zemědělské práce, Žlunice 8. 4. 1951.

60 SOkA Hradec Králové, f. ONV Nový Bydžov, kart. 309, inv. č. 929, sign. IV/II/4, Udání na neznámého pachatele, č.j. 626-1949, Velitelství stanice SNB Nepolisy 20. 4. 1949. Jednotlivé opisy oznámení byly zaslány bezpečnostnímu referátu ONV, okresní prokuratuře, okresnímu velitelství SNB, jičínskému oddělení StB a všem stanicím SNB novobydžovského okresu.

Měník.⁶¹ V měsíci srpnu, září a říjnu byly opakovaně šířeny cyklostylované letáky, vyzývají k distancování se od politiky KSČ a k aktivitám proti její již rok a půl trvající diktatuře.⁶² Znovu pak začal být výskyt protikomunistických letáků monitorován na počátku roku 1951.⁶³ Neobvyklé nebyly ani další formy zastrašování aktivních komunistů. Ve Skochovicích u Nového Bydžova se v noci na 21. dubna 1949 objevily protikomunistické nápisy na domech. Na omítce hasičské zbrojnice stálo „*Komunisti již brzy budou viset*“, na fasádě domku čp. 85 byl pro zde bydlicího komunistu zanechán vzkaz „*Není daleko doba a bude viset*“. Stanici SNB v Nepochicích o tom v 9 hod. ráno telefonicky vyrozuměl předseda místního AV NF Oldřich Novák. O půl hodiny později dorazili do Skochovic vstržm. Bohumil Krch a stržm. Otakar Žoudlík a konstatovali, že pachatel použil rozmočenou jílovitou hlínu od přilehlého rybníka. Text byl napsán hůlkovým, asi 40 cm vysokým písmem.⁶⁴ V červenci 1949 někdo v Zachrašťanech pro změnu sňal vývěsní skříňku místní organizace KSČ, zatížil ji cihlou a hodil do rybníka.⁶⁵ Všechny tyto protikomunistické provokace přitom pro Bezpečnost zůstávaly nevyřešené. Nikoli náhodou se tedy v pravidelných přehledech o dění na venkově, jež byly zasílány Josefu Pavlovi, tehdejšímu náměstkovu MV pro bezpečnost, v červnu 1949 upozorňovalo na to, že „*reakce stupňuje svoje úsilí na zastrašení venkovských funkcionářů KSČ*“.⁶⁶

Novobydžovsko tedy bylo komunisty oprávněně pokládáno, ostatně stejně tak celý královéhradecký kraj, za “reakční” region.⁶⁷ Ve dnech prvního výročí komunistického převratu byl z obvodu královéhradeckého kraje hlášen zvýšený výskyt anonymních dopisů zasílaných funkcionářům KSČ a příslušníci Bezpečnosti zde preventivně zatkli na 75 osob

61 Pavel HORÁK, *Zemědělská politika v okrese Nový Bydžov v letech 1949–1959*, diplomová práce, Filozofická fakulta Univerzity Hradec Králové 2010, s. 18.

62 ABS Praha, f. Historický fond MV, sign. H-242 MV, Hlášení "protistátní letáky – rozšiřování ve zdejší obvodě", Velitelství stanice SNB v Novém Bydžově 20. 8. 1949. "Illegální letáky – hlášení", Velitelství stanice SNB Smidary 19. 9. 1949. Hlášení "letáky štvavého obsahu – rozšiřování", OV NB Nový Bydžov 19. 9. 1949. Hlášení "protikomunistické letáky, rozhozené v obci Metličanech", Velitelství stanice SNB v Novém Bydžově 3. 10. 1949.

63 ABS Praha, f. Agenturní svazky MV, arch. č. 937543 MV, Osobní svazek spolupracovníka "Jindřich", Zpráva ve věci ilegální organizace „RAK“ v N. Bydžově – rozesílání letáků, Oddíl StB Nový Bydžov 12. 1. 1951.

64 SOKA Hradec Králové, f. ONV Nový Bydžov, kart. 309, inv. č. 929, sign. IV/II/4, Udání na neznámého pachatele, č.j. 636-1949, Velitelství stanice SNB Nepochisy 22. 4. 1949.

65 Tamtéž, Udání na neznámého pachatele, č.j. 1239/1949, Velitelství stanice SNB Nepochisy 12. 7. 1949.

66 ABS Praha, f. Různé bezpečnostní spisy po r. 1945, sign. 304-155-22, Boj s reakcí o vesnici – přehled zpráv za období květen – červen, Praha 28. 6. 1949.

67 Pro potřeby StB byl novobydžovský okres charakterizován hesly „*politická a agrární reakce, zemědělský kraj, rafinerie cukru, kožařský, textilní průmysl, cukrovary*“. ABS Praha, f. Velitelství StB, sign. 310-14-5, Seznam okresů kraje Hradec Králové – vyznačení charakteru, Oddíl StB Hradec Králové 9. 12. 1948.

(v žádném jiném kraji se v těchto dnech tolik nezatýkalo).⁶⁸ Na jedné z porad velitelů StB v kraji zdůraznil přednosta II. oddělení KV StB Urban ve svém referátu konzervativnost venkova a připomněl, že „hradecký kraj byl baštou politických agrárníků“, jeho kolega Kubát posléze vyzdvihl „agenturní pronikání jako prvořadý úkol“.⁶⁹ Pokyn k hlubšímu agenturnímu „rozpracování“ královéhradeckého venkova vyřkl také zástupce velitele KV StB Radoň.⁷⁰ Přesto bylo o necelé dva roky později královéhradecké velitelství StB vyplněno pro nízký personální stav „referátu vesnice“, operujícího na II. oddělení KV StB. Pražské velitelství StB (na popud pplk. Hory) vyzvalo královéhradeckého velitele Vlčka,⁷¹ aby okamžitě referát vesnice posílil. Dosavadní obsazení pouhými dvěma operativními příslušníky bylo považováno za nepřijatelné vzhledem k tomu, že kraj byl oprávněně vnímán jako někdejší bašta agrární strany.⁷²

Velitelem oddílu StB v Novém Bydžově byl hořický rodák stržm. Ladislav Růkr (1923), původním povoláním strojní zámečnick. V létě 1945 vstoupil do KSČ, do služby v Bezpečnosti byl přijat na jaře 1949 a vydržel v ní až do léta 1978, kdy v hodnosti kapitána a s několika medailami odešel do výslužby. Ve funkci velitele novobydžovské StB byl od října 1950 do října 1953, bydlel v Dobré Vodě u Hořic.⁷³ V létě 1950 se Okresní prokuratura v Novém Bydžově přestěhovala z budovy ONV do budovy soudu, protože kancelář, kterou dosud užíval prokurátor, bylo třeba uvolnit pro potřeby StB.⁷⁴ Podle hlášení z března

68 Celková nálada obyvatelstva v kraji byla dle hlášení „povšechně dobrá, mezi dělnictvem sebevědomá a u nepatrné části lhostejná až ponurá“. ABS Praha, f. Různé bezpečnostní spisy po r. 1945, sign. 304-103-16, Bezpečnostní situace na území ČSR za posledních 48 hodin, Praha 25. 2. 1949.

69 ABS Praha, f. Velitelství StB, sign. 310-14-6, Zápis z porady velitelů oddílů StB a přednostů oddělení u KV StB v Hradci Králové, 4. 11. 1949.

70 Tamtéž, Referát z porady velitelů oddělení a velitelství oddílů StB, KV StB Hradec Králové, 15. 2. 1950. Bedřich Radoň (1911–1961), rodák ze Svobodných Dvůrů, byl původním povoláním textilní dělník. Ke SNB nastoupil v květnu 1945. V lednu 1948 byl ustanoven do funkce vedoucího referátu Z při Okresní úřadovně StB v Hradci Králové, o rok později se stal zástupcem velitele královéhradeckého KV StB. ABS Brno – Kanice, f. Personální spisy příslušníků MV, arch. č. 3739/11, Zvláštní dotazník MV, Praha 30. 9. 1954.

71 Karel Vlček (1919) byl původním povoláním typograf. Ke StB nastoupil v únoru 1946. Ve funkci krajského velitele StB v Hradci Králové byl od počátku roku 1949 do konce listopadu 1952. ABS Praha, spis ÚDV-13/VvK-97, Zjištění obsazení náčelnických míst na správě StB Hradec Králové v letech 1948–1989, Praha 1. 6. 1999.

72 ABS Praha, f. Velitelství StB, sign. 310-14-6, Přípis sekretariátu Velitelství StB č. j. A-6659/01-51, Praha 13. 11. 1951.

73 ABS Brno – Kanice, f. Personální spisy příslušníků MV, arch. č. 4795/23, Kádrové vyhodnocení pro vojenskou správu, Hradec Králové 21. 6. 1978. Dotazník, Hradec Králové 6. 4. 1949.

74 Okresní prokurátor Ladislav Urban při té příležitosti ujišťoval své krajské nadřízené, že přestěhování nebude mít vliv na spolupráci prokuratury s bezpečnostními orgány, poněvadž se s bezpečnostním referentem dohodli na konání pravidelných schůzek, „na kterých správce prokuratury zjistí stanovisko veřejných i politických činitelů, nutné pro zpracování té které tr. věci“. SOA Zámorsk, f. Krajská prokuratura Hradec Králové, kart. 1, inv. č. 271, sign. T 12/50, Situační zpráva, Okresní prokuratura v Novém Bydžově 2. 8. 1950.

1951 měl Ladislav Růkr pro práci v okrese k dispozici pět “orgánů”.⁷⁵

Snad právě díky výše zmíněnému nazírání na daný region jako na silně reakcionářský přišla v průběhu roku 1951 do Hradce Králové posila, jež měla v následujících měsících podstatně pozdvihnout agenturní práci na onom “zpátečnickém” venkově v okresech kraje. Použití provokace spolu s vsudypřítomností spolupracovníků StB pak zásadním způsobem přispělo k odhalení aktérů protikomunistických akcí ze Žlunic a okolí.

Tou posilou byl Bedřich Hrdlička (1922), jenž pocházel z Trubína, malé obce ležící jihozápadně od Berouna. Absolvoval pět tříd obecné a jednu třídu měšťanské školy v Počaplech.⁷⁶ Za Protektorátu byl pracovně nasazen v Říši, v prosinci 1943 byl odsouzen k devíti měsícům vězení za verbální delikt.⁷⁷ Do Trubína se vrátil v březnu 1945. V říjnu 1947 se přihlásil k pobytu ve Frýdlantu,⁷⁸ zřejmě již s úmyslem odejít z republiky. Po únoru 1948 Hrdlička Československo opustil a podle jedné z dochovaných zpráv se za hranicemi měl stát agentem CIC. Během jara 1951 byl však hned několikrát zajištěn při přechodu hranic (26. 2., 13. 4., 31. 5. a 8. 6. 1951, vždy u Neuwalbenreuthu, tj. v hraničním pásu mezi Chebem a Mariánskými Lázněmi). Poznámka následujícího znění „*Při jeho zajištění nesmí nikdy býti učiněno oznámení o přechodu.*“⁷⁹ zřejmě znamená, že zadržující příslušník nesměl o jeho zadržení podat běžné hlášení, že toto mělo zůstat utajeno. I uvnitř bezpečnostního aparátu se dodržovala zásada, že každý příslušník znal jen tolik, kolik bylo třeba k výkonu jeho služby. Znamená to tedy, že byl Hrdlička hned po prvním zadržení získán pro spolupráci se StB na území západního Německa? Nebo snad mohl spolupracovat se StB už při odchodu z Československa? Odpovědi na tyto otázky zůstávají v rovině hypotéz, neboť pro jejich zodpovězení zkrátka scházejí prameny, Hrdličkův osobní spis se nedochoval. Ve Státním okresním archivu v Berouně se dochoval zápis o exekuci z doby, kdy měl být Hrdlička podruhé zajištěn na hranicích. Jeho matka Růžena, roz. Kroftová, tehdy prohlásila, že syn od roku 1945 nebyl vůbec doma, že odešel do

75 ABS Praha, f. Velitelství StB, sign. 310-14-4, Početní stav KV StB a jeho podřízených složek, Hradec Králové 16. 3. 1951.

76 SOKA Beroun, f. Obecná škola Počaply, třídní katalogy školních let 1928/9 až 1934/5; tamtéž, f. Měšťanská škola Počaply, výkazy o docházce a prospěchu žactva pro školní rok 1935/6.

77 ABS Praha, f. Německé soudy v protektorátě, sign. 134-442-32, Anklageschrift 3 Js 680/43, Prag 13. 8. 1943. Verdikt 3 K MS 16/43-III-1995, Sondergerichts bei dem Deutschen Landgericht in Prag 6. 12. 1943.

78 SOKA Beroun, f. Policejní přihlášky II, karta Bedřich Hrdlička.

79 ABS Praha, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, sign. 302-219-6, Poznátky o agentech – zpráva z 6. 11. 1951. Zpráva je podepsána kpt. Hotěkem a podle záznamu byla získána výpisem z kartotéky a kvalifikována jako pravděpodobná – neprověřená.

pohraničí, kde se prý zdržoval na různých místech, a že s rodiči vůbec neudržel spojení. „Nevědí o něm ničem“, zapsal do zprávy úředník.⁸⁰

Jediný existující dokument o Hrdličkově angažmá v emigraci potvrzují výpovědi bývalých příslušníků královéhradecké StB, učiněné v devadesátých letech uplynulého století. Stanislav Šedek, který od května 1951 do listopadu 1953 působil jako náčelník II. operativního odboru KS StB v Hradci Králové, uvedl, že asi v polovině roku 1951 „byl kdesi zadržen a předán centrále v Praze agent ze skupiny Bogataje.“⁸¹ *Ve vazbě v Praze byl převertován a počal pracovat pro StB s krycím jménem Sedlák.*⁸² Stanislav Šedek (1920) byl původním povoláním tkadlec. V květnu 1945 vstoupil do KSČ a ve Rtyni v Podkrkonoší spoluzakládal stranickou organizaci. V září toho roku byl přijat do služeb MV. Nejprve byl přidělen ke stanici SNB ve Vrchlabí, poté absolvoval školu MV v Mariánských Lázních a sloužil u pohraničních útvarů v Lubech u Chebu a Žacléři. Po komunistickém převratu byl povolán do Hradce Králové, kde k 1. dubnu 1948 nastoupil službu u zdejšího velitelství StB.⁸³ Byl to právě Šedek, kdo vypracoval pro nového agenta plán činnosti pod krycím názvem “Kruh”. Jeho podstatou bylo nechat Hrdličku působit v kraji pod legendou agenta americké zpravodajské služby tak, aby se nechával u protikomunisticky smýšlejících občanů ubytovat, podporovat a získával jejich důvěru.⁸⁴ “Řídícím orgánem” Hrdličky coby agenta “Sedláka” se stal Josef Martínek.⁸⁵ Ten v devadesátých letech potvrdil, že “Sedlák” byl na oddělení „dosud neznámý, zřejmě z jiného kraje. [...] Říkali mu „Běda“, tedy se asi jmenoval Bedřich. [...] Běda nebyl příslušník StB, nebyl z tohoto kraje, měl znalosti života na vesnici.“⁸⁶

Akce “Kruh”, jejímž cílem bylo „poznat co nejvíce lidí ochotných pracovat proti režimu“,⁸⁷ byla neprodleně zahájena. Bedřich Hrdlička, registrovaný pod č. 226 jako agent StB s kry-

80 SOKA Beroun, f. ONV Beroun, kart. 2584, sign. Rp-93, Zápis o zabavení, Trubín 16. 4. 1951.

81 František Bogataj (1913–1999) byl od roku 1934 důstojníkem čsl. armády. Po nacistické okupaci Československa působil ve vojenské odbojové organizaci Obrana národa. Před zatčením uprchl do zahraničí, účastnil se bojů ve Francii, v Anglii pak absolvoval parašutistický výcvik. V dubnu 1944 byl v rámci operace Carbon vysazen v Protektorátu, jeho skupina úspěšně plnila zpravodajské i sabotážní úkoly až do konce války. V letech třetí republiky absolvoval Vysokou školu válečnou, po únoru 1948 byl z armády propuštěn, odešel do americké zóny Německa, kde patřil k zakládajícím členům nově vznikajícího zahraničního protikomunistického odboje. Řídil vlastní zpravodajskou skupinu, která působila při výcviku a vysílání kurýrů do Československa. J. ROKOSKÝ, *Bratři František a Josef Bogatajovi*, s. 88–133; I. PEJČOCH – P. TOMEK, *Agenti – chodci na popravišti*, s. 21–22.

82 Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu (dále ÚDV) Praha, spis: ÚDV-10/VtB-97, Úřední záznam č.j. ÚDV-146/VvK-95, Praha 19. 4. 1996.

83 ÚDV Praha, spis: ÚDV-16/VtB-96, Kádrové vyhodnocení, Praha 16. 4. 1955 (úřední kopie).

84 Tamtéž, Protokol o výslechu S. Šedka, Praha 11. 5. 1998.

85 Martínek byl ve služebním poměru až do 31. 3. 1980. Tamtéž, Rozhodnutí o zproštění povinnosti mlčenlivosti, Praha 8. 3. 1996.

86 Tamtéž, Úřední záznam č.j. ÚDV-146/VvK-95, Praha 11. 4. 1996.

87 Tamtéž, Úřední záznam č.j. ÚDV-146/VvK-95, Praha 19. 4. 1996.

cím jménem "Sedlák",⁸⁸ navázal během své činnosti několik důvěryhodných kontaktů v řadě okresů královéhradeckého kraje.⁸⁹ Praxe byla následující: Martínek předával zprávy od "Sedláka" Šedkovi, který agenta fakticky řídil – vypracoval plán provokace a dával instrukce, jak má dále postupovat. Během března až května 1952 zaměstnávala Hrdličku provokace Vladimíra Cermana a Stanislava Ježka v Čisté u Horek na Novopacku.⁹⁰ Hrdlička zde vystupoval s legitimací na jméno Josef Snůška,⁹¹ zatímco Ladislavu Brožovi se při první schůzce v závěru dubna 1952 vykázal hned několika legitimacemi a požádal ho, aby jej oslovoval jménem "Holub".⁹²

Kontaktování Brože Hrdličkou coby zahraničním agentem zabezpečil v dokumentech nejmenovaný rolník z některé ze sousedních obcí, jemuž Brož musel důvěřovat a o němž by jej nenapadlo, že spolupracuje se StB coby "informátor č. 9".⁹³ Teprve s odstupem šestnácti let Ladislav Brož jeho totožnost odhalil: „V květnu 1952 poslal ke mně Čipera z Kozojed nějakého muže, kterému chyběl na levé ruce palec. Ten se mě vyptával, co všechno vím o skupině.“⁹⁴ Tím, kdo poskytl agentu "Sedlákovi" krytí a kdo na žlunické protikomunisticky smýšlející hospodáře podával StB zprávy, byl tedy Josef Čipera z Kozojed,⁹⁵ jehož

88 ABS Praha, Protokol registrace svazků spolupracovníků, 1. zvláštní oddělení Krajské správy Ministerstva vnitra (dále KS MV) Hradec Králové. Protokol registrovaných operativních svazků – evidenční odbor ministerstva národní bezpečnosti, pořadové č. 40, záznam z 13. 3. 1952, Velitelství StB, 1. sektor, 4. odd., referát 28A.

89 ÚDV Praha, spis: ÚDV-10/VtB-97, Protokol o výslechu S. Šedka, Praha 11. 5. 1998.

90 Blíže viz Jiří MÁLEK, *Justiční vražda Vladimíra Cermana*, in: Lukáš Babka – Václav Veber (eds.), *Za svobodu a demokracii III.: třetí (protikomunistický) odboj*, Hradec Králové 2002, s. 221–235; Hana PEXOŤÁ, *Kolektivizace v okrese Jičín*, in: Petr Blažek – Karel Jech – Michal Kubálek (eds.), *Akce "K"*. Vyhánění sedláků a jejich rodin z usedlostí v padesátých letech: studie, seznamy a dokumenty, Praha 2010, s. 244–255.

91 NA Praha, f. Konfederace politických vězňů České republiky (dále KPV ČR) (nezprac.), kart. 121, složka Dokumentace Cerman a spol. Čistá u Horek, Zpráva dokumentační komise K 231 Nová Paka z 3. 6. 1968. Hrdlička vystupoval údajně rovněž pod jménem Jaroslav Sedláček z Krnska na Mladoboleslavsku. ABS Praha, f. Hlavní správa vojenské kontrarozvědky, sign. 302-219-6, Poznátky o agentech – zpráva z 6. 11. 1951.

92 ABS Praha, f. Historický fond MV, arch. č. H-242 MV, Zápis o výpovědi L. Brože, KS StB Hradec Králové 31. 10. 1952.

93 Pro ilustraci není bez zajímavosti, že celkový počet agentů a informátorů spolupracujících s královéhradeckým velitelstvím StB vzrostl podle hlášení z "pouhých" 28 ke dni 1. 6. 1950 na 75 k 1. 1. 1952. ABS Praha, f. Velitelství StB, sign. 310-14-4, Situační zpráva č. j. A-18/014-52, KV StB Hradec Králové 11. 1. 1952. Uvedené číslo ovšem nezahrnuje spolupracovníky StB řízené jednotlivými okresními oddíly StB v kraji.

94 NA Praha, f. KPV ČR (nezprac.), kart. 121, složka Zápis y a výpovědi, Z rehabilitačního návrhu Ladislava Brože, b. d. (1968).

95 Josef Čipera byl registrován pod č. 528 u Okresního oddělení (dále OO) MV Nový Bydžov jako spolupracovník s krycím jménem "315". Jeho svazek byl ukončen v září 1956 a v dubnu 1964 byl zničen. ABS Praha, Protokol registrace svazků spolupracovníků, 1. zvláštní oddělení KS MV Hradec Králové. Indicii k Čiperovu ztotožnění obsahuje také jedna z jeho agenturních zpráv: „Nato se mě táže, snad jsem se nezmylil, jsem zde u Čipery, já říkám, že ano.“ ABS Praha, f. Historický fond MV, arch. č. H-242 MV, Agenturní zpráva "Rehák Karel z Kozojídek – podezřelé chování" z 14. 7. 1952.

“řídícím orgánem” byl Ladislav Růkr. Při jedné ze schůzek s ním zmínil Ladislav Brož, že by rád odeslal dopis do zahraničí, „*aby se na druhé straně dozvěděli, jak se u nás zachází s lidmi*“.⁹⁶ To byla pro StB vhodná příležitost nasadit na Brože druhého agenta, vystupujícího jako agent ze zahraničí.⁹⁷ Hrdlička si tak celkem snadno získal Brožovu důvěru.⁹⁸

Téměř veškeré další plány a aktivity Brože a jeho přátel byly od nynějška inspirovány operativním plánem a zájmy královéhradeckého velitelství StB. Probíraly se možnosti vytváření protikomunistických buněk v okolí, eventualita přijetí zásilky zbraní a munice ze západu či získání uniforem příslušníků SNB. Jasnou motivací k jejich konání bylo očekávání politického zvratu, přičemž v nastalé situaci považovali za svou povinnost být připraveni podílet se na svržnutí komunistické diktatury. Pro tento účel dávali dohromady společenství spolehlivých, protikomunisticky zaměřených a demokraticky smýšlejících osob. „*Hlavně mě žádal o to, abych opatřil spolehlivé osoby v okolí Žlunic, se kterými by se dalo počítat v případě politického zvratu*“, sdělil posléze Brož ke schůzkám s Hrdličkou coby “Holubem”.⁹⁹ Krom toho také shromažďovali zbraně. O zbraně mezi odpůrci režimu na novobydžovském venkově se Bedřich Hrdlička pochopitelně velice zajímal. Přes příliš důvěřivý Brož se mu svěřil, že ke zbráním přístup má (dokonce mu ukázal vyklápací schod, kde měl uschovány zbraně – pušku lankasterku, kulovnici a několik pistolí¹⁰⁰), a přislíbil zjistit, jak jsou na tom v tomto ohledu sedláci z okolí.

Jako spolehlivou osobu z obce představil “Holubovi” Oldřicha Hníka, s nímž se Hrdlička při další příležitosti osobně sešel.¹⁰¹ Tak se postupně do hledáčku tajné policie dostávali další, pouónorový režim odsuzující občané z okolí. Kruh se rozšiřoval. Žlunické trio se díky iniciativě spolupracovníků StB propojilo s hospodáři z Vinar a Sekeřic, Josefem

96 Tamtéž, Agenturní zprávy č. 12 a 16 z 11. a 21. 4. 1952.

97 Tamtéž, Souhrn poznatků “illeg. skupiny Brož a spol.”, Hradec Králové 2. 10. 1952.

98 Dokonce hned při první návštěvě jej u sebe Brož nechal přes noc, žlunické stavení pak Hrdlička opustil po 4. hodině ráno. ABS Praha, f. Historický fond MV, arch. č. H-242 MV, Agenturní zpráva z 30. 4. 1952 a Zápis o výpovědi L. Brože, KS StB Hradec Králové 31. 10. 1952. Přítomnost zcela neznámého muže v katastru obce přitom nebyla novinkou. Už uprostřed května 1950 zaznamenal žlunický kronikář, že zdejší obyvatelstvo zaneprazdňuje „*stálé hovory o jakémsi tajemném muži, který byl již vícekrát na různých místech spatřen. Lid jej nazývá strašidlem, z toho jsou různé dohady, celkem však tj. humbuk*.“ Obecní úřad Žlunice, Pamětní kniha obce Žlunice (1938–1966), s. 37.

99 ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, arch. č. V-448 HK, Podsvazek L. Brož, Zápis o výpovědi, KS StB Hradec Králové 31. 10. 1952.

100 ABS Praha, f. Historický fond MV, arch. č. H-242 MV, Agenturní zpráva z 26. 6. 1952. Je třeba si uvědomit, že výskyt zbraní byl v poválečných letech na československém venkově zcela běžnou záležitostí. V okolí Žlunic tomu nebylo jinak. Jak potvrzují opakovaná hlášení novobydžovského velitelství SNB, v okolních lesích bylo možné najít i nevybuchlé miny či dělostřelecké granáty. ABS Praha, f. Různé bezpečnostní spisy po r. 1945, sign. 304-181-7, Zpravodajská hlášení Okresního velitelství SNB Nový Bydžov z 14. 7., 26. 8., 29. 10. 1946 a 13. 1. 1947. Zbraně slíbené od „*zahraničního agenta*“ plánovali Žluničtí ukrýt v říčním břehu, v lese, nebo v bunkru po partyzánech. ABS Praha, f. Historický fond MV, arch. č. H-242 MV, Zápis o výpovědi L. Brože, KV StB Hradec Králové 31. 10. 1952.

101 ABS Praha, f. Historický fond MV, arch. č. H-242 MV, Agenturní zprávy z 2. a 7. 5. 1952.

Černým (1904), Jaroslavem Horákem (1914) a Josefem Hnátem (1912), kteří byli spojováni s rozšiřováním protikomunistických letáků. To samozřejmě vyhovovalo plánům Bezpečnosti a ideálně zapadalo do konstrukce “protistátní skupiny”, jež nesla jasný kolektivizační podtext.¹⁰²

Ačkoliv bychom mohli činnost tří protikomunisticky smýšlejících přátel ze Žlunic rozlišovat na dvě etapy, tedy iniciativní a vyprovokovanou, uvedme ještě dva příklady, které nám jednoduchost takového rozdělení poněkud relativizují. V jarních měsících roku 1952 přišli synové nespokojených žlunických hospodářů s nápadem zapálit skladiště obilí hospodářského družstva, jež se nacházelo ve žlunickém dvoře Československých státních statků. Inspirováni byli nepochybně příkladem z nedalekých Slavhostic, kde vzplanula stodola, jakmile došlo k založení JZD.¹⁰³ Posléze, v létě 1952, přišli Brož a Volejník s plánem provést opět akci k zastrašení iniciativních komunistů v regionu. Vybrali si bezpečnostního referenta ONV Františka Sytného, který ve Žlunicích dělal instruktora KSČ.¹⁰⁴ Sytný jezdil do práce na motocyklu, a tak se zrodil plán natáhnout mu přes cestu v kopečku u slavhostického lesa ocelové lanko.¹⁰⁵ Oba tyto záměry se zrodily v hlavách žlunických obyvatel, hrubě nespokojených s diktaturou komunistů, nikoli v hlavách agentů či v úřadovnách referentů StB. Možnost realizace nanesených záměrů vyvolala v řadách agentů i příslušníků StB značné obavy a Bezpečnost se skrze své spolupracovníky velmi vynasnažila, aby jejich provedení bylo aktérům rozmluveno, nebo alespoň oddáleno. Konečně právě tyto vlastní iniciativy Žlunických přispěly rozhodnou měrou k rozhodnutí ukončit provokace, schovávající se za dobový výraz “agenturní kombinace”, a pozatýkat nepohodlné, protikomunisticky smýšlející obyvatele, čili “realizovat protistátní skupinu”.

102 “Protistátní buňky” „byly vesměs zřízeny z vesnických boháčů a osob, které jsou odpůrci socialisace vesnice“, zdůrazňoval ppor. Josef Martínek. Tamtéž, Souhrn poznatků illeg. skupiny Brož a spol., Hradec Králové 2. 10. 1952. SOkA Hradec Králové, f. ONV Nový Bydžov, kart. 251, inv. č. 794, sign. III/VI/4, Seznam vesnických boháčů v okrese Nový Bydžov, bez data; tamtéž, kart. 385, inv. č. 1179, sign. IV/VI/93, Seznam vesnických boháčů, bez data.

103 Kronika se v obci mezi lety 1940–1966 nevedla, „budování socialismu v naší vlasti nedopřálo vesnickému učiteli patrně dostatek volného času ani ku psaní kroniky“. Pozdější kronikář při ohlédnutí pouze zapsal: „Socializace vesnice (1952) si vyžádala však mnoho potíží, těžkostí, nepřijemností a znesváření mnohých občanů.“ SOkA Jičín, f. Obecná škola Slavhostice (nezprac.), Kronika obecné školy v Slavhosticích, s. 103–104.

104 Jeho kolega Kořínek později, v létě 1953, se znepokojením poukazyval na to, že dříve aktivní Sytný „je od jisté doby nějaký otrávený“. SOkA Hradec Králové, f. OV KSČ Nový Bydžov, kart. 1, inv. č. 99, Metody práce zemědělského oddělení – záznam diskuse z členské schůze závodní organizace KSČ sekretariátu OV KSČ, b. d.

105 ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, arch. č. V-448 HK, Zápis o výpovědi F. Volejníka, KS StB Hradec Králové 15. 1. 1953.

Ppor. Josef Martínek z KV StB předložil na začátku října 1952 návrh „k realizaci“, tedy k zatčení a provedení domovních prohlídek.¹⁰⁶ Zatýkání začalo 9. října, akci velel vstržm. Jaroslav Švenka. Toho dne odpoledne byla čtveřice Ladislav Brož, František Volejník, Josef Hnat a Jaroslav Horák předána do vyšetřovací věznice StB v Hradci Králové.¹⁰⁷ Žlunický kronikář mohl pouze poznamenat „zatajení nějakých zbraní a nějaké politické záležitosti“, více informací přirozeně neměl.¹⁰⁸ Na začátku prosince byl zatčen také Josef Černý.¹⁰⁹ Na sv. Štěpána si Bezpečnost přijela i pro Jaroslava Odvárku, který po návratu z vojny pracoval jako brigádník u národního podniku Vítkovické stavby. Ten se však na rozdíl od svých kolegů po čtyřech dnech vrátil domů a zřejmě pro svůj příznivější „třídní profil“ byl vyšetřován na svobodě.¹¹⁰

O způsobu vyšetřování jsme zpraveni díky dokumentům někdejšího sdružení bývalých politických vězňů K 231, jež byly na podzim 2008 po 40 letech vyzvednuty ze země v Bělé u Pecky. Ladislav Brož v roce 1968 zaznamenal: „Hned po mém zatčení mě vzal do své péče člen STB v Hradci – Suchánek. To jméno jsem zjistil až později. Hned poprvé mi rozbil ústa, až mě zub zlomil, a nedostal jsem jíst, protože jsem zapíral. Vyhrožoval mi, že mi nedá jíst, dokud se nedoznám. Při výslechu jsem byl připoután k židliče kovovými pouty za pravou ruku a nemohl se hnouti. Často jsem byl pak tloučen.“¹¹¹

106 Tamtéž, f. Historický fond MV, sign. H-242 MV, Souhrn poznatků illeg. skupiny Brož a spol., Hradec Králové 2. 10. 1952.

107 Tamtéž, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, sign. V-448 HK, Návrhy na zatčení, 2. 10. 1952. Rozkazy k zatčení, 9. 10. 1952.

108 Dle jeho dalšího záznamu byli zatčení převezeni do Hradce Králové teprve 23. 10. Obecní úřad Žlunice, Pamětní kniha obce Žlunice (1938–1966), s. 80–81.

109 ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, sign. V-448 HK, Návrh na zatčení, 28. 11. 1952. Rozkaz k zatčení, 1. 12. 1952.

110 Obecní úřad Žlunice, Pamětní kniha obce Žlunice (1938–1966), s. 83.

111 O Suchánkových metodách se v roce 1968 rozepsal i další politický vězeň – Josef Hrubý ze Sloupna. Vzpomínal, že se mu na prvním výslechu František Suchánek představil jménem a sdělil: „Ještě se mi nestalo, aby se mi někdo nepřiznal.“ Josef Hrubý dostal příkaz dělat dřepy, když vysílením padl, začal do něho Suchánek kopat. Dejme však prostor autentickému popisu jeho výslechových metod: „Za límec mě vytáhl na židli, začal se mnou klepat, připoutal mě ke stoličce u zdi a teď budeš mluvit, na co se tě budu ptát. Ptal se mě na zbraně, ale protože jsem nic nevěděl, stočil mi košili u krku a palcem tlačil na ohryzek, až mi oči lezly z důlku, a říkal, že to je jeho metoda, on že chlapa nezmodří, ale takto mu pomůže. Při dalších výsleších, když chtěl ode mne slyšet doznání o věcech, o kterých jsem vůbec nevěděl, mlátil mně hlavou o zed a tak mě zvedl, že jsem dostal do poraněných míst otravu krve a musel být dvakrát denně ošetřován vězeňským lékařem, který mně dával injekci proti tetanu a čistil rány. Přes toto zranění jsem byl volán ve dne i v noci k výslechům. Asi čtyřikrát nebo pětkrát jsem byl v temnici a to po celou noc, někdy i dopoledne nato, a musel jsem celou tu dobu prochodit, bez jídla i bez pití.“ Když z něho bylo „doznání“ takto vypáčeno, přišlo na řadu memorování otázkových protokolů. „Upozorňoval mne, budu-li tvrdit něco jiného u soudu, než mně bylo nařízeno, abych říkal, že se se svým povedeným synem dostanu opět sem k nim a pak už víc od nich nevyjdu.“ NA Praha, f. KPV ČR (nezprac.), kart. 121, složka Zápisů a výpovědi, Z rehabilitačního návrhu Ladislava Brože, b. d. Klubu č. 231, Sloupno 15. 8. 1968.

Citlivou otázkou byla pro královéhradecké referenty StB role provokatéra Bedřicha Hrdličky. „*Výslech s Brožem ohledně agenta II. odboru, kterého zná Brož jako agenta ze zahraničí, proveďte na zvláštní protokol*“, zněl pokyn ppor. Martínka. Při výslechu měli dát příslušníci Brožovi na vědomí, že agent, který ho navštěvoval, ještě není dopaden, a proto není žádoucí o něm do jiných protokolů a hlavně při procesu mluvit. „*Upozorněte ho*“, instruoval Martínek, že „*kdyby se tak stalo, dáme mu k jeho trestným činům ještě velezradu, poněvadž se spojil s agentem cizí moci. O tomto je nutné Brože uvědomiti a zpracovati [ho] natolik, aby se nám nestalo, že by agent figuroval při procesu*“, zněl závěrečný Martínkův pokyn.¹¹²

Po vynuceném doznání následovalo povinné memorování otázkových protokolů. „*Dostal jsem napsané otázky a odpovědi, musel jsem se je naučit nazpaměť, byl jsem pak volán k výslechům, kde jsem byl zkoušen Suchánkem [...] Před přelíčením mi hrozil, že budu dán do bláznince, nebo že to se mnou špatně dopadne, proto jsem se musel stále dozrávat.*“¹¹³ O vyšetřovacích metodách komunistické Bezpečnosti si přitom část populace přestala dělat iluze již nedlouho po únoru 1948, tedy dvě dekády před Pražským jarem roku 1968. „*O Sboru národní bezpečnosti kolují mezi obyvatelstvem zprávy, že dnešní policie zachází s vyšetřovanými ještě mnohem hůře než Gestapo za okupace. Vyrazí-li někomu zub, musí podepsati, že si tak učinil sám*“, stálo v pravidelném hlášení o tom, co se mezi lidmi šepotá.¹¹⁴

V lednu 1953 bylo na Ladislava Brože, Františka Volejníka, Jaroslava Odvárku, Jaroslava Horáka a Josefa Hnáta podáno trestní oznámení, signované krajským velitelem StB škpt. Františkem Zitou.¹¹⁵ „*Všichni obvinění [...] představují komplot zločinných živlů a jsou rozhodnuti z nenávisti k našemu státnímu zřízení bojovat pro rozvrácení šťastné budoucnosti pracujícího lidu*“, zněla jedna z obviňujících formulací. Zita zároveň prokuraturu vyrozuměl, že „*v šetření je dále pokračováno*“ a že osoby, které jsou uvedeny v protokolech a nefigurují v trestním oznámení, budou předmětem zvláštního podání.¹¹⁶

112 ABS Praha, f. Historický fond MV, sign. H-242 MV, Souhrn poznatků illeg. skupiny Brož a spol., Hradec Králové 2. 10. 1952.

113 NA Praha, f. KPV ČR (nezprac.), kart. 121, složka Zápisy a výpovědi, Z rehabilitačního návrhu Ladislava Brože, b. d.

114 ABS Praha, f. Různé bezpečnostní spisy po r. 1945, sign. 304-155-22, Přehled šeptané propagandy zachycené v hlášení KV-NB, Praha 29. 9. 1949.

115 Škpt. František Zita (1919) vstoupil do služeb MV v únoru 1946. Funkci velitele KV StB v Hradci Králové vykonával v krátkém období mezi zářím 1952 a dubnem 1953. ABS Praha, spis ÚDV-13/VvK-97, Zjištěné obsazení náčelnických míst na správě StB Hradec Králové v letech 1948–1989, Praha 1. 6. 1999.

116 ABS Praha, f. Vyšetřovací spisy – Hradec Králové, sign. V-448 HK, Trestní oznámení, KS StB Hradec Králové 21. 1. 1953.

Jedním z těch, kdo významně figuroval v protokolech, nikoli však v trestním oznámení, byl Josef Čermák (1921) ze Sekeřic. Čermák pracoval ve výkupním aparátu novobydžovské mlékárny, byl členem KSČ, i když podle všeho čistě ze zjištěných, kariérních důvodů. V soukromých rozhovorech tvrdil, „že v duchu není komunista, jen na papíře“.¹¹⁷ V době konání procesu se zatčenými rolníky byl Josef Čermák zavázán ke spolupráci se StB. Příběh jeho spolupráce s československou Bezpečností je jednou z mnoha ukázek podlehnutí jednotlivce promyšlenému nátlaku bezpečnostního aparátu, jež si nezaslouží jednoznačný odsudek. Věnujme mu tedy na tomto místě náležitý prostor.

Ve čtvrtek 22. května 1953 přijeli na Okresní oddělení StB v Novém Bydžově por. Šedek a ppor. Kolek. Bylo devět hodin ráno, když společně s Rükrem vyzvedli Čermáka na předem smluveném místě a vydali se na cestu do Vrchlabí. Nervózní Čermák se snažil prolomit stísnující ticho a navázat s příslušníky rozhovor, bylo mu však dáno najevo, že nemají chuť s ním diskutovat. Vlastní vazací akt se odehrával v budově Okresního oddělení StB ve Vrchlabí, kam dorazili před 11. hodinou. „Upozornil jsem Čermáka“, popisoval průběh vazání Rükra, „že máme k němu určité požadavky a chceme, aby nám na tomto místě osvětlil svoji /protistátní/ činnost. Čermák na tomto úvodu se poněkud zarazil a z jeho chování bylo patrné, že je velmi překvapen, ježto něco podobného nečekal.“ Přítomní soudruzi začali probírat Čermákův životopis, sezení mělo formu výslechu, který byl po poledni přerušen hodinovou pauzou na oběd. Čermák byl usvědčován z trestné činnosti a chvílemi propukal v pláč. V 18.30 hodin se přítomní odebrali na večeři, poté výslech pokračoval. „Ku konci jsme Čermákovi dali za úkol, aby napsal veškeré svoje styky a poznatky na osoby, o kterých nám během výslechu vyprávěl“, stojí ve zprávě. Ve 22.30 hodin se všichni odebrali ke spánku, příslušníci StB si ustlali ve vedlejší místnosti, Čermák spal v místnosti, kde se odehrával celý výslech.

Těžko si lze představit, že měl té noci Josef Čermák klidné spaní. Ráno příslušníkům sdělil, že o celé věci v noci přemýšlel a že je ochoten jim nyní říci vše. Když v 9 hodin dorazila soudružka Mesnerová, mohlo se začít s protokolováním výslechu. V kladení otázek se Rükra a Kolek střídali. „Během psaní tohoto protokolu se Čermák snažil opět kličkovat, [...] znovu několikrát propukl v pláč, a to vždy v okamžiku, kdy mu byly zvráceny jeho argumenty a dokázána protistátní činnost.“ Prohřešky, se kterými na něho příslušníci StB vyrukovali, byly následující: 1) V roce 1940 si měl neoprávněně vypůjčit peníze z pokladny novobydžovské mlékárny. 2) V roce 1951 rozeslal (bývalému četníkovi Karlu Koppeřovi, statkáři Arnoštu Ročkovi z Veselské Lhoty, obchodníku Vobořilovi z Nového Byd-

117 Tamtéž, f. Agenturní svazky MV, arch. č. 937543 MV, Osobní svazek spolupracovníka "Jindřich", Zpráva agenta zn. 1634, OO-StB Nový Bydžov 22. 12. 1951. Další ze spolupracovníků StB, který v dokumentech vystupuje pod značkou 1634, byl podle všeho také zaměstnancem novobydžovské mlékárny. Při podávání informací na Josefa Čermáka podotkl, že „Čermák je velice opatrný a nic tak lehkho neřekne“. Tamtéž, Zpráva agenta zn. 1634, OO-StB Nový Bydžov 13. 8. 1952.

žova) letáky vybízející k činnosti proti KSČ, signované slovy „*Pravda vítězí – RAK*“. Obsah letáků nabádal adresáty, aby se vetřeli mezi komunisty, znemožňovali či zpomalovali postup kolektivizace, získávali zbraně, a v případě války či revoluce aby zajistili horlivé komunisty ve svém okolí. V letáčích rovněž stálo: „*Krev za krev, smrt za smrt, za zradu dřív neb později řádný trest a soud.*“ Jednotlivým adresátům přitom byly určovány konkrétní úkoly. 3) Na jaře 1952 si s Josefem Hnátém vzájemně sdělili zapojení do protikomunistické činnosti. Čermák se měl při té příležitosti Hnátovi svěřit, že spolupracuje s bývalými funkcionáři okresu (včetně bývalého předsedy ONV Stanislava Jiráňka). 4) Pomáhal hospodářům vyhnout se trestu za nižší dodávky či nedostatečnou tučnost mléka.¹¹⁸

Přítomní příslušníci StB tyto prohršky „*zhodnotili dle trestního řádu, což na Čermáka velmi zapůsobilo. Čermák v tomto okamžiku znovu propukl v pláč a žádal nás, abychom v jeho případě postupovali shovívavě, že nám dokáže svojí spoluprací s námi, jak to opravdu s dnešním zřízením myslí.*“ Poté už byl před Josefa Čermáka položen zpravodajský slib. Pro kontakt se StB si Josef Čermák vybral krycí jméno “Jindřich”, zaevidován byl jako agent č. 521. Náčelník okresního oddělení StB v Novém Bydžově vstržm. Růkr tak mohl náčelníka královéhradecké KS StB škt. Říhu vyrozumět o získání dalšího spolupracovníka.¹¹⁹ Josef Čermák byl – jak vidno – ke spolupráci přiměn na základě kompromitujících materiálů o jeho protikomunistické činnosti. Spolupráce s ním však podle StB nepřinesla očekávané výsledky, zprávy byly hodnoceny jako kusé a vesměs nevýznamné. Krom toho byl Čermák coby zaměstnanec ministerstva potravinářského průmyslu přemístěn z novobydžovské mlékárny do Prahy, což znesnadňovalo udržování kontaktů. V červnu 1955 jej převzal 3. odbor KS MV Hradec Králové, Čermák se však na schůzky dostavoval stále řídkěji a po telefonu se nechával zapřít. Proto byla spolupráce počátkem roku 1956 ukončena.¹²⁰

Vraťme se však nyní do května 1953 a k internovaným hospodářům čekajícím na soud. Zatímco ve svých celách odpočítávali dny do procesu, komunisté žili oslavami 1. máje. Účastníci májové manifestace v okresním městě Novém Bydžově vítalo a doprovázelo šest kapel. Náměstí bylo hojněji než kdykoli předtím vyzdobeno hesly a obrazy komunistických vůdců. Po bojovných projevech předsedy ONV Exnera a krajského zástupce AV NF Khola jakož i nezbytné Internacionále následoval průvod, v němž nechyběly ani alegorické vozy. Ulicemi města prošel na vyzdobené hřiště u sokolovny. „*Zde měla být má-*

118 ABS Praha, f. Agenturní svazky MV, arch. č. 937543 MV, Osobní svazek spolupracovníka “Jindřich”, Zpráva o vázání, b. d.

119 Tamtéž.

120 Tamtéž, Návrh na uložení svazku agenta č. 521 do archivu, 3. 4. 1956.

lová veselice, lidé však měli více zájmu o stánky *Pramenu* a ani mládež ČSM nezorganizovala vystoupení souborů a tanec, jak bylo naplánováno“, posteskli si posléze soudruzi z OV KSC. ¹²¹

V SSSR tajně natištěné nové československé bankovky byly již připraveny, zbýval poslední měsíc do drastické peněžní reformy. ¹²² Žlunický kronikář si povšiml, že již několik dní před realizací reformy vyšel zákaz prodeje lihovin (platný až do 4. června). Nezasvěcené obyvatelstvo jej považovalo za podivný, neodůvodněný. „Až v sobotu byly jakési tajné zprávy o reformě peněžní. V neděli již nám bylo jasno, co nás čeká, proto se tato neděle pojmenovala černou.“ ¹²³ V pondělí 1. června 1953 se na závodech scházely výborové i členské schůze, „aby vyzbrojily komunisty pro agitaci“ ve prospěch nové měny. Přesto nedokázaly zabránit stávkám, ke kterým došlo v závodech na Náchodsku, Trutnovsku a Dobrušsku. ¹²⁴

Soudní proces s novobydžovskými hospodáři byl proveden jen několik dní před touto drastickou reformou. Hlavní líčení se konalo v pátek 22. května 1953 od 9 do 19 hodin před Krajským soudem v Hradci Králové coby soudem prvoinstančním. ¹²⁵ Senát tvořili Marie Ceralová a Adolf Vencko jako soudci z lidu a JUDr. Jan Hlavička, který mu předsedal. V roli prokurátora vystupoval Jaroslav Kremla. ¹²⁶ Čtveřice Brož, Volejník, Horák a Černý byla uznána vinnou z trestného činu velezrady a odsouzena k následujícím trestům: Ladislav Brož 18 let odnětí svobody a 20 tisíc Kčs peněžitého trestu, František Volejník 16 let a 50 tisíc Kčs, Josef Černý 12 let a 10 tisíc Kčs, Jaroslav Horák 11 let a 10 tisíc Kčs. Josef Hnát byl odsouzen za neoznámení trestného činu ke čtyřem rokům vězení a peněžitému trestu ve výši 10 tisíc Kčs. Jaroslav Odvárko byl odsouzen za sdružování proti republice k odnětí svobody na jeden rok. Všem kromě Odvárka byl vysloven rovněž vedlejší trest propadnutí veškerého jmění a ztráta čestných práv občanských na 10 let (u Hnáta na pět let). Odsouzení byli povinni uhradit náklady trestního řízení i náklady

121 SOKA Hradec Králové, f. OV KSC Nový Bydžov, kart. 2, inv. č. 60, Hodnocení oslav 1. máje na okrese Nový Bydžov, 12. 5. 1953.

122 Blíže viz např. Drahomír JANČÍK, *Cesta k měnové reformě roku 1953: od maďarského modelu zavedení volného trhu k měnové reformě sovětského typu*, in: Královéhradecko: historický sborník pro poučenou veřejnost 4, 2007, s. 249–268; Zdeněk JIRÁSEK – Jaroslav ŠŮLA, *Velká peněžní loupež v Československu 1953, aneb, 50 : 1*, Praha 1992; Jiří PETRÁŠ, *Peněžní reforma 1953*, in: Sborník Archivu ministerstva vnitra 3, 2005, s. 141–171.

123 Obecní úřad Žlunice, Pamětní kniha obce Žlunice (1938–1966), s. 88.

124 SOKA Hradec Králové, f. OV KSC Nový Bydžov, kart. 2, inv. č. 67, Hodnocení zajišťování usnesení strany a vlády o peněžní reformě a zrušení lístkového systému v kraji Hradec Králové, 12. 6. 1953.

125 K 1. 1. 1953 byla činnost mimořádných tribunálů v podobě státních soudů a k nim příslušejících státních prokuratur ukončena a agendu "protistátních" činů převzaly v prvé stolici krajské soudy.

126 Krajský soud v Hradci Králové, spis. zn. Rt 124/90, původní trestní spis T 9/53, Protokol o hlavním líčení, Hradec Králové 22. 5. 1953.

výkonu trestu.¹²⁷ „Všichni mladí manželé a otcové, vzorní hospodáři nastoupili práce v dolech rudy uranové v Jáchymově. Asi po třech měsících bude jim dovoleno psát svým drahým, ovšem pod dozorem věznic“, zapsal kronikář.¹²⁸ V denním tisku, ať už šlo o regionální mutaci *Rudého práva*, nebo krajskou *Pochodeň*, proces medializován nebyl, ani předpoklad jeho propagandistického využití v okresních vesnických novinách¹²⁹ se nepotvrdil.

Pro popis trestanecké anabáze odsouzených hospodářů se nám dochoval pouze vězeňský spis Ladislava Brože. Díky dokumentům, jež byly na podzim 2008 po 40 letech vyvedeny ze země v Bělé u Pecky, můžeme kompletně rekonstruovat putování Ladislava Brože po věznicích a táborech podle toho, jak jej sám zaznamenal v roce 1968, tedy pouhých šest let po svém propuštění na svobodu. Vězeňské martyrium začalo v táboře Barbora. Na konci září 1953 se stěhoval do nově zbudovaného tábora Bytíz na Příbramsku, kde pracoval jako lamač. Zde pobyl do půli října 1954. Poté následovala hospitalizace v pankrácké nemocnici a v březnu 1955 přesun do Valdic, kde zůstal až do propuštění v květnu 1962.¹³⁰ Nutnost léčby na cukrovku se zřejmě stala důvodem jeho přesunu do kamenné věznic.¹³¹ Ve Valdicích vystřídal několik pracovišť (Kohinoor, truhlářská dílna), od roku 1957 byl trvale zařazen v brusírně skla. Podle hodnotících zpráv se Ladislava Brože ve výkonu trestu nedařilo převychovat, uložený trest pokládal za neúměrně vysoký a opakovaně usiloval o obnovu řízení, postoj ke komunistickému režimu měl nadále negativní a se stejně smýšlejícími spoluvězni s uspokojením kvitoval neúspěchy režimu. Kázeňsky trestán byl pouze jedenkrát, a to v říjnu 1953 sedmi dny samovazby pro porušení řádu nápravného pracovního tábora.¹³²

Ze střípků zadržené korespondence dnes můžeme přiblížit také vnitřní rozpoložení vězňeného hospodáře a osud jeho těžce zkoušené rodiny. „*Chci na Tobě jenom jedno, nevím, kdy se vrátím, nevím, jestli se shledám s rodiči, když jsou tak staří, posluž jim v jejich stáří, ať jim nahradíš aspoň část toho, co bych já pro ně udělal*“, psal Ladislav Brož manžel-

127 Tamtéž, Rozsudek, spis. zn. T 9/53, Hradec Králové 22. 5. 1953.

128 Obecní úřad Žlunice, Pamětní kniha obce Žlunice (1938–1966), s. 87.

129 Čtrnáctideník *Okresní vesnické noviny* začal vycházet od září 1950, od II. ročníku nesl název *Vesnické noviny pro novobydžovský okres*. Od IV. ročníku měly vesnické noviny název *Za socialistickou vesnici Novobydžovska* a vycházely v týdenní periodicitě. Jaroslav PROKOP, *Dějiny Nového Bydžova*, část VI., in: *Novobydžovský zpravodaj* 11, 1984, č. 4 (23. 12.), s. 10–12. Ucelená řada novobydžovských vesnických novin je dostupná ve společenskovední knihovně Muzea východních Čech.

130 Archiv KPV Nová Paka, Přihláška Ladislava Brože č. 16 do K 231 okresu Jičín (originál uložen v NA Praha, f. KPV ČR).

131 NA Praha, f. Správa Sboru nápravné výchovy (nezprac.), Osobní spis Ladislava Brože, Vyhodnocení, 10. 5. 1957. Žádost o převoz na léčení ve vězeňském nemocničním oddělení, Příbram 13. 9. 1954. Vyrozměnění o přemístění odsouzeného, Praha 11. 11. 1954.

132 Tamtéž, Posudek k žádosti o milost, Valdice 22. 5. 1957. Posudek, Valdice 13. 2. 1956. Průvodní lístek.

ce zpoza valdických mříží.¹³³ Manželka Marie se však v důsledku nevyslyšení opakovaných proseb a žádostí o podmíněčné propuštění svého chotě nervově zhroutila a dvakrát byla hospitalizována v ústavu pro duševně choré v Kosmonosech. V obavách o její zdraví napsal Ladislav Brož na jaře 1961 v dopise lékaři MUDr. Mrázkovi: „Někdy musela přeslechnout všelicos od svých spolupracujících a od té doby jsem často musel v jejích dopisech číst nářek a nechuť k práci, až to dospělo stavu, v kterým se dnes nachází. Vím, že moje nepřítomnost jí hodně ublížila, osud se proti naší rodině tvrdě postavil. [...] Nejsem žádný vrah ani zloděj, a tak bych si přál, aby se zase naše rodina sešla u nás doma zdravá a šťastná“, uzavíral.¹³⁴ Rodiče František a Marie Brožovi žádali proto několikrát o podmíněčné propuštění svého syna, leč marně.¹³⁵ Propuštěn byl teprve na amnestii z 9. května 1962, „jeho pracovní morálka byla vždy dobrá a stanovené úkoly plnil, po stránce chování nebyl na něho stížností“, stálo v propouštěcí zprávě.¹³⁶

Šibeniční instalace, propíchané pneumatiky, porušené jištění elektrického sloupu, stejně jako letáky, pomalované fasády a plány na podpálení skladu obilí či na přepadení nepohodlného referenta nám na příkladu malého novobydžovského regionu ukazují, jak četné a rozmanité podoby na sebe živelný odpor proti nedobrovolné kolektivizaci mohl brát. Potvrzují také, že dobová hodnocení komunistické Bezpečnosti o “reakčnosti” regionu byla opodstatněná. Ostatně není náhodou, že svazek monitorující protikomunistické aktivity na Novobydžovsku konce čtyřicátých a počátku padesátých let minulého století byl v roce 1955 uložen do archivu komunistického ministerstva vnitra a tematicky zařazen pod hesla “teror – zavražďování”, “ilegální organizace po roce 1948” a “nedovolené ozbrojování”. Heslo “provokační akce StB”, jíž jsme měli možnost sledovat, pochopitelně chybí. Na konci sedmdesátých let rozhodla komise statisticko-evidenčního oddělení, jmenovaná náčelníkem Správy StB v Hradci Králové, o trvalém uložení skupinového svazku v archivu, a to ve fondu “H”. Rozhodnutí odůvodnila tím, že se jedná o materiály, „charakterizující dobu ostrého třídního boje při budování socialismu na vesnici v padesátých letech“.¹³⁷ Teprve usnesením ze září 1990 Krajský soud v Hradci Králové odsuzující rozsudek nad žlunickými hospodáři zrušil a trestní stíhání zastavil.¹³⁸

133 Tamtéž, Dopis z 16. 3. 1958.

134 Tamtéž, Dopis adresovaný Dr. Mrázkovi, b. d. (1961).

135 „Vám všem, kteří se podílíte na převýchově všech pobloudilců, patří upřímný dík“, psali pokorně do Valdic. Tamtéž, Prosba za přímluvu o podmíněčné propuštění našeho syna, Žlunice 10. 4. 1961. Žádost o přiznání amnestie, Valdice 5. 9. 1961.

136 Tamtéž, Usnesení Krajského soudu v Hradci Králové o účasti na amnestii, 16. 5. 1962. Zpráva z 9. 5. 1962.

137 ABS Praha, f. Historický fond MV, arch. č. H-242 MV, Závěrečná zpráva, KS MV Hradec Králové 21. 9. 1955. Rozhodnutí, Správa StB Hradec Králové 21. 4. 1979.

138 Krajský soud v Hradci Králové, Rehabilitační spis zn. Rt 124/90, Usnesení z 19. 9. 1990.

Summary

Some Aspects of Resistance against Forced Collectivization in the Region of Nový Bydžov

The study is concerned with the aspects of resistance against forced collectivization of Czech agriculture in fifties of 20th century. In this decade the number of private farmers was considerably reduced, they were systematically restricted and those, whose were by communist propaganda disparagingly called as “village rich” or “kulak”, also persecuted. In this way they were subjected to a number of measures forcing them into decline. In such condition a sizeable number of them decided to resist this pressure and protect their land, property and tradition of private farming. Methods and ways they had used were very varied.

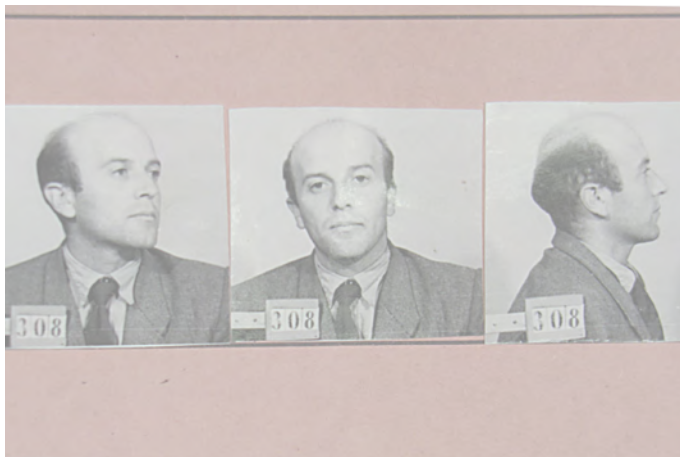
This paper monitors the process of collectivization and the resistance it provoked from regional point of view, in the neighbourhood of small village Žlunice situated in former district Nový Bydžov in Eastern part of Bohemia. Above mentioned measures are described on the example of concrete local agrarian villages, inhabitants, relations, families and individuals. In the spring of 1949, soon after launching the collectivization, Ladislav Brož, František Volejník and Jaroslav Odvárko, three friends from Žlunice started to intimidate the most active local communist exponents. While 9th annual congress of the Communist Party of Czechoslovakia was taking place in Prague, they set up the gibbet with the names of local Bolsheviks in the neighbouring village Kozojedy. Later they immobilized the car of district communist speaker. Also a large amount of anti-collectivization and anticommunist leaflets

were appearing in the whole surroundings. In the period of years 1949 and 1950 the police investigation remained fruitless. Only in 1952, three years later, the State Security through its secret agents succeeded in exposure the originators of anticommunist activities. Through the activities of Bedřich Hrdlička and other agents we can also watch the operating of the State Security in the process of collectivization. It includes the illegal methods of provocation and the brutal methods of investigation resulted in the political trial before the Regional Court in Hradec Králové and subsequent long-time imprisonment.

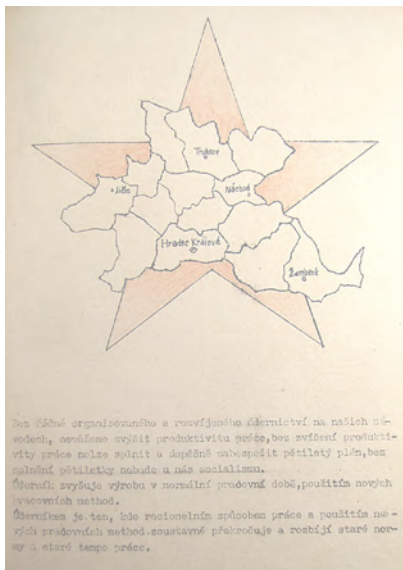
Through the 60 years old personal histories author points out the characteristic features of the communist violent collectivization of Czech agriculture, first of all the various forms of the resistance against it. Author describes by which way the centrally directed agricultural policy was shown into the living on Nový Bydžov countryside with the focus on Žlunice and its close neighbourhood. He shows how spontaneous and multifarious the forms of resistance against forced collectivization were. At the same time he tries to define the role of the State Security in this process. The present study gathers exclusively from previously unpublished archive records both central and regional origin, from local chronicles, investigative files of the State Security, penal file of then district court as well as prison file.

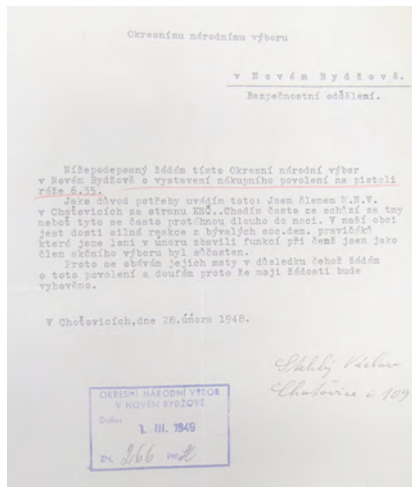
Obr. 1: Ladislav Brož na vazebních fotografiích. Zdroj: ABS Praha

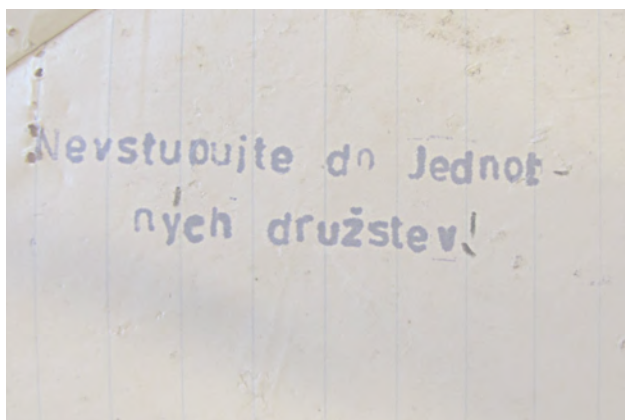
Obr. 2: František Volejník na vazebních fotografiích. Zdroj: ABS Praha

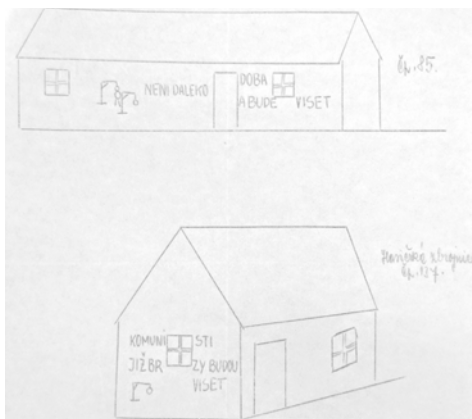
Obr. 3: Pracovní závazky k IX. sjezdu KSČ uzavírali i příslušníci Bezpečnosti - zde úvodní strana pracovního závazku KV StB v Hradci Králové. Zdroj: ABS Praha

Obr. 4: Jedna z mnoha žádostí, které od komunistických funkcionářů po únoru 1948 docházely na ONV. Zdroj: SOKA Hradec Králové

Obr. 5: Jeden z dochovaných letáček reagujících na odstartování kolektivizační kampaně. Zdroj: SOKA Hradec Králové

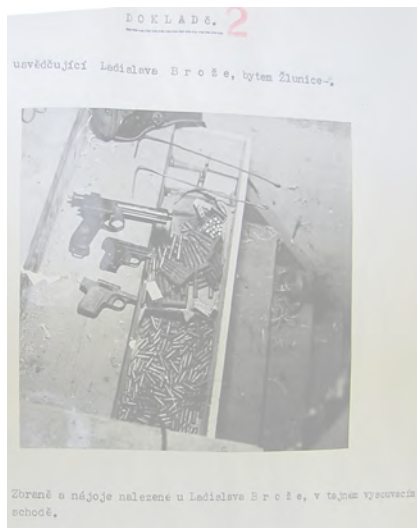
Obr. 6: Protikomunistické nápisy ve Skochovicích na náčrtku místní stanice SNB. Zdroj: SOKA Hradec Králové

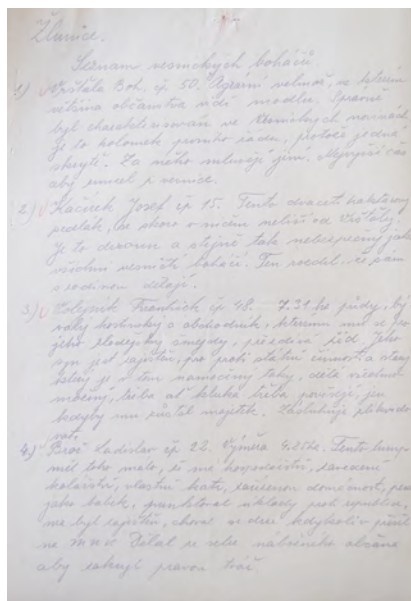
Obr. 7: Jedna ze služebních fotografií Ladislava Růkra, velitele StB v Novém Bydžově. Zdroj: ABS Brno Kanice

Obr. 8: Bedřich Hrdlička jako agent „Sedlák“. Zdroj: ABS Praha

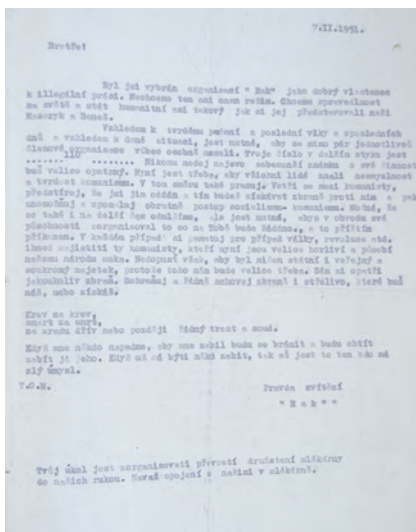
Obr. 9: O zbraně nebyla na poválečném venkově nouze. Zdroj: ABS Praha

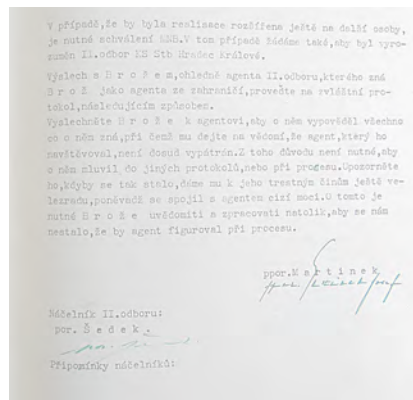
Obr. 10: První strana „kulackého“ seznamu vypracovaného tajemníkem Ferdou. Zdroj: SOKA Hradec Králové

Obr. 11: Fotografie Josefa Čermáka v agenturním svazku StB.
Zdroj: ABS Praha

Obr. 12: Jeden z dopisů, v nichž Josef Čermák vybízel k protikomunistické činnosti.
Zdroj: ABS Praha

Obr. 13: Operativci královéhradecké StB neměli zájem, aby se o jejich agentovi hovořilo při přelíčení. Zdroj: ABS

Obr. 14: Ladislav Brož na podobizně z výkonu trestu. Zdroj: NA Praha

Přehledy pramenů a literatury

Prameny k dějinám velkých zámořských objevů a conquisty Nového světa v českých a slovenských překladech

Při psaní recenze na slovenský překlad jednoho z klíčových pramenů k dějinám mayské civilizace v Mexiku, a sice díla františkánského mnicha a pozdějšího biskupa v yucatánské Méridě Diega de Landy *Relación de las cosas de Yucatán* z roku 1566, pořízený předním slovenským amerikanistou a mayologem Milanem Kováčem,¹ mne napadlo, že by nebylo zcela od věci porozhlédnout se po dosavadních českých a slovenských překladech pramenů k tomuto klíčovému období světových dějin. Další skutečnost, která mne vedla k vypracování následujícího komentovaného přehledu spočívá také v tom, že první překlady pramenů ze 16. století vykazují, řečeno poněkud nadneseně, jistou česko-slovenskou vzájemnost. Ať již to byla nejstarší zpráva v češtině o zámořských objevech, kterou vydal kolem roku 1506 v západočeské Plzni pod názvem *Spis o nových zemích a o novém světě...* slovenský knihtiskař Mikuláš Bakalář Štětina,² či *Kosmografie česká* (1554) jiného slovenského autora žijícího v Praze Zikmunda z Púchova.³

Jestliže prvně jmenované dílko představuje překlad světoznámého letáku *Mundus Novus Ameriga Vespuccio*, obohacený o pasáže z některých dalších dobových pramenů, obsáhla *Kosmografie* (vzniklá na základě obecně známého díla Sebastiana Munstera *Cosmographiae universalis libri VI.*, 1544), obsahuje v rámci sumarizující kapitoly věnované historii zámořských objevů a počátkům conquisty amerického kontinentu (*O nových ostrovích skrze koho a kdy nalezeny jsou*) výtahy z druhého a třetího dopisu Hernána Cor-

1 Diego de LANDA, *Správa o veciach na Yucatáne, ktorú napísal brat Diego de Landa z rádu sv. Františka roku Pána 1566, z pôvodného rukopisu preložil, úvodnú štúdiu, komentáre a slovníky napísal Milan Kováč*, Bratislava 2010.

2 Mikuláš BAKALÁŘ, *Spis o nových zemích a o novém světě, o němžto jsme prvé žádné známosti neměli, ani co kdy slýchali*, Plzeň kol. roku 1506. Faksimilovanou edici tohoto zajímavého pramene připravil v roce 1924 Cyril Straka a v roce 1981 Pravoslav Kneidl (*SPIS o nových zemích a o novém světě, faksimile a výklad plzeňského tisku Mikuláše Bakaláře z roku 1506*, vydal Pravoslav Kneidl, Praha 1981).

3 Zikmund z PÚCHOVA, *Kozmografia česká*, Praha 1554. Podrobněji viz Oldřich KAŠPAR, *La Cosmografia Checa en el contexto de los trabajos cosmográficos europeos del siglo XVI*, Ibero-Americana Pragensia 11, 1977, s. 179–184.

tése, jež informují o dobývání a dobytí Tenochtitlánu.⁴ Konečně ještě jedno význačné dílo se objevilo v české literatuře 16. století, a sice *Historie o plavení se do Ameriky, kteráž i Brasíliá slove*, to znamená český překlad spisu známého kalvínského duchovního z Burgundska, který prožil osm let v indiánském zajetí v Brazílii.⁵

Počátky novočeského překladu základních pramenů k výše zmíněným historickým fenoménům spadají až do období po druhé světové válce a v jejich čele nepochybně stojí překlad nejproslulejšího díla známého „ochránce“ (defensor) amerických indiánů, dominikánského mnicha a pozdějšího biskupa v mexickém Chiapasu Bartolomé de las Casas *Brevíssima relación de la destrucción de Indias* (Krátká zpráva o zničení Indií). Český název je ovšem poněkud košatější – *O zemích indijských pustošení a vylidňování zpráva nejstručnější*. Je to zapříčiněno tím, že autor překladu František Gel nepřekládal ze španělského originálu, ale z jedné z četných latinských verzí. Dílko vyšlo v roce 1956 a jeho vydání lze dát do zřejmé souvislosti se skončivší druhou světovou válkou, neboť paralela mezi krutostmi páchanými Španěly na karibských indiánech a německými nacisty na evropském obyvatelstvu je zřejmá. Dobově je pochopitelně podmíněna i (spíše politická předmluva) P. Josefa Plojgara.⁶

Nicméně František Gel se nejen zhostil se ctí vlastního překladu, ale vybavil také českou verzi las Casasova líčení vskutku důkladnými a mnoha informacemi nabitými poznámkami, z nichž mnohé neztratily svoji hodnotu ani dnes. Snad je dobré připomenout, že Gel je znám také jako úspěšný autor – dnes bychom řekli – „literatury faktu“ a jeho knížky jako *Syn čarodějnice* (1971) či *Přemožitel neviditelných dravců* (1959, v roce 1972 vydána přepracovaná verze pod titulem *Syn Napoleonova seržanta*), abych jmenoval alespoň některé, jsou velmi zajímavým čtením o osudech Johanna Keplera v prvním případě a Louise Pasteura v případě druhém. Navíc kromě překladu las Casasova díla se František Gel podílel také (spolu R. Kocourkem) na českém vydání latinského cestopisu

4 Podrobněji viz Oldřich KAŠPAR, *Nový svět v české a evropské literatuře 16. – 19. století*, Praha 1983; TÝŽ, *El Nuevo Mundo y el corazón de Europa. La civilización azteca en las bibliotecas checas (Estudios sobre las relaciones entre Bohemia y América Latín)*, Morélia (México) 1997; TÝŽ, *La imagen del México en el ambiente checo en los siglos XVI–XX*, in: *Memorias de la Academia Mexicana de la Historia*, vol. 44, 2001, s. 185–196.

5 Jean de LÉRY, *Historie o plavení se do Ameriky, kteráž i Brasíliá slove*, k vydání připravili Bohuslav Horák a Quido Hodura, Praha 1957.

6 Bartolomé de las CASAS, *O zemích indijských pustošení a vylidňování zpráva nejstručnější*, přeložil, poznámkami a autorovým životopisem opatřil František Gel, předmluvu napsal Josef Plojhar, Praha 1954. O ohlasu las Casasova díla v Evropě a v Čechách srov. Oldřich KAŠPAR, *A Great Polemic Concerning the Position of the Native American and Reflection of this Polemic in the 16th–17th Century Bohemia*, in: *Archiv Orientální* 3, 1985, s. 206–211.

Oldřicha Čecha z Pordenone (Odoricus Bohemus de Portu Naonis), jenž patří do skupiny evropských cestopisných děl popisujících ve 14. století mongolskou říši.⁷

Na sklonku padesátých let (1958) se objevil poměrně objemný soubor textů pod názvem *Cesty Kryštofa Kolumba. Deníky, listy, dokumenty*. Jeho předlohou byl sborník vydaný v tehdejším Sovětském svazu, ale dlužno dodat, že originální prameny byly přeloženy ze španělštiny. Z ruštiny se překládala pouze předmluva I. P. Magidoviče a komentáře J. M. Sveta, obojí napsané v poměrně vysoké kvalitě. Zajímavostí tohoto souboru je skutečnost, že se v něm neobjevily pouze dokumenty psané vlastní rukou Kolumbovou, ale také doplňující ukázky z díla již zmíněného las Casase, dopis účastníka jedné z Kolumbových výprav sevillského lékaře Diega Ávareze Chanky, ukázky z královských instrukcí apod.⁸ O rok dříve (1957) byl pořízen překlad dalšího zajímavého dílka týkajícího se (stejně jako spis již zmíněného Jeana de Léryho) portugalské državy na jihoamerickém kontinentě, a sice Hanse Stadena *Dvě cesty do Brazílie*.⁹ Oba spisy vznikly v padesátých letech 16. století, kdy se Francouzi pokusili zachytit v Brazílii (načas zde dokonce vybudovali kolonii *France Anarctique*), jejich pokus však poměrně brzy skončil nezdarem. Ač stáli oba muži na opačných stranách (Staden, německý žoldněř, námořník a dělostřelec ve službách Portugalců, kteří pochopitelně bojovali proti francouzskému zásahu do svých „práv“, a Léry představitel francouzské hugenotské kolonizace), prodělali obdobnou životní zkušenost – přežili zajetí u kmene Tupinambá. Česká verze popisu Stadenových cest a zkušeností (v překladu Vlasty Havlínové) vyšla ještě jednou v roce 1999 a v novém vydání byla nahrazena původní předmluva Otakara Nahodila zasvěcenou studií Simony Binkové.¹⁰ Binková také vydala o rok později v nakladatelství Scriptorium další zajímavý portugalský dokument týkající se Brazílie, a sice *Dopis králi Manuelovi o nalezení Brazílie Pera Vaze de Caminha*, doplněný studií o ohlasech portugalských plaveb v české historiografii.¹¹

Překlady hned dvou zajímavých pramenů se objevily v první polovině sedmdesátých let. Na prvním místě stojí *Pravdivá zpráva* účastníka dobovatelské cesty Franciska Pizar-

7 Viz Oldřich ČECH z Furlánska, *Popis východních krajů*, Praha 1962.

8 Kryštof KOLUMBUS et altri, *Cesty Kryštofa Kolumba. Deníky, listy, dokumenty, přeložili Oldřich a Jiřina Běličovi a Jiří Damborský, předmluva I. P. Magidovič, komentáře, doslov a poznámky J. M. Svet*, Praha 1958.

9 Hans STADEN, *Dvě cesty do Brazílie, přeložila Věra Havlínová, předmluvu napsal Otakar Nahodil*, Praha 1957.

10 Hans STADEN, *Dvě cesty do Brazílie, přeložila Věra Havlínová, předmluvu napsala Simona Binková*, Praha 1999.

11 Pero VAZ de CAMINHA, *Dopis králi Manuelovi o nalezení Brazílie, překlad a studie Simona Binková*, Praha 2000.

ra Antonia de Xereze o dobývání a dobytí Peru a na místě druhém *Zpráva o první cestě kolem světa* od přímého účastníka výpravy portugalského mořeplavce Fernaa Magalhaese, Antonia Pigafetty.¹²

Fenoménu tak výraznému, jakým bylo nesporně dobývání a dobytí říše mexických Aztéků, jsou věnovány dvě české verze zásadních španělských pramenů, a to v roce 1980 vydaný překlad impozantní dobovatelské epopoje *Pravdivá historie dobývání Mexika* z pera jednoho z Cortésových vojáků Bernala Díaze del Castillo,¹³ který se ujal úkolu sepsat „pravdivou“ historii proto, aby relativizoval do jisté míry sebestředný obraz, jež nabízí ve svých dopisech sám Hernán Cortés, a také aby „vedl na pravou míru“ Cortése doslova adorující spis jeho kaplana a historiografa Franciska Lópeze de Gomary.¹⁴ Zřejmě nejprůzračnějším rysem tohoto díla je skutečnost, že se v něm Cortésovo „já“ mění na Díazovo „my“. Až o dvacet let později se objevil český převod dvou nejdůležitějších dopisů Hernána Cortése, a to druhého a třetího, které popisují tažení na aztéckou metropoli Tenochtitlán, její dobývání a konečné dobytí. Jak už bylo naznačeno, poprvé si výtahy z těchto dopisů měl možnost český čtenář přečíst ve svém vlastním jazyce už před půl tisíciletím v rámci již zmíněné *Kosmografie české*. Novočeskou edici (včetně úvodní studie, komentářů a rejstříků) pořídili Oldřich Kašpar a Eva Máňková.¹⁵ O deset let dříve vydává první ze zmíněných autorů antologii ze starých indiánských, španělských, latinských, francouzských a italských kronik pod názvem *Zlato v rouše smrti*, která podává obraz dobývání a dobytí aztéckého Tenochtitlánu a inckého Tahuantinsuyu právě na základě svědeckví protikladných pramenů – to znamená nejen „očima vítězů, ale také očima poražených“.¹⁶ To je jeden úhel pohledu, druhý pak představuje rozporné (politicky a nábožensky podmíněné) vidění stejných fenoménů Španěly a jejich – především francouzskými, nizo-

12 Francisco de XEREZ, *Pravdivá zpráva o dobytí Peru a provincie Cuzka zvané Nová Kastilie Franciskem Pizarrem kapitánem Nejvyššího Křesťanského Katolického Veličenstva Císaře a Pána našeho poslána Jeho Veličenstvu Franciskem de Xerezem...*, ze španělského originálu přeložil, poznámkami a doslovem opatřil Jaroslav Jemelka, verše přeložil Vladimír Mikeš, Praha 1970; Antonio PIGAFETTA, *Zpráva o první cestě kolem světa sepsaná od Antonia Pigafetty z Vicenzy rytíře řádu rhodského, přeložil Vladimír Mikeš, doslov napsali Olga Kandertová a Stanislav Novotný*, Praha 1975. Nové vydání se objevilo v roce 2004 v pražském nakladatelství ARGO.

13 Bernal DÍAZ del CASTILLO, *Pravdivá historie dobývání Mexika I. - II.*, přeložil Luděk Kult, předmluvu napsal Josef Polišenský, poznámkami opatřil Oldřich Kašpar, Praha 1980.

14 Francisco LÓPEZ de GOMARA, *Primera y segunda parte de la Historia General de las Indias con todo el descubrimiento y cosas notables que han acaecido dende que se ganaron hasta el año de 1551. Con la conquista de México de la Nueva España*, Madrid 1552.

15 Hernán CORTÉS, *Dopisy. Druhý a třetí dopis o dobytí Tenochtitlánu, přeložili a rejstřík sestavili Oldřich Kašpar a Eva Máňková, úvod a bibliografickou poznámku napsal Oldřich Kašpar*, Praha 2000.

16 *Zlato v rouše smrti. Ze starých zpráv a kronik 16. a 17. století vybral, přeložil a čtenáře slovem provází Oldřich Kašpar*, Praha 1990.

zemskými a anglickými – rivaly. Tzv. *černá legenda* v praxi znamená obratné propagandistické šíření obrazu Španělů jako těch nejhorších barbarů a katanů ukrutně zacházejících s místním obyvatelstvem, na němž se nejvíce podíleli Nizozemci a Francouzi, velmi obratně zastírající, že sami mají ve vztahu k původním obyvatelům Ameriky nemálo „másla na hlavě“. Ovšem jak je běžně známou a po staletí neměnnou skutečností – účel světi prostředky. V souvislosti s „mexickými a inckými kronikami“, řečeno přesněji se spisy týkajícími se mexických a peruánských událostí a reálií, je zapotřebí se zmínit o jednom připraveném, ale zatím nepublikovaném díle. Představuje jej rigorózní práce, jež vznikla na Ústavu etnologie FF UK v Praze a která přináší první slovenský překlad drobnějších „cortéssovských kronik“, a to zejména textů Gonzala de Aguirreho a Andrése de Tapií. Vzorovou edici (včetně odpovídajícího poznámkového aparátu a úvodní studie) připravila bývalá studentka ústavu Jana Vongreyová a v současné době je práce připravována do tisku.¹⁷ Tím se vracíme zpět k – již na počátku zmíněné – slovenské edici překladu jednoho ze základních pramenů k dějinám yucatanských Mayů Landovy *Správy o veciach na Yucatáne, ktorú napísal brat Diego de Landa z rádu sv. Františka roku Pána 1566*, kterou přímo z původního rukopisu přeložil, úvodní studií, komentáři a slovníky opatřil slovenský amerikanista – mayolog Milan Kováč (Bratislava 2010).

Konečně závěrem přidávám ještě krátké upozornění na další dva slovenské ediční počiny, jež jsou s tématem svázány volněji, ale přesto si zcela oprávněně zaslouží pozornost. První z nich představuje slovenský překlad zajímavých pasáží o španělských a portugalských zámořských objevech z rukopisné pamětní knihy německého faktora Lazara Nurembergera, která se dodnes zachovala na Slovensku (původně v Čaplovičově knihovně). Dílem se v osmdesátých let minulého století podrobně zabývali Josef Polišíenský, Peter Ratkoš a Miloslav Krása a dokonce vydali i jeho anglickou edici,¹⁸ slovenského překladu se úspěšně zhostil Radoslav Hlúšek.¹⁹

V této souvislosti snad jen jedna malá kuriozita: v Archivo General de Indias (Generální archiv Indií) v Seville, který neshromažďuje pouze obrovské množství písemných pramenů k dějinám conquisty Nového světa a zejména ke koloniální historii Ameriky, ale v němž se najde celá řada zajímavých artefaktů spjatých s činností tzv. Kontraktačního domu (Casa de Contratación), se dodnes nachází cestovní truhla Nurembergova, kterou

17 Jana VONGREYOVÁ, *Překlad a interpretácia kroník Andrése de Tapiia a Francisca de Aguilara*, rukopis rigorózní práce, Praha, ÚE FF, 2010.

18 Josef POLIŠEŇSKÝ – Miloslav KRÁSA – Peter RATKOŠ, *European Expansion 1494–1519. The Voyages of Discovery in the Bratislava Manuscript Lyc. 515/8 (Codex Bratislaviensis)*, Prague 1986.

19 *Codex Bratislaviensis. Zámorské objavy podľa slovenského prameňa zo XVI. storočia, zostavil, preložil, poznámkami a komentármí zaopatril Radoslav Hlúšek*, Bratislava 2001.

dotyčný prodal právě úředníkům této důležité instituce²⁰ a v níž, budeme-li hypoteticky uvažovat, pochopitelně s trochou nadsázky, byl zmíněný rukopis zřejmě po určitou dobu uchováván.

Konečně poslední položkou, o níž se chci zmínit, je útlý, nicméně nesmírně zajímavý svazek Theodor de Bry, *Objavenie Ameriky* z roku 1999. Jedná se ve skutečnosti o katalog výstavy, která byla v tomto roce uspořádána v Čaplovičově knihovně v Dolnom Kubíně. Práce přináší nejen informaci o restauraci jednoho ze svazků díla proslulého frankfurtského tiskaře a grafika belgického původu Theodora de Bry (1528–1588), editora spisů o zámořských objevech, jež jsou dodnes známy pod konvenčním názvem *Grandes Voyages*, ale i velmi kvalitní barevnou fotodokumentaci.²¹

Jak vyplývá z uvedeného stručného přehledu, můžeme vcelku oprávněně konstatovat, že česká a slovenská překladová literatura z oblasti zámořských objevů a počátků conquisty amerického kontinentu dává interesovanému čtenáři možnost seznámit se základními prameny popisujícími klíčové momenty tohoto tak rozporuplného období evropských a světových dějin.

Oldřich Kašpar

20 Truhlice představovala jeden z exponátů na zajímavé výstavě *Mare clausum, mare liberum* věnované dějinám karibských korzárů, bukanýrů, flibustýrů ad. Výstava byla slavnostně zahájena 23. 11. 2009 v prostorách Archivo General de Indias.

21 Theodor de BRY, *Objavenie Ameriky*, Dolný Kubín 1999.

Badatelské příležitosti v Archives of Czechs and Slovaks Abroad (ACASA), University of Chicago, USA¹

V únoru 2010 byl hodnotící komisí Ministerstva zahraničních věcí České republiky přijat můj návrh na řešení projektu *Zpracování krajanských fondů (inventarizace a katalogizace) v Archives Czechs and Slovaks Abroad, University of Chicago, USA*. K řešení vědeckého projektu (evidenční číslo RM 09/02/2010) došlo v létě téhož roku. Ačkoliv původním záměrem bylo provedení počítačové katalogizace sbírky (pomocí amerického programu PastPerfect), během úvodních rozhovorů s hlavní knihovnicí oddělení Slovan-ských, východoevropských a euroasijských studií, paní June Pachuta Farris, se ukázalo,

1 Text byl sestaven na základě vědeckého projektu MZV ČR reg. č. RM 09/02/2010.

že aktuálně prioritním cílem je uspořádání archivní sbírky a provedení evidence a soupisu sbírky (prozatímního inventárního seznamu), která by se měla stát kompletní archivní pomůckou pro vyhledávání (*finding aid*) v PDF formě veřejně přístupné na webových stránkách chicagské Univerzity.²

Umístění sbírky

Archives of Czechs and Slovaks Abroad (dále jen ACASA) je uložen v Regenstein knihovně Univerzity Chicago (1100 East 57th Street, 60637 Chicago, Illinois) a je součástí speciální kolekce oddělení Slovanských, východoevropských a euroasijských studií (*Special Collection of Slavic, East European and Eurasian Studies*). Její obsah není zatím poskytnut v on-line katalogu knihovny. (Jako první krok v poskytování komplexního interaktivního on-line vyhledávání slouží uživatelům aktuálně dokončená archivní pomůcka soupisu sbírky – viz pozn. 4.)

K prosinci 2011 je archiv uložen v provizorních, neveřejných prostorách knihovny, a to v její vnitřní části (bez oken) v druhém patře budovy. K dispozici je malé badatelské zákoutí, které je přímou součástí depozitáře. Zájem Ministerstva zahraničních věcí České republiky uspil dokončení kompletní inventarizace sbírky, jež byla vhodná i vzhledem k plánovanému stěhování veškerých archivů univerzity do nejmodernějších klimaticky řízených depozitářů. Jde o zcela novou budovu tzv. Mansueto knihovny a depozitáře, umístěnou přímo do centra univerzitního kampusu.³ Novou knihovnu s depozitářem tvoří čítárna na úrovni přízemí budovy a v podzemní pak depozitáře s automatickým ukládáním a načítáním (v systému ASRS). Tzv. high-density automatizované regály jsou označeny bar-kódem a jsou tříděny podle velikosti, přičemž jednotlivé krabice archivních materiálů jsou uloženy do speciálního „koše“ a následně do kovové police. Tyto koše a jednotky jsou umístěny v regálech v sedmipatrovém hlubokém podzemním úložišti. Obsluha je řízena robotickým jeřábem, který načte koše a regály a vybraný materiál „přiveze“ na povrch do čítárny. Knihovna byla v roce 2008 pojmenována na počest

2 Paralelně při práci v archivu probíhala má dílčí badatelská práce, jejímž úkolem byl výběr archivních materiálů k budoucímu zpracování problematiky historie a rozvoje českého menšinového školství v USA, jež nebyla dosud systematicky zpracována žádným srovnávacím pedagogem, ani historikem, zaměřeným na dějiny školství.

3 V roce 2003 vyvstala potřeba zvýšit skladové prostory Regenstein knihovny. V roce 2004 skupina pracovníků knihovny provedla analýzu předpokládaného růstu knihovny a vnesla požadavek na high-density automatizovaný regálový systém. V roce 2008 byly získány finanční prostředky na stavbu a na rok 2011 se plánoval počátek postupného stěhování do nových prostor.

manželů Joe a Riko Mansueto, a to u příležitosti jejich daru ve výši 25 milionů dolarů Univerzitě v Chicagu. Plánované otevření nové knihovny a archivu bylo stanoveno na začátek roku 2011, a proto vznikl velký tlak na urychlené dokončení soupisu veškerých sbírek ve správě univerzity, včetně sbírky ACASA, která nebyla kompletně zpracována, protože při přestěhování „pod zem“ bude již komplexní přístup ke zdrojům komplikovaný.

Geneze sbírky

Archiv Čechů a Slováků v zahraničí (ACASA) byl založen v roce 1972 MUDr. Zdeňkem Hrubanem (1921–2011), profesorem patologie na lékařské fakultě Univerzity v Chicagu, a dr. Václavem Laškou (1929–1984), vedoucím Slovanského oddělení v Regenstein knihovně v letech 1970–1984. Tato rozsáhlá archivní sbírka je svým charakterem srovnatelná např. s největšími fondy bohemik v Hooverově institutu při Stanfordské Univerzitě či v Immigration History Research Center v Minneapolis.

První zmínka o myšlence založit archiv českých přistěhovalců do USA se nachází v *Hlasu Jednoty Obcí Svobodomyslných* z 15. srpna 1875 (ročník 3, č. 10) v dopise Maxe Kirchmanna, kde pokládá otázku „kam má zaslat 12,50 dolarů pro archiv“. František Matouš Klácel (1808–1882), český národní buditel v Americe a národní socialista, ho odkázal na česko-amerického politika, novináře a lingvistu Karla Jonáše (1840–1896). Plánovaný archiv byl pravděpodobně zaměřen na historii racionalistů. Velké množství dokumentů vztahující se k časně historii Čechů v Americe bylo převezeno do Prahy, a to u příležitosti Národní československé výstavy v roce 1895. Později, v roce 1905, začali evangelický kazatel František Boleslav Zdrůbek (1842–1911) a v roce 1911 i redaktor Jaroslav E. Salaba-Vojan (1872–1944) šířit myšlenku založení Husova domu v Chicagu, kde by bylo otevřeno česko-americké muzeum. Husův dům byl nakonec postaven, otevřen 2. července 1916 a uzavřen v roce 1962. Muzeum československého dědictví v Berwynu, Illinois, (*The Czechoslovak Heritage Museum, Library and Archives*) bylo otevřeno v roce 1974 a v současné době je zřizováno pojišťovnou CSA Fraternal life. Ve stejné době (1972) byl založen archiv ACASA při chicagské univerzitě.

Stručný popis sbírky

ACASA je samostatně umístěná sbírka, rozdělená do dvou celků označených soupisem jako *Inventory I.* a *Inventory II.* V první části, *Inventory I.*, je umístěna speciální kolekce,

tn. institucionální dokumenty a publikace, časopisy, mikrofilmy, fotografie, rukopisy a memorabilia. Druhá část, *Inventory II.*, obsahuje knihovní sbírku – především monografie Čechů a Slováků.

Archiv Čechů a Slováků v zahraničí (ACASA) je v USA největší archivní sbírka zaměřená na Čechy v USA a zčásti i na Čechy z jiných částí světa. Obsahuje několik tisíc knih, brožur, periodik, kalendářů a zejména téměř 1000 krabic archivních dokumentů významných krajaňských osobností a českoamerických spolků – např. unikátní pozůstalost Josefa Martínka s jeho deníky z cesty za našimi legionáři na Sibiř, soubory unikátních fotografií, pozůstalost Petra Zenkla, Karla Perglera, řadu dokumentů z činnosti Rady svobodného Československa, dokumenty k chicagským návštěvám Tomáše G. Masaryka nebo Edvarda Beneše, k prvnímu, druhému a protikomunistickému odboji atd. Archiv dále obsahuje širokou paletu knih o obecné a místní historii české a slovenské emigrace od autorů, jakými byli například Jan Habenicht, Tomáš Čapek a Jaroslav Bubeníček. Informace o úspěších společensky aktivních přistěhovalců lze nalézt ve významné sbírce ročenek různých organizací – bratrských, sociálních, politických, náboženských, kulturních a sportovních. Mimo velkou sbírku časopisů a novin obsahuje ACASA téměř kompletní vydání almanachu *Amerikán* (1875–1958), širokou škálu periodik, jako například *Hospodář* (1891–1992) či *Svobodná škola* (1897–2004), poskytujících informace o historii českého a slovenského usidlování v celé Severní Americe.

Velká část materiálu v archivu ACASA byla zveřejněna v Severní Americe v posledních 160 letech, i když tituly ze zemí východní a západní Evropy, Austrálie, Jižní Ameriky a jiných zemí jsou také zastoupeny. Jedním z nejunikátnějších referenčních zdrojů v rámci ACASA je seznam devíti tisíc uprchlíků z Československa, kteří prošli uprchlickým táborem Regensburg (Německo) od ledna do srpna 1948.

Nelze s přesností odhadnout velikost archivní sbírky ACASA. Hovoříme o 945 boxech v *Inventory I.*, jejichž velikost boxů je různá (od krabice 50 x 40 x 30 cm, přes karton 30 x 25 x 10 cm, až po box, resp. šanon 30 x 25 x 5 cm, a desky např. 100 x 50 x ? cm), a dále o 138 boxech jednotné velikosti (50 x 40 x 30 cm) v *Inventory II.*

Obvyklý rozsah sbírky v běžných metrech není možné určit jednak z důvodu nedokončeného uspořádání sbírky a dále pak z důvodu technického, protože jednotlivé materiály se budou vzhledem ke stěhování do nových prostor překládat do nových obalů.

Ve stávajících boxech části *Inventory I.* je uloženo velké množství materiálů, jejichž důsledná analýza a deskripce bude trvat řádově několik let. Následná katalogizace a digitalizace další desítky let. Jde především o značné množství výstřížků, rukopisů a fotografií, které si zaslouží důkladný popis, zařazení, ošetření a digitalizaci. Z tohoto důvodu se předpokládá nutnost další budoucí manipulace se sbírkou. Důkladné prozkoumání a násled-

né badatelské „vytěžení“ stovek metrů archiválií, tiskovin a unikátních fotografií proto ještě může přinést a s největší pravděpodobností také přinese nejedno překvapení.⁴

Stav sbírky v době řešení projektového úkolu

V době zahájení řešení projektu byl ze strany univerzity ukončen soupis necelé jedné poloviny sbírky. Zbývající část byla nedokončena. Zjednodušeně lze říci, že v nedokončené části byly zhruba dvě třetiny boxů pouze orientačně označeny názvem (postihujícím jeho obsah) a zbytek nebyl označen vůbec (tzn. nebylo přesně známo, co box obsahuje). Hlavním úkolem tedy bylo provést kompletní soupis celé sbírky ACASA (tedy popis a případné další uspořádání všech boxů). To ale bylo náročné a přijímající instituce rozhodně nepředpokládala, že by bylo možné dosáhnout naplnění tohoto úkolu v rámci řešení projektu ze strany řešitelky.

Při celkovém soupisu archivní sbírky se vycházelo ze seznamů pořízených zakladatelem ACASA, dr. Hrubanem. Tyto seznamy byly upraveny vedoucí oddělení J. P. Farris (působí na pozici *main Bibliographer for Slavic, East European and Eurasian Studies*) do elektronické podoby a pod názvem Inventář / soupis (*Inventary holdings*) jsou spravovány ACASA. Jde v podstatě o soupis obsahu sbírky podle těchto kategorií: číselné označení boxu / jeho složek / stručný popis obsahu / případně podrobnější popis předmětu / datace / a umístění.

V průběhu řešení projektu jsem se zaměřila na část *Inventary I.*, jejíž zpracování bylo náročnější (*Inventary II* je snadná pro manipulaci a další zacházení, neboť obsahuje pouze knihy a brožury). Jednotlivé boxy byly otevírány a během zpracování obsahu byl prováděn soupis obsahu boxu, třídění materiálu podle určených kategorií (výstrižky, rukopisy, korespondence, fotografie atd.), jejich označení dle vnitřní metodiky (číselné řazení), balení do vhodných obalů (obálky, papírové složky), případně čištění (např. odstraňování kovových či gumových součástí apod.) atd. Při manipulaci s materiálem nebyla prováděna žádná skartace.

Během řešení projektu se podařilo dokončit kompletní soupis celé sbírky ACASA. Nejobecněji lze říci, že nyní máme konkrétní představu o tom, co jednotlivé boxy obsahují. V soupisu sbírky bylo samozřejmě snahou provést jasnou specifikaci předmětu a její co nejkonkrétnější popis. Nicméně vzhledem k velikosti sbírky nebylo možné provést specifikaci vždy důkladně. Proto ve výjimečných případech (zejména u ne zcela dobře čitel-

4 Podrobně o ACASA Karel KONEČNÝ, *Chicagský archiv o Čechách a Slovácích v Jižní Americe*, in: *Listy*. Dvuměsíčník pro kulturu a dialog 3/2004.

ných pramenů) se stalo, že v soupisu následovala informace o počtu uložených složek (*folders*) a dokumentů, nikoliv o jejich povaze.

U časopisů a jiných periodik nebylo možné vždy označit postupné ročníky a čísla (z důvodu jejich obrovského množství a faktu, že v boxech se nenacházely chronologicky řazené). To bude předmětem dalšího, velmi dlouhodobého, zpracovatelského úkolu.

Ve snaze o zpřístupnění sbírky byla v listopadu 2008 na webových stránkách Univerzity v Chicagu uveřejněna v PDF formátu první část seznamu sbírky *Inventory I.* o rozsahu 87 stran textu (vepsané do vytvořené tabulky). V době zahájení projektu v létě 2010 byl seznam rozšířený na 190 stran. V době jeho ukončení, kdy byly uzavřeny soupisy celé sbírky, dosahoval soupis zhruba 330 stran.

Inventární soupis ACASA

Celá sbírka ACASA, jak již bylo uvedeno, obsahuje několik tisíc knih, brožur, časopisů, výroční publikace, ročenky a osobní doklady Čechů a Slováků, kteří žili mimo Československo po určitou část svého života.⁵ V současnosti je dokončen úplný soupis sbírky, který je již vyvěšen na webových stránkách univerzity. Následovat bude katalogizace a archivní deskripce. Všechny materiály ACASA jsou umístěny v Regenstein knihovně chicagské univerzity. Po otevření nové moderní Mansueto knihovny v letošním roce (2011) bude celá sbírka ACASA převedena do zmíněných klimaticky řízených depozitářů.

Inventory I.

Speciální kolekce Research Center ACASA se skládá z archivních materiálů a dokumentů prominentních osob a významných osobností místních, národních a mezinárodních organizací a společností, mezi které jsou zahrnuty:

– doklady žurnalisty, editora a vydavatele Josefa Martínka (1889–1980),

5 Doplnující referenční publikace, které mohou usnadnit práci s materiály ve sbírkách zahraničních archivů: Esther JERABEK, *Czechs and Slovaks in North America: A Bibliography*, New York 1976; Ludmila ŠEFLOVÁ, *Knihy českých a slovenských autorů vydané v zahraničí v letech 1948–1978 (Exil): Bibliografie = Books by Czech and Slovak Authors Published Out of Czechoslovakia (in Exile), 1948–1978: Bibliography*, Brno 1993; Zdeňka BROUKALOVÁ – Olga MALÁ, *Česká kniha v cizině 1939–1965*, Praha 1968; František ŠTĚDRONSKÝ, *Zahraniční krajanské noviny, časopisy a kalendáře do roku 1938*, Praha 1958; Vojtěch Nevlud DUBEN, *Czech and Slovak Periodicals Outsider of Czechoslovakia*, New York 1968.

- diáře a články vydavatele Rudolfa Kopeckého (1893–1981), zakladatele třetí nejvyšší zednářské lóže v Československu,
- archiv doktora Karla Perglera (1882–1954), právníka a šéfredaktora novin *Spravedlnost* (1905–1940, Chicago), ředitele Slovanské tiskové kanceláře v New Yorku (1917) a prvního diplomatického zástupce Československé republiky ve Spojených státech (1918),
- archivní materiály (knihy, korespondence a další) Marie Provazníkové (1890–1991), představitelky československého ženského sokolského hnutí a Sokola v exilu,
- dokumenty a memorabilia Jaroslava Zmrhala (1878–1950?), vrchního inspektora škol v Chicagu, místopředsedy České Národní rady americké a prominentního člena české komunity baptistů v Americe,
- doklady Petra Zenkla (1884–1975), pražského primátora (1937–1939, 1945–1946) a prominentního politika, předsedy Rady svobodného Československa,
- korespondence Československé národní rady americké (Czechoslovak National Council of America),
- knihy a archivní materiály o československých legionářích, jejich činnosti a organizacích,
- personalia – informace o jednotlivci a společnosti, které obsahují biografie, korespondenci, výstřižky, separáty, fotografie, a další,
- písemné dokumenty vztahující se k mnoha různým sdružením a organizacím, jako například Benedictine Press, Bohemian-American Union, Bohemian Dome for the Aged, Catholic Central Union, Union of Catholic Women, Catholic Workmen, Czech National Alliance, Czech Artist Club, Czechoslovak Society of America, Czechoslovak Scouts in America a další,
- výročí publikace bratrských lóží, farností, politických, kulturních a uměleckých spolků,
- rukopisy různých autorů.

Soupis *Inventory I.* je organizován do čtyř oddílů:

- a) fond jednotlivců a organizací (Archives of Individuals and Organizations) – Josef Martínek, Petr Zenkl, Jaroslav Zmrhal, Rudolf Kopecký, Karel Prchal, Karel Pergeler, Marie Provazníková – box 1–131,
- b) časopisy uvedené v publikaci Jeřábkové (Periodical listed in Jerabeks Bibliography) – box 132–494,
- c) písemné dokumenty vztahující se k mnoha různým sdružením a organizacím – box 495–692,

d) abecední přehled osob, organizací a další kolekce – neuvedené v publikaci Jeřábkové (Alphabetical list of Individuals, Organizations and other Dokument Collection – non Jeřábek) – box 695–937.

Inventory II

Kolekce popsaná v *Inventory II*. je rovněž umístěna v Regenstein knihovně a obsahuje knihovni sbírku. Soupis obsahu sbírky je řazen abecedně a zahrnuje například tyto publikace:

- *Memorial booklets in honor of President T. G. Masaryk, president of Czechoslovakia from its founding in 1918 until 1934, on the occasion of the 86th, 89th, 91st and 95th anniversary celebrations of his birth.* [Jerabek no. 80–81]
 - *Padesátileté Jubileum českého národního hřbitova v Chicagu, Illinois.* [The 50 Year Jubilee of the Czech National Cemetery in Chicago, Illinois]. Jeřábek, comp. Chicago, IL: Tisk. R. Mejdrič & Co., 1927. 319 p. [Jerabek no. 1244]
 - *Czechoslovak National Council of America.* Panorama: A Historical Review of Czechs and Slovaks in the United States of America. Cicero, IL: 1970. 328p. [Jerabek no. 1206]
 - ČAPEK, Thomas. *The Čechs (Bohemians) in America: A Study of Their National, Cultural, Political, Social, Economic and Religious Life.* Boston and New York: Houghton Mifflin, 1920. 293 p. [Jerabek no. 1186]
 - *Čítanka pro české školy v Americe.* New York: Vydáno péčí Sboru Zástupců České Svob. Školy v New Yorku, 1914. díl III. [Jerabek no. 2174]
- a další

Soupis *Inventory II*. je organizován do dvou oddílů:

a) první oddíl obsahuje jednak publikace jednotlivých českých a slovenských nakladatelství mimo Českou republiku a Slovensko, jako například 68 Publishers (Toronto), Index (Köln), CCC Books (Mnichov), Framar (Los Angeles), Archa (Wurmannsquick a Eggenfelden), Konfrontace (Curych), Dobrá kniha (Cambridge, Ontario), Křesťanská akademie (Řím) a další. Dále zahrnuje sbírku 321 knih a brožur publikovaných během druhé světové války v Anglii, Izraeli a v Moskvě, které daroval ACASA novinář a knihkupec Zdeněk Mastník (1920–2008), komentátor BBC v Londýně. V neposlední řadě obsahuje téměř kompletní almanach *Amerikan* (1878–1957,

v sedmdesáti svazcích) a *Hospodář* (1891–1992), které přinášejí informace k historii prvních přistěhovalců a jejich sídel v celé Severní Americe.

b) v druhém oddíle jsou obsaženy knihy a periodika označeny dále číselně tak, jak byly přiděleny ve zmíněném bibliografickém seznamu Esther Jeřábkové.⁶ Odhaduje se, že ACASA má přibližně 45 % ze 7 600 titulů uvedených v bibliografii, včetně rozsáhlé sbírky více než 300 periodik (někdy úplných) publikovaných mimo Československo v letech 1800–1976.

Oba dva seznamy *Inventory I.* a *II.* poskytují širší obrázek o bohatství materiálu, které se nacházejí v ACASA, a jeho využití pro vědecké pracovníky.

Závěrem

Můj badatelský pobyt na Univerzitě v Chicagu v archivu ACASA byl velice úspěšný.⁷ Přinesl velmi cenné výsledky pro českou i americkou stranu: Archiv ACASA má v současné době zpracovaný kompletní soupis sbírky. Dosavadní stav zpracování archivní sbírky sice není konečný, avšak byl učiněn první a nejdůležitější krok – soupis a částečné uspořádání sbírky plus popis nejstarších a historicky nejcennějších dokumentů. Ty mapují nejen českou minoritu v Chicagu, ale obsahují též významné cenné informace o dějinách českých krajanů a historii českého přistěhovalectví do USA. Prameny obsažené v ACASA nabízí unikátní příležitost získat přístup k novým, dosud neuveřejněným informacím o česko amerických vztazích od poloviny 19. století až do současnosti.

Celý soupis sbírky je uveřejněn na webových stránkách *The University of Chicago Library*: <http://guides.lib.uchicago.edu> (podložka *Slavic, East European & Eurasian Studies Collections at the University of Chicago Library* / podložka *Special Collections* / složka *Archives of Czechs and Slovaks Abroad (ACASA)*).⁸

Ilona Moravcová

6 E. JERABEK, *Czechs and Slovaks in North America*.

7 Vědecký profil řešitelky s ohledem na projekt je uveřejněn v časopise CEERES Newsletter, Fall 2010, Chicago 2010, Vol. 6, Issue 1, p. 12 v části nové tváře v Chicagu.

8 June Pachuta FARRIS – Ilona MORAVCOVÁ – Yvonne SPURA, *Archives of Czechs and Slovaks Abroad (ACASA), Inventory I: Holdings in the ACASA Reading Room, ACASA 2010, Inventory I.* <<http://guides.lib.uchicago.edu/content.php?pid=72319&sid=535430>> [cit. 2011-04-11].

Recenze a zprávy

X. sjezd českých historiků, Ostrava, 14. – 16. září 2011

Jubilejní X. sjezd českých historiků hostila ve dnech 14. – 16. září 2011 Ostrava. O jeho uspořádání se zasloužily Sdružení historiků České republiky, jehož předsedou byl v době konání sjezdu prof. PhDr. Petr Vorel, CSc., děkan Fakulty filozofické Univerzity Pardubice, Katedra historie Filozofické fakulty Ostravské univerzity v Ostravě a Centrum pro hospodářské dějiny téže fakulty.

Setkání necelé třístovky badatelů z České republiky, Slovenska a Polska probíhalo první konferenční den v plénu; auditorium vyslechlo šest zásadních referátů týkajících se stavu českého historického bádání a české historiografie posledních let. Referáty vzbudily živou odezvu.

Druhý den se jednalo v sekcích – vedle sedmi hlavních sekcí (*Využití moderních technologií v historickém výzkumu a dokumentaci, Moderní a současné dějiny v odborné a mediální interpretaci, Dnešní a budoucí cesty sociálních a hospodářských dějin – Kam zmizely dějiny práce?, Nové trendy v přístupu k českým středověkým dějinám, Historická kultura a dějepisné vyučování v současné české společnosti, Vybrané otázky hospodářských a sociálních dějin z dílny mladých historiků* a konečně posterová sekce *Historická krajina – historický prostor. Realita a virtualita*) probíhala jednání v šesti volných sekcích (*Sociální aspekty demografického vývoje, Meze a obory mezioborové spolupráce – bohemistika a historie, Současný studentský život a aktivismus, Hranice a identity, Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie, Pomocné vědy historické v současné historiografii*).

Potěšitelná byla účast řady badatelů – učitelů i studentů – z Ústavu historických věd FF UPa. Petr Vorel se významnou měrou zasloužil jak o uspořádání sjezdu, tak o práci panelu *Pomocné vědy historické v současné historiografii*. Milena Lenderová spolu s Vladanem Hanulíkem připravili jako první částečný výstup z badatelského projektu *Století těla. Dějiny těla v „dlouhém“ 19. století* uděleného Grantovou agenturou České republiky volnou sekcí. Nesla název *Dějiny těla: prameny, koncepty, historiografie* a bylo na ní předneseno devět příspěvků (kromě pořadatelů představili svůj příspěvek Daniela Tinková a Jiří Zikmund, spolupracovníci uvedeného projektu, studentka Jana Rejchrtová, připravující diplomovou práci jako součást jmenovaného projektu, dále Karel Černý a Ludmila Hla-

váčková z Ústavu dějin lékařství a cizích jazyků 1. lékařské fakulty UK v Praze a konečně Michal Kneblík z Ústavu českých dějin FF UK v Praze. Sekce proběhla za účasti asi padesáti posluchačů a svůj úkol nesporně splnila, jak doložila mimořádně bohatá diskuse.

Jednání druhého dne uzavřela valná hromada Sdružení historiků České republiky, na níž byl zvolen nový výbor Sdružení.

Poslední den sjezdu patřil bilanci – bilanční zprávy pronesli garanti hlavních a některých volných sekcí. Závěrečné slovo patřilo emeritnímu profesorovi PhDr. Ivanu Hlaváčkovi, CSc.

Závazek uspořádat příští – už XI. sjezd – na sebe vzala Filozofická fakulta Univerzity Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem.

Milena Lenderová

Dějiny staveb 2010, Plzeň: Klub Augusta Sedláčka ve spolupráci se Sdružením pro stavebně historický průzkum 2011.

Náplní sborníku je většina (včas odevzdaných) písemných verzí referátů, přednesených na jedenáctém ročníku konference, věnované různým hlediskům průzkumu historické architektury. Setkání se opět konalo v březnovém víkendovém termínu na tradičním místě – zámku v Nechtinech, který dnes patří Západočeské univerzitě v Plzni.

Před referáty je jako obvykle otištěno úvodní slovo předsedy – přesněji předsedkyně konference, již se stala architektka Eva Vyletová ze středočeského územního odborného pracoviště NPÚ. Ve svém proslovu věnovala pozornost důležitosti průzkumových poznatků z historických staveb pro práci referentů – architektů v regionálních pracovištích památkové péče.

Příspěvky ve sborníku jsou jako obvykle uspořádány v pořadí, v jakém došly do redakce. Na tomto místě o nich budeme informovat podle jejich tematického zaměření (na konferenci jsou příspěvky řazeny do bloků podle druhů zkoumaných staveb, přičemž zvláštní oddíly se zpravidla věnují historickým konstrukcím a metodickému přístupu k průzkumům).

Několik příspěvků bylo věnováno výzkumu drobných feudálních sídel – tvrzí. Identifikacím a současnému stavu většího počtu tvrzišť v západních Čechách se věnují Tomáš Karel a Vilém Knoll ve stati *Identifikace panských sídel / Konfrontace archivních map a terénu na příkladech z Karlovarského kraje*. Radek Balý dodal informaci o charakteristické

situaci zaniklého drobného feudálního sídla v článku *Tvrziště v Neumětělich*. Zajímavému a dnes velmi ohroženému objektu – baroknímu panskému domu s roubeným patrem a mansardovou střechou – se věnuje stať *Operativní průzkum Starého zámku čp. 92 v Chocenicích* od A. Aubrechtové, J. Domanické a D. Tumy.

Nový Světlov, nové objevy se nazývá příspěvek, v němž Radim Vřla přináší dokumentaci nálezů, osvětlujících starší fázi vývoje původně pozdně gotické hradní stavby, na níž dnes dominuje její historizující fáze z poloviny 19. století. Nové poznatky o vývoji opomíjeného severomoravského zámku přináší Andrea Čeplá ve stati *Nově zjištěné poznatky ke stavebním dějinám tzv. Horního zámku ve Fulneku*. O specificky zajímavé součásti vybavení zámecké stavby v kontextu podobných zařízení u velkých renesančních areálů pojednává příspěvek Františka Kašičky *Dlouhá chodba třeboňského zámku a její stavební počátky*.

V oblasti výzkumu církevních staveb podávají Jan Frolík, Jan Musil a Petr Netolický ve stati *Stavební podoba zaniklého benediktinského kláštera v Podlažicích* informaci k postupnému upřesňování představy o situaci a rozloze tohoto klášterního areálu pod dnešním terénem. V návaznosti na starší výzkum umožňuje toto upřesňování kombinace archeologických sond a geofyzikálního měření. Vesnickému románskému kostelu a málo známé variantě možného stavebního uspořádání jeho západní zvonice části se věnuje Milan Falta v příspěvku *Vysoký Újezd nad Dědinou*. O stavbě, jejíž prohlídka byla závažnou částí exkurze v závěru konference, pojednává informace Jana Anderleho *Hlavní etapy středověkého vývoje kostela Narození Panny Marie ve Staré Plzni*. Naopak zanikající barokní kostelní stavbu představuje Martin Čechura v příspěvku *Kostel sv. Apolonie v Málkově u Přimdy*.

Pouze ojedinelý příspěvek z oblasti výzkumu městských domů tentokrát představuje příspěvek Lubomíra Zemana *Měšťanské lázně v Lokti*, který informuje o hypotetickém funkčním určení domu čp. 10 v tomto městě podle neobvyklého nálezu vodní nádrže v jeho suterénu.

Několik statí se týká oblasti lidové architektury, resp. vesnických staveb. Příspěvek Jany Svobodové *Brána usedlosti čp. 13 v Přerově nad Labem a další selské brány v jejím okolí* přibližuje zajímavé odhalování vývoje výzdoby náročněji vypravené klenuté brány do dvora této středočeské usedlosti, včetně poslední fáze z nedávné opravy tohoto objektu. Jiří Škabrada a Martin Ebel přinášejí ve svém volném seriálu o původní projektové dokumentaci k vesnickým stavbám a jejich autorech nový pohled na jednu ze zajímavých fází mladšího vývoje této architektury – *Karel Follpracht a Vojtěch Pazderník – projektanti „selského baroka“ v Lišově u Českých Budějovic*. Vývoj předměstské usedlosti v konfrontaci jejích zbytků s dochovanou projektovou dokumentací z druhé poloviny 19. století analyzuje Jakub Anderle ve stati *Usedlost čp. 67 v Plzni na Vinicích*. Odkryvu zbytků jed-

noho z mnoha zaniklých severočeských mlýnů a zajímavým úvahám o jeho parametrech a vývoji vybavení se věnuje příspěvek Lucie Galusové *Archeologický výzkum novověkého vodního mlýna čp. 17 v obci Homole u Panny*.

Z oblasti výzkumu historických konstrukcí čerpá zpráva o další fázi postupně realizovaného grandiózního projektu výzkumu a dokumentace krovů na Slovensku *Krovy na historických objektech Oravy a Kysúc*, jejímiž autory jsou Lubor Suchý, Karol Ďurian, Peter Krušínský a Zuzana Grúňová (s dendrochronologickým datováním Tomáše Kyncl). Stať Petra Holuba, Václava Kolaříka, Davida Mertý a Marka Pešky *Středověká brněnská architektura z cihel* pojednává o statistickém zpracování místního výskytu rozměrových variant důležitého konstrukčního prvku, především pokud se týká zajímavého problému vysokých a nízkých cihlových formátů. Konstrukčnímu řešení klasicistní technické stavby věnuje pozornost Hana Hanzlíková v článku *Technické řešení konstrukce přístupového mostu zámku Hradiště v Blovicích*.

Poznávání opomíjené funkční i výzdobné části kostelních interiérů se věnuje stať Evy Volfové *Ohrožená interiérová svítidla na příkladu skleněného lustru kostela ve Veclově*. Tématicky obtížně zařaditelný je pozoruhodný příspěvek Zdeňka Procházky *Nejmladší bergfrit ve střední Evropě*, shrnující bizarní stavební vývoj továrního komína někdejší sklárny v Holýšově, jehož pahýl byl za druhé světové války upraven jako strážní a útočistná věž (intaktně je zachována nejen sama stavba, ale i projektová dokumentace pro obě její fáze).

Upozorněním na nový způsob zpracování informací o vývoji historické stavby – sběr a koordinaci údajů pro tvorbu virtuálního modelu včetně zpětné výpovědi (na příkladu Českého Krumlova) je stať Zlaty Gersdorfové *3D rekonstrukce hradu jako metoda k poznání stavebního vývoje objektu*.

Sborník končí informací Jiřího Schierla o specifickém bodu konferenčního programu – návštěvě města Toužimi, spojené s prohlídkou tamního rozsáhlého devastovaného zámeckého areálu a se zasedáním v místní sokolovně, které mělo upozornit na význam těchto ohrožených památek a potřebu jejich včasného poznání a dokumentace.

Jiří Škabrada

KOLEKTIV AUTORŮ, *Horní Újezd u Litomyšle*, vydala obec Horní újezd v roce 2010. ISBN 978-80-254-8574-3.

V samém závěru roku 2010 spatřila světlo světa další regionální publikace mapující jedinou vesnici. Pro všechny obyvatele, rodáky a příznivce byla sepsána a vydána kniha s jednoduchým názvem *Horní Újezd u Litomyšle*. Neukrývá se za obvyklé výročí první písemné zmínky, které je v tomto případě ostatně poněkud komplikované určit. Prostě se zřejmě jenom naskytla možnost, nebo umanutost rozhodujících lidí z autorského a realizačního kolektivu dostoupila vrcholu. Na 208 stranách se tak vedle sebe ocitlo 29 samostatných příspěvků rozčleněných do čtyřech velkých celků. První je nazván *Archeologie, historie, dějiny umění a etnologie* a skrývá v sobě poměrně pestrá mozaiku různě pojatých příspěvků o archeologické situaci a historii obce, jejím stavebním vývoji, včetně speciální části týkající se zdejších mlýnů. Pro obec takového typu, jako je Horní Újezd, je velmi důležitá topografie a té je věnována patřičně rozsáhlá kapitola. Další části se zabývají obyvatelstvem, školou, kaplí, ochotnickým divadlem, obecním znamením, znakem a praporem, sochařskou výzdobou a zdejším velkým pohyblivým betlémem. Přiřazeny jsou i místní pověsti, zkazky a pranostiky. Zajímavou částí prvního oddílu je zpracování dosud neuveřejněných rukopisů již zemřelých újezdských obyvatel Josefa Rozsypala, Františka Rozsypala a Jaroslava Macha, které se podrobně věnovaly jednak první světové válce, jednak období po roce 1948. Druhý velký celek byl nazván *Osobnosti* a příspěvky v něm shromážděné se týkají Františka Boštíka, Františka Ambrože Stříteského, Josefa Koníčka a v poněkud netradičně pojatém vstupu (esej o motivu vody v jejím díle) i Terezy Novákové. Třetí celek *Společenské organizace* je poselstvím současných obyvatel obce, kteří zachytili historii a především přítomnost místních spolků. Poslední celek se jmenuje *Příroda* a zabývá se místními zoologickými zajímavostmi, zdejší jeskyní a jejími obyvateli – netopýry a zástupci hmyzí říše v této lokalitě. Flóra se tu neobjevuje, možná ovšem jenom proto, že na rozdíl od netopýrů, ledňáčků, střevlíků či zobonosek nenašla ve správnou chvíli patřičného badatele.

K práci na této vlastivědě se spojili renomovaní badatelé nejenom regionálního typu, a to Martin Boštík, Jakub Brdíčko, Zuzana Brestová, Ludmila Marešová Kesselgruberová, Oldřich Pakosta, Karel Severin, Milan Skřivánek, Lubor Urbánek, Radim Urbánek, David Vích a Stanislav Vosyka. Společně s obyvateli Horního Újezdu odvedli solidní, odborně ukotvenou práci, která má zároveň blízko k dnešním obyvatelům obce či širšího regionu, bere v úvahu jejich názory a postoje. Při výzkumu nebyl opomenut žádný z důležitých informačních zdrojů, které o dějinách obce vypovídají. K nabízející se dominantě celé práce – postavě selského rebela Lukáše Pakosty, tolikrát následně přemítané a žijící si svůj

vlastní velmi bohatý a region často překračující druhý život – se všichni zainteresovaní postavili se střídou profesionalitou. To, že pro výsledný výstup byla zvolena forma jakési volné mozaiky dbající nato, aby se příliš nepřekrývaly informace, lze považovat za šťastné řešení. Autorky a autoři se tak mohli věnovat svým tématům přiměřeně rozsáhle a kromě profesionality i s patřičným zaujetím, které je pro podobné práce téměř nezbytně nutné. Na druhou stranu nemuselo být za každou cenu pokryto celé rozsáhlé tematické spektrum příslušející regionální vlastivědě a odpadla tím křečovitost, která mnohdy takové pokusy doprovází. Zůstala jenom docela příjemně vyvážená mozaika, která pro zájemce přináší dostatek faktografie (u tak malých obcí si příslušní autoři například mohli dovolit luxus jmenovitě nikoliv jenom statistického zachycení), aniž by zahlcovala. Pro jiné naopak nepostrádá hledané a nalézané souvislosti širšího kontextu.

K textu rovnocennou součástí knihy jsou fotografie historické i současné, všechny v barevném tisku, rozmístěné do celého svazku, nikoliv soustředěné v příloze. Grafická úprava se na první pohled snaží čtenáře jakkoliv nerozptylovat (poznámky k textu jsou umístěny vedle něj v bočních sloupcích), ovšem na druhou stranu ho může lehce zmást (do stejného bočního prostoru byly umístěny i nadpisy jednotlivých příspěvků a jména jejich autorů, takže text se vizuálně blíží kontinuálnímu tvaru, ovšem obsahově takový není a ani nechce být). Elegančně pojatá obálka v sobě ovšem skrývá poněkud nešťastné rozhodnutí vytisknout knihu na papíru velmi vysoké gramáže. Obsah, který si opravdu zaslouží pozornost, je tak zaklet do zvláštní podoby, která pro čtenáře není příliš příjemná. Ať už bylo důvodem pro takové řešení cokoli, výsledek knihu spíše poškozuje, než aby jí prospíval. A pokud šlo o konečnou kvalitu reprodukováných fotografií, tak k tomu bylo snad možné použít jiné cesty.

„Historie je neopomenutelnou součástí našeho života. Může se nám zdát nezajímavou, ale nemůžeme ji přeci vymazat ze svého života.“ napsal starosta (teď už po velmi dlouhé době bývalý) obce František Mokrejš v úvodu k celé knize. Vystihl tak jeden z důvodů, proč vznikají a budou vznikat knihy tohoto typu. Člověk hledá možnost identifikovat se s jinými lidmi, a být tak někde ukotven – skutečně, nebo alespoň zdánlivě. Identifikace s regionem – obcí, krajinou, lidmi – minulými, současnými i těmi budoucími – je jednou z možností, jak v současném světě, který se zdá stále víc bezbřehým a evropského kraje nedohlédnutelným, nalézt své místo a alespoň trochu pevný bod. A takový pevný bod nutně nemusí být rodiště. Může to být krajina, kterou člověk prostě přijal za svou – z jakéhokoliv důvodu. A kniha shromažďující na jednom místě fakta, souvislosti i příběhy obce a jejího kraje k takové identifikaci nesporně patří. I ta, která se týká Horního Újezdu u Litomyšle.

MAUR, Eduard – VELKOVÁ, Alice (edd.), *Rodina a domácnost v 16. – 20. století*, Praha: Karolinum 2010 (= *Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 2*, 2006). ISBN 978-80-246-1764-0, ISSN 0567-8923.

Sborník *Rodina a domácnost v 16. – 20. století* je výsledkem mezinárodního semináře pořádaného Ústavem českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, Komisí pro historickou a sociální demografii při Sociologickém ústavu AV ČR v Praze a Historickým ústavem Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, který se konal dne 9. listopadu 2007 na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Tato publikace je v pořadí již druhým rozsáhlejším výstupem v rámci výzkumného záměru *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*.¹ První setkání odborníků těchto institucí se konalo 14. října 2005 a dalo vzniknout tematicky vyhraněnější publikaci *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*.²

Seminář zabývající se rodinou a domácností nabídl prostor pro prezentaci dílčích výsledků studia a poskytl platformu pro diskuzi o nejrůznějších problémech, které s sebou výzkum této problematiky přináší. Setkání si nekladlo za cíl představit pouze konečné badatelské výstupy, ale seznámit také účastníky s dosavadními dílčími výsledky v nejširších souvislostech, kterých bylo dosaženo na pracovištích orientujících se na dějiny rodiny. Z tohoto důvodu nejsou ve sborníku uvedeny všechny příspěvky, které byly na semináři prezentovány, ale práce je doplněna studii Věry Hruškové a Martina Jemelky, kteří sice na setkání aktivně nevystoupili, ale zaměření jejich výzkumu vhodně doplňuje prezentovanou problematiku. Škoda jen, že vydání publikace trvalo bezmála tři roky, v některých případech tedy nejsou zahrnuty nejnovější poznatky bádání.³ Konaný seminář a publikovaný výstup je i přesto ojedinělým počinem pro výzkum dějin rodiny v České republice, který hodnotně rozšiřuje dosavadní literaturu reflektující dané téma.

Obsahem publikace je celkem osm příspěvků, které jsou po úvodní studii Eduarda Maura řazeny chronologicky. Tematicky různorodé práce poskytují inspiraci pro další studium problematiky a využití pramenné základny.

1 Výzkumný záměr MŠMT ČR MSM 0021620827 *České země uprostřed Evropy v minulosti a dnes*, jehož řešitelem je Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze.

2 Eduard MAUR – Josef GRULICH (edd.), *Dějiny migrací v českých zemích v novověku*, Praha 2006 (= *Historická demografie 30*, 2006, suplement).

3 Například výzkum Alice Velkové, která se dlouhodobě zabývá západočeskou lokalitou Štáhlavy, byl završen vydáním monografie v roce 2009. Viz Alice VELKOVÁ, *Krutá vrchnost, ubozí poddaní?*, Praha 2009.

Editori v předmluvě sborníku poukazují na dosud poněkud omezený badatelský zájem o dějiny rodiny, který zatím v české historiografii zdaleka nedosahuje takové intenzity jako v zahraničí. Seminář *Rodina a domácnost v 16. – 20. století* je však důkazem vzrůstajícího zájmu českých badatelů o danou problematiku a vzniklá publikace přináší nejen nové přístupy, ale také již hodnotné výsledky.

Úvodní studie Eduarda Maura, která reflektuje dějiny rodiny v české historiografii, poskytuje ucelený obraz bádání v našich zemích od 19. století do současnosti a zároveň nabízí možnosti komparace se zahraničními výzkumy.

Jaroslav Dibelka zabývající se obrannými strategiemi mužů a žen obviněných z cizoložství na třeboňském panství na přelomu 17. a 18. století poukazuje na základě soudních výslechů na motivy, které vedly obviněné k cizoložství. Autor zde konfrontuje téma ideální rodiny a realitu každodenního života, která může být právě na základě studia trestněprávních pramenů zodpovězena.

Pavel Matlas orientující se na otázku nemanželské sexuality, sňatkového konsensu a sociální disciplinace poddaných si pro své studium zvolil panství Hluboká nad Vltavou v letech 1661–1760. Autor uvádí, že ačkoliv vrchnost disponovala mechanismy ke zpomalení populačního vývoje a hojně jich využívala, počet nemanželských dětí se jí nikdy snížit nepodařilo. Vesnická společnost omezovaná nejen vrchnostenskými, ale také církevními nařízeními si vždy udržela svébytnost chování, které bylo dané kulturní tradicí.

Příspěvek Alice Velkové je výsledkem dlouholetého studia západočeské lokality Štáhlavy a zabývá se proměnami v chápání majetkových zájmů v rodinách držitelů venkovských usedlostí od poloviny 17. do poloviny 19. století. Autorka zde poukazuje na změny v převodu majetku; zatímco pro 16. a 17. století bylo charakteristické střídání usedlostí, které bylo často způsobeno tím, že hospodář neměl od vrchnosti zaručena dědická práva, v průběhu 18. století docházelo ke zvýšení počtu převodů majetku v rámci nejužší rodiny. Konec tohoto období byl navíc poznamenán změnami v oblasti dědického práva a v kupní síle obyvatel, což postupně ovlivnilo sociální stratifikaci venkova v dané době. Tato práce je metodologicky velmi cenným příspěvkem nejen pro začínající badatele.

Příspěvek zabývající se socializací dětí v preindustriálním Německu od německého historika Jürgena Schlumbohma je zajímavou prací vycházející ze studia autobiografií z 19. století. Dochované autobiografie byly psány jednotlivci z různých sociálních vrstev a autor mohl na základě jejich studia poukázat na socializaci dětí před industrializací a prosazením všeobecné školní docházky. Nezapomněl však na rozsáhlou kritiku pramenů, které vždy prezentují subjektivní postoje pisatele. Pro českého badatele může být tento příspěvek velkou inspirací.

Martina Halířová ve své studii zabývající se zemským nalezcincem a sirotčí péčí v prvním desetiletí 19. století představila „smutný“ obraz dětství a poručnické péče. Práce

vznikla na základě studia žádostí o přijetí dítěte do nalezince a poukazuje na fakt, že se ve velkém počtu případů jednalo o manželské děti, kterým však rodiče dle svých slov nebyli schopni zajistit dostatečnou péči.

Problematiku rodiny v druhé polovině 19. století zde reprezentuje studie Věry Hruškové zabývající se zaměstnaností rodiny v příměstské vesnici Přezletice. Proměna sociální a ekonomické situace obce byla způsobena změnou v systému námezdní práce, procesem intenzivního hospodaření v zemědělství a větším zapojením žen a dospívajících dětí do pracovního procesu. Autorka poukázala na změny v populačním chování u majetných i nemajetných vrstev venkovské společnosti, především na rozdíly v úmrtnosti dětí a v délce rodivého období žen.

Martin Jemelka se ve své práci, která zkoumá rodinu a domácnost v dělnické kolonii v letech 1890–1930, zaměřuje na oblast Moravské Ostravy a Vítkovic. Rychlá industrializace znamenala zásah do každodenního života nejnižších dělnických vrstev, která se odrazila nejen ve změnách reprodukčního chování, ale i například v hodnotovém systému. Velmi zajímavá je otázka struktury domácností v dělnických koloniích a přítomnost noclehářů a podnájemníků v rodinách. Práce je velkým přínosem pro studium nejnižších vrstev obyvatel a je zatím jednou z mála studií zabývajících se problematikou daného období.

Pomyslným závěrem je pak pojednání Eduarda Maura, v němž hodnotí konaný seminář a charakterizuje prezentované příspěvky.

Předkládaný sborník je důkazem toho, že odborníci jsou stále schopni nabízet nové přístupy a otázky týkající se rodinných struktur a domácnosti v nejširším slova smyslu. Lze tedy jen předpokládat, že zájem českých badatelů o problematiku dějin rodiny a domácnosti bude jen vzrůstat.

Šárka Jirásková

GÓMEZ PARDO y ENSENYAT, Lorenzo, *Viajes de un ingeniero español por Centroeuropa y Francia*, estudio preliminar, edición, glosarios e índices de Beatriz Vitar, prólogo de José Manuel Sánchez Ron, Frankfurt am Main: Vervuet 2009, 337 s. ISBN 978-84-8489-384-4.

Dnes je již běžně známou a vcelku neoddiskutovatelnou skutečností, že dějiny českošpanělských vztahů – ať již obchodních, kulturních, politických či vojenských – mají hluboké kořeny, jež sahají až na samý práh 10. století. Není také pochyb o tom, že za jejich „zlatý věk“ můžeme zcela bez přehánění považovat druhou polovinu 16. století. Ačkoliv

počátky bádání v této oblasti začínají již ve druhé polovině 19. století,¹ především v průběhu následujícího věku začala být tématice česko-španělské vzájemnosti věnována souvislejší pozornost. Na počátku tohoto snažení najdeme – mimo jiné – aktivity některých členů *Pražského španělského kroužku* (Círculo español de Praga), jenž se zrodil krátce po vzniku Československé republiky. Z jeho členů zasvětil česko-španělským vztahům trvalou pozornost zejména tehdejší honorární konzul Španělska MUDr. Jaroslav Lenz. v meziválečném období to pak byli ještě Rudolf J. Slabý, Vlastimil Kybal a Bohdan Chudoba. Ve druhé polovině 20. století a na počátku století našeho věnovali a věnují pozornost tomuto fenoménu především Josef Polišíenský, Bohumil Baďura, Pavel Štěpánek, Oldřich Kašpar, Josef Forbelský a další.²

Česká i zahraniční odborná veřejnost tak dostala možnost se seznámit se zajímavými prameny, jak španělskými tak i českými, k vývoji uvedeného procesu. Bez zájmu není ovšem skutečnost, že – ponecháme-li stranou obecné syntetizující práce – tak pozornost většiny autorů (Chudoba, Polišíenský, Kašpar, Forbelský) se soustřeďovala spíše na období 16. a 17. století a „dlouhé“ století devatenácté stálo doposud poněkud stranou. Jak se však ukazuje, i v jeho průběhu vznikly velmi přínosné dokumenty týkající se výše uvedeného tématu. Jedním z nich je i rukopisný deník mladého španělského inženýra Lorenza Gómeze Pardo y Ensenyat (1801–1847),³ který před nedávnem vydala sevilská historička Beatriz Vitar. Gómez Pardo y Ensenyat působil ve své vlasti ve vysoké funkci hlavního inspektora hornictví a v souvislosti se svým odborným zájmem vykonal celou řadu cest

1 Viz Milada POLIŠENSKÁ, *120 Años de Estudios Checos en el Archivo General de Simancas*, in: *Ibero-Americana Pragensia* XVI, 1982, s. 211–226.

2 Srov. např. Jaroslav LENZ, *Kulturní styky česko-španělské v zrcadle dějin*, Praha 1930; TÝŽ, *Španělské kulturně-historické památky v Praze*, Praha 1945; Rudolf J. SLABÝ, *Checoslovaquia. Su presente. Su pasado. Sus relaciones culturales con España*, Madrid 1933; Vlastimil KYBAL, *Drobné spisy historické I. Z cest a archivů*, Praha 1915; TÝŽ, *O Španělsku*, Praha 1928; Bohdan CHUDOBA, *Španělé na Bílé hoře*, Praha 1945; Josef POLIŠENSKÝ, *Úvod do dějin a kultury Španělska a Latinské Ameriky*, Praha 1963; Bohumil BAĐURA, *Styky mezi Českým královstvím a Španělskem ve středověku*, Tábořský archiv 7, 1995–1996, s. 5–87; Oldřich KAŠPAR, *Nástin dějin česko-španělských vztahů*, in: Antonio Ubieto Arteta – Jun Reglá Campistol – José María Jover Zamora – Carlos Secco Serrano, *Dějiny Španělska*, Praha 2007, s. 783–802; TÝŽ, *Ke španělským kulturním vlivům v předbělhorských Čechách*, in: *Folia Historica Bohemica* 11, 1987, s. 381–399; TÝŽ, *České překlady španělské literatury v 16. – 18. století*, Praha 1987, s. 1–13; TÝŽ, *České památky v Madridu*, in: Bartolome Bessiere, Madrid, Praha 2001, s. 287–294; TÝŽ, *Kapitoly z dějin knižních vztahů českých zemí, Španělska a španělského zámorí v 15. – 18. století*, Praha 2006; Pavel ŠTĚPÁNEK, *Praha španělská. La Praga Española*, Praha 2009; Josef FORBELSKÝ, *Španělé, Říše a Čechy v 16. a 17. století. Osudy generála Baltasara Marradase*, Praha 2006 ad.

3 Originál se dodnes dochoval v Historické knihovně hornictví v Madridu. Srov. Biblioteca Histórica de la Escuela de Minas de Madrid, složka 16 s titulem *Viajes minero-metalúrgicos /Evropa/* – tj. Hornicko-metalurgické cesty /Evropa/ – obsahuje i pasáž týkající se českých zemí.

po Španělsku i Evropě, jež byly úzce spjaty právě s montanistikou a metalurgií. Na nejdelší z nich vyrazil v roce 1828 a do vlasti se vrátil až v roce 1834. Z jeho deníkových záznamů je pro nás nejdůležitější pasáž zachycující jeho pobyt v českých zemích, kam se vypravil z Německa 18. března 1829. Jak lze vcelku logicky očekávat, popisuje Gómez Pardo y Ensenyat celou řadu větších či menších lokalit v Čechách a na Moravě, jež ho zajímaly právě z hlediska stavu technického vývoje těžby a následného zpracování nerostů. Dalším neméně důležitým zdrojem informací jsou i zprávy o setkání s významnými představiteli exaktních věd. Z tohoto důvodu představují jeho zápisky neocenitelný pramenem nejen k dějinám vědy a techniky v českých zemích 19. století v širším evropském kontextu, ale také k dějinám kulturním. Mezi navštívenými lokalitami nemohla pochopitelně chybět Praha, Gómez de Pardo však zavítal také do Olomouce a Brna, zajímaly ho i Karlovy Vary a Františkovy Lázně či Teplice. Důvodem pro návštěvu menších míst (Nový Jáchymov, Roztoky na Křivoklátsku apod.) byly zcela jednoznačně místní provozy, ať již sklářské či železářské apod.

Pasáže věnované Praze, kam mladý vědec dorazil 21. března 1829, mají dvojitý charakter. Na jedné straně přinášejí, dalo by se říci – kulturně-turistický – pohled, na straně druhé se pak zabývají konkrétními setkáními s předními vědeckými osobnostmi té doby a návštěvami specializovaných akademických a vědeckých pracovišť.

První dojem, který na něho město učinilo, shrnul Gómez Pardo y Ensenyat do několika vět: „Praga. ... Při vstupu do města jsou vidět opevnění, z nichž některá nejsou příliš stará. Pohled, který město nabízí je velmi impozantní, mnoho věží a paláců, čilý ruch, nesčíslné množství vojáků, kteří jsou vidět na všech stranách, jejich uniformy a vůbec všechno přitahuje pozornost cestovatele, ovšem nejvíce obraz, jež město poskytuje od chvíle, kdy se začne stoupat po cestě, která vede od mostu ke královskému paláci, byl to jeden z nejbarvitějších a nejzajímavějších pohledů v mém životě.“ (s. 85) V dalším popisu Prahy a jejího kulturního života si španělský badatel všímá i hudby. Vysoce oceňuje hudbu chrámovou, nešetří slovy uznání nad koncertem žáků pražské konzervatoře a zmiňuje se o návštěvě představení opery *Lazebník sevillský* (s. 88).

Z hlediska svých odborných zájmů především vysoce oceňuje, mimo jiné, mineralogickou sbírku Muzea království českého. V ní mu byl průvodcem František Xaver Maximilián Zippe (1791–1863), zakladatel vědecké mineralogie a geologie v Čechách, který do roku 1849 shromáždil, uspořádal a také fundovaně popsal kolekci minerálů, která již tehdy patřila k největším v Evropě a stala se základem mineralogické sbírky dnešního Národního muzea. Zippe mimo jiné působil také jako profesor na vídeňské univerzitě a jeho kniha *Dějiny kovů* byla dlouho základní evropskou encyklopedickou příručkou.⁴

4 Srov. Jaroslav FOLTA – Luboš NOVÝ, *Dějiny přírodních věd v datech*, Praha 1979.

Velký dojem na Gómeze Pardo y Ensenyata učinila také schůzka s jedním z nejvýznamnějších přírodovědců a organizátorů vědeckého života první poloviny 19. století, zakladatelem paleobotaniky, hrabětem Kašparem Šternberkem (1761–1838).⁵ Neméně významná pak byla také setkání s českým matematikem, fyzikem a průkopníkem železnice, profesorem mechaniky a hydrauliky, Františkem Josefem Gerstnerem (1756–1832), jenž se mimo jiné výrazně se podílel i na reorganizaci rakouského technického školství. Jeho syn František Antonín Gerstner, stavitel první železnice nejen v Čechách, ale v celé kontinentální Evropě (1828), kterého Gómez Pardo y Ensenyat nazývá „mladým Gerstnerem“, mu předváděl nákresy technických zařízení železáren v Novém Jáchymově.⁶ Na místě mu je pak konkrétně předvedl František Nittinger (1768–1839), železářský odborník a správce fürstenberského panství na Křivoklátsku, který mimo jiné právě v Novém Jáchymově založil rozsáhlý železářský komplex s nejvyšší a nejmodernější dvojitou dřevouhelnou vysokou pecí v tehdejší Evropě.⁷ A tak bychom mohli pokračovat dále.

Celkově čítá popis českých zemí na pět desítek stran nabitých zajímavými informacemi, což je důvod, který nás vede k úvaze o vydání kompletního českého překladu patřičných pasáží.

Závěrem je zapotřebí připomenout, že editorka tohoto nesporně zajímavého pramene se zhostila se ctí i náročného úkolu, jenž spočíval v dohledání všech (i těch nejmenších) lokalit, o nichž se autor zmiňuje, a to jak ve Francii, Německu, tak i v Čechách, jež všemny opatřila, kromě jiného, i současnými názvy, krátkou charakteristikou a sestavila z nich podrobný rejstřík. V případě českých lokalit to je úctyhodný výkon zasluhující si uznání, neboť až na některé drobné nepřesnosti v názvech jsou „česká“ hesla v rejstříku velmi korektní. Kromě zeměpisného registru a seznamu v deníku zmiňovaných nerostů je vlastní textový korpus opatřen ještě výkladovým rejstříkem osob, jenž stejně jako již jmenované rejstříky velmi usnadňuje orientaci v celé knize.

Závěrem a o pro doplnění je zapotřebí ještě dodat, že Beatriz Vitar ještě vydala edici devěťadvaceti dopisů, které napsal Lorenzo Gómez Pardo y Ensenyat významném španělskému geologovi své doby Guillermo Schultzovi (1815–1843). Tyto dopisy v mnohém osvětlují vývoj geologie jako vědy ve Španělsku.⁸

5 Srov. Ivo KRAUS, *Dějiny evropských objevů a vynálezů*, Praha 2001; Jiří MAJER, *Kašpar Šternberk*, Praha 1997.

6 Viz J. FOLTA – L. NOVÝ, *Dějiny*, s. 11 a 121; František Josef GERSTNER, *Handbuch der Mechanik*, Prag 1831–1834.

7 Srov. Ivo KRAUS, *Dějiny technických věd a vynálezů v českých zemích*, Praha 2004.

8 Lorenzo GÓMEZ PARDO y ENSENYAT, *Correspondencia de Guillermo Schultz*, Madrid – Frankfurt am Main 2010.

Konečně celkový obraz činnosti této významné postavy španělských dějin vědy a techniky poskytuje monografie Beatriz Vitar vydaná v roce 2007.⁹

Oldřich Kašpar

WINOCK, Michel, *Victor Hugo v politické aréně*, Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury 2010, 99 s. ISBN 978-80-7325-213-7.

Útlá kniha Michela Winocka (nar. 1937), francouzského historika a publicisty, profesora v Institut d'Études Politiques de Paris zaměřujícího se hlavně na dějiny pravicových hnutí ve Francii, poněkud vybočuje z hlavního proudu jeho odborného zájmu. Vznikla na základě cyklu přednášek, jež Winock proslovil v roce 2002 na univerzitě v Basileji.

Název napovídá, že se nejedná v první řadě o Huga jako umělce, nýbrž že půjde především o politický životopis. Nicméně autor není jednostranný a Hugovu literární tvorbu i rodinné poměry uvedl do patřičných souvislostí, jež místy mohou vyznít poněkud překvapivě.

Victor Hugo zahájil svoji literární – zpočátku hlavně básnickou – dráhu jako katolík a royalista (autor se domnívá, že byl katolíkem zřejmě kvůli svému royalismu), stoupenec bourbonské restaurace, což je poněkud překvapivé, jestliže si uvědomíme, že jeho otec generál Léopold Hugo zůstal až do konce věrný Napoleonu Bonapartovi. Sympatie s Bourbony byly oboustranné, Ludvík XVIII. je vyjádřil udělením stipendia básníkovi ve dvacátých letech 19. století. V tomtéž desetiletí ale se začalo měnit politické smýšlení mladého Huga. Smířil se s otcem a začal uznávat Napoleona v době, kdy se k němu hlásila francouzská liberální opozice; postupně zašel ještě dál. Do jisté míry to souviselo i s literární tvorbou, jak píše Winock, „*pod vedením Victora Huga romantismus, který vyrostl ve stínu politické reakce, postupně přešel na stranu liberální opozice*“ (s. 21). Hugo uznával režim Ludvíka Filipa jako jakousi „*korunovanou republiku*“ – „*než budeme mít republiku*“ (s. 21). Uvědomoval si ale, že to bude ještě nějaký čas trvat. Mezitím získával věhlas na literárním poli, počátkem roku 1841 byl zvolen do Francouzské akademie, což mu přineslo i hmotné výhody, o čtyři roky později jej král jmenoval francouzským pairem.

V politice dával Hugo stále více najevo své liberální smýšlení. Ve čtyřicátých letech se vyjadřoval k poměrům na polských územích a k italským národním snahám, po vzniku

9 Beatriz VITAR, *La pasióm científica de un liberal romántico. Lorenzo Gómez Pardo y Ensenyat, 1801–1847*, Madrid – Frankfurt am Main 2007.

republiky byl pak na druhý pokus zvolen do Ústavodárného shromáždění. Hugo se držel svých názorů, jež nebyly v žádném směru radikální, „*pro levici nebyl dost levicový a pro pravici zase pravcový*“, píše Winock (s. 30). Na jedné straně byl proti národním dílnám, ale měl výhrady i vůči klerikálům, nedá se tedy mluvit o vyhraněnosti jeho názorů. Byl uznáván jako silná osobnost, která odmítá krajnosti. Vycítil nebezpečí hrozící ze strany Ludvíka Bonaparta, stavěl se proti možnosti prodloužení jeho prezidentského mandátu a v tomto ohledu dával své postoje jasně a veřejně najevo. Po Bonapartově převratu, kdy byli zatýkáni jeho odpůrci, se musel Hugo skrývat a později uprchnout do Belgie, poté do Velké Británie. Usadil se nakonec na Normanských ostrovech, které mu umožnily přiblížit se co nejvíce legálně k francouzskému pobřeží. První léta strávil Hugo na Jersey (překladatelka zřejmě neví, že Jersey je ostrov, jinak by nepoužila vazby „*v Jersey*“ – s. 42.), v roce 1855 přesídlil na Guernesey. Francie velkému spisovateli velmi chyběla, ale přesto si uchoval hrdost a odmítl v roce 1859 nabízenou císařskou amnestii se slovy „*až se vrátí svoboda, vrátím se i já*“ (s. 46). Politice se tehdy věnoval jen v rámci omezených možností, hlavně ale stále psal, verše i prózu. V roce 1862 vyšli *Bídníci*, román kritikou odsuzovaný, ale čtenáři vřele přijatý.

Hned po pádu Napoleona III. v roce 1870 se Hugo vrátil do Paříže. Povzbuzoval k obraně před Němci, odmítal nabídky ke vstupu do vlády, odmítal později i mírovou smlouvu a územní ztráty s ní spojené, viděl v daném řešení nebezpečí pro budoucnost. Opět byl zvolen do parlamentu, který tehdy zasedal v Bordeaux, ale brzy se mandátu vzdal. Varoval před občanskou válkou hrozící na jaře 1871, po zvolení do senátu (1876) prosazoval amnestii pro účastníky bojů v Paříži roce 1871. V politické rovině zůstával zastáncem republiky a již tehdy podporoval zatím ještě neproveditelnou myšlenku užší evropské integrace. Vystupoval proti antisemitismu, jehož ohlasy se šířily Evropou zejména z Ruska, kde došlo v osmdesátých letech k pogromům. Mezitím pokračoval v psaní, zaznamenával další literární úspěchy, které mu přinášely hmotný blahobyt.

Hugo byl velmi výraznou osobností, a to jak přináší přátele, tak budí nepřátelství u jiných. Jak výstižně píše Winock, „*stal se mluvčím republikánské myšlenky, hlasatelem svobody, prorokem humanosti, zastáncem utlačovaných, bojovníkem za Spojené státy evropské. Pochopitelně mu zůstali nepřátelé mezi katolíky, monarchisty i v řadách spisovatelů nové generace, kteří přísahali, že jednou provždy pohřbí romantismus, sentimentálnost a lyrické výlevy*“ (s. 82–83). Hugovi příznivci mezi francouzskou veřejností ale převažovali, a to se projevilo i po spisovatelově smrti v roce 1885, kdy mu byl vypraven okázalý státní pohřeb.

Winockův spis je stručný, ale věcný a obsažný, přehledně podává životopis velkého francouzského literáta a současně politika, kterýžto prvek v jeho životě často zůstává poněkud ve stínu pozornosti. Připomíná Hugův dlouholetý boj proti trestu smrti (od třicátých let až do konce vlastního života), okrajově se dotýká jeho vztahů se ženami, jež byly

bohaté a pestré, ale to francouzská společnost tradičně příliš neodsuzuje, nemohlo to tedy poškodit jakkoliv výraznou osobnost. A tou Victor Hugo nepochybně byl.

Tomáš Jiránek

NEŠPOR, Zdeněk R. a kol., *Náboženství v 19. století. Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Praha: Scriptorium 2010, 324 s. ISBN 978-80-87271-22-3.

Již mnohokrát bylo na nejrůznějších místech konstatováno, že po dlouhém období totality, která rozhodně nepřála seriózním církevně historickým studiím, se nyní otevřelo právě badatelům tohoto oboru široké pole působnosti. Jakkoliv je to pravda, nelze si nepoložit otázku, zda toto časové prodlení nebylo – zvláště v případě mladších dějinných údobí – spíše ku prospěchu věci, zda právě ten časový odstup neumožňuje dnešním badatelům objektivnější hodnocení.

Sborník *Náboženství v 19. století* nese podtitul *Nejcírkevnější století, nebo období zrodu českého ateismu?* Vedle úvodu (s. 9–13) obsahuje tři logické celky, rozdělené na kratší kapitoly a věnované vždy konkrétní problematice daného okruhu otázek. V rámci prvního celku sledují dva autoři *Katolictví většinové společnosti: studie Římských katolíci mezi „barokním“ katolictvím a „moderním“ katolicismem* (s. 16–95) z pera Martina Gažihy se věnuje především jazykově české společnosti a je doplněna exkurzem Kristiny Kaiserové *Římskokatolická církev a Němci v českých zemích* (s. 96–113). Druhý celek nese výmluvný název *Etablované menšiny: evangelíci a židé* a obsahuje příspěvek Zdeňka R. Nešpora *Evangelické církve* (s. 116–168) doplněný exkurzem Kristiny Kaiserové a Marie Mackové *Němečtí evangelíci – srovnání severozápadočeského a východočeského „typu“* (s. 169–186). Druhou z etablovaných menšin se zabývá Marie Crhová v článku *Proměny židovského náboženského života* (s. 187–201). Třetí celek, nazvaný *Alternativní formy religiozity*, zahrnuje čtyři základní texty. Kristina Kaiserová se ve své studii *Starokatolická církev* (s. 204–211) zabývá především jazykově německým prostředím, Pavel Marek nás v *Pravoslaví* (s. 237–260) provází společností doslova česko-slovanskou a zřetelně ukazuje, že přes veškerou snahu se v tomto případě jedná o cizokrajnou květinu, uměle vysazenou v našich končinách. Další dvě stati jsou z pera Zdeňka R. Nešpora: *Malé/svobodné protestantské církve* (s. 212–236) jsou věnovány obnovené Jednotě bratrské, Hnutí „svobodných“ evangelíků, Národní církvi československé a českému starokatolicismu a rovněž kulturnímu a společenskému působení malých nekatolických církví. Mimořádně zajímavý je druhý příspěvek „*Necírkevní náboženství“ a antiklerikální hnutí* (s. 261–281), který se zabývá alternativní religiozitou, spiritismem a antiklerikálním hnutím (nejen Volnou myšlenkou). Následu-

je závěr (s. 284–290), soupis pramenů a literatury a jmenný rejstřík. Celkem deset kapitol z pera šesti autorů podává dostatečně reprezentativní pohled na situaci v českých zemích, ve skutečnosti ovšem spíše pouze v Čechách, což je dáno profesním zaměřením autorů, kteří na svých místech upozorňují, že na Moravě bývala situace někdy odlišná.

Chceme-li tuto publikaci zhodnotit, máme dvě možnosti: můžeme upozorňovat na tiskové chyby a případné věcné omyly či nevhodné formulace. Tak např. když M. Gaži (s. 37) říká, že „*potridentský kněžský vzor*“ byl „*normou v podstatě mnišskou*“, má pravdu, ale zapomíná, že spiritualita diecézního kněze se začala rodit prakticky až ve století dvacátém a že do té doby byla mnišským ideálem inspirována většina návodů k duchovnímu životu bez ohledu na to, jaké místo ve společnosti člověk zastával. Světlou výjimku v tomto ohledu představoval na dlouhou dobu snad jediný autor, ženevský biskup sv. František Saleský. Faktem také zůstává, že vyjmenovávané skutky žádného kněze v žádné době šlechtit nemohou. Pak je totiž otcem a pastýřem pouze podle jména, nikoli fakticky – což lidé dokážou citlivě rozlišit nejen na náhrobku (s. 39), ale již během života. Rovněž jednomyslný odpor katolíků k pohřbu žehem (s. 44) by si zasloužil aspoň stručné vysvětlení, proč tomu tak bylo. Dnešní člověk – ani dnešní katolík – už totiž nechápe, že právě tento způsob byl praktikován jakožto veřejná demonstrace nevíry ve věčný život, a proto byl z katolické strany tak odsuzován. Také by bylo možné diskutovat s K. Kaiserovou o tom, že něco pravdou je nebo není, ale pravda sama nemůže být zastaralá (s. 96) na rozdíl od způsobu, jakým je prezentována, rovněž tak Josef Michael Fesl určitě nebyl profesorem práva starozákonního (s. 99), ale kanonického či církevního (podle dobové terminologie). Domnívám se však, že postupovat tímto způsobem v případě této publikace by bylo znevážením seriózní práce jejích autorů.

Nabízí se ještě jiná možnost, kterou nelze chápat jako výtku Zdeňku R. Nešporovi a jeho závěrečnému zamyšlení nad tím, zda sledované období bylo nej církevnějším stoletím, nebo obdobím zrodu českého ateismu. Autor si klade otázku, zda to, co po všech proměnách „dlouhého“ 19. století zůstalo, je hodně, nebo málo? Sám si odpovídá, že „*dost na to, aby křesťanské církve i přes odpor četných kritiků dokázaly zůstat významnými sociálními organizacemi a nezanedbatelnými aktéry veřejného, politického, ekonomického i kulturního života svobodné občanské společnosti (jako tomu bylo v meziválečném období), ale příliš málo k tomu, aby si tyto funkce dokázaly uchovat v dusivém objetí obou totalitářních režimů – možná víc ke škodě celé společnosti než svojí vlastní. K tomu všemu dalo podnět „dlouhé“ 19. století: jak svým zcírkevněním, tak ateismem.*“ Musíme dodat, že smyslem existence jakékoliv církve – bez ohledu na to, že podobně „účelově“ mnohé církve včetně katolické stále zdůvodňují své právo na místo na slunci v dnešní společnosti – není činnost politická, sociální, kulturní ani jiná podobná, ale primárně činnost náboženská. Prá-

vě to je vhodnou inspirací k zamyšlení nad tímto sborníkem, protože texty v něm obsažené umožňují určitá srovnání, k nimž poskytnou seriózní základ.

Není sporu o tom, že v průběhu sledovaného období „dlouhého“ 19. století se uskutečnily události tak převratné, že současníkům, ať už náleželi jakémukoliv táboru, muselo připadat, že se bortí samotné základy katolické církve. Stačí připomenout Velkou francouzskou revoluci a sjednocení Itálie. K těmto změnám politickým nutno připočítat i související revoluci myšlenkovou. Není divu, že církev sama jen obtížně hledala způsob, jak se s touto situací vyrovnat – běžně se hovoří o restauračním úsilí. Tento termín je adekvátní politické aktivitě církve, resp. některých jejích představitelů, jako nevhodné se ale jeví jeho užívání pro oblast vnitrocírkevního života a teologické disciplíny. Zde by se spíše dalo hovořit o konzervativním postoji – zvláště vzhledem k dobovým souvislostem, vztahujícím se k termínu „pokrok“. Jenže to všechno neřeší otázku, co je příčinou tohoto církevního postoje – a jaké jsou jeho důsledky (včetně důsledků uplatňování postojů protikladných). A tu je pozoruhodné konstatování Z. R. Nešpora, že „*vnitřní život evangelických církví po neúspěchu racionalistického a nacionalistického pokusu o spojení poznamenala nová vlna konfesionalismu. Zpočátku byla patrná především v augsburské církvi, kde nešlo o žádné církevní hnutí zdola, nýbrž o vědomou snahu duchovních zachovat a posílit výlučnost českého luterství... O něco později se strukturálně podobný směr – luterství samozřejmě příkře odmítající ... – projevil také v církvi reformované...*“ (s. 140). Tento konfesionalismus ovšem postupně připadal mnoha „*světsky orientovaným evangelíkům ... příliš úzký a nekorespondující s jejich hospodářským a politickým snažením*“ (s. 150), a proto ztráceli zájem o život s církví. „*Tento „odklon od náboženství“ v případě nových evangelických elit dokázala zabrzdit teprve nacionální a liberální reorientace příslušných církví na počátku 20. století, jež vycházela vstříc právě jejich (náboženským) potřebám.*“ (s. 150) Paralela s vývojem vnitrocírkevního života katolíků je očividná. A nejen to. Podobný proces můžeme sledovat i v židovské pospolitosti, kde reformní judaismus a postupující liberalizace i v náboženské oblasti vyvolaly reakci zastánců tradičního judaismu, tzv. židovskou ortodoxii (s. 190). Bylo by skutečně užitečné zamyslet se hlouběji nad těmito paralelami bez ohledu na to, jaký měly společenský dopad. Liberalismem a racionalismem, převážně protestantského původu, byli inspirováni státní církevní reformátoři katoličtí a nemůže udivit, že jejich dílo se nesetkalo s valným pochopením, když ani protestanté sami je bezvýhradně neakceptovali a snad ani akceptovat nemohli majíce před očima výsledky, k nimž takové náboženství dospělo. Racionalismus a liberalismus vedl zřetelně nejprve k odosobnění náboženských postojů a k indiferentismu, k nahrazení víry morálkou (což výslovně konstatuje M. Crhová na s. 198), k bohapustému církevnímu formalismu a nakonec ke ztrátě víry. Jak je z citovaných studií zřejmé, dokázali to rozeznat nejen katolič-

tí teologové a reagovali na to v podstatě shodným způsobem všichni: „návratem ke kořenům“, ať už se tento krok nazývá jakkoliv.

Plynule tak přecházíme k další otázce, kterou je tzv. katolické ghetto. Tento termín do české literatury uvedl v roce 1998 Martin C. Putna s neskrývaným despektem. Jako *terminus technicus* charakterizující výstižně dobové poměry jej však lze přijmout, což činí – právě bez onoho despektu – Martin Gaži. Tento krok je o to snažší, že obdobnou situaci najdeme i v dalších náboženských okruzích české společnosti, což přiznávají všichni autoři jednotlivých statí. Odhlédneme-li od židů, majících s ghettem staleté zkušenosti, menšinová společenství se do této uzavřenosti dostávala jaksi samozřejmě, přirozenou cestou. Specifickou zůstává situace katolíků, kteří na tento postoj nebyli (nejen u nás) zvyklí a zůstávali stále společenstvím většinovým, z čehož logicky vzniká problém jejich přijetí daného stavu a způsob, jak se s tím vyrovnat. Nesmíme zapomenout na to, že pro menšinu, která nechce ztratit svou identitu, je tato forma obrany jediným způsobem, jak přežít. To je krásně vidět na všech emigrantech a rovněž na příkladech židovské asimilace a jejich národnostně-náboženských důsledcích: novostavby impozantních synagog z druhé poloviny 19. století, s výjimkou čtyř dnů v roce (a jedním z těch dnů byly císařovy narozeniny!) prázdných (s. 193), symbolizují konce, jimž se chtěli nejen katolíci vyhnout. Nepřijetí civilní společnosti je vedlo k uzavřenosti na poli nejen duchovním, ale i ekonomickém, a dokázalo, že katolíci mohou být soběstační a přežít. Jenže tady se dotýkáme samé podstaty existence křesťanství bez ohledu na konfesi: toto náboženství je svou podstatou, z vůle svého zakladatele, náboženstvím misijním a nemůže se uzavřít do žádných hradeb, ať to jsou hradby Vatikánského paláce, hradby nepřijetí či cokoliv jiného (v období totalit 20. století zdi kostelů a sakristií). Smyslem existence církve není hrát si u vědomí vlastní dokonalosti na svém písečku a hříšný zbytek světa nechat bez povšimnutí zahynout. Vyjití nejen katolíků z ghetta (či jindy z katakomb, což není valný rozdíl) bylo umožněno právě tím návratem k ortodoxii, umožňující vydržet všechny bouře a vzdory mimo chráněné území rezervace. Speciální otázkou zůstává šťastná či nešťastná forma, která byla pro tento krok zvolena. Tato otázka má ještě další rozměr, jak naznačuje Zdeněk R. Nešpor v úvodu své statě o malých/svobodných protestantských církvích: „*protestantští misionáři, dosud působící jen mezi „pohany“, obrátili svoji pozornost také na „nesprávně“ věřící křesťany – římské katolíky, nebo na evangelické křesťany věřící „nedostatečně“ – protestanty z řad „lidových“, vůči společnosti konformních církví“* (s. 213). Jinými slovy, tyto malé církve nehlásaly evangelium těm vrstvám, které se mu odcizily (široké masy lidí v Americe, dělníci v britských továrních koloniích atd.), ale „přetahovaly“ nespokojené členy etablovaných křesťanských společenství (s. 226).

Na otázku položenou v podtitulu sledovaného sborníku vlastně nelze odpovědět. Obě alternativy jsou totiž dvěma konci jedné hole, vyrostlé v „dlouhém“ 19. století. Jak je to

možné? To ukazuje Zdeněk R. Nešpor, když říká, že v této době „stále ještě platilo, že bylo výhodné hlásit se alespoň formálně k některé z legálních církví, nejlépe pochopitelně k dominantní církvi římskokatolické. Osobní přesvědčení však již s tímto formálním církevnictvím mohlo kolidovat, k čemuž nezřídka a ve zvětšujícím se počtu případů začalo docházet zejména v případě emancipujícího se českého národa.“ (s. 280) Skutečnou tragedií bylo, že církevní představitelé na tuto komedii přistoupili. Všechny další momenty – regionální či národnostní, ekonomické či sociální – zde ustupují do pozadí. Užitečné bude připomenout úvahu bojovného antimilitaristy a antiklerikála Josefa Svatopluka Machara, který (bez onoho v úvodu zmíněného časového odstupu) napsal: „Říká se: šavle a kropáč – ne, řekněme: armáda a církev. Za Rakouska zvykli jsme považovat je za dvě nohy jednoho těla a právem: bylyť obě jedinými fysickými oporami státu, jedinými strůjci jeho mechanického života. Jsou si podobny ve své nezměnitelnosti, totiž: buď jsou takové jako jsou, nebo nebudou vůbec; mají své základy a své nosné pilíře, jimiž nesmí být hnuto, aby se nezhroutil celek. – Uplatnění se autority – a autoritou je každá vyšší šarže vůči svým podřízeným – a z ní plynoucí bezmezná poslušnost vyšších nižšími, zostřená justice, zvláštní druhy odměn, vyšších a benevolentnějších, než se dostává jiným zaměstnancům státu, stejnokroj, u vojska vypestřený, u církve pak ještě pompesnější, jenž nejen zavazuje, ale přímo povyšuje nositele jaksi na aristokrata, a potom tradice, velká tradice vojska i církve, jež působí i v členech obou institucí i v pozorovateli a divácích, nemluvě o parádách a průvodech s hudbou a zpěvy. Rozdíl snad jest jen v jednání: u příslušníků církve přitlumené domlouvání, sladkost v řeči, vážnost v pohybech hlavy i rukou, u vojáků – také tradice – strohost, úsečnost, přísnost, dorozumívání se s nižšími rozkazem. ... Někdy se zdá, že se mění duch. Jak u vojska, tak v církvi. Vojáci Velké Revoluce rozbili všechny formy ... Napoleonova armáda byla už zas dobře vystrojena, dobře odměňována, dobře vyznamenávána a stroze trestána. A církev měla také takové povodně, a také ty pomínuly. Rakouská armáda, ten konglomerát řady národností, měl jednu jednotící myšlenku: císaře. Stál kdesi na vrcholu pyramidy nedostupný, vznešený, nic nebylo nad ním, pámbů jen vedle něho. A pámbů docela byl pouze „der Höchste“, císař „der Allerhöchste“. ... Vyšší velitelové počítali roky scházející jim do pense, vybírali si predikát a kreslili si příští erb. Na službu se ovšem také dívali jako na řemeslo, o němž platí, že je nejprotivnější člověku, který je provádí. Pravda, i mezi nimi byly úctyhodné zjevy: lidé čestní, prošlí školou života, s neobyčejně pronikavým smyslem pro poznávání povah, s jemnou rukou pro vedení mladé bujné duše podřízeného důstojníka, se shovívavou přísností vůči přestupkům a s oteklým porozuměním pro omlouvající okolnosti. A nyní slůvko o významu vojska ve státě. Je bezesporně jeho páteří. Soudy, berní úřady a celá administrativa, které jinak nemají výkonných orgánů, jen proto mohou bez odporu fungovat, že za nimi stojí armáda. A fungují tím líp, čím větší pořádek ve vojsku je. ... Rakousko žilo jen vojskem, když padlo vojsko, zhroutil se stát. Proto jsem byl a byli

jsme v Rakousku antimilitaristy, totiž stáli jsme proti jeho instituci vojska, ačkoliv vojáky jsem měl vždy rád. Tak bylo a jest. – Prozatím? Navždy? Nevíme. Vyvarovat se rakouských chyb, to je prozatím všecko. A jeden axiom, který mě neopouštěl ani na okamžik po čas mého vojákování: armáda je velmi citlivým organismem, každá chyba shora a každá nespravedlnost shora proniká vždy až dolů do posledního nervu a způsobuje poruchu v celém těle...“ (Josef Svatopluk MACHAR, *Pět roků v kasárnách. Vzpomínky a dokumenty*, Praha 1927, s. 113–118.) Pravdivě jedovaté vyjádření vzájemného poměru císaře pána a Pána Boha podle zaužívané titulatury můžeme doplnit tím, že i ta touha po služebním postupu (a predikátu) a významu pro stát vystihuje církevní poměry monarchie bezesbytku. Machar tak bystře podporuje Nešporův závěr: bylo to výhodné. Někoho to přivedlo k poctivě žité víře, někoho k ateismu.

Jindřich Zdeněk Charouz O.Praem.

WERTH, Nicholas, *Opilec a květinářka. Historie jedné masové vraždy (1937–1938)*, Praha: Rybka Publishers 2009, 254 s. ISBN 978-80-87067-58-1.

Francouzský historik Nicholas Werth, českému čtenáři známý zejména autorským podílem na *Černé knize komunismu*, věnoval svou zatím poslední práci fenoménu „Velkého teroru“. Nesoustředí se v ní ale na čistky v rámci komunistické strany, ale na tzv. masové operace, postihnuvší nejrůznější sociální, národnostní a profesní skupiny sovětského obyvatelstva. Čtenáři musí na Werthově knize ocenit právě tento posun, protože centrem pozornosti dosavadní literatury, která se k němu dostala především v podobě překladů, zůstal Stalin a mocenské špičky.¹ Výjimkou je monografie Orlanda Figese *Šeptem*, vydaná u nás současně s Werthovou knihou, která si privátní sféry sovětské společnosti všímá ještě podstatně více.²

Werth se nezabývá přímo dějinami každodennosti, koneckonců jeho prameny jsou převážně úřední dokumenty, nicméně historie Velkého teroru v jeho pojetí dostává širší

1 Srov. zejména Robert C. TUCKER, *Stalin. Na vrcholu moci 1928–1941*, Praha 2000; Simon Sebag MONTEFIORE, *Stalin. Na dvoře rudého cara*, Praha 2004. Částečně to platí i pro vynikající monografii Jörg BABEROWSKI, *Rudý teror. Dějiny stalinismu*, Praha 2004, byť „masovým operacím“ je vyloučena jedna podkapitola (s. 134–150). Baberowski se nicméně přibližuje Werthovi v důrazu na kontinuitu teroru v bolševické politice, na kauzální souvislosti mezi první pětiletkou a Velkým terorem, respektive kořeny teroru v občanské válce.

2 Orlando FIGES, *Šeptem. Soukromý život ve Stalinově Rusku*, Praha 2009.

dimenzi, než když je vyprávěna pouze jako vnitrostranická záležitost. Navíc je rámována příběhy „obyčejných lidí“; opilec Vdovin z úvodu a květinářka Nikolajejovová ze závěru knihy jsou do značné míry typickými oběťmi propracovaného mechanismu udávání, vynucování přiznání, manipulace s „důkazy“. Čtenář je opakovaně konfrontován s bezvýhodností situace obviněných, kteří, jakmile se jednou ocitli v soukolí vyšetřování, neměl fakticky šanci na záchranu. Tváří v tvář nekompromisnosti „trojek“, snažících se naplnit kvóty stanovené pro počet popravených a uvězněných, bylo štěstím uniknout nejvyššímu trestu.

Na čistky v rámci komunistické strany a „monstrprocesy“ Werthovi stačí jedna kapitola. Výchozím bodem teroru není vražda Sergeje Kirova (1934), jako tomu bylo u sice klasické, ale v mnohém překonané práci Roberta Conquesta *The Great Terror* (1968),³ nýbrž kolektivizace. Velký teror ve Werthově pojetí je v podstatné míře pokračováním a dokončením politiky z doby první pětiletky, integrální součástí programu sociálního inženýrství. Není to nijak nový přístup, Werth navazuje např. na Davida Shearera, ale českému čtenáři, zvyklému na tradiční pohled skrze Stalinovy biografie, se otvírá další perspektiva.⁴

Podrobně se autor zaměřil na proces rozhodování v rámci masových operací. Výchozí impuls k teroru vzešel od Stalina. Moskevské centrum určilo mechanismy, oblasti měly dodat „přesná data“. Masové operace začaly systematicky na základě nechvalně známého Operačního rozkazu č. 00447 z 30. července 1937. Je však zřejmé, že následující rozšiřování v Moskvě stanovených kvót vycházelo v podstatné míře z oblastí, které se chtěly Moskvě zavděčit. Řadu žádostí na dodatečné navýšení kvót podepsal sám Stalin, jiné formálně odsouhlasilo politbyro. Stalin a Ježov rovněž paušálně zvyšovali kvóty pro některé oblasti. Werth pro plné obeznámení s rozsahem masových operací odkrývá i jejich národnostní rozměr (vychází hodně z výzkumu Terryho Martina⁵) a také represe proti rodným příslušníkům, upravené dalšími operačními rozkazy.

Realizace masových operací je obsahem další z kapitol. Autor se jí věnuje ve dvou rovinách, nejprve z pohledu vykonavatelů, poté očima obětí. Obojí dokládá řadou ukázek z dokumentů: hlášení vesnických sovětů policii o chování „podezřelých“, příklady svědectví, ať už dobrovolných, vynucených, či zcela falešných, sestavených příslušníky NKVD

3 Conquest svůj pohled nezměnil ani v revidované verzi, srov. Robert CONQUEST, *The Great Terror. A Reassessment*, Oxford – New York 1990.

4 Shearer jasně naznačil spojení mezi první pětiletkou, jejími důsledky a masovými operacemi z let 1937–1938. David SHEARER, *Crime and Social Disorder in Stalin's Russia. A reassessment of the Great Retreat and the origins of mass operations*, Cahiers du Monde Russe 39 (1-2), 1998, s. 119–148.

5 Terry MARTIN, *The Affirmative Action Empire. Nation and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*, Ithaca 2001.

v kancelářích. Čtenář se dozví hodně o ustálených mechanismech zatýkání a práci „trojek“, jež se staly hlavními vykonavateli operačních rozkazů. Pracovaly velice rychle, naprosto běžně bez jakékoli kontroly překračovaly pravomoci a řešily i kriminální delikty. Příklady rozsudků ze „soudních protokolů“ ukazují strohost a jednoduchost řízení s neodvolatelnými rozsudky. V souvislosti s rychlým vyřizováním jednotlivých případů je zřejmé, že „hladký průběh“ masových operací byl dán i minimálním odporem zatčených, k incidentům při zadržení docházelo pouze ojediněle. Většina perzekvovaných už byla dříve zbavena občanských práv (třeba během kolektivizace) a vytlačena na okraj společnosti. Tito lidé neměli iluze o svém dalším osudu. Spravedlnosti se většinou, třeba formou petic, dožadovali komunisté nechápající, čím se provinili. Komunisté ale tvořili pouze zlomek postižených, přibližně jednu desetinu.

Více než pachatelům se autor věnuje obětem. Dotýká se věčné otázky stanovení počtu obětí, vychází z údajů z tajné zprávy ministerstva vnitra z roku 1953, určené pro Chruščova, které doplňuje o nové poznatky. Závěrem je potom číslo nejméně 750 tisíc poprav v letech 1937–1938 z celkového počtu minimálně 1,5 milionu rozsudků vynesených stannými soudy NKVD. Většina těchto rozsudků byla vynesena v naprostém utajení. Důležitá je typologizace obětí, Werth rozlišuje kritéria geografické, národnostní a sociální. Zmiňuje zvláště rizikové skupiny: duchovní, bývalé členy nebolševických politických stran a také riziková pracoviště, jako například zbrojní továrny a obecně továrny pracující pro „národní bezpečnost“, dále také železnice. Geografické rozčlenění ukazuje zjevnou nerovnoměrnost represí, mající ovšem logiku. V některých oblastech byl jejich dopad podstatně vyšší, např. v Karélii nebo na Sibiři. Jednalo se o strategické pohraniční oblasti, Sibiř navíc dlouhodobě sloužila jako „odkladiště“ osob vyloučených ze společnosti. Národnostní hledisko bylo rovněž důležité, být Polákem, nebo být označen jako Polák, představovalo nejvyšší riziko, přibližně každý pátý takový byl odsouzen; další nadprůměrně stíhaná etnika byli Němci, Finové, Lotyšši a Řekové. U posledních se autor nebojí přiznat, že příčiny nelze s jistotou určit, zůstává tudíž v rovině hypotézy. Nejobtížněji se rekonstruuje sociální rozvrstvení masových operací. Ve zprávách NKVD se stereotypně objevovaly tři kategorie, svévolně používané: „bývalý kulak“, „kriminální živel“, „ostatní kontrarevolucionáři“. Vzhledem k tomu, že samo označení „kulak“ bylo bolševickým konstruktem, nelze z tohoto mnoho vydedukovat. Neopomenutelným faktorem v masových operacích byla také náhoda, vidět je dobře v případě „Poláků“, kdy se do hledáčku NKVD dostali i lidé nacházející se pouze ve styku s Poláky, např. ukrajinská baletka v Kyjevě, udržující jistý čas intimní vztah s polským diplomatem, byla obviněna ze špionáže.⁶ Ná-

6 V tomto případě se Werth opírá o monografii Hiroaki KUROMIYA, *The Voices of the Dead. Stalin's Great Terror in 1930's*, New Haven 2009.

hoda stála život také květinářku Nikolajevovou, prodávající květiny na hřbitově, kde byly pohřbívány oběti teroru.

Velký teror skončil tajně, rezolucí politbyra. Přístup k jeho zastavení byl typicky stalin-
ský, politbyro se v usnesení shodlo, že čistky „nebyly bez chyb“, a proto je musí nahradit
„sofistikovanější“ přístup. Stalin opět, podobně jako během kolektivizace v roce 1930, vy-
stoupil v roli „umírněného“. Werth ještě uvažuje o tom, proč teror skončil náhle na pod-
zim 1938. Snad si Stalin uvědomil, že plné moci udělené NKVD narušily rovnováhu sys-
tému. Velký teror byl doprovázen chaosem, mimo jiné se projevil v dezerci vysokých
funkcionářů NKVD. Navíc došlo ke změně mezinárodní situace po mnichovské konfe-
renci. S terorem spojovaný Ježov byl nahrazen Berijou, při odevzdání demise se podrobil
rituálu sebekritiky; jeho dopis politbyru, v knize citovaný, obsahuje celkem pětkrát slova
„*Jsem vinen*“. Jak typické.

Závěrečné pasáže knihy jsou věnovány historické paměti a vzpomínkám na teror.
Z pohledu Molotova a Kaganoviče byl naprosto nezbytný, jednalo se formu „prevence“,
díky které mohl SSSR vyhrát válku. Tato víra neopustila skalní stalinisty ani v osmdesá-
tých letech. V souvislosti se vzpomínkami nelze zapomenout ani na rehabilitace obětí.
Chruščovovské rehabilitace byly zcela nedostatečné, ovšem Werth přesně ukazuje i limi-
ty gorbačovských rehabilitací, při kterých byly očištěny pouze oběti stalinské éry, což im-
plikovalo falešné rozdělení na „čistě“ leninské období a stalinskou „odchylku“.

Děsivost Velkého teroru vynikne v konfrontaci s autentickými prameny, hlášeními ob-
lastních funkcionářů, předhánějících se v „stachanovských“ výkonech. Kniha obsahuje
řadu kratších i delších úryvků z pramenů, respektive jsou v ní otištěna znění některých
klíčových operačních příkazů NKVD, rezolucí politbyra a jiných dokumentů. Text pra-
mene ale není graficky nikterak odlišen od hlavního textu, což škodí přehlednosti výkla-
du, a to zejména tehdy, když je řada citátů poměrně dlouhá, i několikastránková. Nedo-
statky má poznámkový aparát, ale především pro historika, nikoli pro laického čtenáře;
jedná se o absenci podrobnějšího rozepsání archivních signatur. Ze zkratk, jak jsou zde
uvedeny, není dost dobře možné rozlišit název fondu, číslo fondu, číslo části fondu (opis),
složky (dělo), stranu (list). Nejedná se však o chybu českého vydavatele, nýbrž o častý po-
stup francouzských historiků.

Každodennost stalinismu, s návratem vyprávění o lidských osudech a s portréty „oby-
čejných lidí“, je přibližně patnáct let jedním z hlavních témat světové sovětologie. Doka-
zují to díla Sheily Fitzpatrickové, Lynne Violové, Hiroakiho Kuromiyi, Sarah Daviesové,
Stephena Kotkina a dalších.⁷ V kontextu této literatury není Werthova práce novátorská,

7 Sheila FITZPATRICK, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford – New York 1999; Lynn VIOLA, *The Unknown Gulag. The Lost World of Stalin's Special*

nicméně pro českého čtenáře, který se s pracemi jmenovaných historiků zatím neměl možnost seznámit, je v každém případě objevná, a pro historiky rozhodně inspirativní.

Zbyněk Vydra

65 Jahre Nürnberger Prozesse und ihre Bedeutung. Im Gespräch mit dem Zeitzeugen und Simultanübersetzer Siegfried Ramler, panelová diskuze, 16. listopadu 2010, Institut für Zeitgeschichte Universität Wien.

Při příležitosti 65. výročí norimberských procesů byly ve Vídni uspořádány dvě významné akce, které měly upozornit na důležitou roli těchto procesů převážně z dějinných a právních perspektiv. Struktura a průběh procesů jsou až do dnešní doby směrodatné pro mezinárodní trestní soudnictví. V obou případech byl jako hlavní host pozván rodilý Vídeňan Siegfried Ramler, simultánní překladatel a jeden z posledních žijících účastníků význačné poválečné akce. Širokému publiku tak byla nabídnuta možnost poslechnout si jeho životní zkušenosti a komentáře. První setkání, *Die Nürnberger Prozesse: Erinnerungen des Simultandolmetschers Siegfried Ramler*, se konalo 15. listopadu 2010 v Jüdisches Museum (Dorotheergasse 11, Wien).

Následujícího dne, 16. listopadu, byla upořádána panelová diskuze, která se konala v Altes AKH Aula am Campus (Spitalgasse 2-4, Wien) a nesla název *65 Jahre Nürnberger Prozesse und ihre Bedeutung. Im Gespräch mit dem Zeitzeugen und Simultanübersetzer Siegfried Ramler*. Hlavním organizátorem byl Institut für Zeitgeschichte Universität Wien. Úlohy moderátora se zhostil Oliver Rathkolb z výše zmíněného institutu a je nutné podotknout, že se této role ujal velice pečlivě, neboť celý průběh akce probíhal plynule. Na úvod se zmínil o vydané publikaci, resp. o pamětech S. Ramlera *Die Nürnberger Prozesse. Erinnerungen des Simultandolmetschers Siegfried Ramler* (Quellen und Dokumente zur europäischen Geschichte 2, Martin Meidenbauer Verlagsbuchhandlung, München 2010, 194 s., ISBN 978-3-89975-179-6). Paměti vyprávějí o jeho dlouhém životě, o více než osmdesáti letech na čtyřech kontinentech, a jsou důležitou zprávou pro všechny, kteří se zajímají o mezinárodní trestní soudnictví (ale nejen o to!). Obsáhly jeho roli simultánního tlumočnicka v Norimberku i jeho pozoruhodnou životní dráhu v mezinárodní peda-

Settlements, Oxford – New York 2007; H. KUROMIYA, *The Voices of the Dead*; Sarah DAVIES, *Popular Opinion in Stalin's Russia: Terror, Propaganda, and Dissent, 1934–1941*, Cambridge 1997; Stephen KOTKIN, *Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization*, Berkeley 1995.

gogice a vzdělávací kooperaci. V prvních kapitolách své práce se věnuje nastínění života ve dvacátých a třicátých letech 20. století ve Vídni (1924–1938), zmiňuje se o Anšlusu, Křišťálové noci, dětském transportu do Londýna a tzv. transportu Kladovo směřujícím do Palestiny, při kterém se většina účastníků stala oběťmi nacistů. Velká část knihy je věnována válečnému Londýnu (1938–1944) a následně Norimberku (1945–1949). Sleduje zde zázemí procesů, přípravu na soudní jednání, výslechy při předběžných řízeních, strategie obhajoby, zúčastněné právníky, odkazy procesů, přívržence a odpůrce, obtížnost simultánního překládání, obžalované osoby, dojmy ze soudního sálu, atmosféru při procesech s válečnými zločinci (zvláště se věnuje otřásající svědecké výpovědi R. Höße), vykonání rozsudků smrti a následujícími procesy. Z jedinečné osobní perspektivy dostává čtenář nejen pohled na způsob myšlení obžalovaných nacistů, nýbrž i svědectví o právních dějinách 20. století. Během svého pobytu v Norimberku se seznámil se svou budoucí manželkou, Piilani Ahuna z Havaje, která zde působila jako soudní stenografka. Po svatbě v Paříži se odstěhovali na Havaj, kde S. Ramler pracoval jako učitel cizích jazyků; následně se zapojil do problematiky mezinárodní pedagogiky s těžištěm v prostoru Asie a Pacifiku. Druhá polovina knihy je věnována jeho pobytu na Havaji a jeho pracovní kariéře (učení na Punahou School, mezinárodní vzdělávací kooperace, výměnný program s Keio High School v Japonsku, pan-pacifistický program, kontakty s Čínou, zakladatel Wo-International Center, spolupráce s East-West-Center, literární okruh Damon Book Group, World Association of International Studies).

Po úvodním proslovu moderátora se ke slovu dostal S. Ramler. Narodil se roku 1924 ve Vídni, konkrétně v Leopoldstadt, kde strávil své mládí. Díky židovskému původu bylo rozhodnuto o jeho začlenění do dětského transportu, jenž směřoval do Londýna. Stalo se tak v roce 1938. Během války žil v Londýně, kde pracoval v jedné zbrojovce a kde pokračoval ve svém studiu cizích jazyků na London County Council College. Na konci války se dobrovolně připojil ke spojeneckému vojsku, kde zastával funkci tlumočnicka pro A. U. S. Air Force Service Command. Když se dověděl o chystaných procesech v Norimberku, rozhodl se místo návratu do Londýna, který mu byl velením nařízen, odcestovat do Norimberku. Zde byl přidělen k týmu amerických žalobců. Hrál význačnou roli při výsleších a jednání v soudním sále, jako tlumočnick a překladatel přišel do úzkého kontaktu s tak známými nacisty, jakými byli H. Göring či R. Heß.

Nejčastěji mu lidé pokládají otázku, co bylo nejzajímavější na jeho práci v Norimberku. Nejvíce ho zaujaly tzv. předsoudní výslechy neboli výslechy před prvním procesem. Bylo to poprvé, kdy byla nacistická velící elita přivedena k odpovědnosti, kdy mluvili o svých činech, přesvědčeních a pohnutkách, důvodech svého konání. V této době ještě nebyly jejich odpovědi filtrovány strategií obrany, a proto přicházely zcela spontánně. Vy-

právě např. o tom, jak W. Keitel a A. Jold srazili u vchodu výslechové místnosti paty k sobě, či o hrané amnézii R. Heße.

Ramlerovo vyprávění bylo živé, ale stále zůstávalo věčné. Povídal o tom, co on pozoroval a co slyšel. Jak prožíval to, že seděl naproti nejvýše postaveným nacistům z očí do očí a zároveň musel brát jejich slova do svých úst. Nemluvil o spravedlnosti a trestech, i když byl přímo postižen antisemitismem a vedením války. Jeho děd zemřel v koncentračním táboře v Buchenwaldu, jeho rodičům a oběma sestrám se naštěstí podařil útek do Izraele, a to doslova na poslední chvíli. On sám se musel mnohokrát ukrývat do protiletectkých krytů při bombardování Londýna. Jak sám tvrdí, své emoce nemohl jen tak snadno ukazovat, neboť činnost simultánního tlumočnicka vyžadovala co nejvyšší koncentraci. Ve „služebních pauzách“ nemohl líčit, co probíhalo během jednání, ačkoliv celou dobu překládal, a tudíž měl co říci. Interpretace výroků byla tehdy naštěstí přenechána právníkům, jak sám tvrdí. On sám osobně se začal vypořádat s obsahem procesů až pár let po procesech. Konfrontoval se např. s výtkou vítězné justice či s kritikou bodů obžaloby.

S. Ramler má velice mnoho vzpomínek z centrálního dějiště procesů, ze sálu číslo 600. Neopomněl se zmínit o H. Göringovi, který byl dominantní figurou na obžalovací lavici a dělal vše pro to, aby obžalovaní vystupovali jako uzavřená jednotka. Během jednání neustále nechával podávat jednotlivým obhájčům lístky, na kterých sděloval, která témata mají být projednávána, které otázky mají být položeny či kteří svědkové mají být předvoláni. Soud nakonec zakázal Göringovi tyto pokusy o manipulaci a nechal posílat jeho zprávy jen tehdy, když mířila pouze vlastnímu právníkovi. Sem tam dostal nějaký z těchto lístků i Ramler, aby prozkoumal, zda tomu tak skutečně je.

S. Ramler sedával každý den v sále, a to i tehdy, když byly obžalovaným ukazovány filmové nahrávky, které byly pořízeny spojeneckými vojáky v osvobozených koncentračních táborech. Obrázky vychrtlých přeživších, plynových komor a hor mrtvol dokazovaly rozměr jejich zvěrstva a byly pro všechny přítomné jen těžko snesitelné. Obžalovaní na to reagovali velice silně. Např. Hjalmar Schacht se demonstrativně otočil zády k projekčnímu plátnu. Tím chtěl ukázat, že s tím nemá nic společného. B. von Schirack či K. H. Frank tvrdili, že když se staly takovéto hrozné věci ve jménu Německa, jsou vinní všichni. Zastávali obecnou, kolektivní vinu, ale žádnou individuální. Popírali vše, osobně s tím neměli nic co do činění, nic by nepodepsali, nic by neudělali a už vůbec by přítom nebyli. S. Ramler byl zcela proti kolektivní vině. Zvláště otrásající bylo místopřísežné prohlášení R. Höße, který podrobně popisoval ničivé mašinérie koncentračního tábora Osvětim, ve kterém byl velitelem. Bohužel ale vypovídal v Norimberku „jen“ jako svědek. Později byl vydán do Polska, kde byl roku 1947 odsouzen k trestu smrti na oprátce.

V průběhu padesátých let, kdy se Německo stávalo důležitým strategickým spojencem USA proti Sovětskému svazu, bylo mnoho trestů, vyřčených při procesech v Norimber-

ku, sníženo. Mnozí odsouzení byli amnestováni a propuštěni z vězení dříve. S. Ramlera to tehdy velice zasáhlo. Přesto nikdy neměl dojem, že by byla jeho práce zbytečná. Nešlo o to, co se stalo s obžalovanými, zda byli odsouzeni k smrti, či ne. Odkaz těchto procesů to vše přesahoval. Procesy v Norimberku šly novou právní cestou, a staly se tak milníkem v dějinách mezinárodního práva. Byly předchůdcem, tvořily předpoklady pro proces v Tokiu, který se konal v letech 1946–1948. Rovněž se staly vzorem pro pozdější jednání před Mezinárodním soudním dvorem v Haagu proti zločincům ve válce v Jugoslávii, pro procesy týkající se genocidy v Rwandě a celkově pro všechny postupy před nynějším Mezinárodním soudním dvorem.

Po téměř dvouhodinové přednášce byl otevřen prostor pro otázky obecnosti. Je nutné podotknout, že se celá akce setkala s velkým zájem veřejnosti. Aula byla zaplněna do posledního místa, velké množství lidí muselo stát. Většinou zde byli přítomni studenti, vědecktí pracovníci, ale zastoupeni byli i lidé ze široké veřejnosti.

Po pauze se ke slovu dostali odborníci, kteří danou tematiku prohloubili. Po každém vystoupení se slova ujal S. Ramler, který tak měl možnost reagovat na předchozí příspěvky. Na podiu byli přítomni Hans Safrian z Institut für Zeitgeschichte Universität Wien, Claudia Kuretsidis-Haider z Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes (Zentrale österreichische Forschungsstelle Nachkriegsjustiz) a Sybille Steinbacher z Institut für Zeitgeschichte Universität Wien. Úvodní referát s načrtnutím průběhu procesů přednesl O. Rathkolb. H. Safrian se zabíral otázkou dokumentace, psaní dějin, rolí mezinárodních medií. C. Kuretsidis-Haider nastínila problematiku tzv. transitional justice (různé přístupy používané státy k řešení v minulosti porušovaných lidských práv) a otázku trestů. S. Steinbacher se zmínila o rolích Spojenců a zabrousila i do právních otázek.

Závěrečné slovo bylo přenecháno hlavnímu aktérovi, S. Ramlerovi. Byla pro něj čest zúčastnit se této akce a byl nadšen z velkého zájmu veřejnosti. Zdůraznil potřebu nezapomenout na to, co se v minulosti stalo, jaká zvěrstva se odehrávala, jakou roli hrály procesy. Poukázal na potřebu mluvit o tom se svými dětmi, vnuky. „Pro mě bylo velice důležité, že se máme a můžeme z těchto událostí něco naučit.“

S. Ramlerovi byla ve Vídni 18. listopadu 2010 udělena za zásluhy cena *Der goldene Rathausmann*, kterou získal společně s Maximilianem Schellem, nositelem Oskara z roku 1962 za hlavní roli ve filmu *Das Urteil von Nürnberg*. S. Ramler se díky udělení této ceny a při příležitosti řady přednášek vrátil do Vídně poprvé po 72 letech.

Mezinárodní vědecká konference *Ako historici píšu biografie / Écriture historique de la biographie*, Bratislava, 22. – 23. září 2011.

Na vědecké konferenci, která proběhla v krásných prostorách Pálffyho paláce v Bratislavě, představilo své příspěvky čtrnáct badatelů z Francie, České a Slovenské republiky. Konferenční sál byl plný – jednání sledovali především slovenští historici, zabývající se nejnovějšími dějinami, akademičtí pracovníci i studenti bratislavské univerzity.

Pořadatelem konference proběhnoucí pod záštitou předsedkyně slovenské vlády Ivety Radičové byl Slovenský národní komitét historiků, Historický ústav SAV, Université Paris-Sorbonne 1 a především Francouzsko-česko-slovenská komise historiků. Ta vznikla již roku 1968 z iniciativy Victora Tapié a dnes emeritního profesora Université Paris-Sorbonne 1 Bernarda Michela. Její druhé zasedání se konalo roku následujícího v Praze; během dalších deseti let slibně se rozvíjející spolupráce sice neskončila docela, nesměla být ale viditelná. To už se v komisi angažovali mladší historici, například Marie-Elizabeth Ducreux a Antoine Marès za francouzskou stranu a Bohumila Ferenčuhová za slovenskou – té náleží hlavní zásluha za uspořádání všech konferencí komise konaných v Bratislavě, včetně této ze září 2011.

K oficiálnímu obnovení činnosti komise došlo těsně před listopadem 1989, od roku 1993 se pak její zasedání a konference konaly pravidelně každé dva roky. Činnost Česko-slovensko-francouzské komise historiků se podařilo rozvinout také zásluhou odborných pracovníků Historického ústavu AV ČR a dalších akademických pracovníků – ze současných vyučujících Ústavu historických věd FF UPa to byl Eduard Maur. Z několika konferencí uspořádaných komisí vyšly sborníky.

Zatím poslední konferenci zahájila B. Ferenčuhová přečtením zdravice protektorky komise, I. Radičové. Následovaly příspěvky A. Marèse, ředitele Institutu P. Renouvina při Université Paris Sorbonne 1, a Jindřicha Dejmků z Historického ústavu AV ČR zaměřené na osobnost Edvarda Beneše. Druhý dopolední blok (ředitel Historického ústavu SAV Slavomír Michálek a Isabelle Davion z Université Paris 4 Sorbonne) se týkaly kolektivních biografií diplomatů první poloviny 20. století. Odpoledne vystoupily Catherine Horel z pařížského CNRS (název příspěvku byl *Miklos Horthy, la Régence à défaut de l'Empire*), Milena Lenderová z Univerzity Pardubice (*Historická biografie – proměny obrazu v kontextu doby. Příklad Zdeňky Havlíčkové*), Magdalena Pokorná z Historického ústavu AV ČR (*Biografie – příležitost pro výzkum rodiny. Příklad Boženy a Josefa Němcových*); Marie Makariusová s Jiřím Martínkem pak promluvili na téma *Francouzská inspirace pro Biografický slovník českých zemí*.

V podvečer byli účastníci konference přijati J. E. Jakubem Karfíkem, velvyslancem ČR v Bratislavě.

Druhý konferenční den náležel převážně slovenským osobnostem. Nad biografii M. R. Štefánika se zamyslel Michal Kšiňan, doktorand Historického ústavu SAV a Université Paris-Sorbonne 1; svou francouzskou inspiraci nezapřel – vycházel z tezí práce Pierra Bourdiera *Illusion biographique* a, s odvoláním na biografii sv. Ludvíka z pera J. Le Goffa, hledal styčné body mezi biografii a hagiografií. Osobu Milana Hodži představil Etienne Boissier z pařížského INALCA; Alena Bartlová z Historického ústavu SAV pak hledala paralely mezi biografii psanou a filmovou. Poslední tři příspěvky měly společné téma: biografie mezi demokracií a revolucí. Vystoupily Jaroslava Rogulová z Historického ústavu SAV s příspěvkem *K biografii Martina Rázusa*, Sophie Coeuré z Université Paris-Sorbonne 7 se zaměřila na písemné pozůstalosti komunistických disidentů a konečně Bohumila Ferenčuhová vrátila do paměti auditoria (a jistě i budoucím čtenářům, neboť z příspěvky vyjdou v podobě konferenčního sborníku) osobnost Bohdana Pavlu.

Přínos konference zhodnotil Antoine Marès: historická biografie je žánrem, který má ve francouzské i české historiografii nepopiratelnou tradici, ve Slovenské republice se dynamicky rozvíjí. Vedle individuálních skýtají zatím ne zcela objevené možnosti biografie kolektivní – dokladem toho byly příspěvky S. Michálka, I. Davon či S. Coeuré. Dodejme, že do českého prostředí přichází metodická inspirace zpoza západních hranic, především z Německa a Rakouska; z francouzských autorů je – takřka výhradně historiky raného novověku – znám jen Pierre Bourdieu. Proběhnuvší konference potvrdila francouzský biografický „boom“, metodicky se do určité míry vymezující proti „nouvelle histoire“ (či škole *Annales*, *chceme-li*)... Lze doufat, že se alespoň některé práce F. Dosseho a dalších do českého povědomí – alespoň v německých či anglických překladech – dostanou.

Úplným závěrem byla recepcí na Velvyslanectví Francouzské republiky v Bratislavě, J. E. Jean-Marie Bruno přijal účastníky konference v krásné secesní vile, jež – podle informací Jeho Excellence – patřila kdysi Karolu Sidorovi... Jistě odpovídající zakončení konference o psaní historických biografii.

Milena Lenderová

Seznam recenzentů jednotlivých příspěvků (abecedně):

- PhDr. Ondřej Bastl, Ph.D. (Archiv hlavního města Prahy)
prom. historik Karol Bílek (Památník národního písemnictví v Praze)
Mgr. Veronika Čapská, Ph.D. (Slezská univerzita v Opavě)
Mgr. Martin Gaži (Národní památkový ústav v Českých Budějovicích)
Mgr. Dagmar Grossmannová, Ph.D. (Moravské zemské muzeum v Brně)
PhDr. Martin Holý, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze)
PhDr. Jiří Hrbek, Ph.D. (Praha)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Michal Kamp (Muzeum Vysočiny Havlíčkův Brod)
prof. PhDr. et Mgr. Tomáš Knoz, Ph.D. (Masarykova univerzita v Brně)
prof. PhDr. Lubomír Konečný (Ústav dějin umění Akademie věd ČR, v. v. i.)
PhDr. Miroslav Kouba, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Kateřina Lozoviuková, Ph.D. (Technická univerzita v Liberci)
Mgr. Michaela Malaníková, Ph.D. (Masarykova univerzita v Brně)
prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Miroslav Novotný, CSc. (Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích)
doc. PhDr. Magdalena Pokorná, CSc. (Historický ústav Akademie věd ČR, v. v. i.)
PhDr. et MgA. Kateřina Řezníčková, Ph.D.
PhDr. Eduard Šimek, CSc. (Pedagogické muzeum J. A. Komenského v Praze)
doc. PhDr. Václav Štěpánek, Ph.D. (Masarykova univerzita v Brně)
Mgr. Jan Tetřev (Východočeské muzeum v Pardubicích)
PhDr. Prokop Tomek, Ph.D. (Vojenský historický ústav v Praze)
Mgr. Roman Trušník, Ph.D. (Univerzita Tomáše Bati ve Zlíně)

Seznam autorů (abecedně):

Mgr. Šárka Bubíková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Kateřina Čadková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
PhDr. Jindřich Zdeněk Charouz O.Praem., Th.D. (Kanonie premonstrátů v Želivě)
doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Šárka Jirásková (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Oldřich Kašpar, CSc. (Univerzita Pardubice)
prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)
doc. PhDr. Marie Macková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Maroš Melichárek, Ph.D. (Prešovská univerzita v Prešově)
PhDr. Mgr. Ilona Moravcová, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Pavel Panoch, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
doc. Mgr. Radmila Pavlíčková, Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)
Mgr. Pavla Pospíšilová (Městské muzeum a galerie Polička)
Mgr. Vítězslav Prchal (Univerzita Pardubice)
Mgr. Jana Stráníková, Ph.D. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Alexandra Šikulová (Univerzita Pardubice)
prof. Ing. arch. Jiří Škabrada, CSc. (Univerzita Pardubice)
PhDr. Ondřej Tikovský, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)
Mgr. Jiří Urban (Univerzita Pardubice – Ústav pro studium totalitních režimů)
prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice)
Mgr. Zbyněk Vydra, Ph.D. (Univerzita Pardubice)

Theatrum historiae 8 (2011)

<http://uhv.upce.cz/cs/theatrum-historiae/>

Vydala: Univerzita Pardubice

(Studentská 95, 532 10 Pardubice, IČO 00216275)

Číslo vydání: 8

Datum vydání: 9. 1. 2012

Vychází nejméně dvakrát ročně

Vydání první – 358 stran, 200 výtisků

Jazyková redakce českých textů: Jiří Kubeš

evidenční číslo MK ČR E 19534

ISSN 1802-2502

Redakce:

vedoucí redaktor: prof. PhDr. Petr Vorel, CSc. (Univerzita Pardubice);

zástupce vedoucího redaktora: doc. PhDr. Jiří Mikulec, CSc. (HÚ AV ČR Praha);

výkonný redaktor: doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D. (Univerzita Pardubice);

technická redakce: doc. Mgr. Jiří Kubeš, Ph.D. a Mgr. Vladan Hanulík

Vědecká rada časopisu:

Mgr. Petr Grulich, Ph.D. (Univerzita Hradec Králové)

doc. PhDr. Tomáš Jiránek, Ph.D. (Univerzita Pardubice)

doc. Mgr. Antonín Kalous, M.A. Ph.D. (Univerzita Palackého v Olomouci)

prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Univerzita Pardubice)

prof. PhDr. Eduard Maur, CSc. (Univerzita Pardubice)

Dr. Françoise Mayer (Université Paul Valéry Montpellier)

prof. PhDr. Miloš Řezník, Ph.D. (Technische Universität Chemnitz)

doc. Mgr. Jan Stejskal, M.A. Ph.D. (Univerzita Pardubice)

PhDr. Luboš Velek, Ph.D. (Univerzita Karlova v Praze).

Adresa redakce:

Ústav historických věd

Fakulta filozofická, Univerzita Pardubice

Studentská 84, 532 10 Pardubice

tel.: 466 036 210

e-mail: Jiri.Kubes@upce.cz

